BUDAPEST RÉGISÉGEI

RÉGÉSZETI ÉS TÖRTÉNETI ÉVKÖNYV

SZERKESZTI

DR KUZSINSZKY BÁLINT

XII

TARTALOM:

Római rokokó bronzszobrocska az aquincumi múzeumban. Írta LÁNG NÁNDOR.
A csúcshegyi római villa Óbudán. Írta NAGY LAJOS.
Az aquincumi múzeum római kőemlékeinek ötödik sorozata.
Ismerteti KUZSINSZKY BÁLINT.
Ácsszerszámokból álló tömeglelet az aquincumi múzeumban. Írta NAGY LAJOS.
Gladiátor-ábrázolások az aquincumi múzeumban. Írta NAGY LAJOS.
Szentpéteri József pesti ötvösmester művészete. Írta HORVÁTH HENRIK.
Értesítő.
Deutsche Auszüge.

BUDAPEST
A SZÉKESFŐVÁROS KIADÁSA
1937

I. KÉP. SZŐLŐT SZEDŐ ÁMOR BRONZSZOBROCSKÁJA
AZ AQUINCUMI MÚZEUMBAN.

BUDAPEST RÉGISÉGEI

RÉGÉSZETI ÉS TÖRTÉNETI ÉVKÖNYV

SZERKESZTI

Dr KUZSINSZKY BÁLINT

XII

TARTALOM:

Római rokokó bronzszobrocska az aquincumi múzeumban. Írta LÁNG NÁNDOR.
A csúcshegyi római villa Óbudán. Írta NAGY LAJOS.
Az aquincumi múzeum római kőemlékeinek ötödik sorozata. Ismerteti KUZSINSZKY BÁLINT.
Ácsszerszámokból álló tömeglelet az aquincumi múzeumban. Írta NAGY LAJOS.
Gladiátor-ábrázolások az aquincumi múzeumban. Írta NAGY LAJOS.
Szentpéteri József pesti ötvösmester művészete. Írta HORVÁTH HENRIK.
Értesítő.
Deutsche Auszüge.

BUDAPEST
A SZÉKESFŐVÁROS KIADÁSA
1937

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

RÓMAI ROKOKÓ BRONZSZOBROCSKA AZ AQUINCUMI MÚZEUMBAN

ÍRTA

LÁNG NÁNDOR

DEUTSCHER AUSZUG SEITE 299

1934 nyarán az Aquincumi Múzeum Garády Sándor úr útján egy érdekes kis csoportos bronz birtokába jutott, amely az Óbudához közeleső Pilisszántón, tehát Aquincum határában került napfényre. Közelebbi leletkörülményei nem ismeretesek.

Az ábrázolás tárgya egy öreg ágas-bogas fa, melynek törzsét és ágait fölfutó szőlő öleli körül; egyik oldalára kis Ámor mászott fel, másik oldalán a talaj szintjéről fölkapaszkodó kecske eszegeti a szőlő levelét. Alul a törzs négy gyökérágra szakad; ezek jelzik a földbe való átmenetét és szolgálnak egyszersmind a csoportozat tartójául, talapzatául (1—3. kép).

A bronzocska magassága 128 mm, az Ámorkáé 43, a kecskéé 45 mm, a fatörzs alsó átmérője (3. kép) 20 mm. Tömören van öntve; az egésznek súlya 295 gr. A kis emlék, amelyet természetes, szép zöldes patina borít, igen jó karban, nehány törést leszámítva, ép állapotban jutott reánk. Letörött az Ámorka előre nyujtott jobb karja és a fa ágazatának egy pár darabja. Egy vastagabb ág törési síkja az Ámorka fejétől jobbra (1. kép), illetőleg homloka felett (2. kép) látszik; csonkán végződik a harmadfél cm-rel az Ámorka feje felett balra kanyargó ág (1. kép); a még feljebb, balra tartó vastagabb ág közepe is egy letörött ágacskának sebhelyét mutatja (1. kép); az ezen ág alatt levő csomó szintén ággal folytatódott volt balfelé, azonkívül a fa belső ágazatában is még vagy három helyütt állapíthatjuk meg egy-egy kis ág letörését, úgy amint az Ámorka feje mögött felkunkorodó venyige is megcsonkult. Hogy itt nem olyan csonkulásokkal van dolgunk, aminőkkel csoportozatunk mestere esetleg szándékosan a fa öreg korát akarta volna jellemezni, hanem az öntés után, később bekövetkezett romlással, azt kétséget kizáró módon igazolja a sebhelyek érdessége, amely a kemény bronz töréseinek jellegzetes, szemcsés élessége. A törések nem frissek, a rozsdapatina azokat is bevonta. A törések okozta hiányok folytán főleg a fa koronájának az Ámorka feletti része szenvedett erősebb csonkulást, míg annak a kecske feletti része nagyjából épen jutott reánk; a szobrocskát (1. kép) tehát úgy kell képzeletben kiegészítenünk, hogy a szőlőtől körülölelt ágak egy csomója az Ámorka fölött terjeszkedik el, legalább is annyira, mint

2. KÉP. AZ AQUINCUMI MÚZEUM BRONZSZOBROCSKÁJA.
Oldalnézet.

a másik oldalon az állat fölé.

A kompozíció három eleme a szőlővel befuttatott fa, az Ámorka és a kecske. Tengelyét a fának törzse alkotja, mely fentebb két ágra szakad s minden irányba szétterjedő elágazásaival s gyér lombjával ernyőszerűen borul az Ámorka és a kecske fölé. Öreg fa, törzsének volt egy ikerhajtása, amely azonban elpusztult, elkorhadt; leválásának helye egy mély ovális heg alakjában ott látható az Ámorka lábai alatt.[1] A fát törzsének és ágainak formájáról, de még világosabban leveleiről nem nehéz meghatározni. Tölgyfa, melynek sajátos karéjos leveleit, természethíven mintázva, jól láthatjuk az 1. képen legfelül baloldalt, a 3. képen középütt. A tölgy tövében a földből kinövő szőlőtőke (2—3. kép) eleinte jobbra kanyarodik, majd kettészakadva vesszőinek jellegzetes hajlásaival körülöleli a törzset, azután felkúszik az ágak mentén s áthidalva a köztük levő ürt (2. kép) egészen a

[1] Ilyet mutat a trallesi relief fája: Winter, Kunstgeschichte in Bildern, 365, 5. vagy a nápolyi múzeum fatörzsszerűen alakított bronz lámpatartója: Duhn, Pompeji (1906) 90, 45. á.

tetejéig terjed el.[1] Egy-egy dúsan kifejlett levele látható például alul a törzsön és a kecske feje fölött (1. kép), vagy az Ámorka háta mögött (3. kép). Fürt is termett már rajta, a kecske feje fölött levő csomóban lóg le, és ha képünkön (1.) kevésbbé is, az eredetin jól látni szemeit. Ott találjuk a szőlővessző ismert csavaros kacsvégződéseit is, például 3. képünkön a kecske hasának magasságában a törzsön, s ugyanott a középső nagy szőlőlevél felett, az Ámorka feje mögött (2. kép).

A fára felfuttatott szőlő itáliai színt ad az ábrázolásnak, hisz' tudjuk, hogy a szőlőművelésnek ez a módja, mely a mai Olaszországra annyira jellemző, ezen a földön, a másfajta művelés mellett, antik hagyomány, és kizárólag Itáliában volt szokásos, mint azt Plinius Természetrajzában[2] külön hangsúlyozza; ő mondja ugyanott, amikor az ilyen szőlőművelésnél kedvelt más fákat felsorolja, hogy a tölgyet e célra Transpadana Italia-ban ültetik az arbustumnak nevezett fás szőlőskertekben. Ebből természetesen nem szabad többet következtetni, mint azt, hogy bronzunk mestere minden valószínűség szerint itáliai ember volt, aki honi benyomásokból merítette a szőlős fa motívumát, vagy ha műve nem eredeti, hanem másnak mintájától függ, egy

3. KÉP. AZ AQUINCUMI MÚZEUM BRONZSZOBROCSKÁJA.
Hátnézet.

[1] Ahogyan Plinius N. H. 14, 10 leírja: *vites... in Campano agro populis nubunt, maritasque complexae atque per ramos earum procacibus bracchiis geniculato cursu scandentes cacumina aequant.*

[2] Plinius N. H. 17, 199; *Sequitur arbusti ratio... ne a Scrofa quidem nisi Italiae concessa, cum tam longo iudicetur aevo nobilia vina non nisi in arbustis gigni.* 201: *Transpadana Italia praeter supra dictas [arbores]... quercu arbustat agros.* V. ö. Hor. epod. 2, 9—10. *Adulta vitium propagine altas maritat populos.*

honi emléke alapján dolgozta azt át. Érdekes, hogy evvel a motivummal eléggé ritkán találkozunk az antik művészetben. Amilyen gyakran szerepelnek a szőlőskertek, a magas karókra, lécekre vagy lugasra nevelt szőlők festményeken és reliefeken,[1] annyira kivételes a fára futtatott szőlő ábrázolása. Arbustumban szüretelő Ámorokat tüntet fel például a Vettiusok pompeji házának egy freskója,[2] a római Mattei-gyüjtemény egy szarkofágreliefje,[3] a nápolyi kék üvegváza[4] és három berlini gemma.[5] Ha bronzunk tölgyének előzményeit, társait keressük, azoknak hosszú sorát megtaláljuk a római reliefplasztika fa-ábrázolásaiban, amelyek a hellenisztikus művészet mintaképeitől függnek. Ennek a művészetnek volt ugyanis egyik nagy újítása, hogy az alakokat határozottabb viszonyba hozta a térrel, a természettel; figyelmet fordított környezetüknek föltüntetésére, az alakok vagy jelenetek ábrázolásánál jelezte a hátteret, vagy egyenesen tájképbe állította őket.[6] Míg így egyfelől a képírás a költészetben is érvényesülő természetkedveléssel, természetfestéssel (Theokritos, Bion, Moschos, Apollonios Rhodios) párhuzamosan általánosította a színtérnek tájképes ábrázolását és megteremtette mint önálló műfajt a straffageos tájfestést, amelynek fejlődését és változatait a hellenisztikus előzményeken alapuló campaniai freskók[7] szemléltetik, addig másfelől a plasztika, utánozván a festészet témáit és előadásmódját s lerontván a szobrászat és festészet választófalait, melyeket a klasszikus művészet oly gondosan betartott, vele egyidejűleg megalkotta a festői reliefet, amelyben a jelenet színtere lazábban vagy zártabban egyes tajképi részletekkel jeleztetik és a divatos, mitológiai szereplők vagy idillikus genre-szerű ember- és állatalakok vázlatos vagy teljes tájképes foglalatot kapnak. Ezeken az ú. n. hellenisztikus reliefeken, amelyeknek legnagyobb része már római korú, sűrűn szerepelnek, mint uralkodó elem, a különböző fák, köztük a tölgy.[8] A helle-

[1] Saglio, Dictionn. des Ant. s. v. pergula, fig. 5568. — Helbig, Wandgemälde Campaniens (1868) 158, nº 801—3. — Reinach, Rép. peint. 85, 3, 6; 400, 4. — U. a. Rép. rel. 2, 199, 1; 463, 4. — U. a. Rép. stat. 1, 31, 32, 34. — Rohden, Antike Terrakotten, 4, 2 (1911) 137; 93, 121, 125, 126. — Espérandieu, Basreliefs, 1, 161:213, 233:312, 400:637; 5, 336:4199; 8, 56:5960. — Arch. Ért. 14, 1894, 172. Ludowici, Katalog Rheinzabern, 3, Taf. 236. Oswald—Pryce, Terra sigillata (1920) Pl. 17, 4; 35, 2.

[2] Cagnat—Chapot, Archéol. romaine, 2 (1920) 239 fig. 485. — Marconi, La pittura dei Romani (1929) fig. 56.

[3] Reinach, Rép. rel. 3, 293, 3. Dionysos-szobrok támaszain: Rép. stat. 1, 377—80.

[4] Overbeck, Pompeji (1875) 553. — Mau, Pompeji[2] (1908), 434, fig. 256.

[5] Furtwängler, Beschreibung der geschnittenen Steine im Antiquarium (1896), Taf. 43, 6263—5.

[6] K. Woermann, Die Landschaft in der Kunst der alten Völker (1876) 201 sk. A. Schober, Die Landschaft in der antiken Kunst (1923) 7 sk. A. von Salis: Die Kunst der Griechen[2] (1922) 242 sk.

[7] W. Helbig, Untersuchungen über die campanische Wandmalerei (1873), 95 sk. M. Rostowzew, Hellenistisch-römische Architekturlandschaft, Röm. Mitt. 25 (1911) 1 sk.

[8] Th. Schreiber, Die hellenistischen Reliefbilder (1894) Taf. 14. 65, 76, 109.

nisztikus plasztika fatípusait átvette a római relief minden fajtája, ismételték számtalanszor a történeti reliefeken és a szarkofágokon, éppúgy, mint a stukkó- és az ú. n. Campana-reliefeken, a vésett üvegvázákon és gemmákon, terra-sigillatákon, az érmek és ezüstedények képdíszében. Jellemző példákat szolgáltat a Traján-oszlop, amelyen a tájképi elem sorában legfontosabbak a fák; jelenetválasztó szerepükön kívül egyesével vagy csoportosan az alakok mögött vagy közt jelzik a színteret; közöttük uralkodó egy karéjos levelű lombos fa, a tölgy.[1] Ilyet látunk, hogy a kisplasztikából is idézzünk jellemző példát, az egyik hildesheimi maszkos serlegen.[2]

Ezek a reliefes fák olyképpen vannak stilizálva, hogy lombozatuk nincs, mint a festményeken, egységes koronába foglalva, hanem az egyes ágak szabadon láthatók s uralkodnak az ábrázolásban; belőlük gyéren nőnek ki az aránylag nagy s mindig felismerhető jellegzetességgel mintázott levelek. A mi bronzunk fája ezen a stilizáláson túlmenőleg jóformán csak törzsből és ágakból áll; az utóbbiak természethíven adják a tölgy ágainak csavarodásait, a koronát azonban csak gyöngén, illetőleg elégtelenül jelzi a végig vastag ágakon ülő nehány levél. Ez természetes folyománya annak, hogy mestere oly feladatra vállalkozott, mely a kerek szobrászat-szabta határokat meghaladja és amelyet még a sok mindent lehetővé tevő bronztechnikával sem tudott kellőképpen megoldani, legalább oly mértékben, mint azt a témái szerint is vele rokon 18. századbeli rokokó-művészet kedvelt anyagával, a legváltozatosabb elaprózások visszaadására alkalmas porcellánból alakított csoportozataiban megvalósította.[3] Mentségére szolgál azonban, hogy e téren nem ő volt a merész újító, mert láthatott erre példákat, mint azt a nagyon hézagosan ránk jutott antik emlékanyagnak egy-két fennmaradt idevágó darabja valószínűvé teszi. A római Museo Capitolinónak az Antoninusok idejébe datálható «Vadász»-a[4] igazolja, hogy a nagy szobrászat is megpróbálkozott ilyesmivel. Ez az eklektikus jellegű munka ruhátlan vadászt ábrázol, portraitfejjel a polykleitosi típusú testen, amint jobbjával magasra tartja a lándzsájával leterített nyulat, mellette pedig, ágcsonkokkal vele összekötve, piniát látunk, melynek tűcsomókkal és tobozzal ritkásan kiképzett koronája fején túl emelkedik. Nyilvánvaló, hogy a márványszobor egy bronzeredetinek a másolata.

[1] K. Lehmann—Hartleben, Die Trajanssäule (1926) Taf. 7, 11, 14, 27, 42, 56, 63, 64, 66, 67.

[2] Pernice—Winter, Der Hildesheimer Silberfund (1901) Taf. 13.

[3] Ráth György, Az iparművészet könyve, 2 (1905) 548, 434. kép. Berling, Das Meissner Porzellan (1900) 95, Fig. 126. — Kgl. sächs. Porzellanmanufaktur Meissen (1910) 35, Fig. 51; 42, Fig. 73; Taf. 16, 3.

[4] Stuart Jones, Catalogue of the Ancient Sculptures in the Municipal Collection of Rome, I. 1912) 292; 71. tábla, 27. A szobrot, tévesen, Gallienus korába helyezi.

Régebbi például szolgál a British Museumnak Byblosból, tehát a hellenisztikus művészet talajáról származó bronzszobra: Herakles a Hesperisek fája alatt,[1] amelynél a fa törzse mintegy támaszul is szolgál, ahogyan az klasszikus korú műveknél is előfordul; de azoknál ilyenkor csak a fa törzse szerepel, míg itt teljes fával van dolgunk. A bronzfa koronáját a Herakles vállán és fején szabadon túlterjedő ágak alkotják, amelyeken a plasztikus fák szokásos stilizálása szerint csak gyéren jelennek meg levelek s nehány alma.

E két szobormű fáján azonban túltesz aquincumi bronzunk tölgye. Amazoknál ugyanis a fa mégis csak mellékes szerepet tölt be az alak mellett; ha annál kissé magasabb is, tömegével nem nyomja el, hanem szemmelláthatóan, mint a cselekvés színhelyének jelezője, alá van neki rendelve: a kompozíciónak fő, uralkodó része a vadász, illetőleg Herakles, azokról is kapta nevét a két emlék. A mi kis csoportozatunkban ellenben a tölgyfa az uralkodó, méreteivel és tömegével éppúgy, mint a kompozícióban elfoglalt helyénél fogva. A tájnak egy részlete, egy darab természet van itt céltudatosan, — nagymerészen — plasztikailag elénk állítva, úgyhogy az ábrázolásban határozott túlsúlyt kapott a figurális elem: az Ámorka és kecske felett, amelyekkel kiegészítve, megelevenítve olyanszerű benyomást tesz az egész, mint egy kis staffageos tájkép, — már amennyire mintázófával vagy vésővel egyáltalában meg lehet jeleníteni olyasmit, aminek visszaadása tulajdonképpen az ecset birodalmába tartozik.

Áttérve a kompozíció két figurális elemére, az Ámorkára és a kecskére, meg kell jegyeznünk, hogy mindkettő sűrűn szerepel a hellenisztikus festészetben és szobrászatban, onnét vette át a római művészet. Az Ámor-típusnak az az alakja, mely bronzunkon látható, a hellenisztikus korban alakult ki s lett művészetben és költészetben általános és jellemző.[2] Míg a görög szobrászat fénykorában Praxiteles- és Lysipposék szép ifjú képében jelenítették meg Erost, most Alexandriában és a hellenisztikus művészet egyéb ázsiai góc-pontjain Aphrodite fiából és kísérőjéből játékos kis gyermek lett, sőt megsokasodott és csoportosan lép elénk, képeken és plasztikai ábrázolásokban. A költőknél is az Erotes, Amores egész kis hadával találkozunk, Theokritos (15, 120) *κῶροι Ἔρωτες*-, Propertius (3, 1, 11) *parvi Amores*-ről énekel. Ha Propertius egy éjjeli kalandja leírásában elmeséli, mint találta magát szemben Ámorok gyerekcsapatával, kik azzal támadnak rá, hogy «vesszen,

[1] F. Winter, Kunstgeschichte in Bildern, I. 339, 8.

[2] G. Dickins, Hellenistic sculpture (1920) 32 sk. Ch. Picard, La sculpture antique de Phidias à l'ère byzantine (1926) 307 sk. G. Boissier, Promenades archéol.4 (1891) 362 sk.

amiért isten-voltunkat tagadja»,[1] akkor ebben antik ember tanúságtételét kapjuk arról, hogy ezek az Ámorok elvesztették régi, Eroshoz fűződő vallásos jellegüket s minden mélyebb mitológiai értelem nélkül azt a szerepet játsszák, mint a barokk és rokokó putto-hada. Vallásos jellegük elvesztése folytán[2] szerepelhettek a pogány eredetű kis szárnyas Ámorok oly sűrűn az ókeresztény szarkofágok díszítésében.[3] A keresztény művészet azért vette át őket, mert a római művészetnek állandó, közkeletű típusai voltak, melyeket az antik emberek megszoktak, szerettek. Ezt bizonyítja a *parvi Amores* ábrázolásainak végeláthatatlan sora a pompeji falfestményeken, a szarkofágokon, reliefeken, sigillatákon, érmeken és vésett köveken, ahol a szárnyas kis fickók minden elképzelhető foglalkozásban vonulnak fel, játsszák a nagyok szerepét, vadásznak, halásznak, szüretelnek, kocsin meg lovon versenyeznek, mítoszi alakok és halandók körül sürgölődnek, röpködnek, állatokkal játszadoznak s mindenféle mesterséget űznek.[4] Ezt igazolják a múzeumainkban százával látható bronz és terrakotta Erosok-Ámorok.

Ezeknek társaságából való a mi csoportos bronzunk Ámorkája *(parvulus Amor, pusillus Cupido)*. A tölgy törzsére felkúszó szőlőtőn áll mindkét lábával, a bal kissé előrelép: szabadon felegyenesedő meztelen teste erősen kifelé, törzse meg kissé hátrahajlik, ami úgy lehetséges, hogy bal kezével szőlővenyigébe kapaszkodik; jobb karja, mely csonkja szerint előrenyúlt, letörött s így nem tudjuk, vajjon tartott-e valamit kezében, vagy nyúlt-e valami után; fölfelé tekint; hátravetett fejének pufók arcát a homlok fölött hajbúb koronázza, kétoldalt leomló fürtök szegélyzik; széles szája mosolyra nyílik; a hátából kinövő két szárny tollai gondosan ki vannak cizellálva. Finom munka. A gyermektest, amelynek méreteiben és idomaiban való helyes mintázását a

---

[1] Prop. 2, 29, 12. *Intereat, qui nos non putat esse deos.*

[2] A *Passio Sanctorum IV coronatorum*ban (ed. Wattenbach, in: Untersuchungen z. röm. Kaisergesch. von Büdinger, III, 1870, p. 331, 4—5.) olvassuk, hogy mikor Diocletianus a pannoniai öt kőfaragómester előtt kiadta a parancsot: *iussit Victorias et Cupidines fieri, maxime Asclepium* — ők: *fecerunt Victorias atque Cupidines Asclepii autem simulacrum non fecerunt.* Ezek a kereszténnyé lett római emberek ugyanis a Victoria és Cupido (Amor) alakjaiban semmi vallásos jelleget már nem éreztek, ellenben Asclepius szobrával hitük szerint közreműködtek volna a pogány babona terjesztésében. Ezért aztán vértanúhalált is kellett szenvedniök. V. ö. Schütz, Szentek élete 4 (1933) 170 sk. Saglio, i. m. 1, 2, 1609.

[3] Pl. a lateráni múzeum 191 A sz. szarkofágja (foto Anderson 1862). Baumgarten—Poland—Wagner, Hellenist.-röm. Kultur (1913) 642, fig. 433.

[4] Helbig, Wandgemälde Campaniens (1868) 601—827. számok. Reinach, Rép. peint. 69—95. Cagnat—Chapot, i. m. 1, 664 sk. Fölsorolásához pótlandó, mint jellemző ábrázolás, az ephesosi színháznak Domitianus-korabeli Erotesfríze, R. Schneider, Fundstücke aus Ephesos (1902) 16 sk. 21, 22. kép, és a bécsi borostyánkő Eros, F. Eichler, Führer durch die Antikensammlung, Wien (1926) 44, 19. kép; és a szüretelő Ámorokat ábrázoló émerangei (Espérandieu, Basreliefs, 5, 339: 4203) és trieri reliefek (Espérandieu, 6, 252: 4991; 270: 5033. S. Loeschcke, Denkmäler vom Weinbau aus der Zeit der Römerherrschaft (1933) 11, Abb. 8—10) és Rodenwaldt, Jb. d. arch. Inst. 45, 1930, 164 sk.

hellenisztikus kor oldotta meg, arányos s puha, húsos és jól tagolt formáival becsületére válik mesterének. Ilyen méretű és azonos felépítésű Ámort nem sikerült a ránk jutott bronzocskák közt találnunk, de van azok nagy csapatában több darab, amelyekkel a mienk közeli rokonságban áll.[1]

Csoportozatunk harmadik eleme, a kecske, a fának az Ámoréval ellentétes oldalán kapott helyet, még pedig annál jóval lejebb, ami jól ható lépcsőzetességet hoz a kompozícióba. Ennek előnyére szolgál továbbá az elrendezésnek az a módja, hogy a két egymást ellensúlyozó test váltakozó nézetben ábrázoltatik. Az egyik szemközti nézetének a másiknak oldalképe felel meg. Az Ámorka idomainak fínom lágyságát szépen emeli a kecske bozontosságával való ellentét. Az állat megmintázása is kiváló módon sikerült, amint két hátulsó lábára állva egyenesen és szabadon felemelkedik s elülső lábaival a szőlőtőbe kapaszkodva eszegeti leveleit. Mestere jó megfigyelő, aki a kis méretek ellenére is biztos kézzel ki tudta fejezni a nagyszakállú kecske[2] szőrzetének kócos csomói alatt testének jellegzetes ruganyosságát, karcsú lábainak erejét és a lombpusztításban való mohó falánkságát. Sokat tanulhatott elődeitől is, hisz' az állatszobrászat Nagy Sándor kora óta kedvelt műfajjá lett s az maradt a rómaiaknál is, — gondoljunk pl. csak a vatikáni Sala degli animali-ra; — ábrázolásainak sorában a kecske, mint a hegyes Dél általánosan elterjedt háziállata, gyakori és népszerű tárgya mind a nagy, mind a kis plasztikának.[3] Közelebbről pedig a lombot eszegető kecske motívumával sűrűn találkozunk a hellenisztikus és római reliefszobrászatban: mitológiai meg idillikus díszítő képein[4] és szarkofágokon,[5] éppúgy, mint ezüst edényeken[6] s vésett üvegeken és gemmákon,[7] nemkülönben a kis emberektől birodalomszerte használt terra sigillatákon[8] és agyagmécse-

---

[1] Ridder, Bronzes antiques du Louvre, 1 (1913) 87, pl. 43, 612 és Sacken, Die antiken Bronzen d. Münz- u. Antiken Cabinetes in Wien (1871) Taf. 15, 5; és 32, 6. Edgar, Catalogue géneral du Musée du Caire, Greek bronzes (1904) 3. t. 27665. Arch. Anz. 1903, 151 Abb. 4. f. Babelon—Blanchet, Bronzes antiques de la Bibliothèque Nationale (1895) 121, no. 269, 270. Reinach, Rép. stat, 4, 261, 6.

[2] Szarvai letörtek.

[3] Régebbi és későbbi példa ágaskodó és lombrágó bronzkecskére: G. Richter, Animals in Greek Sculpture (1930) fig. 124. Babelon—Blanchet, Bronzes, 485, no. 1193.

[4] Th. Schreiber, i. m. Taf. 54,55. Arch. epigr. Mitt. 9, 1885, 38. Arch. Ért. 31, 1911, 368. Schober, Römische Grabsteine von Noricum und Pannonien (1923) 30, 23. kép.

[5] Robert, Die antiken Sarkophagreliefs, 3, 1 (1897) 61 fig. 39[2]; Taf. 16, 63. Reinach, Rép. rel. 2, 3, 5, és Benndorf-Schöne, Die antiken Bildwerke des Lateranensischen Museums (1867) Taf. 6, 1. 298.

[6] Az Ermitage késő-antik «Theokritos»-ezüstcsészéjén Arch. Anz. 1908, 155, 3. Festgabe zur Winkelmannsfeier d. Arch. Seminars Leipzig, 1922. — V. ö. Röm. Mitt. 34, 1919, 107.

[7] A nápolyi kék váza frízén. Mau, Pompeji[2] (2908), 434 fig. 256. Furtwängler, Beschreibung der geschnitt. Steine im Antiquarium, (1896) 8280.

[8] Knorr—Sprater, Sigillata-Töpfereien von Blickweiler, (1927) Taf. 17. Kuzsinszky, A gázgyári római fazekastelep Aquincumban, Budapest Régiségei, 11 (1932) 118, 21.

ken.[1] Mert közkedvelt motívum volt, az ókeresztény kőfaragók is szerették a szarkofágokon[2] alkalmazni.

Mint kompozíció a csoportozat egyedül áll, hozzáfoghatót antik emlékanyagunkban eleddig nem ismerünk. A terebélyes, szőlővel befuttatott fa törzsére fölállott s balkezével venyigébe kapaszkodó kis Ámorról nem tudjuk, hogy mit csinál, mert jobb karja tövében letörött. Fölfelé tekint, de hogy mire, azt nem látni, mert a fa koronájának ez a föléje boruló része erősen megcsonkult; annyi bizonyos, hogy a vele szemközti oldalon álló lombrágó kecskével nem törődik.

Ennek a fa alá helyezett emberi és állati alakból álló együttesnek nincsen párja. A ránk jutott többezer bronz sorában amúgy sem nagy számmal előforduló csoportozatok közül csak kettő mutat vele távoli rokonságot, azon a réven, hogy hasonló elemekből van fölépítve: a berni Artio-bronz,[3] és az ephesosi kandelábercsoportozat a bécsi Kunsthistorisches Museumban.[4] Amaz, a gall medve-istennő, a dea Artio tiszteletének szentelt fogadalmi szobrocska, a miénkkel ellentétben egészen lazán, az antik talapzaton[5] külön-külön egy síkban elrendezett három részből van összeszerkesztve: jobbszélről ül az istennő, vele szemben balszélről emelkedik egy tölgyfa; a kettő közt pedig, középen, hatalmas medve lépeget úrnője felé. A bécsi csoport dekoratív jellegű, zártabb kompozíció, mely nagy bronzkandeláber díszítésére szolgált s almafa tövében a kentaurosszal küzdő Heraklest mutatja. De mindkét mű stílusa és szerkesztése, tárgya és rendeltetése szerint egyaránt messze esik bronzunktól.

Ha már most a hellenisztikus ízű reliefek közt keressük annak valamiféle rokonát vagy mintaképét, amelynek utánzásából vagy egyszerűsítéséből keletkezhetett volna, akkor az idillikus-genreszerű képeket, ahol fás tájban hasonló figurális elemek szerepelnek, eleve kirekeszthetjük, mert azokon az állatok mellett azokra figyelő pásztorember látható,[6] nem pedig, mint esetünkben, Ámor-istenke, kinek az állatra semmi gondja. A spalatói Juppiter-

---

[1] Cagnat-Chapot, i. m. 1, 686 (A vergiliusi első ecloga illlusztrálása). Saglio, Dictionn. des Ant. 3, 2, 1326 fig. 4589.

[2] Roma, Museo Naz. 67620 (foto Alinari 28329).

[3] F. Stähelin, Die Schweiz in römischer Zeit[2] (1931) 477 Abb. 126.

[4] F. Eichler, Führer d. d. Antikensammlung (1926) 49, Abb. 23. F. Winter, i. m. 357, 2.

[5] Itt rá kell mutatnom arra a meglepő hasonlatosságra, mely a berni Artio-bázis és a brigetiói Dolichenumból előkerült Romulianus-bázis közt forma és a felirat alkalmazása tekintetében mutatkozik. L. dolgozatom a Klebelsberg-emlékkönyvben (1925) 105 és Paulovics István cikkét, Pannonia 1 (1933) 21 és 1., 2. kép.

[6] Reinach, Rép. stat. 1, 39, 183 u. a. Rép. rel. 3, 507, 2. Espérandieu, Basreliefs, 7, 334: 5824. Schreiber, Hell. Reliefbilder, 74.

templom reliefjei közt van egy, ahol fa mellett Ámor és kecske ábrázoltatik, azonban egészen más vonatkozásban: a kis Ámor nyíllal támad a fa felé rohanó bakra.[1] Bronzunk Eros-Amor alakja esetleg arra látszik utalni, hogy benne nem a természetből, a mindennapi életből vett jelenetnek, idillikus képnek, akár rövidített megjelenítésével van dolgunk, hanem inkább valamely irodalmi vagy mitológiai témával, illetőleg ilyennek kivonatával, hisz' ismeretes a későrómai, főleg provinciális művészetnek az az eljárása, hogy régebbi, kedvelt kompozíciókat részletek megváltoztatásával vagy elhagyásával egyszerűsített, vagy kivonatolt. Elég e tekintetben a sok példa közül az intercisai Orpheus-Eurydike-relief beszédes tanúságára hivatkoznunk.[2] A hellenisztikus mitológiai reliefek sorából összehasonlításra kínálkozik a római Villa Albani-nak Polyphemost Erosszal ábrázoló képe.[3] Tölgyfa árnyékában ül a kyklops és vágyódva néz oda, ahová a háta mögött előtűnő kis szárnyas Eros jobbjával mutat, nyilván Galateiára, akit a közeli tengerbe kell odaképzelnünk, amint fürdik; a szerelmes kyklopsra feltekint a lábánál álló kecskéje. Ha elhagyjuk a képből Polyphemost, megmarad bronzunk három eleme, a terebélyes fa, a kis Eros és az állat, nagyjából hasonló méretben, de az aquincumi kis szoborétól annyira elütő beállításban és kapcsolatban, hogy kettejök közt összefüggést föltételezni nem szabad. Nagy merészséggel azt lehetne mondani, hogy bronzunk mesterét a római Museo delle Termenek Paris ítéletét ábrázoló, a Kr. u. 2. század végére tartozó, de alexandriai mintától függő szarkofágreliefje[4] inspirálta, hogy bizonyos változtatásokkal és a főalak elhagyásával kivonatot adott annak középső jelenetéből, ahol az ágas-bogas tölgyfa alatt ülő Parisnak egy pufók kis szárnyas Eros súg fülébe Aphroditét ajánló szavakat s mögötte ott a kecske. Józan mérlegeléssel azonban itt is tagadásba kell venni a két munka összefüggését.

Csoportunk főmotívuma az Eros-Amor. Ezen a nyomon haladva találjuk meg a kompozíció eredetét és értelmét A richmondi Cook-gyüjteménynek van egy Itáliából Grosseto környékéről származó, görög márványból faragott középnagyságú (antik bázisával együtt 1·13 m magas) csoportja «Eros a szőlőlugasban», melyet Adolf Michaelis vezetett be az irodalomba.[5] Telt-

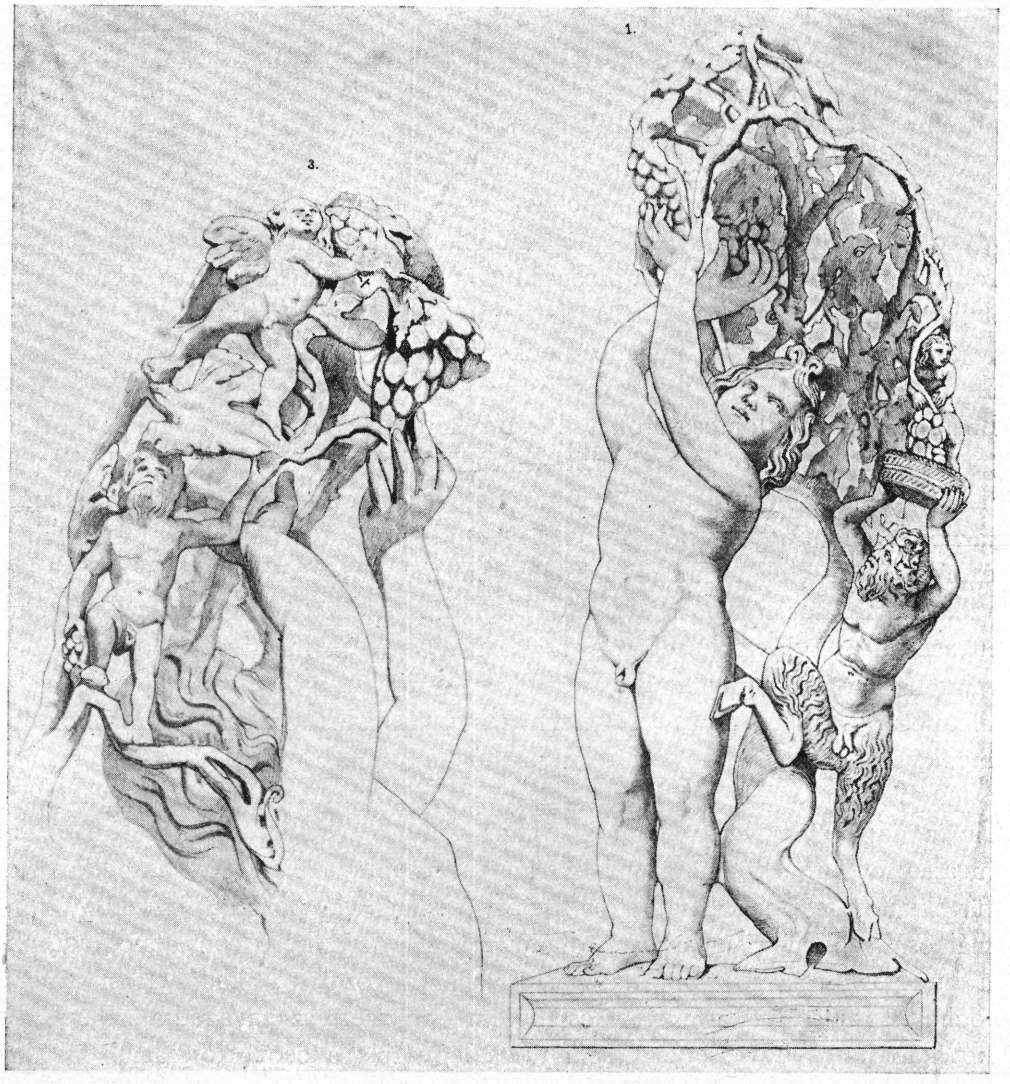
[1] Reinach, Rép. rel. 2, 134, 4c.

[2] Hampel, Arch. Ért. 26 (1906) 237, 14. kép és 244. Oroszlán Zoltán, Mitológiai és szimbolikus képtípusok a pannoniai síremlékeken (1918) 33.

[3] Schreiber, Hellen. Rel. Taf. 64, Helbig, Führer, d. d. Sammlungen klass. Altertümer in Rom[3], 2, 440, no. 1895.

[4] Robert, Antike Sarkophagreliefs, 2 (1890) 17. Helbig, Führer[3], 2, 111, no. 1321. Reinach, Monuments 2 (1924) 93.

[5] Arch. Zeitung, 32 1874, 58 és 37, 1879, 170 sk. Taf. 13, 14. Reinach, Rép. stat. 2, 71, 3 és 4. Saglio, i. m. 1, fig 2180. Strong, JHSt. 28. 1908, 32 (utóbbi hely C. Hawkes szíves figyelmeztetése).

4. KÉP. EROS A SZŐLŐLUGASBAN.
Márványszobor a richmondi Cook-gyüjteményben (1). A csoportozat bal oldali részlete (3).

idomú gyermek Eros, öreg, csavarodott törzsű szőlőtő mellett állva, mindkét fölnyujtott kezével szőlőt szed; a mozdulatnak megfelelően felsőteste hátrahajlik, még jobban feje, melyet homloka fölött búbosan végződő hajfürtök öveznek. A szőlőtő másik oldalán kecskelábú, szakállas-szarvas, kis Pan ugrándozik, úgy hogy egyik lába az Eros combját éri; két kezével feje fölött kosarat tart, amelybe a szőlő lombja közt ülő kis szárnyas Eros fürtöt bocsát

le. A szőlőtő ugyanis félmagasságában szerteágazó venyigével és lombjával valóságos lugasként borul a két alak fölé s ágai közt, a nagy Eros jobb keze fölött még egy másik kis szárnyas Eros is szüretel, akitől a lehajló venyigén, lentebb álló, szakállas kis szatir veszi át a fürtöt. Hátul a lombsátorban madárka ül (4. kép).

Ez a richmondi szobor Michaelis megállapítása szerint római munka; a motívumról azonban nem meri eldönteni, vajjon a hellenisztikus vagy a római művészet találta-e föl. Erosnak szüretelő gyermekként való ábrázolása, a lugasba való festői beállítása, valamint a technikai virtuozitás, melyet ennek a motívumnak a kivitele megkövetelt, valószínűvé teszik számára az alexandriai eredetet. A lugasok plasztikai visszaadása csakugyan Alexandriából ered, ahol a lombsátorokat nagyon kedvelték. Szőlőből, repkényből és gyümölcsfákból való lugas borult — Kallixeinos leírása szerint [1] — Ptolemaios Philadelphos (285—247) díszmenetében Dionysos kocsija fölé és még találóbb Theokritos leírása Adonis alexandriai ünnepéről,[2] amikor Aphrodite és Adonis szobrai a királyi palotában illatos virágok közt ki vannak téve «zöld lombsátor *(χλωραὶ σκιάδες)* alatt s felettük — akárcsak szobrunk lugasában — gyermek Erosok szökellnek ágról-ágra». Alexandriában lett, mint már fentebb említettük, a mitológiai Erosból genreszerű gyermekalak, illetőleg alakok egész hada, amely a nagy emberek mindennapi, komoly munkáját a játék kedves humorával mutatta be. A Lugasos Eros motívumát tehát bízvást az alexandriai művészetből eredeztethetjük, ott keletkezhetett a richmondi márványcsoportnak közvetlen vagy közvetett prototypusa. Azt természetesen bronzból öntöttnek kell gondolnunk, mert ilyen, emberkékkel, fürtökkel teletüzdelt lombsátor össze-visszahajló komplikált és vékony formái csak ebben az anyagban adhatók vissza. Az a késő római szobrász, aki a Lugasos Erosnak csoportját márványban dolgozta ki, akadályt nem ismerő technikai tudását akarta ezzel csillogtatni, de azért az anyagadta nehézségeket káprázatos ügyességével sem tudta legyőzni: a csoportot, amelyen nincsen modern kiegészítés, több darabból faragta ki, a lugas egyes részeit meg számos kis fémcsappal illesztette egymáshoz s egésszé.

Az a körülmény, hogy a Lugasos Eros csoportozatából a richmondin kívül több példány maradt az újkorra, azt mutatja, hogy ezt a szoborművet nagyon kedvelték és a hellenisztikus és a római korban sokszor másolták. Az egyik példány, mely több, Róma szobrairól szóló munka részmetszeteiről

[1] Athen. 5, 198 d. V. ö. még Semele kocsijának hasonló díszét, u. o. 200 c. Innét függő lugasos herculaneumi freskók: Helbig, Wandgemälde Camp. 1741 és 1748. Helbig, Untersuchungen, 282. 302.

[2] Theokr. 15, 118 sk.

ismeretes, a 16. század végén még megvolt a Luragi-palotában, de azóta elkallódott; a másik, mely szintén csak rajzban jutott reánk, az angol király whithalli gyüjteményében foglalt helyet, ahol a palota égésekor 1698-ban elpusztult.[1] Ez a két példány a rajzok szerint nem volt teljes: szintén márványból lévén, érthető megcsonkulásuk. Megvolt Eros alakja egészen és mögötte — e másolatok érdekes eltéréseként — fatörzs, mely körül felfutó szőlőtő csavarodik; a fa ágaival fent Eros fölé borul, aki a római példányon mindkét kezével fürtöket szed le róla. A Lugasos Erosnak ez a két másolata, jobban mondva változata, abban is eltér a richmondi szobortól, hogy Eros szárnyas és úgy áll a földön, hogy jobb lábát kissé hátravonja, egyébként a három mű rokonsága kétségtelen. A csoport Erosának szárnyas másolata maradt fenn a Louvreban, ugyanannak egy másik márványtorzója a trieri múzeumban.[2]

Aquincumi bronzunk a Lugasos Eros leszármazottja, ennek a hellenisztikus típusnak egyszerűsített, késő római kivonata. Megállapításunkat a két mű rövid összevetése kétségtelenné teszi. A richmondi megadja az aquincuminak magyarázatát. A vezérmotívum mindkettőben a szőlőfáról fürtöt szedő Eros-Amor. Ennek értelmében kell kis bronzunknak csekély hiányait kiegészíteni: a kis Ámornak tövében letört jobb karja nyilvánvalóan fölfelé nyúlt és kezével szedte a lelógó fürtöt. Feje azért van hátravetve, hogy tekintetével követhesse ujjai munkáját. Az a csákányütés vagy súlyos tárgy, mely a kart tövében levágta, letörte egyszersmind a szőlős fa koronájának fölötte elboruló ágait — a sebhelyeket fentebb jeleztük volt, — s ezek közt, mint a másik ép oldalon, fürt vagy fürtök lógtak le. Az Ámorka típusa, testtartása azonos a Lugasos Eroséval, a lábállás szorosan egyezik a Luragi-Whithall-i két példányéval, azokhoz hasonlóan szárnyas. Mindössze az az eltérés, hogy bal kezével venyigébe fogódzkodik, amit szükségessé tett az a változtatás, hogy Ámorunk nem a biztos földön áll, mint amazok, hanem fellebb, a törzsre felkúszó szőlőtőn. A richmondi csoportnál az alakok fölé boruló lugast egy öreg, gazdag lombozatú szőlőtő alkotja, míg az aquincuminál az Ámorka és a kecske fa mellé vannak állítva, annak ágai alkotják a felfuttatott szőlő leveleivel együtt az árnyat adó koronát. E tekintetben tehát bronzunk a Lugasos Erosnak elveszett, csak rajzokból ismeretes példányait követi. Úgy látszik, hogy a richmondi csoportozat az eredetibb típus, mely közelállott az alexandriai prototypushoz: Egyiptomban ugyanis nem ismerték a

[1] Michaelis, Arch. Zeitg. 37, 1879, 172. Taf. 14, 1, 2. Reinach, Rép. stat. 2, 448, 2 (a Luragi-példány).

[2] Michaelis, i. h. Taf. 14, 4. Reinach, Rep. stat. 1, 142, 1460 (Louvre) és o. u. 2, 448, 3 (Trier).

fára nevelt szőlőt. A szőlővel befuttatott fát Itáliában az ott dívó arbustumos szőlőművelés hatása alatt a típusnak valamely római másolója vihette be a kompozícióba; ezt a típust képviselik a luragi-whithehalli példányok s azokhoz csatlakozva aquincumi bronzunk. Amilyen jellemző a Lugasos Eros csoportjában a viruló szépségű Eros mellett ugrándozó csúnya arcú, kecskelábú kis Pan alakja — az alexandriai raffinált művészet szerette ezeket a pikánsízű kontrasztokat,[1] — annyira érthető, hogy bronzunk mestere az egyszerűsítésnél, melyet munkája kisebb méretei is megköveteltek, a kecskelábú istent a lombrágó kecske motívumával pótolta: ez a behelyettesítés tovább is fenntartja a két alak közti ellentétet. A zsúfoltságot kis munkán helyes érzékkel enyhítő egyszerűsítésnek estek végül áldozatul a lombsátor ágai közt sürgölődő pici Erosok, szatir és madárka, melyek az ősi mintakép részleteit hívebben megőrző richmondi márványcsoportot oly kedvessé és elevenné teszik. Ez, a Lugasos Eros-szoborművekkel szemben bronzunkon kimutatott egyszerűsítés a maga részletváltoztatásaival és elhagyásaival nem érinti, nem homályosítja el a vezérmotívum lényegét és jellegzetességét, amely a kétféle csoportozatot egymással elválaszthatatlanul összekapcsolja, a közös ős révén vérrokonokká avatja.

Késő római munkának mondottuk az aquincumi bronzot. A hellenisztikus és még inkább a római kis bronzok datálása tudvalevőleg rendesen általánosságokban, nagy korhatárok közt mozog. Ha végignézzük a kis bronzokról szóló tudományos katalógusokat és kiadványokat, a darabok túlnyomó többségénél még század szerint való meghatározást sem kapunk, hanem rendszerint csak ilyenfajta jelzéseket: görög-római-, hellenisztikus-, római-, császárkori munka. A késő görög és római kis bronzszobrok mesterei a görög művészet gazdag örökségéből a formanyelv és kifejezés teljes skálájával, minden eszközével rendelkezvén — a kevés számú eredeti alkotást nem tekintve — a nagy szobrászok mintaképeit másolták, módosították és variálták, hol híven és lelkiismeretesen, hol szabadabban és változtatásokkal, gondosan avagy felületesen, a korabelieket éppúgy, mint a régibb klasszikus műveket. Ezért nehéz legtöbbször ezeket a szobrocskákat, amelyekben a mintaképek jellegzetes vonásai a kis méretek miatt amúgyis sokat veszítettek, stílkritikailag pontosan meghatározni, időbeli fejlődés biztos rendjébe foglalni; kronológiai támpontokkal pedig csak ritka esetekben rendelkezünk. Amikor az aquincumi csoportot, mely a klasszikus bronzok frisseségének híjával van, késő római mun-

[1] Collignon: Saglio, Dict. des Ant. 1, 2, 1605, fig. 2182.: fa tövében Erosszal viaskodó Pan (vésett kövön). Ugyanaz lyoni mozaikon: Reinach, Rép. peint. 101, 4; pompeji falfestményen: Roscher, Myth. Lex. 3, 1, 1456 sk. fig. 22. V. ö. Reinach, Rép. stat. 1, 377, 5.

kának ítéljük és szorosabban a Kr. u. 2. évszázad második felébe helyezzük, tesszük azt annál a közeli rokonságnál fogva, mely bronzunkat e kor nehány jellemző plasztikai művéhez fűzi. Elég ezek sorából a Farnesei bika bázisának reliefjeit,[1] a római Villa Borghesének márványcsoportját[2] és a nemrég talált s a vatikáni Museo Pio-Clementinóban őrzött remek szarkofágnak képdíszét[3] idézni. A Dirke-csoport talapzatának oldalsó és hátsó reliefjei nem egykorúak a főcsoporttal, hanem a római mester toldásai az Antoninusok korából, amikor az egy nézetre szerkesztett szoborcsoportozatot körüljárhatóan állították fel. A tájképes reliefdísz, mely a dráma színhelyét, a Kithaironi akarja a maga szirtjeivel, barlangjaival, faunájával és flórájával megjelentetni, részleteiben már a kerek szobrászatba megy át, pl. a tölgyfa, a piniák, valamint az állatok nagyrészt már szabadon válnak le a háttérről. Ezt az eljárást, mely a hellenisztikus reliefek dekoratív jellegén túlmenőleg, önálló tájképek plasztikai visszaadására törekszik és a hellenisztikus művészet mérsékelt modorú festőiségét a császári kor derekán oly szabadossággal fokozza, hogy az csak az újkori rokokóban leli párját,[4] a legcsattanósabban a borghesei kútcsoport talapzatának képdísze szemlélteti. Idillikus tengerparti tájkép ez, amelyen lent tajtékzó hullámok közt csónakázó kis gyerekek, fentebb a szirtes parton fák, mindenféle állat, meg nehány staffage-alak van márványból, részint magas reliefben, részint teljesen szabadon kidolgozva; egyik ilyen teljes plaszticitással kidolgozott részlete a lombos fa leveleit eszegető kecskével stilisztikailag bronzunknak édes testvére. Ennek a 2. század végére tartozó munkának formanyelvén szól hozzánk a Commoduskorabeli vatikáni szarkofágnak töredezettségében is gyönyörű képdísze, mely mitológiai alakokkal, pásztorokkal és állatokkal benépesített hegyi tájképet ábrázol, fákkal és szőlőtőkkel, oly fínom kidolgozásban, mintha nem is márványból, hanem porcellánból készültek volna reliefjei. Az aquincumi bronznak e munkákkal való stílusbeli egyezése valószínűvé teszi azokkal egykorú keletkezését. Ezt a datálását megerősíti az éremképeknek biztos korjelző tanúsága is. Bronzunknak a tájképi elem mellett vezető motívuma a szőlőt szedő Eros-Amor. Az éremképek bizonyságot tesznek arról, hogy az alexandriai erotomania, melynek másodvirágzását a fentebb említett pompeji falfestmények és nápolyi üvegváza jelzik, újra éled a Kr. u. 2. század második felében. Erre például idézhetjük Marcus Aurelius császár feleségének, Faustina

[1] Studniczka, Zeitschrift f. bild. Kunst. 14 (1903) 175 és 1. 2. 4. 13. kép. Woermann, i. m. 268 sk.
[2] Helbig, Führer[3], 2, 243 no. 1549. Foto Anderson 31284. Helbig, Untersuchungen, i. m. 360, 2. j.
[3] Helbig, Führer[3] 1, 88 no. 140. Marucchi, Atti d. Pontificia Accad. rom. di arch. 1910, 1. T. 15
[4] Mint ezt már Woermann i. m. 294 sk. találóan kiemeli.

juniornak [1] és Lucius Verus császár feleségének, Lucilla Augustának [2] médaillonjait, amelyek hátlapjain a Venus, illetőleg Fecunditas alakjában ábrázolt Augusta körül, fák tövében szárnyas kis Ámorok hancuroznak és mint még találóbb példát Commodus császárnak a 184. évből való médaillonját,[3] melynek hátlapja az ülő Pomonával szemben, szüretelő Ámorkákat mutat, az egyiket éppen a mi csoportunk motívumával, amint a föléje boruló nagy szőlősfáról fürtöt szed.

Amikor bronzunkat a Kr. u. 2. század végére iktatjuk, újra hangsúlyozzuk, hogy nem önálló, eredeti alkotás, hanem a Lugasos Eros késő leszármazottja, variánsa, amely a fa ágainak vezetésében a commodusi idők dagályosságának tagadhatatlan jegyei mellett a művészet egy már letűnt, érdekes korának, a hellenizmus rokokójának érezteti derűs varázsát. Motívumát az alexandriai művészetből származtattuk, oda helyeztük a richmondi csoport prototypusát. Wilhelm Klein, az antik rokokó első kiváló méltatója, a richmondi Lugasos Erosnak szobrát nem vette fel a rokokó emlékeinek nagy seregszemléjébe.[4] Az angol magángyüjteménynek az irodalomban is csak elvétve említett kis márványszobra pedig mindenkép odasorozandó, hisz' jellegzetességénél fogva méltán állítható a «Táncrahívás» híres csoportja mellé,[5] amelynek helyreállításából kiindulva határozta meg e művészi iránynak jellemvonásait, tárgykörét és előadásmódját, s állította össze a Diadochusok korának kezdeteivel egybeeső barokk és az augusztusi klasszicizmus között virágzó antik rokokónak gazdag hagyatékát.

Ellentétben a barokkal, amelynek pergamoni, rhodosi és egyéb ázsiai művészei monumentális meg reprezentatív alkotásaikban izgalmas nyugtalansággal és féktelen erővel, megkapó drámaisággal és zúgó pátosszal harcok diadalait, országalapító fejedelmek és dúsgazdag városok hatalmát és pompaszeretetét hirdették harsogva a nagy nyilvánosság felé, a rokokónak Kis-Ázsiában és Alexandriában dolgozó mesterei, egyszerűbb, intimebb témák felé fordultak. A mindennapi élet, az utca és falu jelentéktelen, kedves és humoros alakjait s jeleneteit vagy Dionysos thiasosát, Aphroditét és kísérőit, gyermekisteneket és magát a gyermeket, valamint a természet idillikus szépségeit ábrázolták; a valót nem a leghatásosabb, hanem kecses és játszi megjelenítésben adták vissza; valószerű, de «raffináltan tompított, elegáns és gazdag forma-

[1] Gnecchi, Medaglioni Romani, 2 (1912) 68, 1.

[2] Gnecchi, 2, 76, 8 (egyébként a Villa Negroni II. századbeli falképének mása, l. Röm. Mitt. 34, 1919, Taf. 1. 2.)

[3] Gnecchi, 2, 87. 2. Az éremképekre Alföldi András volt szíves figyelmemet fölhívni.

[4] W. Klein, Vom antiken Rokoko (1921).

[5] I. m. 45, fig. 24. F. Winter, Kunstgesch. i. Bild. 368, 7.

kezelésükkel nem feltűnni, hanem inkább tetszeni akartak»;[1] műveik a köz helyett az egyénnel jöttek kapcsolatba, akár polgári otthon, akár palota s kertjének díszítésére voltak szánva; magánemberek, egyes műértők művészi szükségleteit, dekoratív célokat vagy a gáláns kor ízlését szolgálták. Az alexandriai rokokóra pedig különösképpen jellemzők az Erosok, kiket ott a genre iránt való erős hajlam Aphrodite fiából alakított s mindenütt szerepeltetett, hogy azután mint halhatatlan motívumot Rómára s az ókeresztény meg újkori művészetre hagyományozza.

Ennek az alexandriai rokokónak jegyeit viseli magán a Lugasos Eros szobra, valamint késő utóda, aquincumi bronzunk. Mindkét szoborműcsoportozat: a rokokó nagyon kedvelte több alaknak zárt csoportba való fűzését,[2] embernek állattal való derűs hangulatú összekapcsolását (pl. Boethos Libát fojtogató fiúcskája, az Aristeas és Papias-féle kentaurosok, Nereist rabló Triton) — mint a mi esetünkben Erosnak Pannal, illetőleg a kecskével való mesteri társítását. Mindkét szoborműnek főalakja Eros, amint genreszerűen a nagy emberek komoly munkáját végzi játszi módon. A richmondi márványcsoporton a szőlőlugas lombja közt még két pici Eros segít neki, harmadik társként pedig egy éppoly pici, nagyszakállú szatir vesz részt a szüretelésben, melyet egy venyigén ülő madárka ís figyel. Ezek a jókedvű kis alakok és a csipkeszerűen áttört lombsátor rokokós fínomsággal, a gazdag, de elaprózott formakezelésben való gyönyörködéssel vannak kidolgozva. Az egész jelenet vidám, játékos hangulatába pedig — ez is jellemzője a rokokónak — a kecskelábú, ugrándozó Pan és a torzonborz szatirka hoz pajkos, pikáns színt. Ha az aquincumi csoportban, kis méretei miatt, a pici mellékalakoknak el is kellett maradniok, az egyszerűsített jelenet a fínom munkájú nevető arcú Ámorkával és a Pant pótló, mohón faló bozontos kecskével még sokat őrzött meg prototypusa napsütéses derűjéből és művészi akcentusaiból, olyanokat is, amelyek révén, mint ősi rokon, bátran odaállítható valamelyik meisseni porcelláncsoport mellé.

A Lugasos Erosnak Alexandriába helyezett mintaképétől körülbelül jó három évszázad választja el a mi bronzunkat. Ennek a hosszú útnak egyes állomásait ma már nem tudjuk megjelölni. A római művészet nem mutatja a görögnek zárt, organikus fejlődését, amelynél a stílusváltozás egyszersmind korhatározó jelleggel bír; a római művészetben változó, ellentétes mozgalmak uralkodnak,[3] időnkint eklektikus vagy a multhoz visszatérő irányok lépnek

[1] F. Winter, i. m. 329.
[2] W. Klein, i. m, 168, 194.
[3] G. Rodenwaldt, Arch. Anz. 1923—24, 365.

fel. Bronzunk az utóbbi módon kapcsolódik az alexandriai hellenisztikus művészethez. Datálásánál egyéb jelek mellett utaltunk az alexandriai erotomaniának újjáéledésére, amely ennek, a szüretelő Eros motívumával együtt Pompejiben bekövetkezett másodvirágzása után az érem- és falképek alapján a Kr. u. 2. század vége felé ismét kimutatható. Annak illusztrálására, hogy a mi csoportunk vezérmotívuma milyen népszerű volt, hogy időnként fel-felbukkant emlékeink sorában, meg kell említenünk azoknak a vésett köveknek a tanúságát is, amelyek a richmondi márványtól az aquincumi bronzig terjedő útnak egy közbülső állomását jelzik. Jellemző példaként bemutatjuk a berlini múzeumnak ily tárgyú gemmáiból az 5. képünkön láthatót,[1] amelyen három szárnyas Ámorka szedi egy szőlős fa fürtjeit: az egyik létrán mászik fel a fára, a másik kosárban bocsátja le a szüretelt fürtöket, melyeket harmadik társuk fölnyujtott kezeivel készül átvenni. A szőlőtőtől körülölelt fa a bronzunkon ábrázoltnak a mása, az ágai közt mászkáló Ámorka a richmondi márvány lombsátorának pici alakjaira emlékeztet, míg a földön álló társuk tartásával, fölnyujtott karjaival főalakunknak felel meg. A gemmakép összefüggése a Lugasos Eros motivumával és annak késő római kivonatával szembeszökő: a kompozícióban való eltérés a művészeti megjelenítés mikéntjében kapja magyarázatát: a reliefkép szabadabb csoportosításával szemben, amelynek hosszúkás négyszögű teret kellett kitölteni, a természeténél fogva zártabb szoborműben való visszaadás megkövetelte, hogy a földön álló, fürt után nyúló Ámorka a fatörzs mellé kerüljön. Furtwängler az augusztusi klasszicizmus korába helyezi ezt a gemmát,[2] amely nyilvánvalóan az alexandriai hellenisztikus rokokó mintaképeire megy vissza s rokonságba hozható mind a richmondi Lugasos Erosszal, mind az aquincumi kis csoporttal. E két szobormű jellegzetes motivumának érdekes alkalmazásával találkozunk még egy római, Hadrianus korába tehető márványszobron[3] (6. kép): fatörzsszerű támasztékján szőlő fut fel, melynek fürtjeit a magasban két Ámorka szedegeti, míg lent kis, szakállas kecskelábú Pan veszi át az egyiktől a szőlővel teli kosarat.

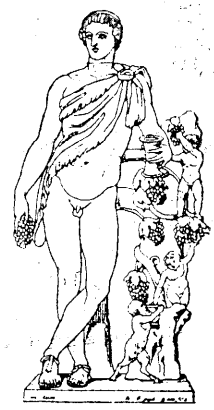

5. KÉP. SZÜRETELŐ ÁMOROK.
Berlini gemma képe. (Kétszeres nagyítás.)

[1] A. Furtwängler, Die antiken Gemmen (1900), I, Taf. 36, 19, II, 175.
[2] A. Furtwängler. Beschreibung der geschnittenen Steine im Antiquarium (1896), 6263. sz., XII. l.
[3] Reinach, Rép. stat. 1, 377, 5. Helbig, Führer², 2,872. Einzelaufn. 3656.

Bronzunk eredetének, gyártási helyének megállapításához nincs támasztékunk. Valószínűnek tartjuk, hogy Itáliából került Aquincumba, ahol valamely tisztnek vagy művészetkedvelő magánembernek otthonát díszíthette.

Technikai szempontból is érdekes, tanulságos munka az aquincumi bronz. Tömör öntés. Az öntés, melynek folyománya a formáknak minden élességtől mentes puhasága, lágysága, nyilvánvalóan a ma is dívó ú. n. viaszkiolvasztási eljárással (à cire perdue) történt. A régiek tudvalevőleg a bronzöntésnek nagy mesterei, bátran mondhatjuk, művészei voltak. Technikáját a görögök az egyiptomiaktól tanulták és a bronzszobrok öntésében oly tökélyre emelték, hogy azt a modern kor sem tudta utólérni vagy felülmúlni; klasszikus eljárásukat éppoly mesteri módon gyakorolták, illetőleg folytatták az etruszkok és a rómaiak. Ennek a klasszikus technikának részleteiről, az anyagok ötvözéséről, az öntés mikéntjéről azonban az antik szakírók oly keveset, jóformán semmit sem közölnek velünk,[1] hogy eljárásukat a fennmaradt bronzmunkák megvizsgálásából és a mai módszerekkel való egybevetéséből kell rekonstruálnunk. Mivel bronzunkból eddig még nem lehetett kémiai vizsgálatot csináltatni,[2] nem lehetett a réz- és óntartalom százalékos arányát megállapítani s eldönteni, vajjon használtak-e az ötvözethez ezeken kívül cinket vagy más anyagot is; a törések fínom, szemcsés volta, keménysége, alapja egy megreszelt élének tiszta sárgás színe, nagyobb (10—12%-os) óntartalomra engednek következtetést. A csoportozatot mestere viaszból mintázta, szabad kézzel. A kész viaszcsoportot azután fordított helyzetben edényforma tartályba tették és oly híg anyaggal öntötték körül, amely a formákhoz símul és magától megkeményedik. Ilyen anyagul ma két rész téglapornak és egy rész gipsznek megfelelő mennyiségű vízzel való keverékét szokás használni, mint amely megszáradván, minimálisan, alig észrevehetően húzódik össze s így a minta formáit nem nagyítja, nem durvítja. A régi mestereknek is ehhez hasonló anyaguk lehetett.[3] Miután

5. KÉP. DIONYSOS. Róma, Villa Albani.

[1] Blümner, Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei den Griechen und Römern, 4 (1886), 279 sk., ugyanő, Pauly—Wissowa, RE. 3, 895 sk. és 6, 607 sk. Deonna: Saglio, Dict. des Ant. 4, 2, 1488 (statuaria).

[2] A bronzszobrok és szobrocskák pontos mennyiségí és minőségi vizsgálata adhat a stiláris elemzésen, leletkörülményeken kívül fontos támpontokat az eredet, a gyártási hely tekintetében. Ilyen vizsgálatoknak következetes keresztülvitele elősegítené a bronzöntőműhelyek megállapitását s a bronzoknak más tanulságok (V. ö. a ROMULIANUS feliratot, Paulovics EPHK, 1932, 183 és Pannonia, 1835, 21) és bizonyító erejű kísérőleletek (pl. hibás öntvények, verőtövek) fölhasználásával belföldi vagy más országokbeli műhelyek szerint való csoportosítását.

[3] V. ö. *fudit in argillosa terra* Kir. 3, 7, 46.

ez a köpenyül szolgáló anyag megkeményedett, az egészet kályhában, lassú tűz mellett fölhevítették: a viasz megolvadt és kifolyt, a keménnyé égetett köpenyben pedig a mintázott csoportnak teljesen megfelelő üreg állott elő, amely a csoport negatívumát adta. Ebbe aztán beleöntötték a folyékonnyá olvasztott bronzot, amely kihűlvén, a negatívum összetörése árán tömör öntésben adta a csoportozatot. Az említettem vagy hasonló anyagú köpeny porózus évén, átengedi a levegőt s így nem kellett a köpenyben szelelőnyílásokat (évents, Windpfeifen) alkalmazni. Az öntésnél példányunkon csak egy helyt állott elő, nagyobb levegőbuborék megszorulása következtében, egy kis hiba, a kecske hátán, amelyet bronzék beverésével javítottak ki. (Az 1. képen látszik az ék kerek feje.) A bronzöntő (statuarius, aerarius faber vagy fusor) még cizellálással egészítette ki munkáját, fínom vésőszerszámával élesebben jelezte például a levelek erezetét és — ezt különösen jól látni — az Ámorka szárnyainak tollait. Hogy a bronz milyen csudálatos előnyöket nyujt plasztikai műveknek minden irányba szabadon kiterjedő, merész tagoltságú és a mellett változatosan részletező fölépítésére, arra kitűnő például szolgál a mi kis csoportunk, amelynek a maga fordulatos meg egyenes tengelygazdagságával, egymástól hol messze elhajló, hol összefonódó fínomabb s erősebb vonalvezetésével a sokezernyi antik bronz között alig van párja.

Ezért, főleg azonban stílusa és tárgya miatt az aquincumi szobrocskát, mint a római rokokónak ritka és jellegzetes emlékét, előkelő hely illeti meg az antik bronzok sorában.

A CSÚCSHEGYI RÓMAI VILLA ÓBUDÁN

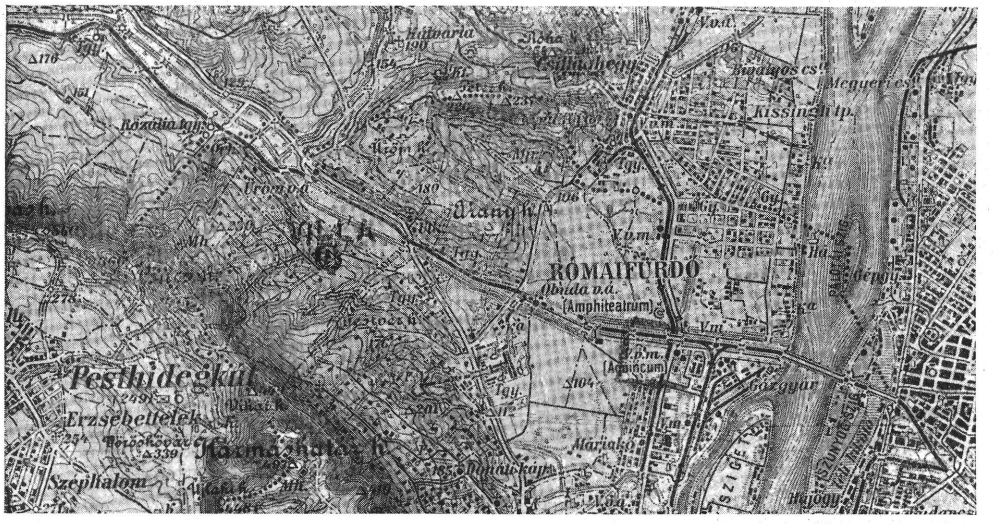
ÍRTA

NAGY LAJOS

DEUTSCHER AUSZUG SEITE 301

A villa fekvése.

Az Aquincumi Múzeumtól nyugatra légvonalban 3 km-re, a Csúcshegynek északra, Üröm község felé eső oldalán tártuk fel azt a római villát, mely Aquincum körzetében eddig a legnagyobb. Az 1:75,000-es méretű katonai

I. KÉP. A CSÚCSHEGYI VILLA HELYE.
1:75.00

térképen a villa helye ⊕ van jelölve (1. kép). Ez a pont legkönnyebben megközelíthető, ha a Bécsi-úton a zsidó temető elhagyása után a Héberer János-féle vendéglő (21,940. helyr. sz.) előtt a Lepold (Damján), már felhagyott téglagyár mellett elhaladó dűlőútra térünk s azon haladunk nyugati irányban. A 21,263—66. helyr. számú Gyerekei Bálint-tanya mellett vezet az út tovább. A kút előtt egy durván kifaragott római szarkofág ládája szolgál itatóvályúul s a helybeliek bemondása szerint a közelben ásták ki. Vele szemben az út jobboldalán a töltést képező kőrakásban is találtunk újból felhasznált római köveket, köztük egy oltárkő felső részét az abacussal és párnatagokkal. E mellett a 2. számú csúcshegyi dűlőút mellett haladva bal oldalra esik Schütz József földje 21,274/5. helyrajzi számok alatt. Az úttól délre a talaj

nehezen művelhető, mert tégla-, kő-, maltertörmelékek akadályozzák a szántást s egyes helyeken a falak már 15—20 cm-re jelentkeznek a felszín alatt. A tulajdonos málnaültetés közben 1932 őszén egy küszöbkőre bukkant s leletéről értesítette a múzeumot. 1933. április hó 22-én a tulajdonossal való megegyezés és földjének az ásatás céljaira való kibérlése után kezdtük meg a munkát négy emberrel, 27-ikétől már hat munkás dolgozott május hó 20-ikáig. Május 22-től 27-éig a kiásott romok betakarásával voltunk elfoglalva.[1] A romok keleti irányban áthúzódtak a szomszéd Lindmayer Pál földjére is (helyrajzi száma 21,273) s így ezt a területet is kibéreltük.

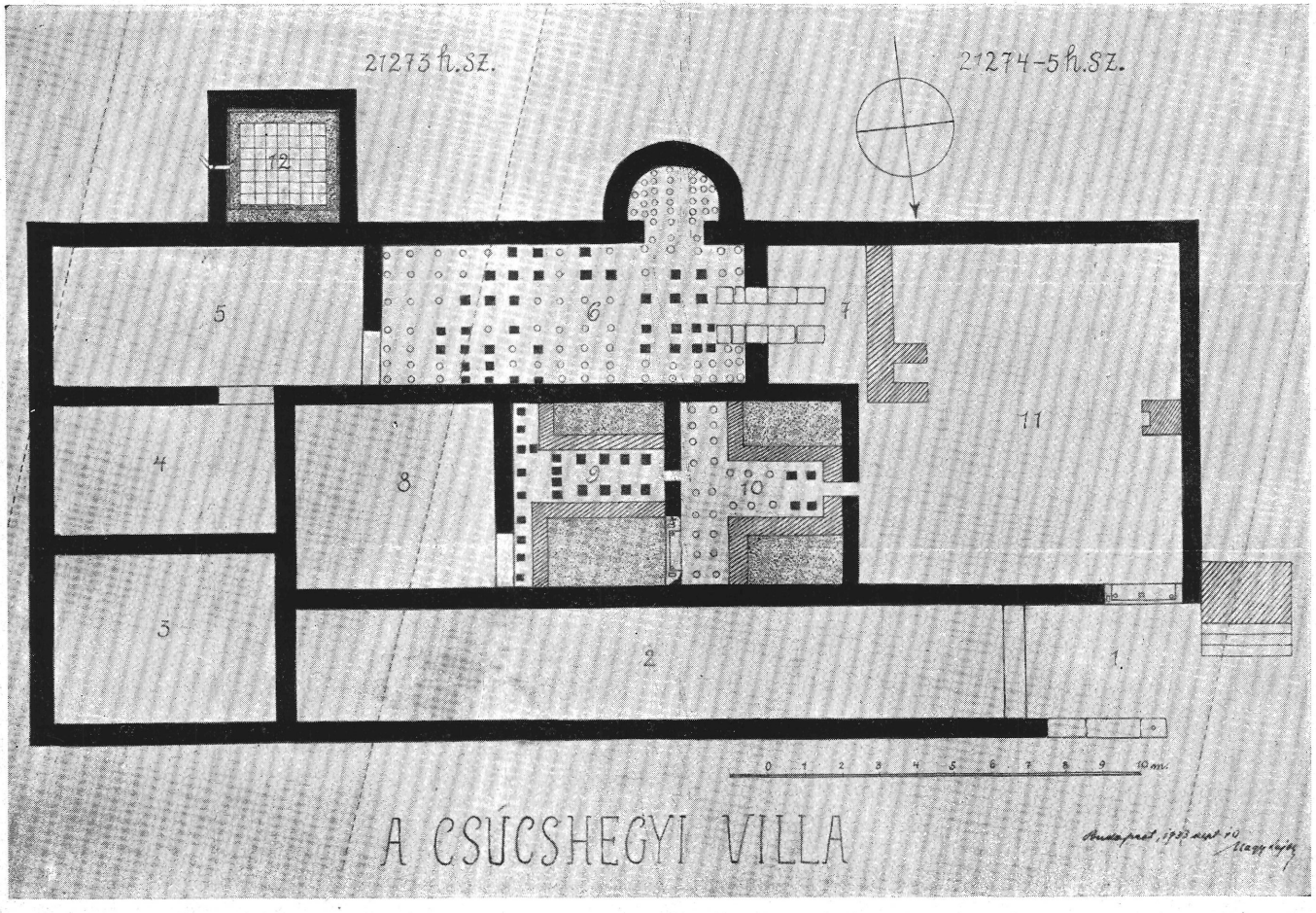
A Csúcshegy ezen része fekvésénél és éghajlatánál fogva igen alkalmas volt egy római magánvilla építésére. A Vörösvári-völgy kellemes szellős légáramlata a nyári nagy meleget érezhetően csökkenti. Vízben is gazdag e vidék, villánktól körülbelül 200 lépésnyire nyugatra tör elő a Kecske-forrás, melynek bő vize most a Schütz-telek közelében folyik le s teszi konyhakertészeti célra alkalmassá az egész környéket. A villától északra, a völgyben vezetett az egyik fő római út, mely a Bécsi-út irányában a római tábor nyugati kapujából kiinduló, valamint az aquincumi polgári városból egyenesen nyugati irányban az Aranyhegyi-árok mentén feltárt korai hamvasztásos temető mellett haladó utaknak a zsidó temető tájékán való egyesülése után egyedül vezetett Brigetio (Ószőny) irányába. Villánk helyét könnyen megtalálhatjuk, mert az oda vezető 2. számú dűlőút mentén egy jó faragású kőkereszt áll, melyet 1817-ben Ekker Lénárd óbudai polgár és neje emeltetett s ide a Bécsi-útról helyezték át 1885-ben.[2] Ettől a kereszttől az ásatások színhelye, illetve a villa északkeleti sarka 71 m-re fekszik. A villa északi hosszú fala pedig ezen dűlő úttól délre 37.50 m-re került elő.

A villa leírása.

A villa fekvése csak kevéssel tér el a kelet-nyugati iránytól. Hossza 31·75 m, szélessége, ha a kiugró hozzáépített fürdőmedencétől eltekintünk, 13·85 m s a kiugró félköralakú fülkével és fürdőmedencével együtt 460 m² területet foglal el. Ehhez a főépülethez azonban más kisebb, esetleg gazdasági épületek s fallal körülvett udvar is tartozhatott, mert tőle északra a mai dűlőút felé, valamint a szomszédos telkeken is mindenütt találni kiszántott téglatöredékeket, habarcsot, köveket, melyek csak ezektől származhatnak.

[1] Ez a terület legutóbb vitéz Vecsérdy Imre (Budapest, I, Zsolt-utca 7, II. 4) úr tulajdonába került, aki itt gyümölcsöst óhajt létesíteni.

[2] Dr Schoen Arnold szíves közlése.

2. KÉP. A CSÚCSHEGYI VILLA ALAPRAJZA.

A bejárat a villa északnyugati sarkában volt (2. kép). Itt az 1. számmal jelzett hely északi oldalán a rendes fal, a 2. számú folyosó fala, csak kissé folytatódott s utána három nagy mészkőhasáb következett, melyeknek alapozásuk nem volt. Az utolsó (70×50 cm.) felső lapján egy mélyebb kerek lyukat mutatott s nem volt más, mint egy tetőt tartó gerenda kőlábazata, pillére. Ettől nyugatra 2—3 m távolságra kellett egy másiknak is állani, ezt azonban már nem találhattuk meg, mert ez a szomszéd földre (Mihályi Ferenc és társa 21,276. h. sz.) esvén, felásható nem volt. Így a két pillér között volt a villa főbejárata, mely északra nézett s előtte egy kis út mehetett le a völgyben haladó nagy római útig. Ez a helyiség, — ha oldalt teljes falazása nem is volt észak és nyugat felől, — egész terjedelmében téglafedéssel volt ellátva. A pillérek mellett nagy területen peremes téglák (tegulae) és gerinctéglák (imbrices) töredékeit találtuk, körülbelül 30—40 cm vastagságban. Már előre itt jegyezzük meg, hogy az ásatás területén egyetlen bélyeges tégla sem került elő. Akadtak nagy számmal azonban olyanok, melyek X jelet, valamint egyik keskeny végüknél hurok alakú újjbenyomást mutattak. A bejárat hossza 4.75 m, szélessége 3.0 m.

A bejárattal van szoros kapcsolatban a tőle nyugatra eső építmény is, mely nem más, mint egy lépcsőfeljárat. Hossza 2.50 m, szélessége 2·40 m. A lépcsők az északi oldalról indultak ki, három fok még ép volt. Az első szélessége 30, a második és harmadik foké 28—28 cm, a fokok magassága egyenkint 20 cm-t tett ki. Összesen 8 lépcső volt, melyek arra szolgáltak, hogy a talajnak nyugat felé való erősebb emelkedése miatt a délnyugati oldalról való megközelítését is könnyebbé tegyék. Erre azért is szükség volt, mert ebben az irányban volt a Kecske-forrás, melynek vizét könnyen ide vezethették s cisternában, esetleg kútban fogták fel, ezenkívül ez a lépcső vezethetett fel részben az épület padlására is. A lépcsőzet magja durvább kövekből bő, forró habarccsal készült, melynek oldalai és lépcsői faragott kövekből álló opus incertum falazást mutattak. A lépcső alatt cseréptöredékek fordultak elő. Van köztük egypár őskori bütykös táltöredék, vörös és fekete szemcsés bögre, korsómaradvány, üvegpohár feneke. A római kori töredékek a II. század második felének jellegzetes profiljait mutatják.

A 2. számmal jelzett helyiségbe egy 2·75 m hosszú és 0·58 m széles, itt másodlagosan lépcsőnek felhasznált, mészkőből faragott párkányon keresztül jutunk be. A párkány hornyolt része egykor vörösre volt festve. A helyiség (folyosó) hossza 18·90 m, szélessége 3·0 m. Az északi oldala már erősen ki volt szedve, mivel a talaj itt erősen lejt. A falazás felső két sora téglából készült, melyek hosszában voltak egymás mellé helyezve (42·5×

28·5×5 cm), alattuk négy sor opus incertum falazás. A déli fal a lépcső színétől még 50 cm magasságban megvolt. Nehéz megállapítani ép ezért, hogy ez a hosszú folyosó az északi oldal felől csukott volt-e. A falazás amellett szólna, hogy igen, mert az 1. sz. bejáró tornác nyitott volt észak felől, de ott nem is volt fal. Ez a hosszú folyosó volt hivatva arra, hogy a 8., 9., 10. s részben a 11. számú helyiségeket is világossággal lássa el, ép ezért az északi oldalán több ablak létezését kell feltételezni. Lehet azonban, hogy az északi oldal nyitott volt s ekkor téglából épített pillérek tartották a tetőt. A lépcső alatt különböző durva edénytöredékeket, valamint két darab díszes rheinzaberni terrasigillata maradványt, karcolt díszű pannoniai vörösszínű hamis terrasigillata-darabot, egy-két szürke pannoniai edényrészt találtunk, melyek így *az építés idejére vetnek világosságot és megadják a terminus post-quem-et.* A küszöbtől keletre egy rossz állapotú kis bronz került elő (Claudius Gothicus).

A 2. számú folyosóból lehetett bejutni a 3. számú szobába. Küszöbkőnek a nyomát már nem találtuk. A szoba belvilágának méretei 5·90 × 4·50 m. Az északi fal szélessége 0·55—0·58, a nyugati 0·50, a keleti 0·62, a déli 0·48—0·50 m. A falazás mészkődarabokból képezett opus incertum volt. A szobának padozata döngölt föld, esetleg erre jövő fapadozat lehetett. A helyiség belső részét egész terjedelmében nem tártuk fel. Apró leletek e helyen nem voltak.

A 4. számú helyiségbe vezető küszöbkő nem maradt meg, nyoma sem volt már feltalálható. Ez a helyiség a 3. számúval azonos hosszúságú (5·90 m), szélessége 3.45 m. Padozata mint az előzőé s hasonlóképpen csak falainak környékét tártuk fel.

Az 5. számú szoba bejárója a 4. számúból nyílott, maga a küszöbkő már nem maradt fenn, de a falban látszott a nyoma, hogy a 4. számú szoba délnyugati sarkában volt körülbelül 1·50 m. hosszúságban. A szoba hossza az északi oldalon 8·17 m, a délin 8·25 m, szélessége 3·70 m. A falvastagság az északi oldalon 0·50—0·55 m, a nyugati oldalon 0·48 m, a déli oldalon 0.55 m. A talaj a keleti oldal felé esett, a délkeleti saroknál s a keleti falnál a fal felszintjén látni lehetett, hogy ott téglasorok voltak, két-két tégla feküdt egymás mellett hosszában (42·5×28·5 cm). A téglasorok alatt mészkőfalazás volt. Az északi oldalon a téglasoros falazás felett ismét mészkő opus incertum következett körülbelül 40 cm magasságban. A szobában döngölt föld jelezte a padozat szintjét.

A délkeleti saroknál a falakon kívül már 30 cm-re nyers föld jött elő, e felett cserepeket, egy terrasigillata-töredéket (Rheinzabern) és ezekkel

együtt egy XV. századi vassarkantyút találtunk a felső, már kevert rétegben. A déli fal mellett pedig, közel a 12. sz. fürdőmedence keleti falához, egy rossz ezüst csat került elő, mely korban a sarkantyúval megy együtt.

A 6. számú helyiség volt az épület legdíszesebb helyisége. Bejárója a keleti fal északi sarkában volt, a küszöbkőnek azonban már csak a nyoma maradt meg. Belvilágának hossza 9·70, szélessége 3·70 m. A szoba délnyugati sarkához egy kis, a félkörnél hosszabb apsist építettek, szélessége 2·45 m, mélysége 1·50 m. Az apsisnál a déli fal sarokszerűen beugrik két oldalt, a beugrás 0·40 m. A déli fal 0·60 m vastag, a két kiugrásnál az erős vakolat a vastagságot 0·63—0.68 m-re növeli, az északi fal a vakolattal együtt 0·53 m vastag, a nyugati pedig 0·58 m. A falak csak a padló magasságáig maradtak meg s ezen a részen vakolásuk négyrétegű s összesen 4—5 cm-t tesz ki. Az első a nyers opus incertum falazásra jött, durva, köves mésszel kevert, a második halvány téglaveres színű apró kövekkel és téglaporral kevert, melyben szalma is volt, a harmadik sötétebb veresszínű apróköves, téglaporral és szalmával kevert, a negyedik fínom, apró szemcsés, kívül símára kent téglapirosszínű. Többrétegű volt az apsis vakolata is. A belső, falmelletti 1·5 cm vastag durva kövecsekkel és mészből álló, a középső fínomabb apró kövecsekkel kevert 2 cm vastag, a külső csak 0.5 cm vastag téglaveresszínű fínom s lecsiszolt felületű. Az építkezésnél az apsis helyén a déli falat megszakították s az apsist utólag építették hozzá, a falvastagság 0·65—0.67 m közt változó.

A fal szerkezetére annyit szegezhetünk le, hogy a küszöbkő szintjétől lefelé 0·90 m-re feküdt a hypocaustum padozata, mely 0·15 cm vastag durva, nagyobb kövekkel kevert mészpadozat. Ettől lefelé az alap még folytatódott 0·45 m-re s ez az alapmélység érvényes az épület többi részeire is az 1. és 2. számú helyeket kivéve. A fal alsó része opus incertum mészkőfalazás, a padló szintjével egy vonalban három sorban téglafalazás jött s erre ismét mészkövekből álló opus incertum következett. A fal két oldalán rendesebb köveket használtak, a fal közepét pedig kitöltötték apró kövekkel és forró mészhabarccsal. A téglafalazásnál, az északi oldalon megfigyelhető volt, hogy egy sorban 25×25 cm méretű ép téglákat fektettek egymás mellé s közvetlen melléjük, anélkül, hogy kötésre ügyeltek volna, 25 cm hosszú, 14 cm széles téglák jöttek, közben pedig elég széles rést hagytak a habarcs számára. Így állott elő a vakolattal együtt a 0.53 m falvastagság. A déli falnál közbül haladt az ép 25×25 cm-es téglák sora s ezeket vette körül két szélen a 14 cm szélesre elvágott téglasor. Az apsisnál a déli fal kiugró nyugati sarka két ép téglából épült. Az apsis fala félkörben rakott két sor ép téglasor

s köztük a forró mészhabarcsba apró, keskenyre elszabdalt tégladarabokat ágyaztak be (3. kép).

Ez a helyiség hypocaustummal, alsófűtéses berendezéssel volt ellátva. A nyílás, melyen a tüzelőkemence *(praefurnium)* melege a helyiségbe hatolt, a nyugati fal közepén volt, szélessége 0·57 m-t tett ki. Két oldalán egy-egy 0·43 m széles és 0·30 m hosszú, s körülbelül 1·0 m magas trachit négyszögű tömbök állottak, melyeknek oldalai azonban a tüzeléstől sokat

3. KÉP. A VILLA CALDARIUMA.

szenvedtek, e két tömb előtt még két másik állott s ezek képezték a tüzelő bevezető csatornáját (4. kép). A hypocaustum padozatán szabályosan elosztva állottak a helyiség padozatát *(suspensura)* tartó oszlopok, melyek anyaga trachit. Az oszlopokat egy darabból faragták, fejük és lábuk van, melyek körülbelül négyzetalakúak (25×25 cm), az oszloptörzs durván van lekerekítve, az oszlop összmagassága 0·71 m. Az oszlopoknak csak egy része volt ép, egy részüknek pedig csak az alja maradt meg. Az utóbbiak leginkább a kemence szájánál fordultak elő, mert itt tette őket leghamarább tönkre a me-

leg levegő. A helyiség keleti részén már hiányoztak teljesen az oszlopok. Errefelé lejt a talaj, a szántásnál hamarább előkerülhettek s így ott kiszedték azokat. Legsűrűbben álltak az oszlopok az apsisban, a teremben magában pedig 7 sorban. A hiányzó oszlopok helyét is pontosan megállapíthattuk, mert helyükön a mészpadozatban négyszögű mélyedések maradtak hátra.[1] Mikor ásatás közben az eső esett s a víz ott felgyülemlett, megmutatta helyüket.

A trachitoszlopok tartották a padozatot. Az oszlopokra négyszögű nagy vastag téglák és peremes tegulák voltak helyezve, erre jött a 0·10—0·12 m vastag vörös terrazzo-padozat, melynek felső részét elsimították. A helyiség falai mellett légüres téglák *(tubi)* vezették az alsó fűtés melegét felfelé a falak mentén a mennyezetig s ez pótolta egyszersmind a kemence kéményét is. A helyiség padozata már be volt omolva, csak a falak mentén jelentkezett egy-egy kisebb részlet, megmutatta az egykori padlószintet. A leomlott padozat törmeléke körülbelül 15—20 cm-es réteget tett ki a hypocaustum padozatán az oszlopok között. Ebben nem is volt semmi más, csak tégla-, tubi- és terrazzotörmelék. Annál meglepőbb volt, hogy felettük egy másik réteg a falvakolatból, mely részben festve volt (fehér alapon vörös szegély, mellette sárgás sáv, kékesszínű töredékek, rózsaszín) és a festést lezáró stukkó lécekből és a mennyezetet díszítő geometrikus kereteket adó stukkó és nagyobb falfelületet díszítő összefüggő figurális és növényi ábrázolás maradványaiból (emberi alak, madár, szőlőinda, levél, fürt stb.) állott. Innen került elő egy hornyolt fehérmárvány léc is, mely egykor a szoba díszítéséhez tartozhatott. E felett kevert föld volt már s ebből a felső rétegből a helyiség északkeleti sarkában egy kis bronzérem került elő (Claudius Gothicus). A déli fal nyugati sarka mellől az oszlopok magasságával egy vonalban több nagy edény töredékét emeltük ki, kettő simított (eingeglättete Ware) díszítésű s velük együtt durva bögréket, melyek korong nélkül készültek. *Ezek adják a villa elpusztulásának a terminus ante quem-jét*, ezek tehát már a villa elpusztulása után kerültek ide.

Az apsison kívül a keleti oldalon egy 1·38 m mély szemétgödör került elő cserepekkel. Van köztük sárgásbarna, belső részén zománcozott dörzstál töredéke, ablaküvegdarabok, egy szürke anyagú, füstöléssel feketére fényezett, szabad kézzel díszített bögre darabja, mely háromszögalakú keretekben párhuzamos vonalakat, másokban pontokat mutat.

Ez a 6. helyiség nem volt más, mint a díszvillának a légfürdős terme

[1] A 2. képünkön a hiányzó oszlopokat körrel jelöltük. Így akartuk megkülönböztetni a még álló oszlopoktól, melyek négyszögű fekete kockával vannak jelölve.

s mivel közvetlenül kapott meleget a kemencéből, *caldariumnak* is nevezhetjük. Az apsisban állott egy vízzel telt kád, a labrum, melyben a villatulajdonos melegvizes fürdőt is vehetett a teljes átizzadás után.

Mivel ide az 5. számú helyiségből jöttek be, az volt a vetkőzőhelyiség *(apodyterium)*, a hideg fürdő *(frigidarium)* a végén leírt 12. számú helyiség volt.

A fűtőkemence (7) nagyságát pontosan nem tudjuk. Valószínűleg az a

4. KÉP. A VILLA FŰTŐBERENDEZÉSE.

vastagabb fal (0·72 m) jelezte nyugati lezárását, melynek csak gyenge nyoma maradt meg, de ekkor sincsen ennek a falnak kapcsolata a 10 számú szoba északi falához. Ez a vastag fal északi végén nyugatra két vastag falba ágazik el s itt lehetett a lépcsőlejáró a 11. számú helyiségből, a culinából a praefurniumba, a fütők számára (4. kép).

A kemence nyílása 0·57 m, magassága 0·90 m. A nyílás alsó lapját trachitlapok képezik, erre kétoldalt egy sor tégla jött s majd a fal vastagságában mindenik oldalon két-két trachittömb, a tetejét pedig egy nagy vas-

tagabb (0·30 m) trachitlap képezte. Ezeket a tűz nagyon megviselte s a feltárásnál a külső levegő behatása folytán gyorsan mentek tönkre. A praefurniumban a nyílás két oldalán 1·50 m hosszúságban, 0·40 m szélességben és 0·65 magasságban egy-egy trachittömbökből összeállított csatorna, a tüzelőcsatorna foglalt helyet. A kemence keleti fala mellett kis padkák voltak s kétoldalt a tér is le volt mélyítve. Itt durva hullámdíszes cserepeket, belül sárgásbarna zománcos dörzstálak töredékét, összeolvadt ólomcsőmaradványokat, vassarlót találtunk.

A rossz falazástól nyugatra eső részen, melynek a szintje azonos a praefurniuméval, malomkőtöredékek, mészkőből faragott kőmozsár került elő. Itt jegyezzük meg, hogy a 7. sz. praefurniumtól nyugatra a római épületet nem lehetett teljesen feltárni. Ez annál inkább sajnálatos, mert így nem ismerjük pontosan a lejáratot sem, mely a praefurniumhoz vezetett. Ennek a szintjével volt egyenlő legalább részben a 11. sz. helyiség déli része, mely gazdasági, esetleg a konyha-természetű részeket foglalta magában. Mint a leletek mutatják, itt volt egy kis házi kézi-malom, de itt helyeztek el egy olvasztókemencét is, melynek nyílása, kürtője a villa délnyugati sarkától keletre kb. 3·0 m távolságban ment keresztül a falon. Az azonban azonnal világosan kitűnt, hogy ez későbbi beépítés s nem lehet korábbi, mint a Kr. u. IV. század vége. A kemence alján vastagabb rétegben vassalakmaradvány került elő.

A 8. sz. szobába a bejárat a 4. sz.-ból nyílott, de a küszöbkő pontos helyét már megállapítani nem lehetett. Belvilága 5·30×4·90 m. Padozatát döngölt föld képezte, melyen keresztbe egymástól 0·30 m távolságban menő kiemelkedő vonalak voltak észrevehetők. Ezek alapján itt fapadozatot kell elképzelnünk, mely elkorhadt, de az egyes deszkák közt, a résekben a földkiemelkedések mutatták a lefektetésük irányát. A szoba nyugati falának északi sarkában megmaradt a küszöbkő helye. mely 1·45 m hosszú volt.

A 9. sz. helység belvilága 4·05×4·90 m. A déli fal vastagsága 0·53, a keleti falé 0·48, a nyugatié 0·46 m. Mint a többi helyiségeknél, itt is az alsó rész mészkövekből rakott opus incertum falazás s e felé körülbelül a padozat magasságában két sor téglafalazás jött. Ez épen maradt a nyugati oldalon s itt látni lehetett, hogy a fal ez a része egymás mellé rakott 42·5× 28·5 cm nagyságú téglákból épült. A déli és keleti oldalon a téglák már hiányoztak, csak a habarcsban volt megfigyelhető a nyomuk. Alsófűtéses berendezéssel volt ellátva, mely azonban nem foglalta el az egész helyiséget, hanem a fűtőcsatorna ⊤ alakban húzódott. A csatorna szája a nyugati fal közepén volt, szélessége 0·29 m, magassága 0·49 m. Felső részén

egy hosszabb trachitlap foglalt helyet s ezen felül a falazás két sor téglából állott.

Ezen a nyíláson keresztül kapta a szoba melegét a 10. sz. helyiségen keresztül. A fűtőnyílásból a meleg egy vízszintes csatornába jött, melynek szélessége 1·42 m s a keleti fal felé két ágra oszlott, a déli ág szélessége 0·67, az északié 0·48—0·67 m. A csatornák alja mészhabarcsból álló padozat s ebbe a még nedves mészhabarcsba volt beágyazva a padozatot tartó trachitoszlopok lábazata. A csatorna mélysége a padozatig 0·63 m. A vízszintes csatornában két sorban négy-négy oszlop még a helyén volt, a keleti oldalon pedig egymás mögött négy oszlop foglalt helyet. Az elágazásban kilenc oszlop volt egymás mellett, egy tizedik pedig a délről számított harmadik oszlop mellett volt elhelyezve. A fűtőcsatornák oldalai rendes falazásúak voltak, vastagságuk 0·38 m s vakolattal voltak ellátva. A csatornák feletti padozatrész elpusztult, ellenben a falazáson kívül tömött földön terrazzó-padozatot találtunk. A helyiségben belül a falak egykori festésének maradványai kerültek elő. Úgy látszik, hogy a 6. sz. helyiségen kívül ez volt a villa második díszesebb szobája. A vastagabb durva vakolatra egy 0·3 cm vékony, fínom fehér réteg jött, ezen foglalt helyet a festés. Fehér alapú volt az egész falmező, a külső sarkokat szélesebb, 1·80 cm sötétvörös s mellette 0·80 cm halványvörös sáv keretezte. Előfordult 3·4 cm széles zöldszínű sáv, valamint kettős sárga vonalú 1·0 és 0·4 cm széles keretezés is. A fal belső része ismét tagolva volt derékszögben, kettős vékonyabb (0·2 cm) vörös vonal által keretezett mezőben függőleges vörösszínű ágon kétoldalt vörös-, zöld-, kékszínű levelek foglaltak helyet.

Ennek a szobának az északnyugati falába volt beépítve egy mészkőből faragott küszöbkő, mely átvezetett a 10. sz. szobába. A küszöbkő északi vége részben be volt falazva a helyiség északi falába. Összhossza 1·88 m, az ajtónyílásé 1·04 m s a keleti két sarkában 6 cm átmérőjű csaplyukak voltak. A küszöb magasabb peremén délen és északon egy-egy 14 cm hosszú és 4 cm széles bevágás volt, melyek az ajtó oldalait képező mészkőlapok, ajtófélfák megerősítésére szolgáltak. A déli csaplyuk mellett egy bevésett horogkereszt volt látható 卐.

A 10. sz. helyiség belvilága 4·35×4·90 m. Alsófűtéses berendezéssel volt ellátva, akárcsak a 9. sz. szoba. A fűtőcsatorna nyílása a nyugati fal közepén volt, szélessége 0·38 m. A csatorna ⊤ alakban futott s oldalait 0·40—0·51 m vakolt opus incertum falazás képezte. A mészhabarcsos durva padozaton a vízszintes csatorna nyugati részében négy trachitoszlop még a helyén állott. A többinek pedig csak a nyomait lehetett megtalálni. A víz-

szintes csatornában így két sorban 5—5 oszlop állott, a kétoldali elágazásban pedig két sorban 9—9. A már hiányzó oszlopokat térképünkön körrel jeleztük. A belső falon belül megmaradt a padló szintje, mely mészhabarcsos terrazzo volt. Ez a helyiség a meleget a nyugati falon kívül álló praefurniumból kapta, melynek nyomai már nem voltak feltalálhatók. Ez a praefurnium azonban független volt a caldarium tűzhelyétől s a nagyméretű 11. számú konyhahelyiségnek csak kis sarkát foglalta el.

A 11. sz. helyiség belső részét teljesen feltárni nem lehetett s így nem állapítható meg, hogy belső része fel volt-e osztva és hogyan. Bejárata az északi fal nyugati sarkában volt, ahol a küszöbkő még eredeti helyén állott. Egész hossza 2·10 m, két sarkában kerek lyukak az ajtó forgói számára, közepén négyszögű lyuk, hogy az ajtó két szárnyát betámasztani lehessen. Keleti oldalán téglalapalakú lyuk a kőajtófélfának a megerősítésére szolgált. A küszöbkő jelzi a szoba padozatának magasságát, mely döngölt föld. Itt lehetett a konyha, a nyugati fal közepén meg is találtuk a tűzhely maradványát, és a 10. és a 9. sz. szobák kemencéjét. Déli oldalán lépcsőknek kellett lenni, melyek a 6. sz. terem praefurniumába vezettek. A helyiség nyugati oldalán a küszöbkővel egyvonalban két sor téglarakás futott végig. A délnyugati sarok maradt meg legmagasabban, mert a talaj ma is ott a legkiemelkedőbb. Itt láthattuk, hogy az épületnek legalább a külső fala bizonyos magasságban téglasorokkal volt tagolva. Minden öt sor opus incertum falazást két sor téglafalazás követett s az adta meg egyszersmind az épület külsejének a tagolását is. E helyiségben a küszöbkő közelében egy kis bronz érmet találtunk.

Az 5. sz. szoba déli falához volt hozzáépítve a 12. sz. fürdőszoba. Belvilága 3·0×3·0 m. A keleti és nyugati falak vastagsága 0·45, a délié 0·50 m, a falazás mészkőből rakott opus incertum. Az északi oldala közös volt az 5. sz. szoba déli falával. A fal ezen a részen már erősebben volt kiszedve. Ide kell helyezni a mellfalat, mely a fürdő padozatánál nem lehetett 1·0—1·20 m-nél magasabb s melyen keresztül lépcsők segítségével juthattak be a fürdőszobába. A falak mentén rovátkás vakolótéglák foglaltak helyet, melyre egy 7 cm vastag téglaporos terrazzószerű vakolat jött. A fürdőszoba padozata a villa padozatszintjénél 0·30 m-rel volt mélyebben. A padozat négy oldalon 0·28—0·32 m széles téglavörösszínű terrazzóból állott, melynek vastagsága 0·30 m s ez alatt már termőföld volt. A szoba közepét 2·28×2·28 m területen téglapadozat borította. Terrazzoalapba fektették a 27×27 cm méretű téglákat, 7 sorban egymás mellé 7—7 darabot. A keleti falban az 5. sz. szoba falától 1·37 m távolságra egy kis, 20 cm átmérőjű lyukon ve-

zették ki az elhasznált vizet. E szobában 4 cm vastag durva vakolatot találtunk, melynek külső részén 0·2 cm vastag fínom mészréteg jött s fehérre volt festve. E fínom réteg alatt a durva vakolatban szalmaszálak nyomai voltak, ami másutt is megfigyelhető volt. A szoba közepén egy sárgaszínűre zománcozott tányér fenekét találtuk. A szoba belsejében a sarkoknál és az oldalaknál félköralakú terrazzópárkányka volt, hogy a szenny ott le ne rakodhassék.

Ez a helyiség egészítette ki a villa fürdőberendezését és a 6. sz. caldarium mellett, mint említettük is, a frigidarium, vagy uszoda *(natatio)* szerepét töltötte be.

LELETEK.

A) Érmek.

Az ásatás alkalmával kevés érem került elő. Az ásatás előtt a telektulajdonos mutatott nekünk apró bronzérmeket, melyeket földmunka közben talált s ezek a Kr. u. III. század második feléből és a IV. századból valók. A bemutatott érmek utolsója II. Constantius korából való. Mi összesen 5 darabot találtunk.[1]

1. *Alexander Severus* dénára. *Cohen*[2] 365.
2. *Claudius Gothicus* kis bronza. *Cohen*[2] 88.
3. *Claudius Gothicus*, vagy ezen korszak közelebbről meg nem határozható kis bronza.
4. *Quintillus* rossz fenntartású kis bronza. *Cohen*[2] 2.
5. *Valens* kis bronza. *Cohen*[2] 47.

Az érmek által adott korhatár, mely a villa római lakottságát van hivatva — bárcsak kis részben — igazolni, így Alexander Severus (222—234) uralmától Valensig (364—378) terjed.

B) Kerámia.

Az ásatások alkalmával a helyiségekben, valamint a falakon kívül elég nagy számban kerültek elő agyagedénytöredékek. Változatos formát, anyagot s díszítést tüntetnek fel.

Terrasigillata edények. Az 5. sz. képünkön hat darab nyugati terrasigillatát mutatunk be. Kötelességünk megjegyezni, hogy az első sor 3. és 5., valamint a második sor 2. darabja képünkön fordított helyzetben van ábrázolva.

---

[1] Dr. Jónás Elemér kedves barátom volt szíves az érmek meghatározását elvégezni s e helyen is köszönetemet tolmácsolom.

1. Két darab ugyanazon edényből (5. kép felső sor 3. és második sor 4. darabjai). Eredeti formája félgömbalakú volt (Dragendorff 37)·[1] Síma pereme alatt tojásfűzér, alatta gyöngysor (Lud. V, R. 71), melyet Janus és Reginus mesterek használtak. A képmezőből kis háromágú levél töredéke maradt meg, az edény alsó részéből pedig egy ornamens, melyet Ludowici V, O. 282. sz. a. közöl s szerepel Reginus díszítményei között is. Így e darabot Reginus rheinzaberni műhelyéből származtatjuk, akinek működési idejét Oswald Traianus és Antoninusok korába helyezi.[2] Általánosságban Reginus működési idejét a Kr. u. II. század közepére helyezzük. Előkerült a 2. sz. *folyosó lépcsője alól.*

2. Kis töredék (5. kép, második sor 3. sz. a.) egy Drag. 37 alakú edényből. Díszítéséből az edény aljáról csak egy kis balra néző galamb alakja maradt meg gyöngysorvonalas beosztáson belül. Az edény jó anyagú és szép sötétvörös máza lezoux-i műhelyre utal a Kr. u. II. század közepéről. Előkerült a 11. sz. helyiség déli fala közelében.

3. Kis töredék egy Drag. 37 alakú tálból (5. kép felső sor 5. sz.). Az edény képmezőjéből egy visszaforduló táncoló alak töredéke látható, aki kezében egy botot tartott, mint azt Ludowici V, M. 95. sz. dísze mutatja. Ezt Cobnertus, Atto és Attillus használják Rheinzabernben. Készítési ideje Hadrianus—Antoninusok kora. Találtuk a 2. sz. folyosó külső falánál.

4. Kis töredék (5. kép felső sor 4. sz. a.). Az edény pereme alatt tojásfűzér, a tojástagok baloldalán csavartvonalú pálcatag (Lud. V R. 47), melyet sok rheinzaberni mester használt. A 2. sz. folyosó külső fala mellett találták.

5. Kis töredék az előbbi darabok azonos edényformájából (5. kép, második sor 2. sz. a.). Az edény alsó részéből maradt meg s díszítése csak egy fekvő kettősvonalú S. Megfelel Ludowici V, O. 173. és R. 157. sz. díszítéseinek. Ludowici szerint ezt a díszt elsősorban a rheinzaberni Augustinus használta, aki Hadrianus és az Antoninusok korában dolgozott (v. ö. *Oswald*, Index . . . p. 33). Találtuk a villa délkeleti sarkán kívül egy középkori sarkantyúval együtt, így ez már kevert talajból származik.

Terrasigillatatöredékeink már maguktól — találási helyükből következtetve — megmutatják, hogy kapcsolatba nem hozhatók a villa életével.

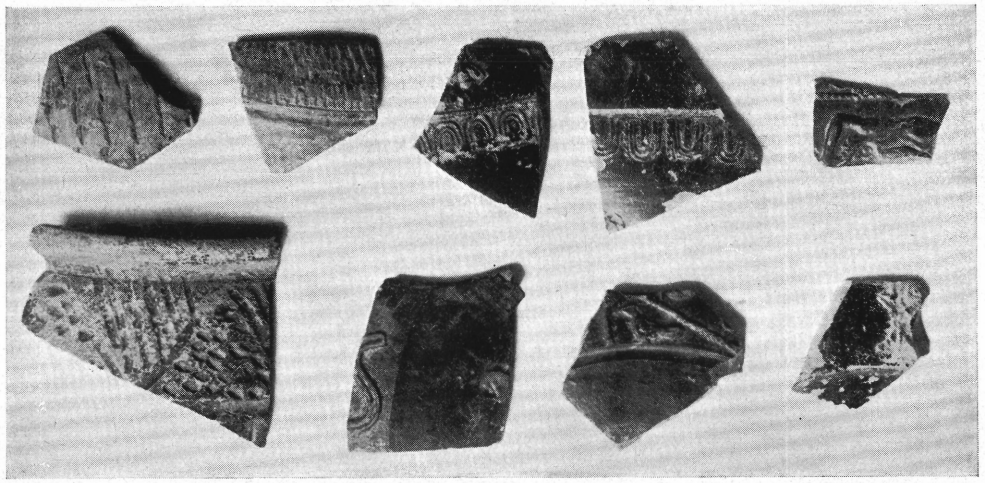
---

[1] A terrasigillaták leírásánál az utalásokat csak rövidítve adjuk. Ezekre nézve teljes felvilágosítást nyujtanak irodalmunkban Kuzsinszky Bálint dolgozatai. [A legrégibb terrasigillata-edények Pannoniában. Arch. Értesítő XL. (1926) 88. ll.; A gázgyári római fazekastelep Aquincumban. Bud. Régiségei XI. (1932)]; v. ö. még *Nagy L.*, Egy pannoniai terrasigillata-gyár. Arch. Értesítő XLII. (1928) 110. ll.; *Juhász G.*, A brigetiói terrasigillaták. Dissertationes Pannonicae. Series 2, No. 3.

[2] *Oswald*, Index of Potters' Stamps on Terra Sigillata. 1931, p. 261.

Az 1. sz. darabon kívül mind a villán kívül (illetve külső határoló falain túl) kerültek elő kevert kultúrréteg-ben és nem a *helyiségek padozatainak szintje felett.* Az 1. sz. két összetartozó darabot pedig egyenesen a 2. sz. folyosó lépcsője alatt találtuk. Ez korhatározó szempontból fontos, mert a villa építésének korához — a terminus postquem megadásával — közelebb vezet el.

Pannoniai helyi vörös áru. Az 5. képünkön a felső sor 1. és 2. sz. darabjai tartoznak ide. Formára nézve megegyeznek a terrasigillaták Drag. 37 alakjával. Helyi anyag, díszítésük csak szabad kézzel bekarcolt vonalak sorából áll. Festésük könnyen pattogzik. Gyártásuk nagyobb időközre terjed s általános közkedveltségnek örvendtek a helyi lakosság körében. Gyártási

5. KÉP. DÍSZES EDÉNYEK TÖREDÉKEI.

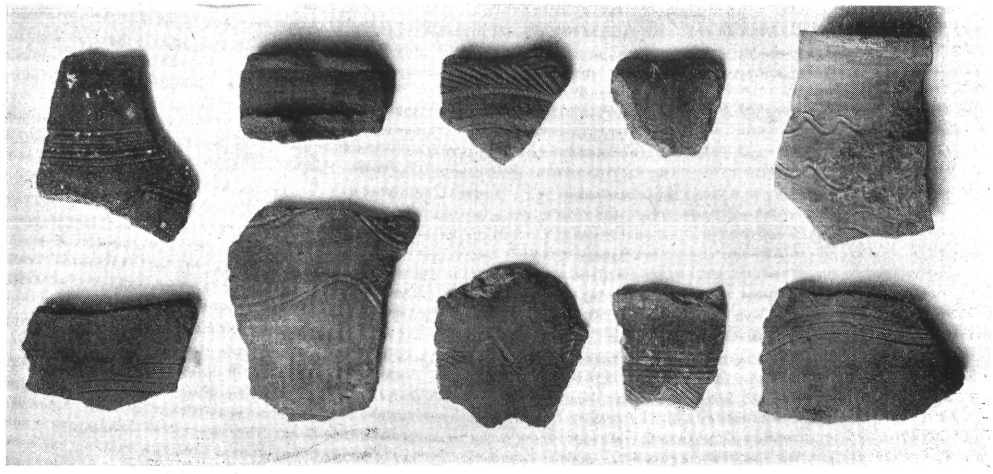
idejük a II. sz. közepétől vett nagyobb lendületet és a III. sz közepéig közkedveltek voltak.

Ezekre nézve v. ö. *Nagy L.*, Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár-utcában. 1931. 56—58. old.; *Kuzsinszky*, Bud. Régiségei XI (1932) 357—358. old.

Darabjaink a 2. sz. folyosó lépcsője alól kerültek ki, s miként az 1. sz. alatt ismertetett terrasigillata, ezek is a villa építési korára terminus postquem-ül szolgálnak.

Dörzsölőtálak (pelves). Formára nézve már nem követik azokat a példányokat, melyeket Kuzsinszky a gázgyári fazekas telepen talált (Bud. Régiségei XI, 334. köv. old. 341. kép). A széles kihajló perem, mely ezen edények korhatározásainál tekintetbe jön, külső részén nincsen tagozva, ellenben

belső részén egy kiemelkedő félkörvonal fut körbe s ez alkotja a kifolyónyílást is. Belső kavicsos részükön barnássárga zománc borítja a darabokat, külső részükön vörösre vannak festve. Ilyenek találhatók nagyszámban a limesmenti későkori erődökben, darabunk a Kr. u. IV. századból való. Megállapítható volt azonban az eddigi kutatásaink alapján, hogy ez a típus képviseli az átmenetet a Kr. u. III. századból, ahol még a festés jelen van s a zománc csak a belső részen szerepel. Az újabb limeskutatásaimnál a IV. sz. második feléből már ilyeneket nem is találhatni, sőt a zománc színe is megváltozott. A pannoniai legkésőbbi zománcos dörzsölőtálakra vonatkozólag csak Alföldi András dolgozatára utalok. (Leletek a hún-korszak-

6. KÉP. KÉSŐ-RÓMAI DURVA KERÁMIA.
1/3 nagyság.

ból és ethnikai szétválasztásuk. Archaeologia Hungarica . . .) Találtuk ezeket a 6. sz. caldarium apsisától kívül délkeletre egy szemétgödörben. A villa ekkor tehát *még lakott volt.*

Későkori szürkeanyagú bögre töredéke. Együtt került elő a zománcos dörzsölőtálakkal a szemétgödörből. (5. kép második sor 1. sz. a.) Keményre égetett bögreformájú, utólag füstöléssel feketére fényezve. A bögrét égetés előtt vékony pálcikával behúzott vonaldíszítéssel látták el. A díszítés az edény kihajló pereme alatt kezdődik s egy sávban egymást váltogató háromszögek sorából áll, melyek egyike párhuzamos vonalakkal, másika szabálytalanul benyomott pontokból áll. Ez alatt az edény testén még hasonló behúzott vonaldíszek szerepelhettek, de ezeknek csak nyomuk maradt meg. A bögre for-

májára és díszítésére rokonvonást árul el egy kölni ép kancsóval, mely azonban zománccal van bevonva s Fremersdorf a Kr. u. III. sz. első felébe helyezi (Die Denkmäler des römischen Köln. Band I. Neuerwerbungen der Römischen Abteilung des Wallraf—Richarts-Museums wärend der Jahre 1923—1927. 1928. Taf. 91). Azonban természetesen edényünknek a kölni példánnyal csak külső egyezése van. Ez a díszítés Pannoniában a IV. sz.-dal kezdődő barbár ízlés újjászületési korszakával függ össze, melynek sajátossága a szürke anyag kedvelése a füstöléssel, azonkívül a besimított fényes-

7. KÉP. KÉSŐ-RÓMAI BARBÁR JELLEGŰ EDÉNYEK.
1/5 nagyság.

vonalú lineáris díszítés. Ezzel az anyaggal együtt fordul elő az égetés előtti benyomásos vonaldíszítés is, amilyen a mi példányunkon is látható. A szemétgödör egyéb leletei is a késő-római korra (Kr. u. IV. sz.) utalnak.

Későkori durva kerámia. Az épület felső rétegéből, a 11. és 7. számú helyiségekből kerültek elő (6. kép). Mivel legnagyobbrészt csak apró töredékként szedtük össze őket, így nem minden esetben tudtuk az eredeti edényformát megjelölni. Legtöbb darab azonban a 7. képünk 3. számú köcsögformájú edényével egyező. Durván, korong nélkül készített edények, anyagjuk rosszul iszapolt s feketére égetett. Díszítésük egyenesen körbefutó vonalakból, egyes hullámvonalból és hullámos ú. n. fésűs díszítésből áll. Ilyen edény a már említett 7. kép 3. számú darabja, mely azonban minden díszítést nél-

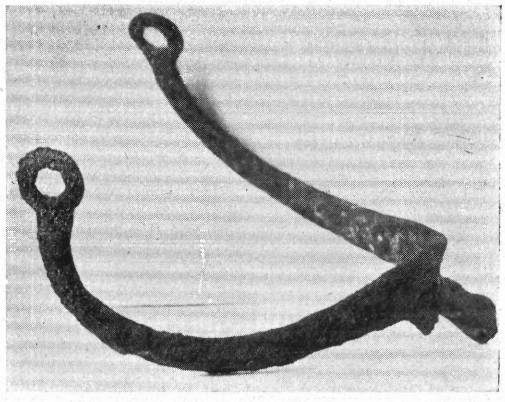
külöz. Hasonló edények ismeretesek voltak már a Raktár-utcában feltárt ó-keresztény cella trichora felső rétegéből *(Nagy L.,* Az óbudai ó-keresztény cella trichora a Raktár-utcában, 70. old., 48. kép). Ilyen durva edénytöredékek szórványos előkerülése nem ad megbízható készítési időpontot, a népvándorláskor durva edényei között is előfordulnak.

Besímított díszű edények. A 6. és 7. számú helyiségekben már a villa részleges pusztulása után jelentkező felső rétegből kerültek elő (7. kép 1—2. számok). Egy-egy edényből nem maradt fenn sok töredék, de olyan jellegzetes részek, hogy kiegészíteni s eredeti formájukat visszaadni sikerült. Jellemzőjük a szürkére égetett anyag, korongon készültek, külsejük fényesre dolgozott s erre fapálcikákkal *besimított* díszítés jött. A díszítés hullámvonal, keresztező vonal, sakktábla minta. Ez a díszítés és forma a Kr. u. IV. század második felében lép újból fel s mint Alföldi András kimutatta, jellemző a magyarországi hún-korszak leleteire. (Leletek a hún korszakból és ethnika szétválasztásuk). A legújabbi tabáni ásatások alapján magyarországi eredetére is rá tudunk mutatni *(Nagy L.,* Tabán a régészeti ásatások világában. Tanulmányok Budapest multjából IV.). A késő La Tène-kulturában a tabáni anyagban első helyet elfoglaló motívum, mely átmegy a római uralom idejébe. Feltalálható nagy számban a nyugati korai császárkori keramiában barbár és korai római edényformákon (v. ö. *Germania* 11 (1928) S. 110. Abb. 9—10). A II—III. századi edényeken alig jelentkezik, viszont a IV. század végén, mikor a barbár formák ismét jelentkeznek, gyakori jelenség. A késő-római erődök datált leletanyagában nagy számmal ismerjük. Jellemző, hogy Angliában is ekkor jelentkezik ismét és pontosan meghatározható a Scarborough melletti őrtoronyban, mely 369 előtt nem épülhetett és 395—400 közt már el is pusztult *(Philip Corder M. A.,* The Roman Pottery at the Crambeck, Castle Howard; *Germania* 14 (1930) S. 40). Az aquincumi védrendszer Valentinianus korában épült őrtornyaiban is megtaláltuk, így pl. Budakalászon, de csak kis számban. A 400 körül elpusztult leányfalusi burgusban azonban már a zománcos anyag mellett nagy számban szerepel. — A csúcshegyi edényeink kora is a IV. és V. század fordulójába visz bennünket s bizonyítja, hogy a félig elpusztult villában ekkor még a barbárok beköltöztek.

Fémtárgyak.

A leletek közt kevés bronz- és vastárgy fordult elő. Római kori darabjaink között egy-két bronzpánt, vasszegek, ólomcsőmaradványok szerepelnek. A villa délkeleti sarkán kívül, a felső rétegben római cserepekkel keverten egy vassarkantyút találtunk (8. kép). Formája korhatározó s a XV—XVI.

századból származik. A római sarkantyúk más alakúak voltak (v. ö. *Jacobi*, Saalburg Jahrbuch VII (1930) S. 51—52; Germania 9 (1925) S. 162—164). — Ugyanilyen formájú sarkantyúkat találtam a budakalászi és horányi őrtornyok felső törmelékei között. Többszörös előfordulásuk mutatja így, hogy a római őrtornyok teljes elpusztítása, kőanyagul való kibányászása ekkor megy végbe s ugyanekkor tűnik el teljesen a földszínéről a csúcshegyi római villa is.

8. KÉP. VASSARKANTYÚ.
$^2/_3$ nagyság.

Falfestmények.

A villa két helyiségében kerültek elő falfestménytöredékek. A 9. számú szobában talált darabok megegyeznek a villa caldariumának maradványaival. Összefüggő nagyobb festett mezőt összeállítani nem sikerült. A díszítés a falnak mezőkre való beosztásában állott. Az alsó rész, a falmező talapzata márványutánzást mutatott. A mezőszakaszok vastag kerettel voltak ellátva, bennük erezetes különböző színű márványfestés. Ezt olykor színes pettyekkel váltakoztatták. A falak felső részei hasonlóképp mezőkre voltak osztva s legtöbbnyire csak egyszínűfestést mutattak. A falfestés szerénységét díszes stukkószegélyek tarkították. Ritka a növényfestés.

Bár a festés igen egyszerű, de jellegzetes a korára és a Közép-Dunavidéki római emlékekre. A Duna mentén alakos falfestés csak elvétve fordult elő, annál gazdagabb volt azonbana tartomány nyugati részében s itáliai mintaképeket követett, mint azt a balácai emlékek mutatták (v. ö. *Rhé—Lacžkó*, Balácza, 1912, 14—25. ábrák, I—VII. táblák). A kelet-pannoniai anyagban az óbudai Vihar-utcában feltárt római épületben fordultak elő alakos csoportképek töredékei, de már a III. század elejéről.

A márványutánzás és színes falmezők kedvelése keletről terjed el a Duna mentén. Keleten a dekoratív falfestészetben a pompeji stílusok nem fejlődtek ki. Ott az erős hagyomány az I. inkrustációs stílust tovább életben tartotta, mint Pompejiben s ami továbbfejlődést jelent, az abban áll, hogy a falfestők nem ragaszkodtak a régi tektónikus falfelépítés utánzásához, mely sorrendben alap, orthostátok és négyszögekből áll, hanem mozaikszerűen változatosabb színhatásokat sem vetve meg, a márványutánzás festésében

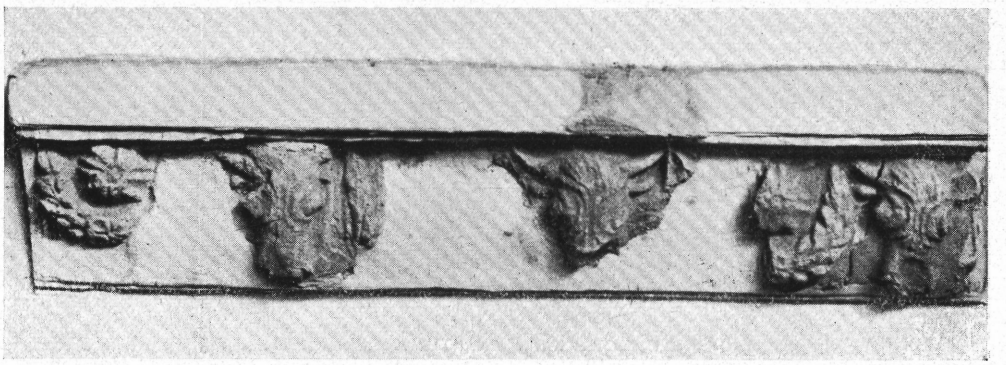
dekoratíve járnak el. Ezen új irányt Pagenstecher egy második inkrustációs stílusnak nevezte el *(Pagenstecher*, Alexandrinische Studien. Sitzungsber. d. Heid. Akad. d. Wiss. Philos.-hist. Kl. 1917. 12. Abb. S. 20 ff, *U. az*, Germania II. S. 35 ff; *U. az*, Nekropolis S. 197 ff). Hogy mily nagy hatást gyakorolt ez a keleti második inkrustációs stílus a dekoratív falfestészet fejlődésére, s hogy nemcsak a szegénység által befolyásolva terjedt el keleten a római császárság korában, hanem az általános ízlésnek közkedvelt megtestesítője volt, az már lassankint világos képet kezd alkotni. Így érthető, hogy Aquincumban prienei, therai, palermói, soluntoi, centuripei falfestéssel egyező darabok, Intercisában a theadelphiai (Fayumban) házfalak téglázását utánzó festés mása s Brigetióban, éppúgy, mint Aquincumban az eleuisisi falak középmezőin látható, alakos ábrázolásokhoz hasonló szellemű darabok lelhetők fel. De mint jellegzetes vonás az sem hagyható figyelmen kívül, hogy keleten a középmező felett gyakran szerepelt jelenetes ábrázolás vagy girlanddíszítés keskenyebb frízben, melyet gyakran váltott fel a stukkószegélyezés. Ez a festés virágkorát a III. században éri el. Töredékeinkhez hasonló példányokat ismertettem már Aquincumból is s a falfestészet irányairól részletesen beszámoltam «Die römisch-pannonische dekorative Malerei» c. dolgozatomban (Roemische Mitteilungen XLI (1926) S. 77—131).

Stukkódíszek.

A villa 6. számú helyiségéből a hypocaustum romjai közt nagy mennyiségben találtunk változatos stukkótöredéket. Több csoportot alkotnak s mindenik a díszítési rendeltetésükkel függ össze. Fel kell tennünk, hogy a szoba falait, esetleg még ezeknél is az egyes festett falmezőket más-más stukkópárkány szegélyezte. Az apsis is stukkóval volt borítva összefüggő nagy mezőkben geometrikus mintával. De nem hiányoztak az önálló képmezők sem növényi és alakos ábrázolásokkal.

Keretező párkányok. Klasszikus motivumot látunk a 9. képen. Erősen kiemelkedő felső párkány alatt stilizált bukranionsor, közbül levélfüzér. Ez utóbbiak mindenikében egy-egy rozetta. Pannonia területéről a petronelli gróf Traun-gyüjteményből ismerem csak ezt a motivumot. Keleten előfordul Delosban *(Bulard*, Monuments Piot, 1908, p. 160—161, fig. 52 g, h.) és az afrikai Gurghi oázis melletti római villában *(Bartoccini*, Guida del Museo di Tripoli 1923 p. 49; Notiziario archeologico III (1922) p. 37, fig. 8—9).

Egy nagyobb stukkópárkányon hullámvonalban fel- és lenéző levelek közt virágdíszek (10. kép). Alattuk fekvő **S** sorok s az alsó síma, vékony

9. KÉP. STUKKÓDÍSZÍTÉS BUKRAINONSORRAL.
1/2 nagyság.

léc alatt kis konzolok. Ez a díszítés már előkerült a papföldi ásatásokból *(Nagy L.,* A pannoniai-római díszítő rendeltetésű stukkópárkányok. Arch. Ért. XLI (1927) 130 old. 57. kép). Világos ebből, hogy darabunk egy közös stukkóműhelyből került ki s mint a hátsó részén a szegnyomok mutatják, a csúcshegyi villában csak felszegezték.

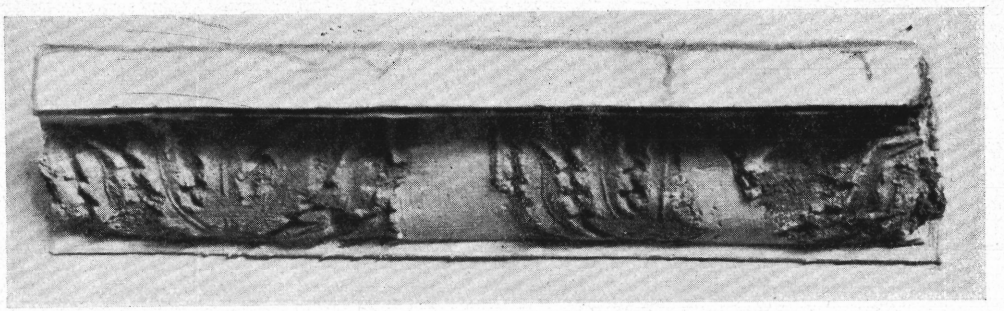
Tömött akanthuszleveleket kapunk, melyek egymást felfelé váltogatják, egy másik párkányon (11. kép). Hasonló, bár nem azonos díszek már ed-

10. KÉP. STUKKÓPÁRKÁNY.
1/3 nagyság.

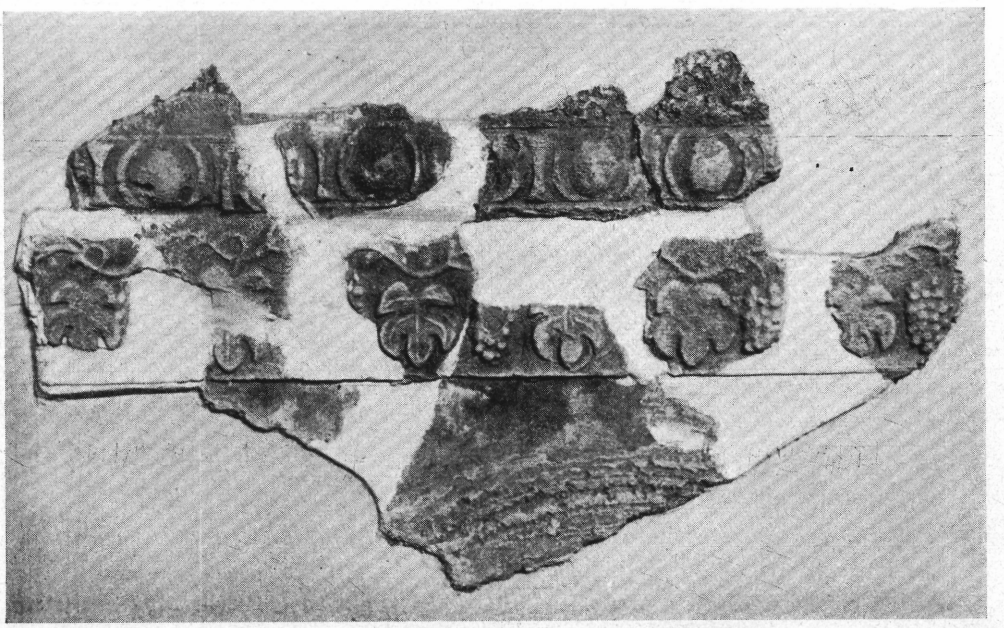
dig is ismeretesek voltak Aquincumból *(Nagy L.,* id. h. 43—44., 47. képek). A mi példányunk nem lehet teljes, mert más példányokon tojástagokat és konzolokat is kapunk.

A párkányok nem helyben, hanem stukkóműhelyben készültek. Az alapjuk veres színű téglaporral kevert terrazzó, erre jött a fínom réteg, melybe a mintát bepréselték. Erős profiljuk van s felső párkányuk 8—15 cm-re kiáll.

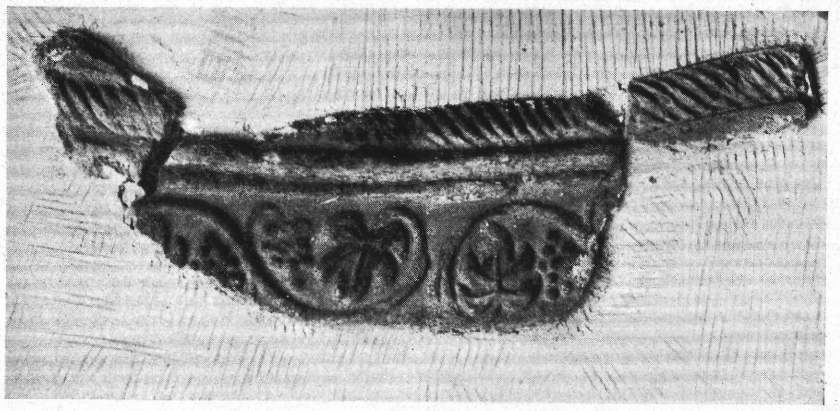

11. STUKKÓPÁRKÁNY AKANTHUSZLEVELEKKEL.
1/3 nagyság.

A stukkópárkánydíszek nem hiányoztak a legtöbb előkelő római házból. A pannoniai nagyszámú emlékeinket már ismertettem (Arch. Ért. 41 (1927) 114—132. old.), számuk újabban kibővült. Legnagyobb számmal Aquincumban jöttek elő, ahol virágzó helyi műhelyek látták el a tartomány szükségletét. A római provinciákban, főleg nyugaton kedvelték s Karl Klein a Diersdorfer Hof-i római villa stukkóinak ismertetésekor helyesen jegyzi meg, hogy ezek a darabok nagy egyezést mutatnak a pannoniaiakkal (Stukkaturen

12. KÉP. KÉPMEZŐSZEGÉLY TOJÁSTAGOKKAL ÉS SZŐLŐLEVELEKKEL.
(1/2 nagyság).

13. KÉP. KERETEZŐ SZEGÉLY.
(1/2 nagyság).

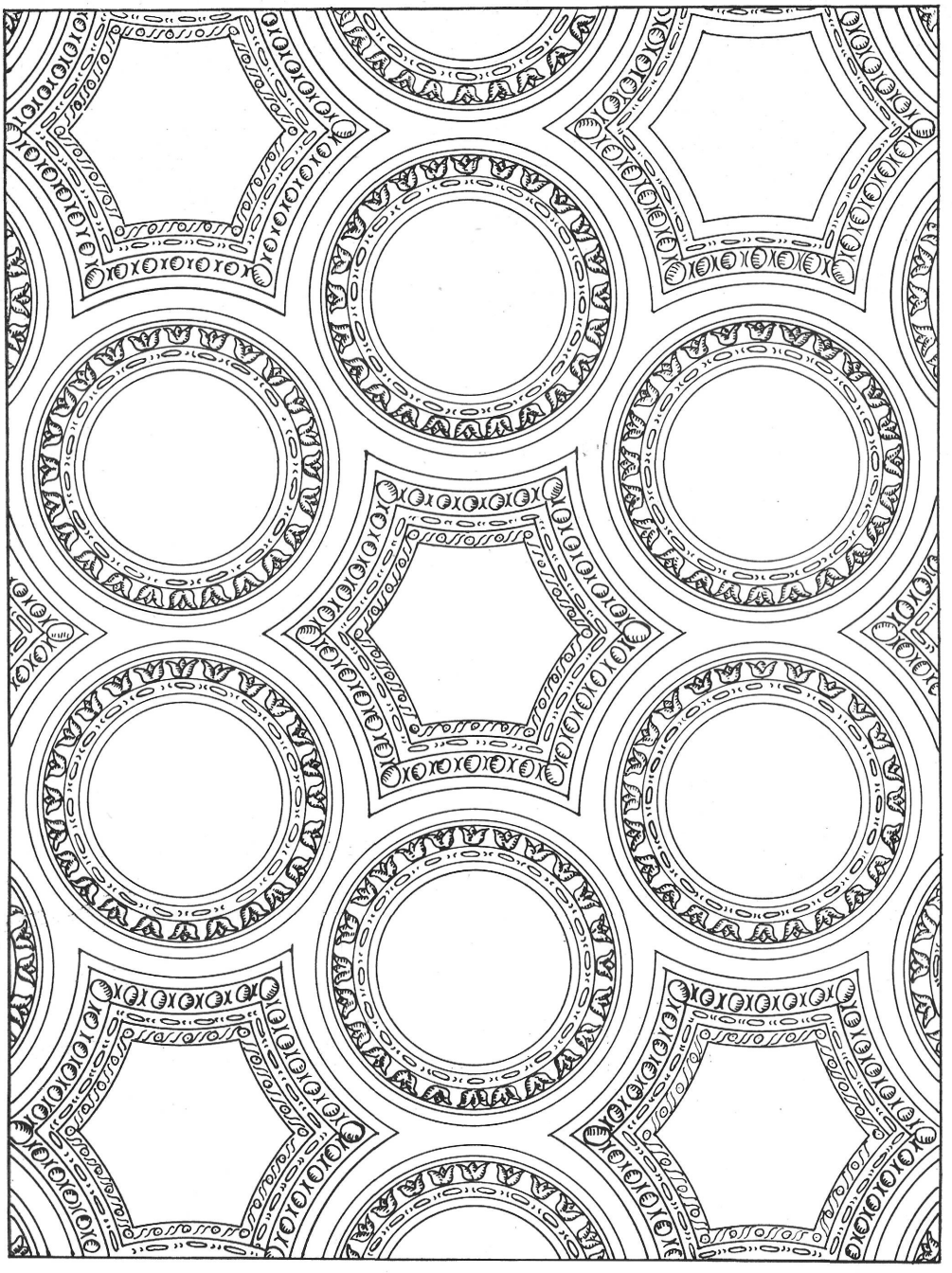
aus der Villa von Diersdorfer Hof, Kr. Saarlouis. Germania XV (1931) S. 80 ff.). Ez az egyezés a stukkópárkányoknál az építészeti szobrászat elemeinek általánosan elterjedt átvételével magyarázható.

Képmezőszegélyek. Ezek abban különböznek a keretező párkányoktól, hogy nem emelkednek erősen ki, hanem *laposan öntve, mégpedig a helyszínen*, stukkó képmezőket kereteznek.

A 12. képünkön látható szegély felső részén klasszikus motívumából

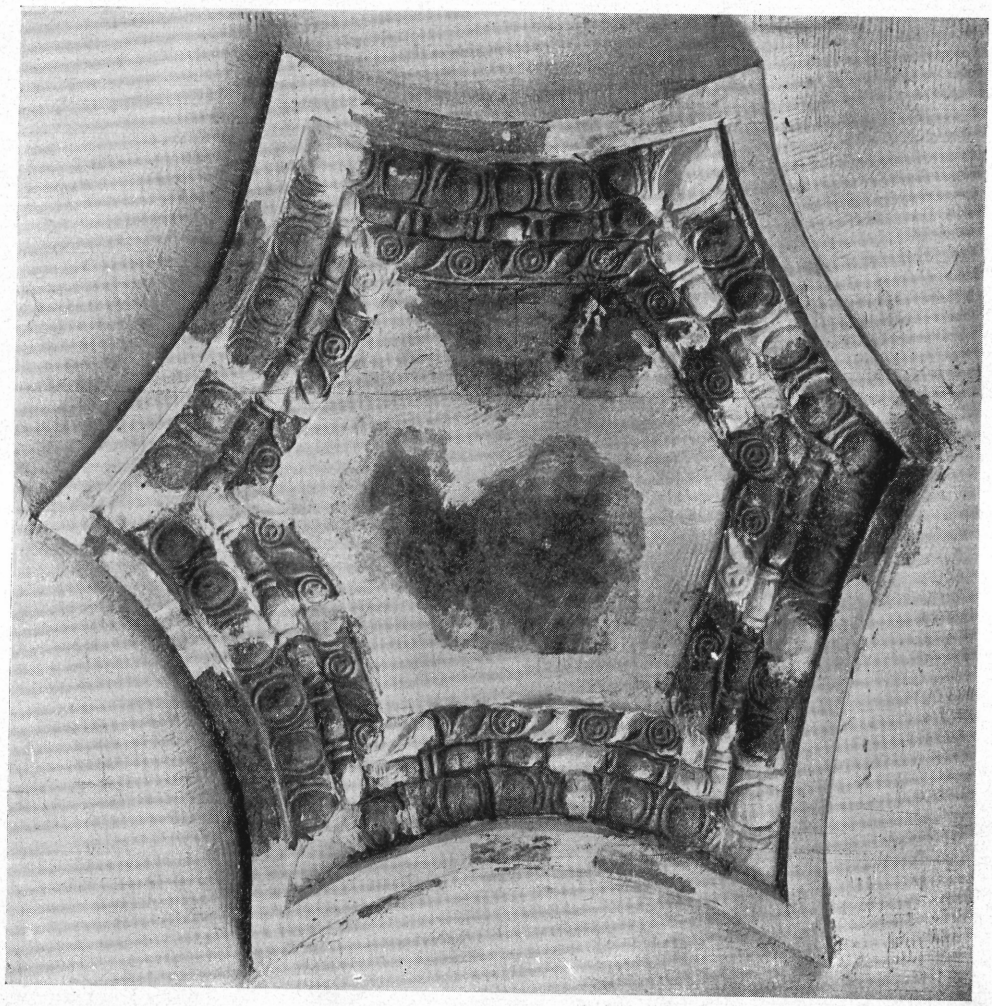

14. KÉP. KERETEZŐ LEVÉLSOR.
(2/3 nagyság).

15. KÉP. A CALDARIUM MENNYEZETÉNEK STUKKÓDÍSZÍTÉSE HELYREÁLLÍTOTT RAJZBAN.

kivetkőztetett tojástagok. Alattuk szélesebb sávban szőlőinda, melyről egyirányban lefelé levelek és fürtök csüngnek le. Világosan mutatja rendeltetését az alsó része, melyen stukkókeretdísz nyoma maradt meg.

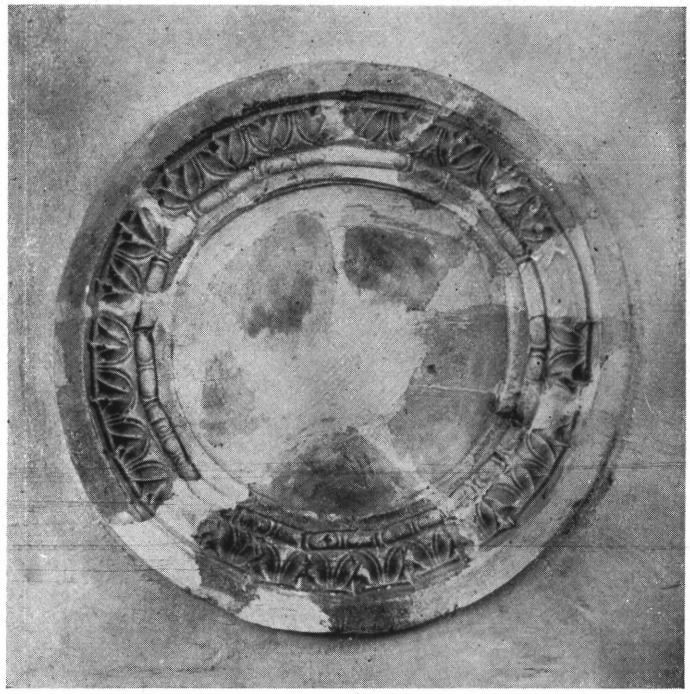

16. KÉP. A MENNYEZETDÍSZÍTÉS HATSZÖGE.
(1/3 nagyság).

A 13. képünkön szőlőindák közt leveleket és fürtöket kapunk, de más elrendezésben, míg a 14. képünkön egy sorban egymásból kinövő fekvő levélsor áll előttünk.

Mennyezetdíszítés. Díszes volt a caldarium mennyezete is. Geometrikus

alakú íveltoldalú hatszögekhez körök csatlakoztak. A mennyezet díszítését rekonstruálva a 15. képünkön mutatjuk be, melyet Bárdy Béla volt szíves számunkra megrajzolni. A 16. képünk a hatszögek egy példányát adja vissza. A kiemelkedő keret három motívumból áll: tojástagok, astragalusok és fekvő S-ek («futó kutyák») sorából. A hatszögek íveihez csatlakozó körök kerete (17. kép) háromszirmú virág és astragalusokból áll. Ezek az architektonikus elemek az aquincumi stukkópárkányokon már nagy számmal fordultak elő.

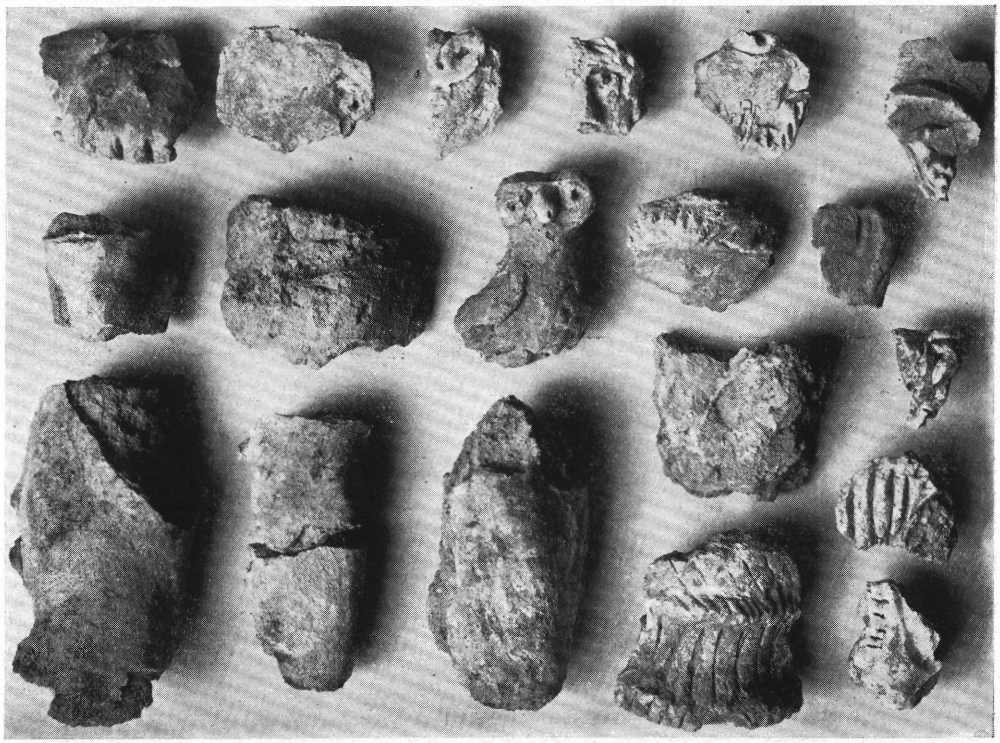

17. KÉP. A MENNYEZETDÍSZÍTÉS KÖRE.
1/3 nagyság.

A kördíszek elemei közt a virágszirmok lótuszbimbók s felemlíteni méltó, hogy ezek egy intercisai stukkón is előfordulnak.

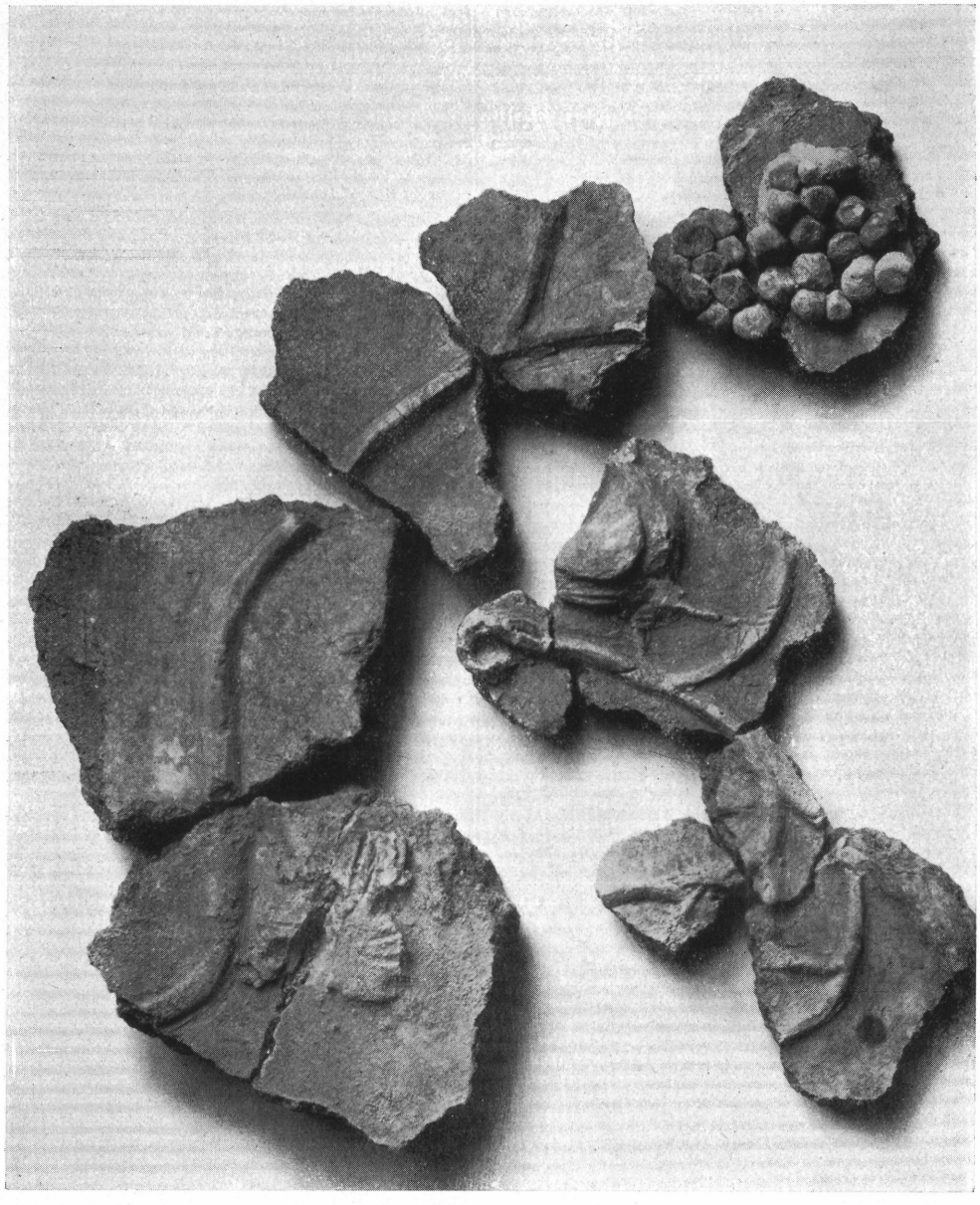
Stukkóból készült mennyezetdíszítés a tartományokban a ritkaságok közé tartozik. Nem elég ehhez a műhelygyakorlat, a nagy felületen önállóan kellett dolgozni. A stukkómennyezetek igazi hazája Italia, elsősorban Róma városa volt. Bendinelli adja ezeknek az irodalmát (Le vôlte a stucco die antichi edifici romani. Architettura e Arti decorative II (1923) p. 97—107). A stukkómennyezet díszítésének alapja a rendelkezésre álló felület geometrikus be-

osztása. Fejlődéstörténetileg nem választható el a falfestészettől és a mozaikművészettől. A fejlődés együtt halad, de a mozaikművészet kőben kemény technikája miatt megkötöttebb és a konzervativizmust szolgálja. A csúcshegyi villa mennyezetének geometrikus beosztását elsősorban a mozaikpadozatokon találjuk meg, mert ezek már anyagjuk ellenálló természete miatt is jobban fentmaradhattak. A geometrikus beosztású mozaikstílus a II. század második

18. ALAKOS DÍSZEK TÖREDÉKEI.
1/5 nagyság.

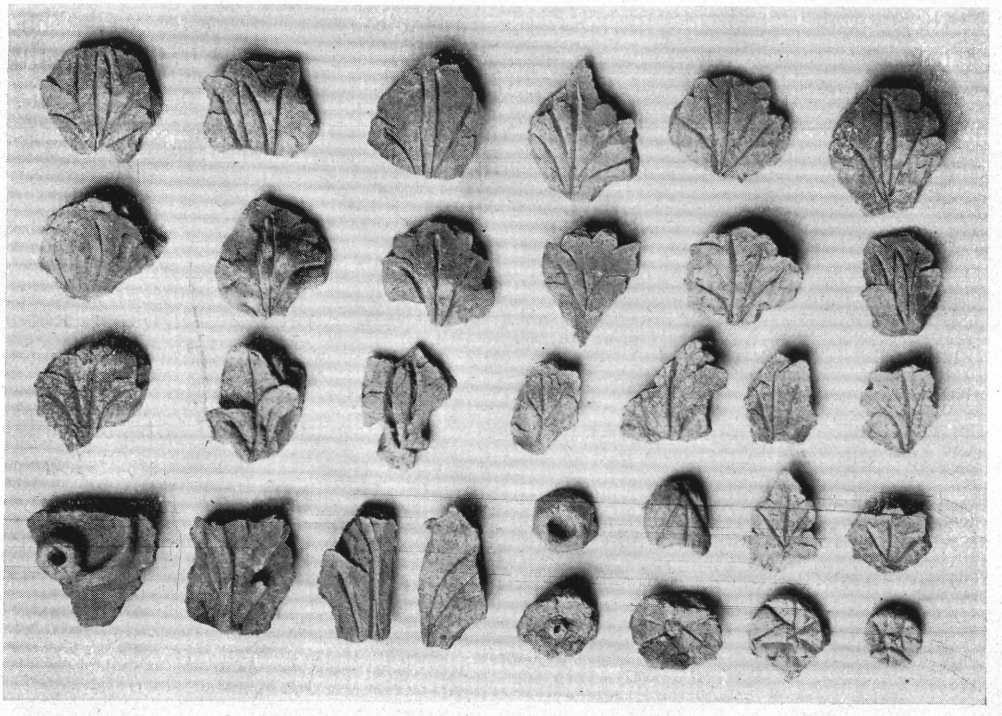
felében lép fel és virágkorát a III. században éli (v. ö. *Gauckler*, musivum címszó, Daremberg—Saglio, Dictionnaire...; *Nagy L.*, A savariai kapitoliumon talált mozaikpadló. Az Orsz. Magyar Régészeti Társulat Évkönyve II (1923—26) 100—122. old.). Beosztásunkkal egyező mintát mutat egy III. századi afrikai mozaik (*Cecchelli*, Origini del mosaico parietale cristiano, Architettura e Arti decorative II (1923) p. 3 seq. A mozaik képe a 18. oldalon az Alaoui Múzeumból). Megjegyezzük, hogy a csúcshegyi mennyezetdísz az egyszerűbb kivitelű példányok közé tartozik, mert a geometrikus beosztás

19. SZŐLŐINDA MADÁRRAL.
1/5 nagyság.

csak arra szolgált, hogy az egyes medaillonokba figurális ábrázolásokat helyezhessenek el, vagy pedig, hogy egy nagyobb középmezőt mértani kerettel vegyenek körül. Emlékünk korát az idegen példák a III. század elejére utalják s itáliai hatás erős térfoglalását mutatja.

Alakos és növényi díszek. Egyes falakat emberi alakokkal, madarakkal s növényekkel díszítettek. Ezeket helyben mintázták a falon szabad kézzel. Szakállas fejtöredékek, kéz, lábmaradványok láthatók a 18. képünkön. Nem

20. KÉP. LEVÉLTÖREDÉKEK STUKKÓJÁBÓL.
1/5 nagyság.

hiányzik egy madár alakja sem (második sor közepén), mely leginkább egy bagolyhoz hasonlítana. Az emberi alakok egyike-másika 80—100 cm nagyságú lehetett. A mintázás friss, technikailag felkészült, erős természetmegfigyelést árul el.

Elágazó szőlőindákat fürtökkel, levelekkel mutat a 19. képünk. Ezekkel megegyező oly sok töredék került még elő, hogy a szoba egyik falát egészen betölthették. A növényvilág változatos elemeinek felhasználásáról tanúskodik a 20. képünk.

Ezek a töredékek részben tartozhattak egy szüreti jelenethez. A tárgyát meríthette vándorló mintakönyvekből is, elsősorban a kompozicióra gondolunk, de hogy készítője többet merített a természetből, az tagadhatatlan. Pannoniában szüretjelenetet ábrázol a balácai falfestmények második csoportja (*Nagy L.*, Arch. Ért. XXXIX (1920—1922), 18—24. old.; *u. az*, Roemische Mitteilungen XLI (1926), S. 92 ff; Beilage XIII—XIV), aratást mutat az óbudai Vihar-utcai falfestménytöredék. A római falfestmény- és mozaikművészetben az analogiákat bőven feltalálhatjuk.

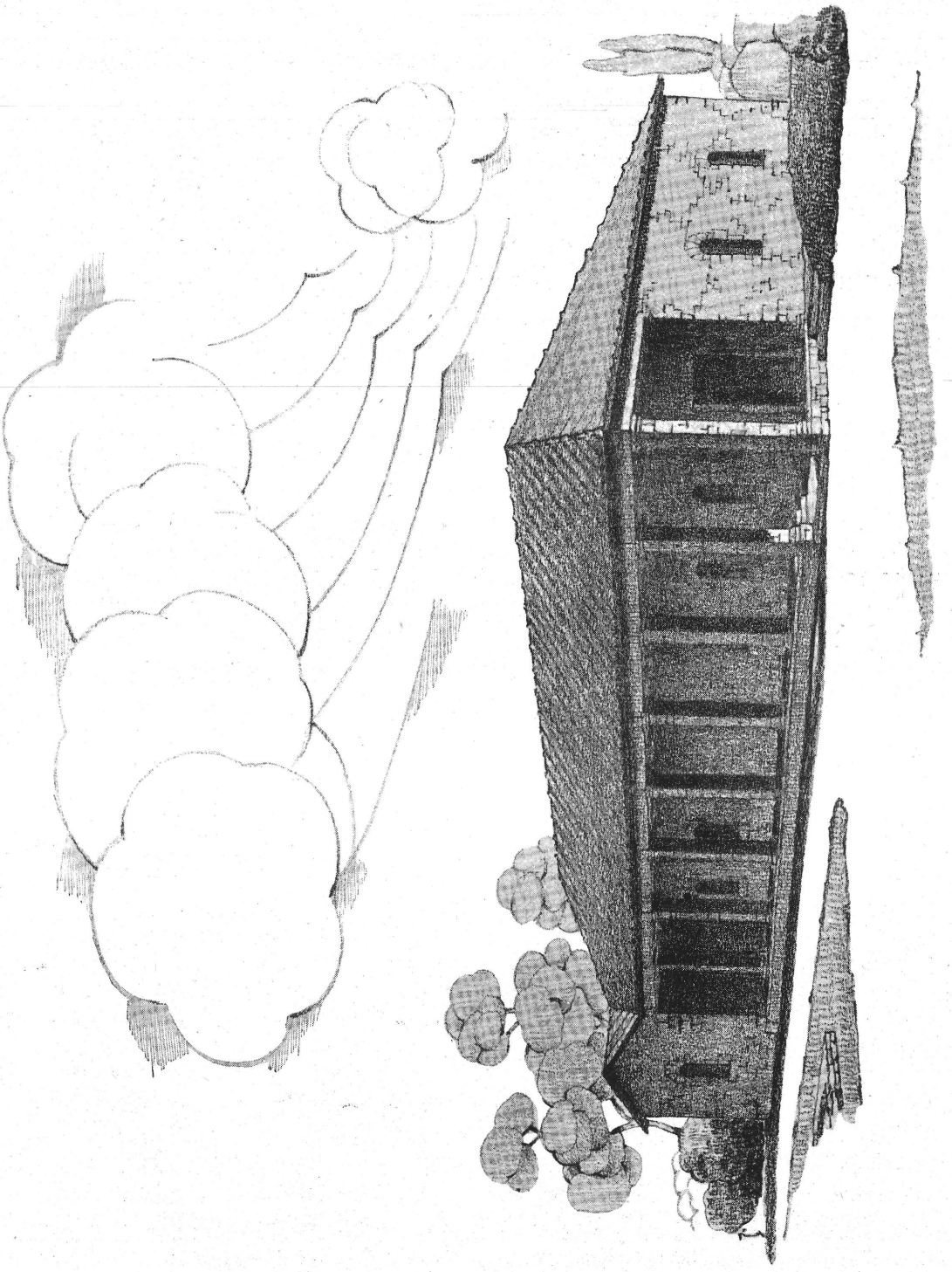
Krüger mutatott meggyőzően rá, hogy mily szoros kapcsolat áll fenn az afrikai stukkóreliefek és a galliai kőreliefek között, ami az életből vett jeleneteket illeti; a pompeji korai síremlékek mithologiai ábrázolású stukkóinak mása a galliai síremlékplasztikákon lelhető fel (Der römische Grabturm mit Balustrade im Michelsbüsch. Stuckreliefs. Germania, VIII (1924) S. 32—39).

A pannoniai stukkóemlékeknek a szoros kapcsolata is kimutatható nemcsak, mint fentebb említettük, a falfestészettel, hanem a szobrászattal is. A stukkópárkányok elemeiket elsősorban az építészeti párkányokról kölcsönzik; a keretező szegélyek szőlőindás húsos levelű formázása a dunapentelei aediculafalak venyigéinek hű másai.

Ezek a kölcsönhatások elsősorban csak Aquincumban, a tartománynak nemcsak politikai, hanem kulturális és művészeti székhelyén jöhettek létre, alapul szolgálva a stukkóművészet nagyvonalú felvirágzásának. Az időponthoz kétség nem fér, a markomman háborúk befejezése után a III. század elején Septimius Severussal beálló nyugodt városi fejlődés kitermelt egy kultúrigényű felsőbb társadalmi osztályt is.

A villa építészeti jelentősége és kora.

A villa leírásánál említettük már, hogy Aquincum polgári városrészéhez tartozott. Maga a Csúcshegy és a környéki szomszédos hegyek telve vannak falmaradványokkal és sírokkal (v. ö. *Nagy L.*, Aquincumi mumia-temetkezések. Dissertationes Pannonicae. Ser. I fasc. 4, 3—5. old.). Ezeket a hegyeket előszeretettel keresték fel a jómódú aquincumi polgárok s ez a magyarázata, hogy miért találunk oly sok villaszerű maradványt. Teljesen feltárva egy sincsen. Legteljesebb a Garády Sándor által feltárt jelentéktelenebb testvérhegyi villa. A csúcshegyi villát sem sikerült teljesen felásni. Egy ilyen gazdag villához egy fundus tartozott, nagy kiterjedésben fal vette körül, melyen belül a gazdászati jelentőségű épületek egész sora fordult elő műhelyekkel,

21. KÉP. A VILLA REKONSTRUÁLT KÉPE ÉSZAKRÓL NÉZVE.

esetleg szentéllyel is. Világos lesz ez előttünk, ha a nyugati villák nagy irodalmát áttanulmányozzuk,[1]

Pannonia villaszerű maradványaiból keveset ismerünk. Legteljesebb és jelentőség dolgában a baláczai villa vezet, mely hozzávetőleges fogalmat nyujt, milyen kiterjedésűnek kell ezeket Aquincum környékén is elképzelni. A keleti, dáciai villa rusticákat is csak kis számban ismerjük, de ezeknek kevés szerepük volt pannoniai társaikhoz. Gallia, Germania, Raetia gazdasági jelentőségű nagy villái azok, melyeknél a legközelebbi hasonlóságokat találhatjuk meg.

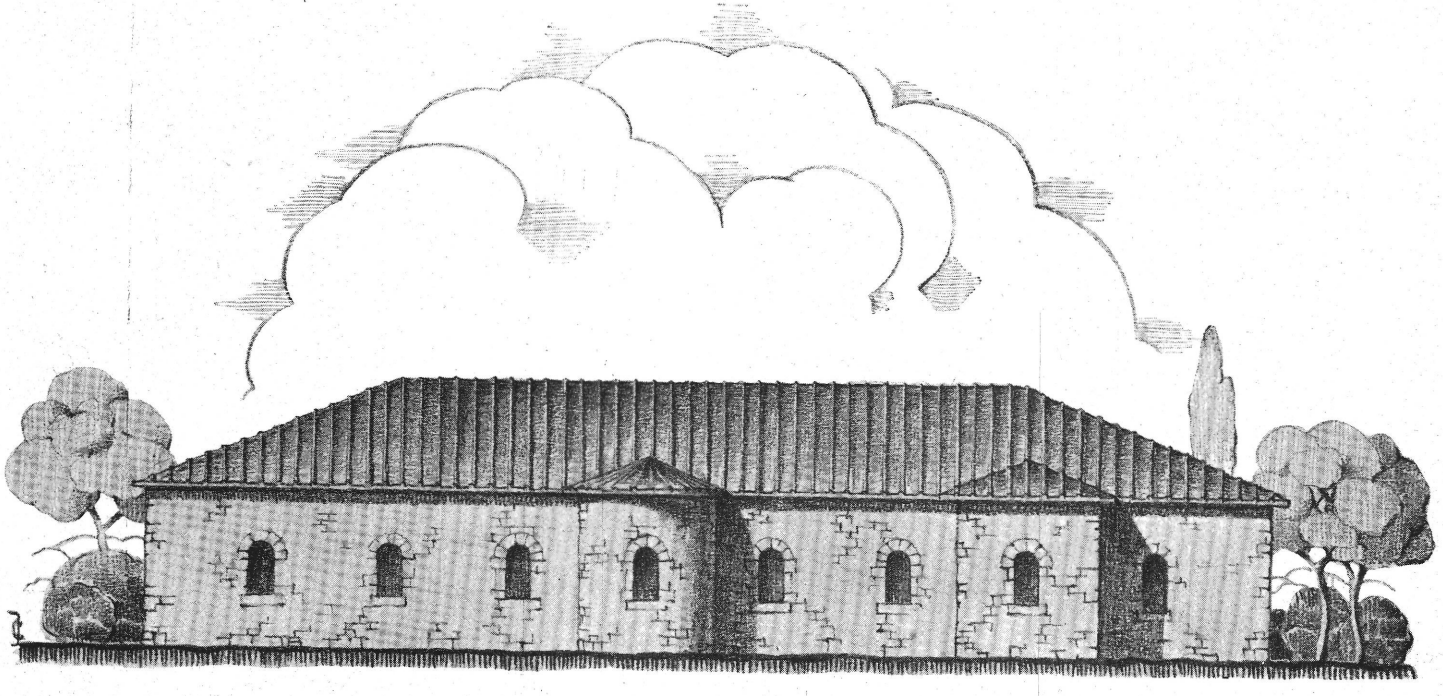
Le kell szögeznünk, hogy a csúcshegyi villa kiterjedésben csak a kisebb méretűek között szerepelhetne, Nagyságra olyan, mint például az oberweisi villa egyik szárnya (Trierer Zeitschrift 9 (1934), S. 25, Abb. 3), vagy a nennigié (Bonn. Jahrb. 129 (1924) 109; Arch. Anz. 1928, S. 246, Beil. 8).

Alaprajzra nézve is csak a legegyszerűbb villaépületek közé sorozható, melyek egy lakóház méreteit nem sokban múlják felül. Beosztása egyszerű, világosan áttekinthető s az egyes helyiségek rendeltetésének meghatározása nehézségeket nem okoz.

Formára nézve azon csoporthoz áll közelebb, melynél a négyszögforma mellett porticus is szerepel, a nélkül azonban, hogy a kisebb helyiségek egy nagy középcsarnok körül csoportosulnának (v. ö. *Krüger*, Römische Villa bei Schleidweiler, Jahresbericht der Ges. für nütz. Forsch. zu Trier 1906. S. 31, Abb. 1). Hasonló a fliesseni nagy villa egyik melléképülete is, mely a villatulajdonos intézőjének a lakása lehetett, (*Kropatschek*, Das römische Landhaus in Deutschland. VI. Bericht der römisch-germanischen Kommission 1910/11, S. 57, Abb. 2, 6). Így élesen elválik a legközönségesebb villatípustól, melyet porticus és sarokrizalitok jellemeznek (*Oelmann*, Germania V (1921), S. 64 ff. Abb. 8; *Fremersdorf*, Der römische Gutshof in der Stolbergerstrasse zu Köln-Braunsfeld. Bonn. Jahrb. 135 (1930), S. 109 ff.). Egyszerű, de zárt formája miatt így egy különálló emlék.

Nem okozott nehézséget a villa egykori képének a rekonstrukciója sem. Mylius, Krencker, Oelmann és mások számos villa rekonstrukciói alapján volt szíves ifj. Csemegi József három nézetben elkészíteni a villa egykori képét. A 21. képünkön északról láthatjuk, a 22-iken a déli oldalról a kiugró

[1] Itt csak egy-két olyan műre utalhatunk, melyekben az irodalmi utalások összegyüjtve feltalálhatók: *Grenier*, Habitations gauloises et villas latines dans la cité des Mediomatrices 1906; *Karl M. Swoboda*, Römische und romanische Paläste; *Oelmann*, Villa rustica bei Stahl und Verwandtes, Germania V (1921) S. 64 ff.; *Fremersdorf*, Der römische Gutshof Köln-Müngersdorf, 1933; *Koethe*, Römische Villa bei Oberweis. Trierer Zeitschrift 9 (1934), S. 20 ff.

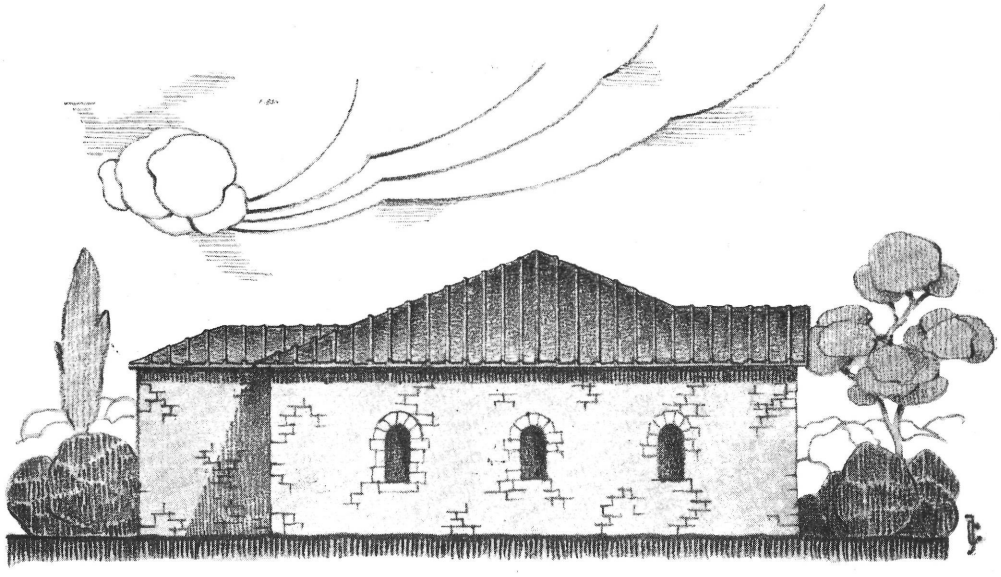
22. KÉP. A VILLA REKONSTRUÁLT KÉPE A DÉLI OLDALRÓL NÉZVE.

apsissal és a hozzáépített négyszögű hidegfürdőhelyiséggel, a 23. képen pedig az egyszerű keleti oldalát szemlélhetjük.

Az egyszerű, zárt alaprajz mellett a villa jelentősége gazdag stukkódíszében rejlik. A pannoniai stukkóművészetről eddig szerzett ismereteink alapján *a Kr. u. III. század első évtizedeit* kell építési korául kijelölnünk. A küszöbkő és a lépcsőfeljárat alatt talált kerámia is erre utal, míg a talált pénzek csak a villa lakottságának idejére adnak útmutatást.

A villa a Kr. u. IV. században még lakott volt, legalább is az első felében. A 400-as évek körül már félig romokban heverve barbár népek tanyája. Hogy nemcsak korábban, de a késő-római korban sem történt rajta változtatás, az az ásatások alkalmával teljes biztonsággal megállapítható volt.

Ha villánk építészeti jelentősége csak pannoniai viszonyokban figyelemre méltó, feltárása Aquincum topographiája szempontjából értékes gyarapodásnak nevezhető.

23. KÉP. A VILLA REKONSTRUÁLT KÉPE A KELETI OLDALRÓL.

AZ AQUINCUMI MÚZEUM RÓMAI KŐEMLÉKEINEK ÖTÖDIK SOROZATA

ISMERTETI

KUZSINSZKY BÁLINT

DEUTSCHER AUSZUG SEITE 302

Az istenségek, kiknek az Aquincumi Múzeumban őrzött, újabb kőemlékeit most tárgyaljuk, a polytheista római vallásnak megfelelően természetesen számosak és különfélék. A régi italiai isteneket a provinciákban már alig ismerték és ha egyik-másik, mint Liber, megtartotta eredeti nevét, abban a görög formában tisztelték, melyben a legtöbb római istent.

Aquincum, mint municipium és colonia nemcsak tanácsával és tisztviselőivel hasonlított Rómához, hanem abban is, hogy Capitoliuma volt a trias Juppiter, Juno és Minerva számára. Egy régebbi aquincumi felirat (C. III 14342) így szól: *J. o. m. Capitolino*. A három istenséget együtt ugyan nem találjuk és csak egyszer vannak Juppiter és Juno együtt egy hatalmas oltáron említve, melynek középső része maradt meg, az egyik oldalán (26. kép) a csonka felirattal, melynek két utolsó sorában a kivakart név és egy másiknak *[Comaz]onte* vége bizonyossá teszik a Kr. u. 220. év consulait. A kőhasáb másik oldalán (25. kép) az áldozás szokásos kellékei, a csésze és kancsó fordulnak elő. Ha nem is egymás mellett, egy kétoldalú relieftábla egyik oldalán (28. kép) látjuk Juppitert, balkezével a kormánypálcát, a leeresztett jobbkezében a villámot tartva, a másik oldalon (29. kép) Junot a kormánypálcával és csészével. Egy másik hasonló tábla (30. és 31. kép) ugyanígy, de egészen durva kivitelben mutatja őket.

Annál több a pusztán Juppiternek szentelt oltár. Egyszer (23. kép) a dedikáló egyszerűen Silvanusnak nevezi magát, másszor (21. kép) bennszülött volt, legalább neve, a latin nomen után álló *Atta* barbárnak hangzik. De leginkább katonák lehettek a tisztelői, mint egy nagyobb oltáron (19. kép) a II. segédlegio két katonája, kik testvérek voltak és az idősebbik neve *Quintus*, a fiatalabbé *Quintianus*. Ugyanennek a legiónak katonája, egy *corn(icen)*, vagy inkább *corn(icularius)* szerepel egy másik oltáron (20. kép), melyen a Kr. u. 236. évet datáló consulok egyike maga Maximinus császár. Juppiternek egy harmadik oltára (22. kép) egy katonától származik és a legiónak az *Anton(iniana)* mellékneve van. A csonka nagy oltárt (24. kép) Juppiternek az *equites singulares* dedikálták, de a felirat az egyes és nem a

többesszámot (így: *eqq.*) használja. Van még egy oltár (32. kép), melyen azonban Juppiter és Liber pater együtt vannak említve, a nélkül, hogy a kettőt *et* kötné össze. A dedikáló a maga és a tűzoltó collegium zászlótartóinak (vexillarii) jólétéért szentelte. A további személynevek a zászlótartókat jelenthették.

Minervának volt ajánlva egy talapzat (39. kép), melyen az istennő szobra állhatott. A felirat is, mely átokkal sujtja azt, ki a helyet berendítja, inkább talapzatra, mint oltárra való. A torso (41. kép), mellén az aegisszel, Minerva egy kis ülőszobrához tartozott. Márványból faragva van Minervának egy kis mellszobra (40. kép), mely görög minta után készült és valószínűleg idegenből került hozzánk.

Ezen három főistenség mellett lakosságunkat nyilvánvalóan közelebbről érdekelték azok, kik mindennapi életükkel valami kapcsolatban állottak. Ilyen volt a kereskedők istene: Mercurius. A legszebb oltárunk (36. kép) neki van szentelve *(sacrum)*. De csak ennyi áll rajta, a dedikáló még nevét sem jegyezte föl. Mercurius kőfeje (37. kép), a kalapjából kiálló szárnyakkal, kerek szobráról tört le. Talán őt ábrázolta egy csonka relieftábla meztelen, ifjú alakja (38. kép) is.

Az emberi egészséget, a gyógyítást szolgálták Aesculapius és Hygia. Csupán Aesculapiusnak állított egy oltárt (1. kép), Ti(berius) Martius Castrensis, a II. segédlegio orvosa. Az időt a két consul helyett annak neve jelöli meg, aki akkor consul de(signatus) volt. Ellenben mind a két istenségnek szól egy másik oltár (3. kép), a dedikáló puszta nevének felemlítésével. Egy táblán (2. kép) olvassuk a feliratot, amely azonban olyan, mint az oltároké. Aesculapiusnak és Hygiának *Aug(ustis)* van szentelve *(sacrum)* és a záróformula *v. s. l. l. m.* Csakhogy a dedikáló, a sírfeliratokhoz hasonlóan fölemlíti atyja, a tribus és szülőhelye nevét. A tábla hosszúnégyszögű formája világosan mutatja, hogy egy épület falába kellett beillesztve lennie. Ez pedig nem lehetett más, mint a katonai kórház, mert a dedikáló annak egyik altisztje, *opt(io) valetudi(narii)*, és mint ilyen a táblát elhelyezte *(posuit)*. Még a napot is följegyezte. Ezt a három kőemléket csakugyan közel egymáshoz találták, ahol a legio kórháza állhatott.

A szőlő és bor isteneit, Bacchust és Ariadnét a rómaiak mint Libert és Liberát tisztelték. Egy votivtábla (33. kép) alján olvassuk, hogy azt nekik egy kiszolgált katona, *ex evok(ato)* dedikálta. Római neve van és azt hihetnők, hogy Liber és Libera római istenek voltak. A tábla domborképei azonban Dionysost és társait ábrázolják. Jobbra áll a szőlőfürtös fejű, meztelen Dionysos, felemelt balkezében a thyrsus, leeresztett jobbkezével a

csészéből bort önt a lábainál fekvő párduc szájába. Baloldalán egy satyr hátrafelé lebegő chlamysban és pedummal, jobbkezével, mely körül a kígyó csavarodik, Dionysos balkarját támasztja alá. A baloldalon áll mellette Ariadne, meztelen felső testtel, melyről a ruhája lecsúszott, és jobbkezével ölében egy csónakalakú (?) tárgyat tart. Balválláról a ruhája mélyen hullott le és ezen oldalon szintén ott lehetett kezében a thyrsus. A tőle jobbra látható másik kisebb alak, csípője alatt megkötött rövid ruhában, nyilván Silenus, jobbkezével botot tartva, balkezében serleget. Az ábrázolás, bár erősen sérült, annyira művészinek látszik, hogy bajosan készülhetett nálunk. Hozzá hasonlók Daciában és a Balkán-félszigeten találhatók, hol Liber és Libera tisztelete sokkal általánosabb volt, mint Nyugaton. Ezért gondoljuk, hogy nálunk sem lehetett Liber más, mint a thrák Dionysos és azért van Libernek és Liberának annyi felirata is, mert tisztelete onnan terjedt el a Duna völgyén hozzánk és vele együtt kaptuk legalább ezen ábrázolás mintáját. Talán ez a magyarázata annak, hogy egy másik, felirattalan kis votivtábla (34. kép) éppenígy mutatja Dionysost és jobbján Ariadnét, a jobb kezében tartott thyrsusszal. Csak a satyr hiányzik, Silenus helyén pedig egy kis Pan áll. A harmadik relief (35. kép) Dionysos fejével puha kőből van faragva és lelőhelye ismeretlen.

Nálunk a gazdálkodó lakosság főleg Silvanust tisztelte. Az övé a legkisebb oltár (48. kép). Ha a kerteket védte, mint Silvanus domesticusnak állítottak oltárt (49. kép), egy másikat (50. kép) egy kiszolgált katona (veteranus) akkor dedikálhatta neki, mikor már csak kertjében találta örömét. Az erdők fölött őrködő Silvanus silvestrisnek is van oltára (51. kép) és egy Abascantus nevű idegen dedikálta. Egy további oltárkövön (52. kép) Silvanusnak mellékneve *mag(nus)* lehetett (?). A felirat rajta úgy szól, hogy aki állította, fia üdvéért a fogadalmat, amit tett *(quod voverat)* szívesen, érdem szerint beváltotta, még pedig a név szerint említett két consul évében, Kr. u. 237-ben. A Silvanáknak (többes számban) látszik dedikálva lenni a bennszülött *Rosio* fiának oltára (53. kép), aki azonban már a római Appius nevet fölvette. Silvanusnak számos aquincumi szoborművéhez újabban egy kerek szobra (54. kép) járul, fején a mitrának látszó hegyes süveget hordja, baloldalán a faág, jobbkezében a kerti kés, lábainál kutya. Silvanusnak ezt a typikus ábrázolását mutatja az a négyszögű relieftábla (55. kép), amilyen Aquincumban nem az első.

A vadászat istennőjét, Dianát találjuk egy oltárkövön (13. kép). A dedikálója a későkori Gaudentius nevet és Papia cognomont viselte. A II. segédlegio katonája volt és *ex voto* állította: *posuit.* Egy kis márványszobor-

töredék (14. kép) női mellrészt ábrázol, a magasan övvel átkötött ruha, mely egyik mellét szabadon hagyja, megfelel Diana viseletének.

Neptunusban nálunk legfeljebb a folyóvizek istenét tisztelték és ezért találjuk a neki szentelt oltárkövön (47. kép).

A földgömbön álló Victoria kerek szobra (61. kép) a győzelem istennőjét ábrázolja, amint leszáll és ruháját a szél testéhez szorította. Szárnyai és karjai a felső test nagy részével hiányzanak. Egy akroteriumnak díszítésére szolgálhatott azon a töredéken (62. kép), melyen jóformán mást sem látni, mint a szélesen hátrafelé lebegő ruháját.

Ritka és nálunk alighanem először fordul elő Venus victrix ábrázolása (60. kép). Ülő szobrának feje és karjai letörtek, de felismerhetővé teszi a mellén át lefelé menő kardheveder. Ruházata, mely egész testét fedte, művészileg kezelt, finom ráncvetésével tűnik ki.

Istenek állhattak egy kődúc négy oldalán (Viergötterstein), közülök az egyik (63. kép) nőalak, meztelen felső testtel, a bőségszarut tartja (Abundantia?), a másik mintha úgy nyujtaná oldalt kezét a késsel, mint Silvanus (64. kép).

A rómaiaknál nagy szerepet játszottak a geniusok. Így minden csapattest tisztelhette a maga geniusát, főleg a legio egyes századai, a centuriák. Mint tehát az isteneknek, szobrok mellett oltárokat állítottak nekik. Egy magas oltáron (16. kép), melynek két oldalát egy-egy fölfelé futó inda díszíti, *G(enio) c(enturiae)* áll és mindjárt utána parancsnokának (primipilus) neve genitivusban. A dedikáló egyik altisztje, *optio eius* volt.

A szárnyas ifjú, amint a lefelé fordított fáklyára támaszkodik, a halál geniusát jelentette, és domborképe egy négyszögű pillér egyik oldalán fordul elő (18. kép). Hasonló, de csonka kődúc egyik oldalán (12. kép) a fáklyát maga előtt fölfelé tartva látjuk. Az aláírás *aes(tas)* is mutatja, hogy egy ugyanolyan négyszögű pillér domborképes oldalán (17. kép) a talapzaton álló ifjú a nyarat personifikálta.

A bennszülött lakosságnak természetesen megvoltak a maga istenei, de nálunk kevésbbé találhatók, mint például Galliában és Germaniában. Epona is, akivel egy csonka oltáron (15. kép) találkozunk, és még inkább Suleviae egy másik kis oltáron (58. kép), nyugaton gyakoriak és onnan kerülhettek hozzánk.

Mindenesetre jobban meghonosodtak nálunk a távol Keletről jött istenségek. Kisázsiából származott Attis, akit mint a phrygiai Cybele kedvesét időelőtti halálával és feltámadásával a halotti kultuszra különösen alkalmasnak találtak. Oltárokat nem állítottak tiszteletére, hanem sírköveken és sarkophágokon ábrázoltak. Most Attis csonka relieffején (11. kép) kívül

egy kőpillér egyik oldalán (8. kép) látjuk egész alakját a typikus állásban, keresztbe tett lábakkal, a derekán felkötött tunicában és rajta a vállán átvetett köpennyel, fején a phrygiai süveggel. Azok a pillérek, mint ez is, melyek a sírkerítés sarkait alkották, tartották Attis kerek szobrait. Az egyik még egészen épen maradt (5. kép), jobbkezét a pásztorbotra (pedum) téve, a másikat pedig, azon könyökölve, úgy tartja, mintha fejét hajtaná reá. Egy másik kis szobrának lábai csonkák (7. kép), de még látni, hogy a bal fel van húzva és arra felé nyúlt a kéz, hogy megpihenjen rajta és a pásztorbot végét fogja. Fejtartása egyenes és éppen csak a sapkája vall Attisra. A harmadik Attis szobornak nincs feje (9. kép) és legfeljebb annyiban más, hogy a pedumot nem a bal-, hanem a jobboldalán tartja.

De Attis aligha volt több a rómaiak szemében, mint hogy a gyász kifejezésére szolgált. Annál buzgóbb hívei voltak a perzsa Mithrasnak, nemcsak azok, kik magukkal hozták tiszteletét Keletről, hanem a rómaiak is. A vallása még leginkább megőrizte eredeti formáit. Neki van a legtöbb temploma és oltára. A legérdekesebb oltár (42. kép) most is az övé. Aki fiával *(cum filio suo)* szentelte neki: *D(eo) i(nvicto) M(ithrae),* Caelius Anicetus, neve után ítélve, eredetileg görög rabszolga volt, ki felszabadításakor elnyerte a római polgárjogot és latin nomент. Az oltárt gazdagon díszítik a figurális ábrázolások, melyek csak Mithrasszal kapcsolatban érthetők. Tetején, a magas abacus előlapján váza, a két sarkán a Mithras-kultuszból jól ismert fáklyatartók, akik azonban itten paizzsal vannak ellátva. Két oldalán pedig egyformán stilizált akanthus-díszítmények, melyek úgy néznek ki, hogy skorpióknak is tarthatjuk. A középső törzs egyik oldalán (42 b. kép) az oroszlán. lábai alatt egy állattal, amint szintén előfordult a mithraeumokban, a másik oldalán (42 a. kép) pedig egy madár, mely azonban nem annyira hollónak látszik, mint inkább galambnak, csőrében nyilat tartva. A felirat alatt kivájt üreg, mely a barlangra emlékeztet, szenteltvíztartó volt, mint a váza, mert oldalán van a nyílás az ólomcső számára, melyen át a vizet bevezethették.

Nem szólanak magának Mithrasnak, de kétségkívül összefügg vele az a négy oltáralakú kő, melyeket egy épületben, egymás mellett sorban állva találtunk és ezért azt Mithras-szentélynek tartottuk. Így csak ott, ahol Mithrast tisztelték, állhatott az oltár (43. kép) a sziklának szentelve, melyből Mithras született: *Petrae genetrici.* Egy talapzatnak *Solis ara* felirata van (44. kép) és a rajta állott szobor bizonyára a Napistent ábrázolta, akit Mithrasszal azonosítottak. A *Leoni* dedikált kis oltár (45. kép) is könnyen érthető, jelentvén az oroszlán a tüzet vagy világosságot. A negyedik oltárnak felső része, hol az állhatott, kinek volt szentelve, hiányzik (46. kép),

de még olvasni lehet, hogy a szintén ismeretlen dedikáló, amikor Aquincum még municipium, annak tanácstagja: *d(ecurio) m(unicipii) A(quinci)* volt, előbb egyik polgármestere: *duumvir i(ure) d(icundo)* és talán még előbb a collegium fabrum előljárója: *pr(aefectus)*.

Mithras ábrázolását rendesen reliefben látjuk a kisebb-nagyobb oltárképeken, ellenben kerek szoboralakban legfeljebb a fáklyatartó ifjak fordulnak elő. Aki a fáklyát lefelé tartotta (Cautopates), annak szobrocskája (6. kép) őt oldalán a peltaalakú paizzsal ábrázolja, de csonka lábait éppúgy keresztbe rakta, akár Attis, akivel abban is megegyezik, hogy mindketten a keleti mitrát hordták. Ha csak a fej van meg (10. kép), nem is lehet könnyen eldönteni, hogy melyikről van szó.

Mithras mellett a rómaiak külön tisztelhették a Napistent, főleg amikor Elagabalus és később Aurelianus Rómában az istenek sorában a legmagasabb rangra emelte. Ekkor nálunk is állíthattak neki oltárokat. De csak az egyiken (56. kép) olvasható egészen kiírva *Sol(i)deo* és híve C. Jul. Primus felszabadított rabszolgának látszik. A másikon (57. kép) éppúgy lehet *S(ilvano) d(omestico)*, de Sol mellett szól a dedikáló Callistus görög hangzású neve.

A syriai istenek tiszteletét dokumentálja az a nagy tábla (59. kép), melyet feliratai és domborképei egyaránt páratlanná tesznek. A kis keretbe foglalt egyik felirata *Deae Syri(ae)* szól, mellette az istennő álló alakja az orsóval és guzsallyal, fején a calathusszal, mint a vele azonos Atargatis szobra is a hierapolisi templomban. Alatta a nyugodtan lépdelő oroszlán, amely itt csak dea Syria állatja lehet. A másik oldalon eltünt hasonló felirat minden valószínűség szerint Baltis nevét mutatta, a hiányzó alak pedig magát az istennőt. Hozzá tartozhatott a sphinx, mely mellette fekve, félig maradt meg. A középen áll Juppiter a kormánypálcával és villámmal, lábainál a sassal.

A tábla alsó felét foglalja el a keret, melynek egyik oldalán most is megvan a díszes pelta. Ide vésték a tábla tulajdonképpeni feliratát, melyből megtudjuk, hogy C. Jul. Sextinus, aki magát egyszerűen bérlőnek *(conductor)* nevezi, saját költségén emelte a kaput: *arcum cum ianuis tegula tectum* és valószínűleg azon illesztette be a táblát. Tette ezt pedig egy tanácsi határozatra: *ex decr(eto) ordin(is)*, a bérleti szerződés értelmében *secund(um) conduct(ionem)*. Az ordo szó után olvasható *k* nyilván a tábor mellett keletkezett kanabákat jelentette, emellett szól az is, hogy előljárói a magisterek, kik az idő meghatározása kedvéért névszerint vannak megemlítve. A keleti istenségek leginkább a Kr. u. III. században terjedtek el, táblánk azonban még a II. századból származhatik, amikor még a conductorokat találjuk. Ezek a bérletből aztán úgy meggazdagodtak, hogy a közéletben előkelő állást fog-

laltak el. Ezért adta a tanács nyilvánosan a helyet ezen formula szerint: *l(ocus) p(ublice) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum)* és ezért oly díszes maga a tábla, csak azt nem értjük egészen, miért állította a római Sextinus elsősorban éppen a syriai istennőnek?

Az egyiptomiak vallásából ismeretes Ammon, de fejét a kos szarvaival díszítménynek felhasználva látjuk egy oszlopfőn (4. kép).

Ha az oltárok felső része letört, az istenek neve egészen eltűnhetett, míg a felirat többi része megmaradt. Ilyen csonka oltáron (65. kép) olvassuk, hogy a különben ismert Attius Macro helytartó mint *consul de(signatus)* állította. A másik oltáron (66. kép) a dedikáló neve is hiányzik, de a consulok neveiből még megállapítható a Kr. u. 229. év. A császár neve ki van vakarva, consultársa azonban nem volt más, mint Cassius Dio történetíró. A kerek oszloptörzsön (67. kép), mely valamelyik isten szobrát tarthatta, szintén már csak az áll, hogy a II. segédlegio jelvénytartója (signifer), ki Mursa városába *(domo Mursa)* való volt, adta ajándékul *d(ono)d(edit)*. Az emlék a Kr. u. 220. évből származott, midőn az egyik consul Comazon volt és előtte a császár neve ki van vakarva.

Alább az istenségek emlékeit egyenként ismertetjük, de mivel úgy csoportosítani, mint az előbb tettük, nem látszott célszerűnek, a neveket a Corpushoz hasonlóan az alphabetikus sorrendben adjuk és ha ugyanarról az istenről van szó, a feliratok után besoroztuk a szoborműveket.

Az emlékek anyaga mészkő és csak ha más kő, külön említem meg.

*

1. Oltárkő (1. kép). Felső abacusa és párkányának jobb sarka a jobboldallal letört. A baloldalán azonban még látszik a lekerekített párnatag. A párkány fedőlapját csak éppen egy keskeny léc alkotja, maga a párkány lapos vályualakú és ezért a párkány csak keveset ugrik elő, pedig alatta még kettős léc választja el az oltár derekától. A lábazaton még több, t. i. négy szalag következik lépcsőzetesen egymásra a lapos vályu fölött, mely átmenetül szolgál a kiálló keskeny lábhoz. Az egész oltár magassága 68 cm, dereka $22^1/_2$ cm széles és $18^1/_2$ cm vastag. Feltűnő, 38 cm magas, karcsú dereka, melynek előlapját a felirat a vörösfestés nyomaival egészen betölti és így szólt:

Aesculapio | Ti(berius) Martius Castrensis |
med(icus) leg(ionis) II a(diutricis) | sub Q(uinto) Fuficio |
Cornu | to co(n)s(ule) de(signato).

Aesculapius, akinek az oltár szentelve van, magában ritkán fordul elő,

nálunk alig másutt, mint egy dunapentelei feliratban (C. III 10302). A dedikáló nevét Aquincum-Ausgrabungen und Funde 161. l. Timartiusnak olvastam, de helyette sokkal érthetőbb ez az olvasása: *Ti(berius) Martius.* Ti(berius) mint praenomen főleg a korábbi feliratokban található, Martius pedig elég közönséges nomen volt. A harmadik helyet a cognomen, *Castrensis* foglalja el. Ez a cognomen egy lyoni feliratban (Dessau, Inscriptiones Latinae selectae II 4132. 4133: *Aelio Castrense sacerdote*) biztos és ezért itt is Castrensis cognomennek tekinthető. Másrészt azonban az is nyilvánvaló, hogy a *castra* (tábor) szóból szabályosan képzett melléknév és mint ilyen a következő *medicus* jelzője (tábori orvos) lehet, annál inkább, mert a II. segédlegio orvosáról van szó. Ennek csak az szólhatna ellene, hogy a jelző megelőzné és nem utána áll, mint rendesen szokott lenni, pld. medicus ordinarius, vagy mint a Korbuly által Aquincum orvosi emlékei 8. l. idézett lyoni feliratban (C. XIII 833 helyett valószínűleg 13, 1833. V. ö. Pauly-Wissowa, RE. Suppl. IV 1094) csakugyan medicus castrensis olvasható.

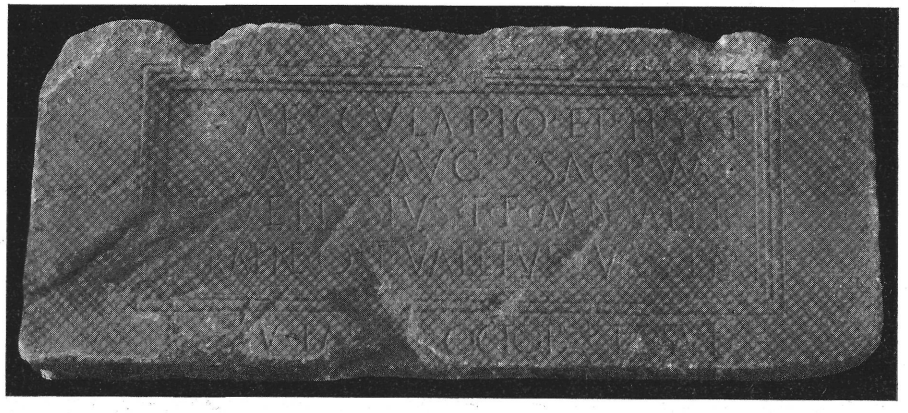
1. KÉP.

Aquincumi feliratokban többször találkozunk katonai orvosokkal. V. ö. Korbuly 43. l. Köztük egyszerűen medicus a csapattest említése nélkül, de az oltárkő felállításáról egy katonaember *(evokatus)* gondoskodott. C. III 3413. Szintén egyszerűen medicus és csak szolgálati évei *(stip. XIII)* árulják el, hogy katona volt. C. III 14349[7]. T. Aurelius Numerius oltárköve nemcsak *militi medico* szól, hanem hozzá van téve a legio *XXII pr(imigenia) p(ia) f(idelis).* C. III 14347[5]. Feliratunk további része tulajdonképpen az időt határozza meg, melyben a dedikáció történt. Másutt rendesen a consulok nevei szolgálnak erre és ezek pontosan az évet adják. Ebben az esetben a *sub* praepositio jelenti, hogy abban az időben Q. Fuficius Cornutus *co(n)s(ul) de(signatus)* volt. Róla tudjuk, hogy Kr. u. 144—146 töltötte be a consuli méltóságot, 142-ben Pannonia inferior praetori helytartóságát. Ritterling, Arch. Értesítő 41 (1927) 64. l. Könnyen lehetett tehát már akkor a consulságra jelölve.

Oltárunk feliratát említi Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde (1934) S. 161. Képét is közölte Korbuly, Aquincum orvosi emlékei (1934) 9. l. 2. kép. Száma **380.**

2. Feliratos tábla sóskúti homokkőből (2. kép). Alakja hossznégyszögű. 83 cm hosszú és 33 cm magas. Hátsó része eredetileg le volt gömbölyítve, mintha egy kerek oszlopot hosszában ketté vágtak volna, hogy síma lapjára belevéssék a feliratot. Szélei és felülete több helyen sérültek. Ezért felirata is a 4. sor elején kissé hibás. Kerete, keskeny pálcás és hullámos tagozással, körülzárja a valamivel mélyebb mezőt a felirattal. Ennek utolsó sora azonban már az alsó szegélylapra került. Olvasása:

Aesculapio et Hygi | ae Aug(ustis) sacrũm |
T(itus) Venusius T(iti) f(ilius) M͡en͡e(nia) Aper |
[P]rae͡ne͡[ste] opt(io) valetudi(narii) v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito) |
(ante diem quintum) kal[endas] Octob[res] posuit.

2. KÉP.

A szavak szétválasztására a két első sorban borostyánlevelek szolgálnak.

Mindjárt két első sora mutatja, hogy akár oltárkövön állhatott volna, mely Aesculapiusnak és Hygiának szentelve *(sacrum)* van. Ugyanígy *Aesculapio et Hygiae Aug(ustis)* olvassuk egy aquincumi oltárkövön (C. III 3412), amelyen pedig *sacrum* hiányzik. Hasonlóképpen előfordul ennek a két istenségnek: *Asculepio et Hygiae* szóló dedikáció egy másik aquincumi oltáron (száma **461**. Lásd 73. l.), sőt van a Nemzeti Múzeumban egy szép votivtábla mely kettejüket domborképben ábrázolja. Oroszlán, Arch. Ért. 41 (1927) 112. l. 39. kép és Korbuly György, Aquincum orvosi emlékei 35. l. 16. kép. Ők ketten gyakoriabbak együttesen, mint Aesculapius magában. Hygia volt Aesculapiusnak kultusztársa, akiben a rómaiak a görög Hygieiát tisztelték.

Mint az oltárköveken, itt is a második helyen olvassuk a dedikáló nevét. Az oltárokon azonban legfeljebb pusztán a személynév három tagja,

a praenomen, nomen és cognomen állottak, míg ezen feliratban azokkal az adatokkal kiegészítve látjuk, melyek rendszerint a korai sírköveket jellemzik. Így a nomen *(Venusius)* után fel van tüntetve a filiatio, az atya praenomenje genitivusban és *f(ilius)*, majd a tribus *(Menenia)* megnevezése következik, az *Aper* cognomen után pedig *Praeneste*, annak a Róma melletti községnek neve, amely ezen tribusba tartozott, és ahonnan a dedikáló, mint római polgár származott. Már a személynévnek ezen közelebbi meghatározása olyan, hogy feliratunk nem lehet a Kr. u. II. század közepénél későbbi.

T. Venusius Aper, mint tovább olvassuk, *opt(io) valetudi(narii)* volt, vagyis a legiónak olyan altisztje, aki a kórház személyzetébe beosztva administrativ teendőket végzett. V. ö. Domaszewski, Die Rangordnung des römischen Heeres. Bonner Jahrb. 117 (1908) S. 45. Más *optiones valetudinarii* találhatók Dessaunál (Inscriptiones Latinae selectae 1) a 2437 és 2438 feliratokban, mindkettő Lambaesisban (Afrika). Ebből a feliratból azt is látjuk azonban, hogy az optio a kórház intézője lehetett, mert csak mint ilyen állíthatta a kórház isteneinek ezt a táblát és mintha fogadalmát beváltva tette volna, ugyanazt a záróformulát: *v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito)* használta, melyet az oltárköveken olvasunk.

Az utolsó sort utólag írhatták, azért, hogy az időt jelöljék meg, de csak a napot jegyezték fel pontosan *(ante diem quintum) kal(endas) Octob(res)*, melyen Venusius a táblát elhelyezte: *posuit*. Ez időszámításunk szerint szeptember 27-én történt. Sokkal jobb lett volna, ha a consulokat nevezik meg, hogy az illető évet megtudjuk.

De bármennyire is megfelelt feliratunk szövege az oltárfeliratoknak, nem állhatott oltárkövön, de még votivtáblán sem. A tábla formája sokkal inkább amellett szól, hogy egy épületre szánt felirattal (Bauinschrift) van dolgunk. Ez az épület pedig, melynek falába be volt illesztve, csak a feliratban említett valetudinarium, vagyis kórház lehetett. És mivel ennek gondnoka, az *optio*, katonaember volt, nyilvánvaló, hogy ez a kórház csak a katonaságé lehetett. Az is bizonyos, hogy ez Aquincumban, hol a II. segédlegio tartózkodott, ennek a legiónak kórháza volt. A legvilágosabban említi az egyik aquincumi hordó bélyege: *Immune in r(atione) val(etudinarii) leg(ionis) II adi(utricis)*, azt jelentvén, hogy a II. segédlegio abban a kedvezményben részesült, hogy a számlájára érkezett áru vámmentes. V. ö. Kuzsinszky, A gázgyári római fazekastelep Aquincumban. Budapest Régiségei XI (1932) 81. l. 57. kép és Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 151. Egy aquincumi kőfelirat is Domaszewski olvasása szerint *Genio v(aletudinarii)* szólt és a kórház a II. segédlegióé lett volna. C. III 10403.

A tábla feliratát ismertette Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen u. Funde S. 161 és Abb. 127. Nemkülönben Korbuly Gy. Aquincum orvosi emlékei 16. l. 6. kép. Száma **379**.

A szóban levő kőemléket Óbudán 1914-ben a Miklós-utca csatornázásánál találták, Miklós-u. 1 előtt az előbb leírt oltárkővel együtt. Oroszlán, Arch. Ért. 41 (1927) 112. l. 24. jegyz. Mivel ezt is Aesculapiusnak a legio II adiutrix orvosa dedikálta, feltehető, hogy ugyanabban a katonai kórházban állott, melyen a tábla alkalmazva volt. Most már az is valószínű, hogy a tábla a kőoltárral egykorú és ennek ideje pontosabban határozza meg a tábla korát, mint azt a dedikáló nevéből következtetni lehet, szóval a tábla is a Kr. u. 142. évbe tehető, mikor Q. Fuficius Cornutus mint Alsópannonia praetori helytartója már consul designatus volt. Maga a kórház természetesen már állott akkor, vagy abban az időben épült, mikor a két kő készült. De így aziránt sem lehet kétség, hogy ez a katonai kórház a Miklós-utcai 1. számú ház táján állott, ott, ahol a köveket találták. Domaszewski az imént idézett C. III 10403 felirathoz azt találta megjegyezni, hogy a katonai kórház a tábor területén feküdt. Még bizonyosabb, hogy ez a Miklós-utcai kórház sem lehetett másutt. Idáig nem tudtuk ugyan, hogy az aquincumi tábor nyugoti oldala hol ment, de ha a kórház azon belül volt, a tábornak legalább a Miklós-utcáig kellett terjedni.

3. Kis oltár (3. kép). 40 cm magas, derékban 17 cm széles és 16 cm vastag. Alacsony abacusán kerek lapos bemélyedés, közepén négyszögű csaplyukkal, hogy valami szoborművet beleerősíthessenek. Azonkívül még csak a negyedköralakú akroteriumok láthatók rajta, melyek a két mellső sarkán összeérnek. A párkány úgy az abacus alatt, mint a lábazaton síma kymatagozatból áll. Felirata ép és így szól:

3. KÉP.

Asculepio | et Hygiae | Jul(ius) Julianus | v(otum) l(ibens) m(erito) s(olvit).

Itt is, mint az előbbeni táblán, ugyanazt a két összetartozó istenséget találjuk. Aesculapiust görögül Asklepiusnak *(Ἀσκληπιός)* hívták és a rómaiak ezen néven is tisztelték (C. III 10302 Intercisa, 11538 Virunum, 11758 Juvavum). Ennek félig görög formája a feliratunkban olvasható *Asculepius*, amint azonban más feliratok nem igen

említik. Tisztelője *Julius Julianus*, praenomen nélkül, azonos lehet a veteranussal, ki a relieftáblát (104. l.) dedikálta.

A záróformula annyiban más, mint rendesen, hogy a sorrend megváltozott és nyilván a kőfaragó elnézéséből *s(olvit)* a végére került. Ugyanígy van pld. C. III 10429 (Aquincum), 10838 (Siscia).

Találták a Miklós-utcai 12. házban, pinceásáskor, tehát elég közel ahhoz a helyhez, hol az előbbeni két kőemléket, melyek azt bizonyítják, hogy ott kellett a legio kórházának lenni. Oltárunk annál inkább származhatott ugyanonnan, mert ez is a gyógyítás isteneinek van szentelve. A dedikálónak nem kellett katonának lenni, a betegnek lehettek nem katona hozzátartozói, kik a kórházban oltárokat állítottak.

Az oltárt említi Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen u. Funde S. 163. Száma **461**.

4. KÉP.

4. Korinthusi oszlopfő nagyobb töredéke (4. kép). Tetején 48 cm széles. A meglévő sarokrészen összeér a két voluta, melyeknek széles szárai vannak és kétfelől az oldalak közepéből indultak ki. A voluták alatt az akanthuslevélnek egy csücske látszik. Fölöttük csúcsban összefutnak az abacus oldalai, melyeknek keskeny, homorúan ívelő formája volt. Az egyik oldala közepét díszítette Ammon feje. Egy kiálló, hátul letört félgömbön áll lapos reliefképe. Arcvonásai merevek, és főleg a két nyitott szem kidolgozása éles. Állán rövid körszakál, fején hajszálai kétfelé válnak. Ezek is szinte úgy néznek ki, mintha serték volnának. Még a fején és nem a halántékaiból nő ki a két kosszarv, mindegyik kifelé hajlik és egyformán befelé van kunkorítva.

Az egyptomiaknál Ammonnak szentelt állata a kos volt és ezért a kos képében tisztelték. A görögök Zeussal, a rómaiak Juppiterrel azonosították és emberi fővel, szakállasan, de a kos szarvaival ábrázolták. A többi egyptomi istenségekkel (Isis, Serapis) fogadták be Rómába és a császárkorban majdnem mindenütt találjuk. Aquincumban a legio IV Flavia egy magasrangú tisztje állított oltárt neki C. III 3463: *Hammoni I(ovi) o(ptimo) m(aximo).* Egy másik oltára Carnuntumból való C. III 11128: *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Ammoni.* Tiszteletével terjedhettek el aztán Ammon kosszarvas képei is és

annyival inkább lettek kedveltek, mert nagyon jól felhasználhatták dekorativ célokra. Ezért látjuk mécseken, így Szombathelyen (Arch.-epigr. Mitth. II, 16. l.) és újabban Aquincumban is. Nagy Lajos, Aquincumi mumia-temetkezések 1935, 26. l. Midőn a császárkorban a korinthusi és compositoszlopfőket istenségek figurális alakjaival díszíteni szerették, erre Ammon feje különösen alkalmasnak kínálkozhatott. Egy másik oszlopfőt Ammon fejével látunk Déván. Képét közli Ferri, Arte Romana sul Danubio p. 280, Fig. 362. Ezek az oszlopfők azonban négyszögűek lévén, a négy oldalon más-más istenség szokott előfordulni. Valószínű tehát, hogy véletlenül oszlopfőnknek ép az az oldala maradt meg, melyen Ammon feje állott.

Napfényre került 1931-ben a papföldi ásatások bejáratánál és a szomszédos porticushoz tartozhatott. V. ö. Nagy Lajos idézett dolgozatát 25. l.

Említi Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen u. Funde S. 99. Száma **463**.

5. KÉP.

5. Attis szobra (5. kép). Magassága 66 cm. Széles talapzata van, melyen Attis keresztbe rakott lábakkal áll, a jobb lábára támaszkodva, mögéje húzva ballábát, olyanformán, hogy csak ujjai érintik a talapzat lapját. Tőle jobbra külön kis emelvényre van állítva a görbe végével lefelé fordított pásztorbotja (pedum). Felső végét a jobbkezével fogja, vagyis inkább ráteszi azt, hogy a balkezét könyökével reá támassza. A jobbkeze így rézsutosan keresztezi felső testét, fölötte a fölemelt balkezét pedig úgy tartja lefelé fordított ujjakkal, mintha a jobb állát támasztaná alá. A kezeket a tunica síma ujjai takarják és a kéztőig érnek. A jobboldalán még látni, hogyan volt dereka körül a tunica felkötve. A felső, átvetett része rövidebb és ferdén menő ráncain alul látni, hogy befelé felhajtva voltak. Alsó része lejjebb, a térdéig ér, olyan ráncokat vetve, melyek nagyjában a lábak formáit követik. Jobbvállán egy feltűnően nagy, kerek fibula tartja össze a chlamyst, mely balvállára húzódik és ráncokba szedve takarja bal felsőkarját, oldalt pedig egészen lelóg. A fej enyhén jobbra, az álla alatt felnyúló balkéz fölé hajlik. Arca csupasz, fején a föveg az előrehajló hegyével a keleti mitra, hátul

mélyen a fejére van húzva, alóla göndör fürtök kandikálnak elő, homlokát és arcát övezve.

Attis keleti eredetét főkép a hegyes phrygiai süveg jellemzi, azonkívül a bő öltözet: kezein a tunica ujjai, lábain aráncos nadrág. A pessinusi Cybele vagy Mater magna tiszteletével együtt még Mithras előtt került Rómába és a császárkorban az egész római birodalomban elterjedt. Különösen a síremlékeken látjuk gyakran ábrázolva, a sarkophágokon és sírköveken rendesen kétszer, de csak azért, hogy a symmetria kedvéért egymásnak pendantjai legyenek. Kerek szoboralakban, mint amilyen a mienk, ritkább, ilyenkor a sírkerítések pilléreire állíthatták. Nagy népszerűségét mythosának köszönhette; időelőtti elmúlása szomorúságot keltett és ujjáéledése reményt nyujtott a feltámadásra. A szomorúság jeléül oldalt hajtja fejét és állát egyik kezére támasztja. Lábait mindig keresztbe rakva tartja. Ezen ábrázolása aztán oly typikus lett, hogy csekély változtatással folyton ismétlődik.

6. KÉP.

Kiadta Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 93. Abb. 41. Száma **391**.

6. Cautopates (?) kerek szobra (6. kép). Magassága 50 cm. Feje, mely letört és utólag lett a testhez hozzáillesztve, nem állhatott oldalthajolva, mint Attisé, hanem egyenesen szembenézve fordult. Azonban szintén olyan hegyes süveget hord, sőt ennek előrehajló csúcsa még nagyobb a szokottnál és két oldalán be van lapítva. Az alóla kilátszó hajfürtök is éppoly elrendezéssel szegik körül homlokát és arcának két oldalát, mint az imént látott Attisnál. Az arc mindenesetre más. Attis révedező tekintete helyett inkább gyermekes, mosolygó kinézése van. A test tartása és öltözete már ismét olyan, mint Attisnál. Lábai ugyan csonkák, de még kivehető, hogy lábait keresztbe rakva állott a hiányzó talapzaton. Az előbbi Attis-alaktól legfeljebb az az eltérés, hogy a jobblábára támaszkodott és előtte hajolt be térdben a ballába. Az öltözet szintén csak a ráncvetésben különbözik némileg. Így a derékban felkötött tunica rövidebb felső része sokkal természetesebb ráncokban esik. A chlamys persze itt is a jobbvállon van összetűzve és a nagy kerek fibula, mely összetartja, annyira egyforma mindkét szobrocskán, hogy a kettőt egy műhelyben, talán

ugyanaz a kéz készítette. A ráncok a mellen a másik oldalra húzódnak és a chlamys a balvállon átvetve hátúl lelógott. A szabadon álló jobbkezet a tunica ujja fedi és a karon át csavarodó ráncokat csinál. Ez a kéz is egészen úgy, mint Attisnál, a testet keresztezve átnyúl a baloldalra és ahogy Attis a lefelé fordított pedumot, úgy fogja egy nyélnek a végét. Kár, hogy nem tudjuk eldönteni, mi volt ez, itt is Attis pásztorbotja, vagy egy lefelé fordított fáklya, Cautopates áttributuma? Peduma lehetett ugyan Cautesnek is (Arch. Epigr. Mitt. XVIII S. 170), ami Attis és Cautes azonosságára mutatna, de kérdés, hogy Cautopates tarthatott-e a lefelé fordított fáklya helyett pedumot? Amint tehát idáig látjuk, szobrocskánk tartása és viselete olyan, hogy nemcsak Attist ábrázolhatta, hanem éppenúgy a Mithras-kultuszból ismert Cautopatest a lefelé fordított fáklyával. Mindkettőnek keleti eredetét egyaránt bizonyítja a phrygiai süveg és bő öltözet. Ezen megegyező ábrázolásuk úgy magyarázható, hogy amint Mithras Perzsiából Kisázsián át Nyugat felé vette útját, Phrygiában azonosították Attisszal és ettől kezdve Attishoz hasonlóan ábrázolták, ha nem is őt magát, hanem a vele rokon dadophorokat. De Attis és Cautopates között mégis lehettek különbségek. Így Attis ellen szólna, hogy alakunk a balkezét nem emeli fejéhez, hogy állát alátámassza, mint Attis teszi. Hasonlóképpen inkább Cautopates mellett látszik bizonyítani a félholdalakú paizs, a pelta, mely szobrunk baloldalán a balkezet eltakarja. Igaz ugyan, hogy Attisnak is lehetett (?) paizsa, mint egy trieri kőemléken látjuk (Lehner, Steindenkmäler S. 223), mégis jobban illett Cautopateshez, a harcias Mithras egyik mellékalakjához. Hogy pedig szobrunk csakugyan nem lehetett más, mint Cautopates, elég a hasonló peltával ellátott és ugyanilyen tartású rácalmási szoborra utalnunk, amely még CNTO PATES aláírásával is igazolja, hogy Cautopates. Kuzsinszky, Magyarországi kőemlékek, Múzeumi és Könyvtári Értesítő II (1909) 96. l. Ezenkívül rámutathatunk a malomdülői mithraeumból származó alakokra (Kuzsinszky, Budapest Régiségei V (1897) 122. l. 25), melyek Cautopatest a lefelé fordított fáklyával ábrázolják és emellett a paizsot hordják. V. ö. **459** számú oltárkövet 118. l.

Ezen Cautopates-szobrunkat az Aranyárok építésénél, az előbbi Attis-szobrocskával együtt találták, a Krempl-malomtól nyugatra. Egészen közel volt tehát a Krempl-malmi mithraeum és így föltehető, hogy ezek onnan valók. Cautopates szobra már azért is odavaló, mert ilyen szobor másutt nem állhatott, mint egy mithraeumban. De Attist is olyan szoros kapcsolat fűzte Mithrashoz, hogy a königshofeni mithraeumban valóban találtak egy Attist (Forrer, Das Mithra-Heiligtum von Königshofen bei Strassburg 1915, S. 48).

Röviden leírta Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 93. Abb. 40. Száma **392.**

7. Attis kis kőszobra (7. kép), lábai csonkák, magassága 41 cm. Hátulja, mivel fal mellett vagy fülkemélyedésben volt felállítva, laposan le van kerekítve. Feje épen maradt meg a testén és széles gyerekarcával szembefordul a nézővel. Homlokát hajának apró fürtjei övezik, melyek a fejét takaró süveg szélén kilátszanak. Ha nem tudnók, hogy ez a süveg a keleti mitra volt, fejkötőnek néznők, annyira laposan van ráhúzva a fejre. A tetején egy kis lyuk van bevésve, melybe egy vasszeg lehetett beleillesztve, mint az akropolisi archaikus leányszobrokon, vagy ahogyan az aranyárok menti temetőből (104. sír) származó kőfejen látjuk még most is a háromágat, mely nyilván a ráakasztott virágfüzért tartotta. Nyaka alatt a háromszögű kivágás ráncai a chlamyshoz tartoztak, mely jobbvállán volt összetűzve és alul félköríves széllel felhúzódott a balvállra. Alsó ruhája a tunica és ennek ráncos s a kéztőig érő ujja fedi a jobbkezét, mely éppen az Attisoknál szokásos módon a felső testén keresztben átnyúl a baloldalára, hogy markában tartsa a pedum végét. Még határozottabban szólna Attis mellett természetesen maga a pedum, melyet begörbített alsó vége különböztet meg a Mithras-kultuszból ismert Cautopates szintén lefelé tartott fáklyájától. Itt azonban a baloldalán csak a törés mutathatja a pedum helyét és legfeljebb gyanítható végének formája. Nem kevésbbé jellegzetes Attisnál a pedumot tartó jobbkéz fejére könyökölő balkéz, amint vele alátámasztja arcát. Ennek a balkéznek éppen az álláig felnyúlni látszó ujja törött le, de nyoma annál jobban kivehető. Az alsó kart takaró ujjnak ráncai csavarszerűen mennek. A magasan felkötött tunicából legjobban látszik annak rövidebb felső része, lefelé eső ráncaival. A hosszabb alsó része, mely lejjebb, a térdekig ért, már csak a jobblábon látható. Attis lábai rendesen keresztezték egymást és éppen a lábak ezen állása teszi legkönnyebben felismerhetővé Attist. Itt azonban a lábak csonkasága mellett is világosan látjuk, hogy Attis a ballábat magasra emelve tartotta és a hiányzó lábazatból kiálló emelkedésre felrakta. Ez az alátámasztott láb Skopas művészetének egyik jellemző motívuma és az Attis-ábrázolások között azon aquincumi sírkőtöredéken fordul

7. KÉP.

elő, melyen különösen a baloldali Attis egészen így, bal lábát egy szikladarabra feltéve, van ábrázolva. Képét l. Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde 78. l. 27. kép. Kissé magasabbra emeli egyik lábát Attis egy óbudai sarkophágon (a kiscelli Schmidt-kastélyban) is, de csak azért, hogy arra tegye kezét, mely máskor a pásztorbotot szokta tartani. Mintha ezt akarná vele pótolni.

Kőszobrunk lelhelye ismeretlen. Az aquincumi múzeum Orendás Kálmántól kapta, akinek óbudai Vályog-u. 5. sz. házában, a padláson régóta feküdt. Száma **496**.

8. KÉP.

8. Négyoldalú kőhasáb, fölül és alul le van törve. A baloldala is sérült, nem síma. Ellenben a jobboldala ép és két szélén síma ütközőlécek állanak ki, melyek közé egy kőlap lehetett illesztve. Magassága 88, szélessége 58, vastagsága 43 cm. Egyik széles lapján lapos relief díszíti, mely egy fölül lekerekített és enyhén bemélyített fülkében Attist ábrázolja (8. kép). Az egész alakból csak éppen fejének domborodása az arccal tört le, még meglátszik azonban a hegyes phrygiai süveg nyoma és a kissé balra hajló fej körvonala. A fejtől lefelé épen maradt ábrázolás kissé durva, de éles faragása annál határozottabban tünteti fel a test tartását és az öltözetet. Attis keresztbe tett lábakkal áll, úgy hogy a jobblábára támaszkodik és előtte a ballába térdben meghajolva ujjaival alighogy érinti a földet. Térdig érő alsóruhája a szokásos módon dereka körül fel van kötve és rövidebb felső része szétálló ráncokkal borul a függélyes ráncokban eső alsó részre. Ehhez a dupla tunicához tartoznak az ujjak, melyek a kezeket takarják. Jobbkeze a felső testét keresztezve átnyúl a baloldalra és markával fogja a lefelé fordított kampós pásztorbotot. Erre, a pedum végén nyugvó kézre könyököl a balkéz, hogy alátámassza Attis fejét. A kőhasáb Attis ábrázolásával egy sírkerítés sarokpillére lehetett és ugyancsak Attis állhatott a másik sarokpilléren, a kettő közé illesztett kőlapon pedig a felirat volt. Aquincum-Ausgrabungen und Funde 179. l. azt mondtam, hogy ajtófélnek használták.

A pesti oldalon került napfényre, midőn 1914-ben a Piaristák telkén egy római hypocaustumra bukkantak. Friedreich, A budapesti Piarista telek története 27. l. Újabban Nagy Lajos ásatásaiból (Tanulmányok Budapest multjából III 1934, 13. l.) kitűnt, hogy a Piaristák új rendháza előtt, az Erzsébet-emlék helyén egy Diocletianus-korabeli erőd hatalmas körfala, beléje épített római oltárkővel maradt fenn, de kőpillérünk távolabb a törmelékben feküdt.

Leírta Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen u. Funde S. 179. Száma **377**.

9. KÉP.

9. Attis kerek szobra (9. kép), mely talapzatával egy darabból volt faragva. Letört feje hiányzik. Magassága 57 cm. A chlamys szokás szerint jobb vállán van összetűzve, mellét félkörívben takarja és balvállán át hátravetve mélyen lelóg. Balkarját maga előtt a jobboldalra hajtva, kezével a jobboldalán földre támasztott pásztorbot (pedum) felső végét fogja. A jobbkeze reá könyökölve fölfelé nyúl, hogy fejét alátámassza. A tunica balkarja alatt kétrétben felkötve látszik és széles, durva ráncokat alkot, melyek az alsó sorban majdnem a térdekig érnek. A lábak csupaszak; a jobbláb kissé meghajtva a balláb elé keresztbe van rakva, úgy hogy a lábujjak hegyével érinti a talajt.

Attis testtartása és állása, mint látjuk, ugyanaz, mint a többieké, legfeljebb annyiban más, hogy nem a jobblábán áll és a pedum nincs a baloldalán, mint a **391**. és **377**. számúaknál, hanem megfordítva.

Lázár Gáspár háztelkén (Óbudán, Filatori dülő 18907 hrsz. Kaszás-u. 4 átellenében) 1935-ben a puszta földben állva találták és ezért kiálló fejét már régen könnyen leüthették. Száma **504**.

10. Attis feje (10. kép), kerek kőszobor letört része. A fej és nyaka együttvéve 20 cm magas. Az egész szobor tehát majdnem életnagyságú lehetett. Kidolgozása is, mint a szép ovális arc, a száj és szemek mutatják, a jobb munkák közé sorozza. A homlokot hajfürtök sora övezi és még a fejére húzott süveg alól kilátszik. Ez az ú. n. phrygiai süveg egészen betakarja a fejet és végei kétfelől a vállakig érhettek le. Teteje hegyes volt, de csúcsa letört. Attisra nem kevésbbé jellemző, hogy feje enyhén jobbra

hajlik, mert alatta a kezet kell képzelni, mely alátámasztani látszott, amint ezt minden Attis-ábrázolás mutatja. Mivel a fej ezen tartása kevésbbé világos, éppúgy ábrázolhatta az egyik dadophort, akikre szintén jellemző a mitra.

Óbudán, a gázgyári munkásházak földmunkálatai hozták 1913-ban napfényre.

Közli Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 91 és Abb. 38. Képét bemutatja Ferri is Arte Romana sul Danubio p. 188, fig. 201. Száma **365**.

11. Relieftöredék, Attis fejével (11. kép). Köröskörül le van töredezve, alul Attis állát egyenesen levágták. Hátul síma és ezért talán inkább egy kődúc, mint egy kőlap darabja. Legnagyobb mérete szélességben 16 cm, magassága 13 cm.

10. KÉP.

11. KÉP.

Bár a kő kemény, orra letört és arcának balfele sérült. Ellenben két szeme élesen fennmaradt. Homlokát göndör haja szegélyzi és arcának jobboldalán végig lejön. Eltakarja a mitra, melynek előre konyult hegye azonban letört. Hasonlóképpen mitra fedi Mitras és a két fáklyatartó, Cautes és Cautopates fejét, de, ha a haj nem lóg le szabadon, legfeljebb a tarkóra és a vállakra van lehúzva. Attisnál a phrygiai süvegnek elálló végei vannak (Cumont, Textes et monuments figurés II p. 437 Attis funéraires: le bonnet phrygien, ill s'en détache de longs fanons qui flottent sur les épaules), és mint ezen töredéken látjuk, ezek lehettek a felfelé kunkorított voluták, melyek közül az egyik az arcának jobboldalán még tisztán kifaragva tűnik szembe.

Óbudán, a Vihar-utcai késő római temetőből került elő 1933-ban. Száma **497**.

12. Négyszögű kődúc, alsó része csonka, ellenben felső lapja síma és két négyszögű csaplyuka arra szolgált, hogy reá egy másik kőhasáb erősíthető legyen. Magassága 75, szélessége 60, vastagsága 50 cm. Az egyik szélesebb oldalán csak a keret balszéle és a felső balsarok barokk kiképzése maradt meg. Benne Attis alakja, lábai nélkül, feje le van ütve, de rajta a phrygiai süveg még tisztán kivehető, kevésbbé felső testén a ruházat, nemkülönben az állához emelt balkéz és alatta a jobb, mely a pedumot fogta. Mellette a kő baloldalán hasonló fülkében, mely fölfelé hajló körívvel van lezárva, egy genius vagy Eros domborképe foglal helyet. (12. kép). A térdein alul letört lábainak tartásából még kitűnik azonban, hogy jobblábára támaszkodva, oldalt tartott ballábbal állott a meztelen fiú, aki maga előtt két kezével a fáklyát fölfelé emeli. Hasonló Ferri, Arte Romana sul Danubio p. 246, fig. 299.

12. KÉP.

Mindkét ábrázolás síremlékeken szokott előfordulni és ez a kődúc is minden bizonnyal egy sírkerítéshez tartozott. A balsarkán állott és kétfelől csatlakoztak hozzá a kőlapok, melyek az oldalait alkották. Mint a **377.** és **386.** számú kőpilléreknél, úgy itt is tehát a jobboldalán megvan a két kiugró léc egyike, melyek közé a hosszabb oldallap illesztve volt, a baloldalán pedig a fele áll ki, hogy a másik, keskenyebb kőlapot tartsa.

Állítólag az óbudai Filatori dűlőben találták és Baróti Józseftől 1911-ben szerezte az Aquincumi Múzeum. Száma **320.**

13. Kis oltár (13. kép), magassága 43 cm, derékban 15 cm széles, 13 cm vastag. Az abacus jobbszélén vékony párnatag, a baloldali letört. Tetején a négyszögű lap kissé bemélyítve van az áldozatok bemutatására. A párkányok elég erősek, de inkább szegletesek, mint hullámosak. Az istenség nevét a párkányra vésték be elég kis betűkkel, a felirat többi sorai a kő derekának előlapján valamivel nagyobbak, de éppoly kevés gonddal készültek. Olvasható:

Deae Dianae | Licin(ius) Cau|dentius
Pa|pia (miles?) leg(ionis) II ad|iut(ricis) ex vo|to posuit.

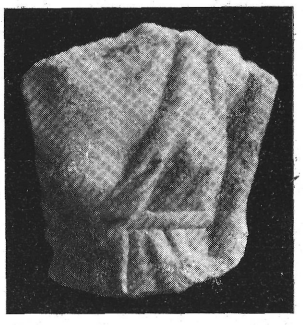
Aquincumban Dianát, mint a vadászat istennőjét, még leginkább az amphitheatrumban tisztelhették és Nemesisszel azonosították. C. III 10440:

Deae Dianae Nemesi Aug. V. ö. 14076 (Carnuntum). Egy másik aquincumi felirat (C. III 13368) *Dianae et Sil(vano) silve(stri), dis pr(a)esidibus venation(um)* szerint éppen ő lehetett elsősorban az amphitheatralis állathajszák legfőbb pártfogója. Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde 212. l. Mindenesetre érdekes, hogy aki ezt az oltárt Dianának *ex voto posuit*, katonaember volt. A nevében csak *Licinius*, a nomen közönséges. Két mellékneve közül az első helyesen *Gaudentius*, amint a későkori feliratokban gyakran olvassuk és már inkább a keresztények használták (C. III 4219 Savaria, 9589 Salonae). A másik név, *Papia*, úgy hangzik és azon a helyen áll, mintha egy tribusé volna. De cognomennek kellett lenni, mert van egy aquincumi felirat, C. III 13367 = 3533 : *et Aur(elius) Papia vet(eranus) leg. II ad.*, melyből kitűnik, hogy volt ilyen cognomen. A két cognomen is már annak jele, hogy a kő későbbi időből való, két vagy több cognomen használata ugyanis a 3. és 4. században jött szokásba. Hogy a dedikáló mint katonaember mi volt, nem tudjuk, mert a felirat nem mondja, hanem csak a II. segédlegio van megemlítve, mely előtt a legvalószínűbben a *miles* hiányzik, talán azért, mert a kőfaragó elnézésből kihagyta.

13. KÉP.

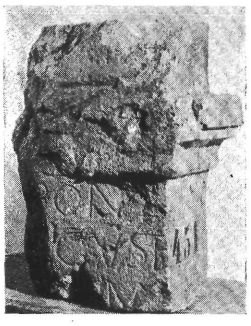
Az oltárkövet az Aquincumi Múzeum 1932-ben szerezte egy Schuster nevű békásmegyeri földmívestől, ki a Dunaparton találta, ahol egy későkori római burgus is napfényre került. Könnyen lehetséges tehát, hogy az oltárkő vele egykorú. Száma **460.**

14. KÉP.

14. Szobortöredék (14. kép). Anyaga fehér márvány. Egy női alak felső testrésze (torso). Feje hiányzik és derekán alul csonka. Magassága 14 cm. A balvállán összetűzött chiton jobbmellét meztelenül hagyja és alatta művészileg elrendezett redőzettel borul a szalagra, mely magasan felkötve tartja. Míg a jobbmelle tehát szabadon lelóg, a betakart balmellét fínom megértéssel a ruha kissé feljebb emeli. A chiton ráncai az övön alul úgy esnek, mintha a jobbláb tartotta volna a testet, míg a balláb kissé oldalt állott.

Baloldalán a felső testhez símuló pálca nem egészen egyenes és alsó vége mintha ellaposodnék, mégsem lehetett a ruhának egyik lelógó ránca. Mindenesetre könnyebben érthető, ha lándzsának néznők, mely jobban illik egy harcos nőhöz, aminő az amazon volt, aki lándzsára támaszkodik. Tudvalevőleg éppen az amazonokat, hogy női voltukat kifejezésre juttassák, ábrázolták egy meztelen mellel. Ámde a lándzsa, mint látjuk, nem olyan bizonyos, meztelen melle ellenben éppúgy lehetett Artemis-Dianának. (V. ö. Haug Sixt, Die röm. Inschr. u. Bildwerke Württembergs[2] 137. Viergötterstein *b)* Diana-Artemis S. 247 mit doppelt geschürztem Chiton, der die rechte Brust freilässt.) Valószínűbb is, hogy az olyan szép márványszobormű, melyhez a letört mellrész tartozott, nálunk Dianát mutatta be.

15. KÉP.

Találták a papföldi ásatásoktól északra, a Schütz-féle vendéglő környékén, mikor 1932-ben ott fazekas kemencék kerültek elő. Száma **483**.

15. Csonka kis oltárkő (15. kép). Elül a párkány le van törve, úgyhogy csak alsó kiugró széle látszik. Azonkívül megsérült magas abacusa, nemkülönben az egésznek jobboldala a derekának közepéig, melyen alul az oltár alsó fele letörött és elveszett. Annak, ami belőle megvan, magassága 32·5 cm, szélessége 18·5 cm, vastagsága 16 cm. Az oltáron állott feliratból is alig maradt több, mint elején az istenség neve, az sem egészen. Ez esetben azonban a feliratnak éppen ez a része a legértékesebb nekünk, mert olyan istenséget említ, akit nálunk kevésbbé tiszteltek. Annyi bizonyos, hogy a dedikáció

[E]pon(a)e [Au]gust(a)e

szólt. A dativus egyszerű E ragja AE helyett más feliratokban sem ritka.

Míg azonban ez az istenség idáig csak az aquincumi C. III 3420 feliratban szerepel (v. ö. Fettich, Pannoniai matronakultusz. Az orsz. m. Régészeti Társulat Évkönyve. II 95. l.), annál gyakoribb lehetett Noricumban (C. III 4777 Zollfeld, 5176 Cilli, 5312 Solva és 4776), a Rajna vidékén pedig oly általános volt, hogy tisztelete onnan annál könnyebben kerülhetett hozzánk, mert itt is, mint ott, kelták laktak, akik főképpen tisztelték. Epona ugyanis eredetileg kelta istennő volt, a lovak, öszvérek védőistensége és a rómaiaknál rendesen lóháton, asszonymódra ülve vagy lovak között trónolva ábrázolták. Galliában és Germaniában igen gyakoriak az ilyen ábrázolások, ellenben nálunk még nem akadt hozzá hasonló. Az öszvérhajcsárokon, kocsi-

16. KÉP.

sokon kívül a lovasság emberei is tisztelték, így a fönnebb említett aquincumi felirat a legio II adiutrix egy lovasától származik. V. ö. Zeiss, Anuarul institului de studi clasice II (1933—1935) p. 258.

Eponának feliratunkban Augusta mellékneve van, ugyanaz, mely a római istenségeket illette. Annyit jelent, mint fenséges (*σέβαστος*) és először Augustus császárt hívták így, utána pedig mindent, ami a császári házra tartozott, végül az uralkodónak címe lett. Amikor pedig a császárt istenként kezdték tisztelni, még inkább viselhették az istenségek ezt a jelzőt.

A 3. sorból mindössze három csonka betűnek felső részei láthatók, melyek a dedikáló nevéből maradtak.

Az oltárkő az 1931. évi papföldi ásatásoknál a macellumtól délre fekvő oszlopos terem helyén került elő.

Említi Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 163. Száma **451**.

16. Karcsú oltárkő (16. kép). Magassága 118 cm, derékban 43 cm széles és 29 cm vastag. Csak éppen tetején az abacus kissé sérült, amennyi-

ben balsarka letört. A jobbszélén azonban megvan a kerek párnatag, közepén egy csavart kötélszalaggal átkötve, míg homloklapján körbefoglalt rózsa díszíti. A felső lapon a két párnatag között egy lapos tányér volt bemélyítve. Az abacus alján keskeny léctag fekszik. A párkány tagozása éppolyan, mint a lábazaté: egy széles, lapos hornyolat (Hohlkehle), mely alul természetesen lefelé hajlik. Maga a láb alatta alacsony.

Ami a közönséges oltároknál figyelemreméltóbbá teszi, a magasságán kívül azok a borostyánindák, melyek a középső részének, a derekának profilált keretbe foglalt oldallapjain fölfelé futnak és mindegyiknek széles gyökere van, hegyük pedig be van kunkorítva.

Annál érdekesebb a felirata is, mely az előlapján a vörös festés nyomaival olvasható volt és így szól:

G(enio) (centuriae) L(ucii) Aeb(utii) | *Certi*
p(rimi) p(ili) | *Fl(avius) Flavianus* |
opt(io) eius.

Az oltár egy centuria, katonaszázad, védőistenségének volt szentelve. A balra nyitott > jel egy fordított, sarkos C betűnek felel meg és ezért mindig a *centuria* vagy parancsnokának, a centuriónak, megjelölésére szokták használni. Itt centuriát jelent, mert a G betű előtte *Genius* rövidítése és csak a centuriának, nem pedig a centuriónak lehetett geniusa. Ebben a rövidített formában *G(enio) c(enturiae)* különben elég gyakran, sőt majdnem rendesen így fordul elő, lévén a centuria a legiónak legjelentékenyebb taktikai egysége és külön geniusa volt mindegyik centuriának. Toutain, Les cultes païens I p. 440. Ezért a régibb sírköveken mindig megmondva szokott lenni, hogy az elhúnyt melyik centuriába tartozott. A centuriákat pedig a szerint különböztették meg, hogy a parancsnokukat hogyan hívták. Például Castricius sírkövén (C. III 14349[2]): *centuria M. Turbonis*. Oltárkövünkön sem történhetett máskép, ha azt akarták, hogy a centuria pontosan legyen meghatározva. Itt is tehát centuria után a centurio neve áll genitivusban: *L. Aeb(utii) Certi*, utána *p(rimi) p(ili)* azt jelenti, hogy L. Aebutius Certus a centuriók között mint primipilus rangban a legmagasabb volt, amennyiben a legio első cohorsában az első centuriát vezényelte. A legio, melyet ide gondolni kell, természetesen csak az lehetett, mely ott állomásozott, hol az oltárkövet állították, vagyis a legio II adiutrix.

A felirat folytatásából megtudjuk aztán, hogy az oltárt *T. Fl(avius) Flavianus* állította fel. Utána pedig *optio eius* azt jelenti, hogy a centuriónak volt altisztje, *optio*-ja. Így nevezték azokat a kiválasztott (optare-ből) katoná-

kat, kik a mi őrmestereinknek feleltek meg és főképpen a centuria irodai munkáit végezték. Egészen érthető tehát, hogy az optio gondoskodott a centuria Geniusának szóló oltárkőről. Az, hogy ő állitotta, nincs megmondva, de a hiányzó *p(osuit)* magától értetődik.

A centuria Geniusának Carnuntumban is egy Flavianus nevű optio *(Claudius Flavianus)* állitotta az oltárt, csakhogy itt a centuriát nem a centurio nevével határozták meg közelebbről, a legio XIIII gemina pedig, mely helyette említve van, a későbbi Philippiana melléknevet viseli. Der römische Limes in Österreich VI Sp. 161. Ellenben egy másik carnuntumi felirat: *G(enio) (centuriae) Cusini Rufi,* vagyis szintén a centurio nevével (u. o. V Sp. 129) még a Kr. u. 188. évből származik. *Genio* > dedikált oltárkövek Aquincumban továbbá C. III 3422. 10401. 10402.

17. KÉP.

Ha az oltárfeliratok végén a consulok nevei előfordulnak, még az évet is tudjuk, melyben az oltárt emelték, de ha hiányzanak, hozzávetőleg sem sikerül annyira korukat meghatározni, mint a sírkövekét. Némi támpontot nyujthat az irás jellege vagy mint itt, a centuria parancsnokának megnevezése. Mivel ez a későbbi időkben egyáltalában elmaradt, oltárkövünk korábban, talán még a Kr. u. II. század közepe táján keletkezhetett.

Találták Óbudán, a Föld-utca 17. számú ház előtt a gázcsövek fektetése alkalmával, tehát olyan helyen, hol a katonaság ezen emléke már a táboron kívül, tőle nyugatra került elő, amerre a katonaváros feküdt.

Röviden ismertettem Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 215. Száma **325**.

17. Négyszögű kőpillér (17. kép). 120 cm magas, 51 cm széles és 42 cm vastag. Teteje hibás, de alja ép. Jobboldala síma, hátsó lapja kevésbbé és részben letört. A baloldalán kiálló lécszegély tartotta a kőlapot, mely egy sírkerítés oldala lehetett. Ugyanilyen kőpillérnek kellett tehát a másik, balvégén is állani és előlapját hasonló reliefes alak díszíthette, mint ezen kőpilléren, mely egy meztelen fiúgyermeket ábrázol, aki jobblábára támaszkodik, míg ballábát könnyedén oldalt tartja. Mint a szárnyas Geniusoknál, jobbvállából magasan kiáll szárnya. Nyilván reá vonatkozik a talapzatán keretbe foglalt felirat, mely kiegészítve *Aes(tas)* hangzik és a nyár personifi-

catióját jelenti. E szerint a balkéz, mint tartása mutatja, a legtöbb valószínűséggel a letört fejen virágos kosarat tarthatott. Hasonlóképpen személyesíthették meg a többi évszakot és ezek is a kerítés sarkain lehettek elosztva.

Ismertette Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 179. Száma **386.**

18. Négyszögű kőpillér (18. kép). 116 cm magas, 57 cm széles és 44 cm vastag. Két végén és három oldalán síma vagyis ép, baloldalán azonban egy kiálló léc szegélyzi, mint azoknál a sarokpilléreknél, melyekhez egy kőlap csatlakozott és a sírkerítés oldalát alkotta. Az egyik széles oldalán laposan homorú mélyedésben egy durván faragott és erősen rongált alak áll, balvállán oldalt kiálló szárnyáról azonnal ráismerhetünk a géniusra, aki jobbvállára hajtja fejét és a hóna alatt lefelé fordított fáklyára támaszkodik, melyen a jobbkezében tartott koszorú nyugszik. Egészen meztelennek látszik, mindkét lábán áll, de úgy, hogy ezeket egymástól kissé széjjeltartja. Ilyen szárnyas geniusok különösen a sarkophágokon gyakoriak és rendesen kétszer fordulnak elő, mint az Attis-alakok. Egyik legszebb ilyen alak látható egy dunapentelei aediculafalon. Arch. Ért. 30 (1910) 253. l. 4. kép. Ők is a halálra emlékeztetnek és a szomorúság jeléül hajtják le fejüket. Ezen kövön sem lehetett más jelentősége, az a sarokpillér tehát, mely a sírkerítés másik végén állott, valószínűleg hasonló geniusalakkal volt díszítve.

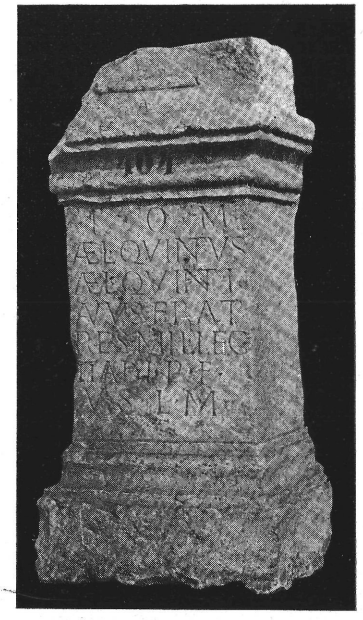
18. KÉP.

Rövid leírását adta Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 179. Száma **387.**

A két kőpillért, melyeket most bemutattunk, együtt találták a Gellért-fürdő építkezésénél. De nem származhattak messziről és az eredeti helyükön is összetartozhattak. Mint láttuk, négyszögű kerítések sarkain állhattak és a kerítés oldalait tartották. Most már ismerünk egy ilyen teljes kerítést és az aquincumi múzeum előtt úgy állítottuk fel, amilyen egykor volt. Képe Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 220. Garády, Arch. Ért. 49, 94. l. 58. kép. Azt is tudjuk, hogy ezt a kőkerítést olyan helyen találták, ahol temetkeztek és vele a sírt zárták körül. Kár, hogy azt nem tudjuk, hol voltak azok a sírok, melyeknek bekerítéséhez az itt bemutatott kőpilléreket felhasználták.

19. Oltárkő (19. kép). 78 cm magas, derékban 29 cm széles és 24 cm vastag. Az abacus két sarka elől le van ütve, oldalai símák és így nem lehettek gömbölyű szélpárnái (Randwülste). A sarkokon elül legfeljebb akroteriumok díszíthették, melyeket a középen látható profil kötött össze. Letört még a párkány felső léctagjának balsarka és egész baloldala. Máskülönben az oltárkő ép, párkánya egyszerű tagozást mutat és ugyanilyen a lábazaté is. A derekának elülső lapjára vésett felirat teljes és jól olvasható:

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) | *Ael(ius Quintus* | *Ael(ius)*
Quintianus frat|*res mil(ites) leg(ionis)* | *II adi(utricis)*
p(iae) f(idelis) | *v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito).*

19. KÉP.

A dedikálók, kik az oltárt Juppiternek állították, testvérek *(fratres)* voltak, mint ezt az is mutatja, hogy mindkettőnek ugyanazon *Aelius* családi neve (nomen gentile) van, mely mindkettő előtt külön-külön van kiírva, a helyett, hogy csak egyszer, de többes számban *(Aell.)* volna. Ellenben az *et* kötőjel hiányzik. De még a két cognomen is összetartozik: az egyiknél *Quintus,* a másiknál *Quintianus,* mely utóbbi Quintusból van képezve és nyilván a fiatalabb testvért jelentette. Quintus rendesen előnév (praenomen) és a kezdőbetűvel *Q(uintus)* rövidítették, de gyakran, mint itt, cognomen gyanánt is használhatták. Aelius elég gyakori, talán azért, mert így hívták Hadrianus császárt (P. Aelius Hadrianus) és tőle kapták az új polgárok. Ez a név természetesen átöröklődött, úgyhogy az oltár sokkal későbbi időből származhatik. V. ö. a **294.** számú oltárkövet 236-ból, amikor a dedikáló még mindig Aelius. Mint a feliratból aztán még megtudjuk, mind a két testvér ugyanazon legiónak, az Aquincumban állomásozó *legio II adiutrix* egyszerű közkatonái *mil(ites)* voltak és valószínűleg Aquincumban is születtek, ahol besorozták őket. A legio a *p(ia) f(idelis)* megtisztelő jelzőket Kr. u. 70 óta viselte és Vespasianus császár tűntette ki velök, nemsokára azután, hogy a legiót megalakította. Bár a dedikálók ketten voltak, az állítmány rövidítve úgy szokott írva lenni, mintha egy személyről lett volna szó.

Az oltárkő Obudán Föld-utca 47. számú ház előtt csatornázás alkal-

mával került elő 1925-ben. Katonáktól származván, a tábornak nyilván a közelben kellett lenni, de mindenesetre a szomszédos katonavárosban állott.

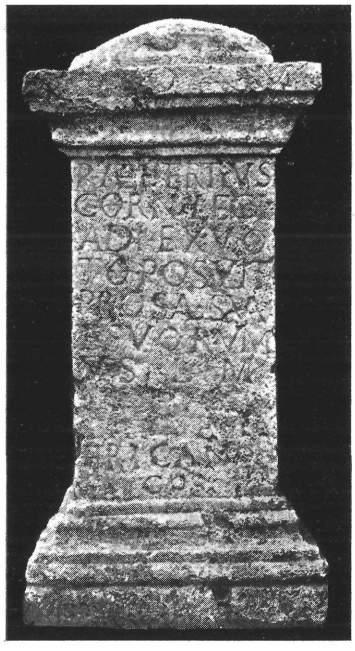
P(alóczi) E(dgár) adott először hírt róla a Pesti Napló 1925 június 23-iki számában.

Közzétette Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 216. Száma **404.**

20. Oltárkő (20. kép), mely épnek volna mondható, ha a tetején álló abacus nem volna köröskörül leütve, úgyhogy homlokoldalának közepén csak egy kör látható bevésve. A felső párkány az egyszerű, közönséges kymaformát mutatja, a lábazat párkánya annyival gazdagabb, hogy közte és az alsó síma lap között még egy pálcatag húzódik. Az oltár magassága 96 cm, derékban 29 cm széles és 25 cm vastag. Ép a felirata is és következőképpen szól:

[I]ovi o(ptimo) m(aximo) | *P. Ael(ius) Tertius*|
corn(icen?) leg(ionis) II adi(utricis) ex vo|*to*
posuit | *pro sal(ute) sua* | *et suorum* | *v(otum) s(olvit)*
l(ibens) m(erito). [Imp Maxi|*mino et A*|*fricano co(n)s(ulibus).*

Első sora az istenség nevével a párkány felső lapján állott. Belőle még tisztán olvasható: *o(ptimo) m(aximo)* és így balfelőli letört részén csak *I(ovi)* hiányozhat. Utána a deréknak érdes előlapján következik a dedikáló neve: *P. Ael(ius) Tertius,* aki mint római polgár a II. segédlegiónak altisztje volt. A felirat csak rövidítve CORN alakban nevezi meg. Ez a rövidítés kétféleképpen egészíthető ki. Lehetett *corn(icen)* és lehetett *corn(icularius).* Az előbbi a cornu (kürt) után trombitást jelentett, aminő Bito a trombitával vállán egy aquincumi sírkövön (Budapest Régiségei VII 34. l. 25. és Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 109), amelyen mint itt is, egészen így rövidítve: *corn(icen) leg(ionis) II adi(utricis)* olvasható (C. III 15159). A második esetben a corniculum, melyből *corn(icularius)* származott, a sisak szarvalakú (szintén cornu) díszét jelentette, melyet egyesek jóviseletükért kaptak és ennek következtében a közönséges szolgálat alól felmentve voltak. Mint ilyenek

20. KÉP.

pedig segédszolgálatra be voltak osztva többnyire egyes magasabbrangú tisztek mellé, akik rendesen meg is vannak nevezve. Ilyenkor cornicularius azonban inkább a teljesebb formában fordul elő. Így *cornicular(ius) praefecti leg. II adi.* (C. III 3565 Aquincum) vagy *cornicul(arius) leg(ati) leg(ionis) I ad.* (C. III 11018 Ószőny) és ugyanígy a helytartó szolgálatában: *cornicul(arius) consularis* (C. III 8750 Salonae).

Csak ritkábban szerepelnek ők is egyszerűen mint a legio katonái, de ekkor sem *corn(icularius)* rövidítéssel, hanem abban a teljesebb formában, mint az imént láttuk. Pld. *cornicu[l(arius)] miles leg. II ad. p. f.* (C. III 14349[6] Aquincum) vagy *cornicul(arius) leg. II ad.* (C. III 10568=3496 Rákospalota). *Corn(icularius)* legfeljebb egy apulumi feliratban (C. III 14479) fordul elő. Viszont a *corn(icen)*, mivel a trombitás egyáltalában ritka volt, csak akkor bizonyos, ha megvan hozzá az ábrázolása. Tulajdonképpen nem igen lehet tehát eldönteni, hogy CORN a legióval kapcsolatban melyiket jelenti. Éppenséggel nincs kizárva sem a *corn(icen)*, sem a *corn(icularius)*. Aquincum-Ausgrabungen und Funde 75. lapján még az előbbit tartottam valószínűbbnek, főleg azért, mert a cornicularius mellett megemlítve kellett volna lenni a főtisztnek, kihez tartozott, a legióval kapcsolatban pedig a *corn(icen)* a már említett másik aquincumi feliratban is igazolva látszik.

A felirat további része elmondja, hogy a dedikáló az oltárt *ex voto posuit*, vagyis akkor, miután előbb fogadalmat tett. Állította pedig *pro salute sua et suorum* és mégegyszer ismétli a szokásos módon: *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

Egyes oltárköveken, melyeket félig-meddig hivatalosan, legtöbbször olyanok állítottak fel, kik a katonaságnál vagy a közigazgatásban valami jelentékenyebb állást viseltek, szokás volt az időt közölni, melyben az oltár készült, mégpedig úgy, hogy az olvasók legalább az évet pontosan megtudják. E végből a rómaiak annak az évnek consulait jegyezték fel és ez elég volt nekik, mert az ú. n. fasti consulares a consulok listáját abban a sorrendben tartalmazták, amint a város alapítása óta egymásután évről-évre következtek. Ezeknek sorát mai időszámításunk megfelelő éveivel l. Klein, Fasti consulares (1881) vagy Liebenam, Fasti consulares imperii Romani (1909). Az egyik consul maga a császár volt, mert ő is viselhette a consulságot, hogy az évet meghatározza. Teljes neve Imp. Caesar C. Julius Verus Maximinus aug. és Kr. u. 235—238 uralkodott. Emlékét utódja törölte (damnatio memoriae) és ezért ezen kövön is nevét legalább az elején kivakarták. Consultársa M. Pupienius Africanus és ők ketten 236-ban voltak a consulok.

Az oltárkövet a szentendrei helyiérdekű vasút «Római fürdő» állomása mellett 1911-ben találták.

Ismertettem Aquincum-Ausgrabungen und Funde (1934) S. 75. Száma **294**.

21. Ép oltárkő (21. kép), a kisebb fajtából. Magassága 71 cm. Derékban 24½ cm széles és 18 cm vastag. Az akroteriumait csak az abacus elülső lapján kiemelkedő negyedköralakú szelvények jelzik. A közüket stilizált virág tölti ki. Egyszerű, de erősen kiálló párkánya van, a lábazata hasonló. Derekán a feliratos lap kissé lynkacsos, a felirat betűi egynek kivételével mégis elég tiszták rajta. Olvasandó:

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) | *sacr(um)* | *Aur(elius) Att(a)* |
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

21. KÉP.

Az oltár Juppiternek van szentelve, amint ezt az utána álló *sacr(um)* is kifejezi. A dedikáló neve *Aur(elius) Att(a)*, Praenomenje nincs, a nomen gentile *Aur(elius)*, mely különösen a későbbi időben gyakori és bizonyára Caracalla császárra vezethető vissza, amennyiben az új polgárok az ő Aurelius családi nevét vették föl. *Att(a)* ebben a rövidített formában előfordul még másutt és egyaránt férfi (C. III 4472 Carnuntum) és női név (C. III 4841 Zollfeld Noricumban) lehetett. Teljes formája *Atta* és feliratunkban talán csak helyszűke miatt nem írták ki egészen. Különben a második T sem tiszta.

A nomennel együtt Atta, mint a mi feliratunkban, található még Szombathelyen: *Vale(rius) Atta* (Arch. Epigr. Mitt. XVI S. 29) és Ószőnyben: *Sep(timius) Atta* (C. III 11049). Két más feliratban (C. III 1435 és 8249) az előnév (praenomen) is megvan. Ezek tehát római polgárok voltak. De előfordul magában Atta egy moesiai feliratban (C. III 8174), ahol, mint már nem latin hangzása sejteti, kétségkívül egy bennszülött idegen elnevezésére szolgált. A bennszülöttek azonban azonkívül utána szokták tenni az apjuk nevét genitivusban, melyhez *f(ilius)* járulhatott. És éppen így fordul elő Atta egy katonai diplomán (C. III D. LX Aszárról, Komárom m.): *Atta Nivionis f.*, amikor még az is hozzá van téve: *Azalus*, vagyis annak a pannoniai kelta törzsnek a neve, amelyből Atta származott. De ezt a közelebbi meghatározást legfeljebb a sírköveken találjuk, nem pedig az oltáron.

A 4. sorban *v(otum) s(olvit) (libens) m(erito)* az oltárkövek rendes záróformulája.

Az újlaki templom mellett találták 1912-ben. Kiadta Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 73. Száma **332**.

22. Egy kisebbfajta oltárkő csonka maradványa (22. kép). Magassága 35 cm. Legjobban sérült meg felső része az abacusszal, ellenben a párkánya elül és két oldalán elég ép és két léc közé foglalt egyszerű síma kymaprofil alkotja. Alatta megmaradt derekának egy része a felirattal, mely így szól:

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) | *Iul(ius) Firm(us)* |
mil(es) [leg(ionis)] II [adi(utricis)] | *Anton[inianae].*

Az oltárt Juppiternek dedikálta *Jul(ius) Firm(us)*, ki a II. segédlegio katonája: *mil(es) [leg(ionis)] II [adi(utricis)] Anton[inianae].* A legio neve ugyan nem teljes, mert a *leg(io)* szó hiányzik és nyilván a kőfaragó elnézéséből kiesett, de II aquincumi feliratban csak a legio II adiutrix száma lehet. Így a II után természetesen *adi (utrix)*nak kellett állani. Hogy legióról volt szó, mutatja az *Antoniniana* mellékneve is, a mivé a 4. sor betűi kiegészítendők. Ezt a melléknevet a legiók Caracallától, ennek Antoninus neve után kapták és csak a császár uralkodása alatt viselhették (v. ö. Haug-Sixt, Die röm. Inschr. u. Bildwerke Württembergs² S. 372), úgyhogy az oltárt is minden bizonnyal ekkor (198—217) állították. A dedikáló Julius Firmus elég közönséges névnek látszik, de nálunk feliratilag legalább eddig még nem igen ismeretes.

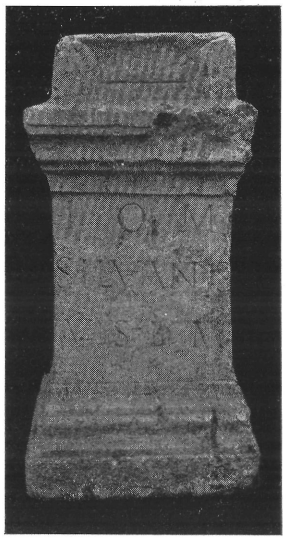
22. KÉP.

Az oltárt 1933-ban Óbudán a Föld-utca elején vízvezetéki csatornaépítés alkalmával találták.

Említi Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde 1934, S. 163. Száma **472**.

23. Ép oltárkő (23. kép). Méretei: 80 cm magas, derékban 30 cm széles és 22 cm vastag. Csak éppen a párkány jobb sarka van kissé lehorzsolva. Az abacus mind a három oldalán síma negyedköralakú szelvények jelzik a sarokakroteriumokat, melyek alul egy vízszintes léccel vannak egymással összekötve. Felső lapja síma. A párkányon és lábazaton a szokásos síma kymaprofil kettős tagozást mutat és ezeket egymástól vízszintes keskeny léc választja el. Derekán a felirat elég nagy és tisztán olvasható betűkből áll. Szövege a legegyszerűbb:

I(ovi) o(ptimo) (m(aximo) | *Silvanus* | *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

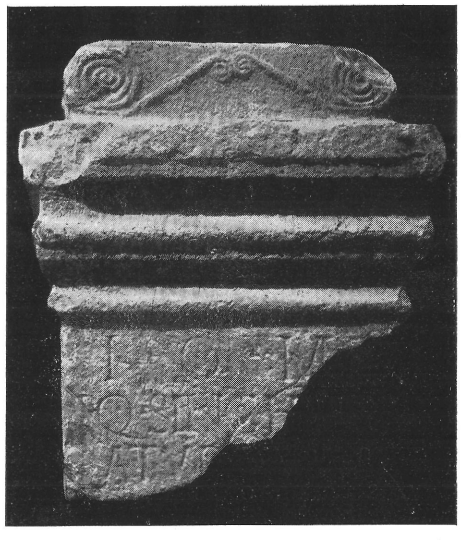
23. KÉP.

A Iuppiternek dedikált oltárt *Silvanus* állította azzal a záróformulával, hogy fogadalmát örömest, érdem szerint beváltotta. A dedikáló egyszerűen Silvanusnak nevezi magát, a puszta cognomennel. Silvanust főkép mint erdei istenséget ismerjük a hazai oltárkövekről és különösen a bennszülöttek tisztelték. Talán ezért vették föl oly sokan személynévnek. A Corpus III. kötete egész sorát közli az olyan feliratoknak, melyekben Silvanus mint személynév egymagában áll. Bennszülötteknél közelebbi meghatározásul az apa neve szolgált, pl. C. III 5290 (Celeia): *Silvanus Iantumari f(ilius)*. Ha a bennszülött római polgár lett, elébe járult a latin praenomen és főleg a nomen, amint egy aquincumi relieftáblán, mely Serapis-Plutót és Isis-Proserpinát ábrázolja, olvassuk: *M. P(ublius) Silvanus*. C. III 14343. Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 96. Abb. 43.

Az oltárkövet Palota-Újfaluról (Rákospalota) kaptuk, hol Fischer Károly kertjében felállítva találtam.

Közzétette Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 144. Száma **277**.

24. Nagy oltárkő letört felső része (24. kép), mely 75 cm magas. Legnagyobb szélessége 51 cm, vastagsága 45 cm. A párkánynak vízszintesen dupla tagozása van, mely egymás fölött két síma hornyolatból (kymation) áll. A keskeny fedőlapon fekszik az abacus, egy kiálló négyszögű hasáb, két oldalán legömbölyített szélekkel, melyek a párnatagoknak vagy vánkosoknak (Randwülste) felelnek meg. Két homloklapjukat voluták díszítik, csigavonalas tekercsek, melyeknek szárai az abacus előlapján kis csigákban bekanyarítva összeérnek és a szokásos háromszöget alkotják. Az oltár derekából csak annak felső bal sarka van meg és rajta még egészen világosak a felirat első sorának betűi *I. O. M.* Az oltár tehát a római

24. KÉP.

főistennek Juppiternek: *I(ovi) o(ptimo) m(aximo)* volt szentelve. Utána mindjárt a dedikálónak, vagyis annak kellett megemlítve lenni, aki az oltárt állította. Itt azonban 2. sor elején tisztán EQ·SING· olvasható. Így egyes számban az *equ(es) sing(ularis)* természetesen csak úgy állhatna, ha egy személynév megelőzné, annak a neve, aki mint eques singularis szolgált. Már többes számban érthetőbb, vagyis ha *eq.* helyett *eqq.* = equites együttesen állították az oltárt. De hasonlóképpen egyes számban írva szerepelnek mint dedikálók az equites singulares a biai feliratban (C. III 10360) is. Egy Rómavárosi kövön (C. VI 3712) pedig szintén csak egy *q*-val írva olvassuk: *Gen(io) eq(uitum) sing(ularium)*. Mindenesetre szokatlan az egyes szám ezen használata és ha csak egyszer fordulna elő, a kőfaragó elnézésével lehetne magyarázni.

Az equites singulares tulajdonképpen a római császárok lovas testőrei voltak és mint a *singularis* praedicatum mutatja, olyan elitcsapatot alkottak, mely az idegen származású segédcsapatok legderekabb katonáiból állott és az összes provinciákból rekrutálódott, úgyhogy köztük Pannoniából és Dáciából is találhatók. Ám equites singulares nemcsak Rómában voltak, hanem a provinciákban sem hiányoztak, mert a helytartók hasonló származású testőrséggel vétették körül magukat. A fentebb említett biai követ például C. Iulius Castinus helytartó jólétéért állították. Említve vannak még a C. III 3494 feliratban: *decurio ex sing(ularibus)*. Egy másik aquincumi kövön az ábrázolás (lovász, aki ura lovát kantárszáron fogja) ugyanaz. mint az *equites singulares Augusti* Rómavárosi síremlékein. Kuzsinszky, Budapest Régiségei V (1897) 157. l.

Analogiának felhozható annyiban egy welzheimi felirat (Haug-Sixt², Die röm. Inschr. u. Bildwerke Württembergs² 392 S. 570), hogy ugyancsak Juppiternek a XXII. legio katonái *(milites)* állítottak oltárt, tehát nem egyesek. Még inkább tehették ezt az equites singulares, kik kisebb és zártabb testületet alkottak. Abból, hogy katonák a későbbi időkben, különösen Septimius Severus óta egyesületekbe tömörülhettek, ami régebben tiltva volt, azt következtethetjük, hogy oltárkövünk is ezen későbbi időkből, a III. századból való lehet.

Sajnos, hogy a felirat folytatása hiányos. Mint a biai feliratban, itt is valószínűleg megnevezve kellett lenni annak, aki az oltár felállításáról gondoskodott. A *c(ura) a(gente)* bekezdés helyett azonban a 2. sorban egy H betűt látunk. Ellenben a 3. sorból fennmaradt betűk még legkönnyebben *[S]atur(ninus)*-ra, a dedikáló nevére egészíthetők ki.

Az oltárkövet Palota-Újfalun találták 1914-ben, midőn ott a föld alá temetve egy középkori (?) épületromra akadtak és abban még más római kövek is előfordultak.

Kiadta Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 210. Száma **371.**

25. Négyszögű kőhasáb, felső és alsó lapja síma és így 52 cm magassága biztos. Egyik oldallapján volt a felirat, de annak nagyobb része a kőhasáb egész baloldalával csonka. Lemérhető legnagyobb szélessége 66 cm. Ellenben még majdnem teljesen ép a jobb oldala (25. kép) és 84 cm hosszú. Szélein hornyolt keret szegélyezi a mezőt, melyet egy nyeles csésze (patera) és mellette füles kancsó (urceus) díszítenek, az áldozási kellékek, minők csak egy oltár derekán szoktak előfordulni. Hasonló reliefképeknek kellett természetesen a csonka baloldalon is lenni. A negyedik, az oltár hátsó oldala

25. KÉP.

üres, de ezt is, mint a többi oldalakat keretbe foglalták, mert az olyan nagy oltár, a minőnek részét ez a kőhasáb alkotta, nem volt fal elé helyezve, hanem bizonyára egészen szabadon állott.

Mindennél többet bizonyít az oltár mellett a felirat, mely, úgy mint az oltárok derekán, a szembe néző oldalára volt bevésve (26. kép). Sajnos, hogy annyira hiányos. De az 1. sor végén álló REG és az előtte látható I alsó szára kétségtelenné teszik a *Iunoni reg(inae)* olvasását. És mert a felirat lapja sokkal szélesebb, rajta bőven elfért előtte *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) et.* Ők ketten Iuppiter és Iuno rendesen együtt fordulnak elő. Egyszer egy brigetiói kőhasábon (C. III 10994), mely egy aedicula felső lezárása lehetett, és még inkább oltárköveken olvashatjuk, hogy *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) et Iunoni reg(inae)* voltak dedikálva.

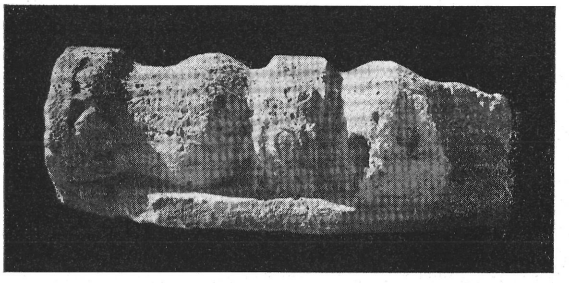

26. KÉP.

Ezen, istenségeknek szóló dedikáció után már csak a dedikáló neve következhetett, de ez hiányzik. A CVM praepositio a 2. sor végén és a 3. sor végén olvasható NIVG nyilván összetartoznak és úgy érthetők, ha a kettő között egy női név állott, annak a nőnek neve, aki a dedikáló felesége volt. Épígy következtethetjük, hogy a 4. sor végén fennmaradt FILIA a házaspár leánya volt és a *cum* reá is vonatkozott, úgyhogy a dedikáló *cum... [co]niug(et)[e]...filia*, azaz feleségével és leányával együtt állította a követ. Hasonlóképpen a *cum* praepositióval vannak a dedikálóval összekapcsolva egy nádorkerti (Buda) feliratban (C. III 3432) a felesége: *cum Petronia Respecta conuig(e)* és egy másik oltárkövön (Arch. Epigr. Mitth. 13 S. 150) azonkívül a gyermekei: *[cum] coniug[e et] Lucio [et] Ge... filiis.*

Az oltárfeliratokban szokott még megjelölve lenni az idő, abban a typikus formában, hogy az illető évnek consuljai vannak megnevezve. Már pedig itt az utolsó sor végén COS annyi, mint *co(n(s(ulibus)* és ezt a két consul nevének kellett (szintén ablativusban) megelőzni. Szerencsére a második consul nevéből megmaradt a vége ONE, aminek kiegészítése egyedül *[Comaz]onte* lehetett, nemcsak azért, mert ilyen nevű consult (P. Valerius Eutychianus Comazon) ismerünk, hanem mert tudjuk róla, hogy Kr. u. 220-ban mellette az első consul Elagabalus császár volt és csak az ő nevét (M. Aur. Antoninus p. f. Aug.) vakarhatták ki az utolsóelőtti sorban.

Mint azonban a kődúc nagy méreteiből kitűnik, egy olyan nagy oltárt, aminőnek ennek kellett lenni, nem faraghattak ki egy darab kőből. Legalább három különálló része volt. Hiányzik a lábazat, amelyre a meglevő kőhasáb, mint az oltár dereka, állítva volt és elveszett a felső párkányos rész, mely reá föltéve koronázta. Ez aztán olyanforma lehetett, mint a kis oltár-

27. KÉP.

köveken; mindenesetre megvoltak rajta is a két oldalát díszítő párnák, vagy gömbölyű vánkosok. Egy ilyent (27. kép). nemrég találtak Aquincumban. Hossza 90 cm, vagyis oly hosszú, mintha egy hasonló nagy oltár, vagy akár síremlék tetejéről (mert annak is olyan formája lehetett), letört volna Annyi bizonyos, hogy az ilyen nagy oltáralakú emlék, mint a mienk, nálunk nagyon ritka, és örülnünk kell, hogy legalább egy része van meg, mely az egészre következtetni enged. A legnagyobb oltár, melyet eddig Aquincumból ismertünk, a Nemzeti Múzeum udvarában a hozzátartozó lépcsőfokos talapzaton szabadon áll és Neptunusnak van szentelve (C. III 3486).

Ez az oltár is bizonyára Aquincumban állott, mert csak így érthető, hogy Palota-Újfalun találták, ahol más római kövekkel együtt egy középkori épület építésénél felhasználták.

Leírása található Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 199. Száma 374.

26. Kőlap, két oldalán domborképekkel. Közepén össze van illesztve. Fölül és alul csonka. Magassága 53 cm, 55 cm széles és 18 cm vastag. A jobbik széles oldallapon (28. kép) Juppiter álló alakja, feje hiányzik és csak nyakának alsó széle látszik. Lábai térden alul le vannak törve. A magas relief hátteréül lapos félkörívben bemélyített fülke szolgál, melynek jobboldalán kiálló léckerete azonban le van törve. Juppiter szembenézve, meztelen testtel volt ábrázolva, amint ballábára támaszkodott és jobblábát alig észrevehetően oldalt tartotta. Más ruhadarab nem lehetett rajta, mint a köpeny, de ezt is csak baloldalán, válláról a felső balkarja mögött lehulló ráncai mutatják. Ezeknek alsó széle cik-cakvonalban megy, mint a görög archaikus szoborműveken látni, ahol persze egészen más jelentősége volt, mint itten. Juppiter egyik attributuma a kormánypálca; rúdját a földre állítva, baloldalán látjuk. Felső vége, melyet Juppiter csonka balkezével tartott, letört. A másik oldalon, a leeresztett jobbkézzel a villámot fogja, amely csak Juppitert illette.

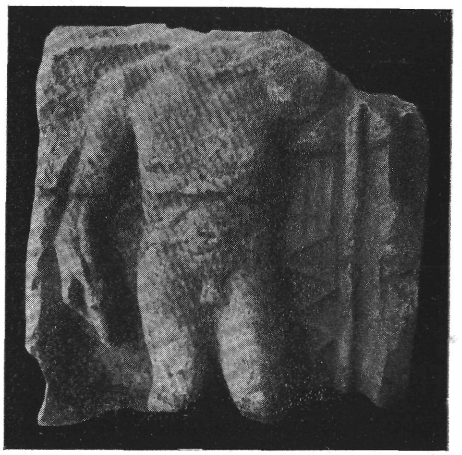
A kőlap másik oldalán (29. kép) ábrázolt nőalak Juno és ő is könnyen felismerhető a kormánypálcáról, melynek ugyancsak a baloldalán látható szárát felemelt balkezével fogta, úgy mint Juppiter. Hasonlóképpen leeresztette jobbkezét, de csak a kézfeje látszik, mely a közepén dúdoros áldozócsészét tartotta. Karja eltűnik a köréje csavart fátyol alatt, mely hiányzó fejét takarhatta. Nyaka alatt a tunica látszik, mely jobbvállán össze van tűzve és a balvállán át hátra esik, oldalán cik-cakosan végződő ráncokat vetve, mintha nem is a tunica, hanem köpeny volna. Még jól látni azonban a szalagot, mellyel derekán a tunica átkötve szokott lenni. Juno, mint látjuk,

egészen fel van öltözve, ruhája, a tunica, bizonyára földig ért, de csak felső, rövidebb részén maradtak épen a ráncok.

A békásmegyeri Dunaparton ásták ki, Freyer Gyula villájának építésekor 1930-ban. Kivitele oly jó, hogy a kő valószínűleg a közeli Aquincumból került oda.

Leírta Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 178. Képe Ferri, Arte Romana sul Danubio p. 206. Fig. 227, 228. Száma **429**.

Nálunk a kőlapok, melyeknek mindkét oldalát figurális ábrázolások foglalják el, rendszerint nagyobbak és aediculafalak vagyis kis sírkápolnák oldalai voltak. Egy hasonló táblát közöl Haug-Sixt könyve (Die römischen

28. KÉP.

29. KÉP.

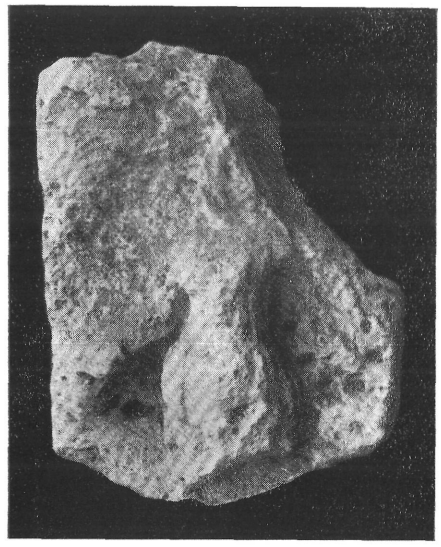
Inschriften und Bildwerke[2] 321. S. 453.) és azt is síremléknek mondja, nyilván azért, mert egyik oldalán Attis alakját látjuk. Táblánk istenségei: Juppiter és Juno azonban inkább templomokba valók és ezért sokkal valószínűbb, hogy fogadalmi táblán állottak. A kétoldalú fogadalmi tábla mindenesetre szokatlan volt. Talán úgy lehetett felállítva, hogy forgatható legyen. V. ö. Leipoldt, Die Religion des Mithras S. XI.

27. Hasonló kőlap, két oldalán ugyanazokkal az istenségekkel, mint az előbbi. Magassága 87 cm. De nemcsak hogy erősen meg van rongálva, hanem ábrázolásai egészen durvák. Itt is a jobboldalán (30. kép) állott Juppiternek magas reliefben ábrázolt alakja. Feje, a nagyjában typikus hajzattal és körszakállal, ép. Baloldalán a kormánypálca annyira kiáll, hogy annak a bemélyedésnek szélét alkotja, amelybe Juppiter be van állítva. Felső

végének hosszúkás gombja van és ez alatt fogja Juppiter felemelt balkeze, leeresztett jobbkezében ellenben a felismerhetetlenségig lekopott villámot látjuk. Szóval a kezek tartása az attributumokkal ugyanaz ezen Juppiter-ábrázoláson is. Annál feltűnőbb, hogy itt Juppiter felső teste nem meztelen, hanem a balvállról jobbcombjáig végighúzódik a köpeny, melyet a rézsútosan menő ráncok egészen eltorzítanak. Hasonlóan viseli a köpenyt a Germania Romana[2] IV Taf. X. 3. balszéli képén nem kevésbbé durván ábrázolt istenalak. A lábak térden alul le vannak törve.

30. KÉP.

31. KÉP.

A kőlap másik oldalán (31. kép) ábrázolt alak oly rossz állapotban van, hogy alig ismerhető fel. Feje nincsen. Kezei letörtek. Legfeljebb a test formái, az erős csípők sejtetik, hogy nőt ábrázolt. De ha a kő egyik oldalán Juppiter áll, ugyanazon kő másik oldalán más nem is lehetett, mint Juno. Ezért legalább még annyi tisztán kivehető a testhez tapadó ráncokon, hogy a tunica rajta egészen a földig ért, a derekán azonban nincs átkötve. Az attributumoknak semmi nyoma.

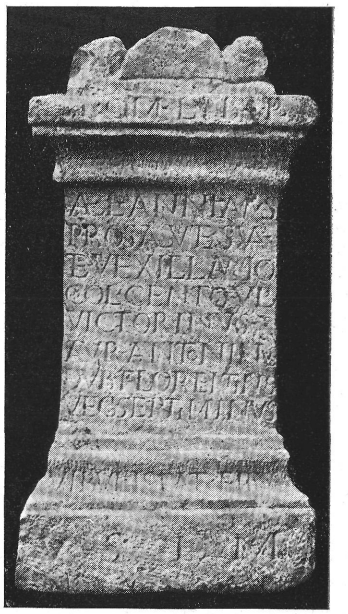
Hidegkúton, a Várhegy nevű magaslatán találta Kaczián Péter. Lelhelye nincs ugyan messze Aquincumtól, barbár kivitelét mégis csak az magyarázhatja, hogy a követ a vidéken faragták.

Mint aediculafalról szóltam róla Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 179. Száma **400**.

28. Oltárkő (32. kép), 72 cm magas, derékban 27 cm széles és 17 cm vastag. Az abacuson a kerek oldalpárnák között egy nagyolva faragott kúpalakú oromzat emelkedik. A legépebb a jobboldali párna, melyen a levéldísz félig még elég élesen mutatkozik. A párkányok profiljai hullámosak és két síma léctag közé vannak foglalva. A felirat első sora az istenségek neveivel a felső párkány fedőlapján áll és olvasása:

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Lib(ero) p(atri).

Juppiter mellé különféle istenségek (v. ö. C. III 11079) kerülhettek és legtöbbször nem nehéz az összefüggésüket felismerni. Nem oly biztos, hogy miért kapcsolták itt Juppiterhez Liber patert. Mintha Juppitert, mint a legfőbb istent, inkább szokásból tisztelték, de tulajdonképpen Libernek akartak oltárt állítani. Vagy az is lehetséges, hogy Juppitert Liber paternek fogták fel és ezért hiányzik a kettő között az *et* kötőszó? Juppiter Liber Itáliában csakugyan szerteszéjjel tiszteletben részesült (Preller—Jordan, Röm. Mythologie² I S. 195) és mint egy delosi bilinguis feliratból (C. III 14203³=Dessau 9236) kitűnik, ugyanazt jelenti, mint *Ζεὺς Ἐλευθέριος*. Csakhogy itt Liber paterről van szó és ez inkább Dionysosnak felelne meg. (V. ö. a **467**. számú votivtábla ábrázolását 103. l.

32. KÉP.

A felirat tovább a dedikálókat sorolja fel. Elsőnek *Ael(ius) Annianus* van említve. Ő az, aki a maga és azonkívül a tűzoltó-egyesület *(collegium centonariorum)* zászlóvivőinek *(vexillarii)* jólétéért *(pro salute)* állította fel az oltárt. A centonarii voltak a tulajdonképpeni tűzoltók, kik a tüzet rongyokkal (centones) oltották. Aquincumban ez a collegium újabban arról a bronztáblárol lett ismeretes, mely az orgonára *(hydra)* volt erősítve. V. ö. Nagy Lajos, Egy. Philol. Közl. 46, 1932, 92 sk. Említve van még egy székesfehérvári oltárkövön (C. III 10335) és egy óbudai sírkövön (C. III 3583), ahonnan azt is megtudjuk, hogy a collegium egy temetéshez milyen összeggel járult hozzá. A tűzoltásban hasznos szolgálatot tehettek az ácsok (fabri) is és ezért ezek és a centonarii együtt alkottak egy collegiumot *(c. fabrum et centonariorum)*, amelyet Aquincumban sokkal több feliratban találunk megemlítve. Így C. III 3554. 10519, továbbá Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde 167.

lapján publikált négy, **312. 296. 342. 340.** számú feliratokban. Már a közérdek megkívánta tehát, hogy ezen collegiumoknak félig katonai szervezete legyen. Ezért voltak, mint a katonaságnál, zászlóvivői *(vexillarii)* nemcsak nálunk, hanem pld. C. III 7900 (Sarmizegetusa). Többesszámuk, mellyel feliratunkban és másutt (C. III 1583) találkozunk, nyilván onnan magyarázható, hogy a collegium több csapatra (curiae) oszlott és mindegyiknek megvolt a maga zászlója. A collegium aztán, mint a középkori céhek, zászlók alatt vonult fel a császár tiszteletére vagy temetések alkalmával. V. ö. Waltzing, Étude historique sur les corporations professionelles I p. 425.

A következő öt személynévhez nem járul semmi megjegyzés. Talán ők voltak a zászlóvivők. De egyszerűen dedikálók is lehettek. Legfeljebb neveik érdekelhetnek. Így *Florentinus* előtt ritka a *Dub(ius)* nomen, nemkülönben Septiminusé *Veg(etius)*. Az utolsó sorban olvasható *Vibul(lius)* valamivel ismertebb ugyan, annál kevésbbé másik két neve. Az utolsó helyen álló *Filumus* nem is fért el, hanem VS végét az oltár oldalára kellett írni. A láb lapjára került a záróformula, amint akkor is rövidíteni szokták, ha nem voltak többen a dedikálók.

Az oltárt 1911-ben a kotrógép emelte ki a Dunából, az óbudai gázgyár irányában, hol más római kövekkel került napfényre.

Rövid ismertetése megjelent Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 99. Száma **306.**

29. Csonka fogadalmi tábla (33. kép), középen kettétört és több darabból hiányosan van összeállítva. Magassága 100 cm, szélessége 78 cm, vastagsága 17 cm. Legcsonkább felső része, csak a síma keret felfelé hajló vége a jobbsarkon van meg és a nálunk oly jellegzetes barokk formát mutatja.

Alatta a bemélyített mezőt négy alak tölti be, melyek elég magas reliefben és oly mesteri kivitelben készültek, mint nálunk kevés más hasonló kőfaragványon. Sajnos, hogy nem maradtak épen és hogy leginkább a kidomborodó részek töredeztek le.

A középen egymás mellett Bacchus és Ariadne állanak. Jobbra Bacchus, kicsorbult jobblábára támaszkodva, míg teljesen ép ballábával kissé előrelép. Teste egészen meztelen, fején szőlővel átfont hajzat, melynek két fürtje vállairól mellére lelóg. Fiatal, szép arca alsó részén erősen megsérült. Balkezét fölemeli és ezzel a thyrsus felső végét foghatta, de a földig érő rúdjából legfeljebb nyoma vehető ki. Jobboldalán fekszik a párdúc, két mellső lábát kinyújtva, hátsó részét eltakarja Bacchus jobblába. Fejét felfelé tartja, hogy Bacchus a leeresztett jobbkezével tartott kantharusból, melynek csak körvonalai maradtak meg, szájába öntse a bort.

Bacchus jobboldalán Ariadne éppoly magas; kissé balfelé fordítja lábait, úgyhogy ketten egymáshoz hajolva látszanak. Ariadne feje letört, még látni azonban a jobbvállára és mellére leomló hajfürtjét. Felső teste meztelen. Ruhája lecsúszott csípőjéig és azon alul öblösráncot alkot, alább pedig a lábak vonalaihoz símulva, gondosan kidolgozott ráncokban esik a földig, úgyhogy csupán a lábfejek látszanak. Jobbkarja könyökben kissé meg van

33. KÉP.

hajtva, és maga előtt rézsútosan a kezében egy hosszúkás, csónakalakú, közelebbről meg nem határozható (?) tárgyat fog, míg balkarját, melynek felső részét elfedik a róla mélyen lehulló ruharáncok, éppenúgy fölfelé tarthatta, mint Bacchus, és kezében szintén thyrsus lehetett.

Ezen két főalakhoz két kisebbik járul, melyek szélül állva a csoportot kiegészítik és kétfelől lezárják. Bacchus baloldalán egy fiatal satyr áll, keresztbe rakott lábakkal, a jobblábára támaszkodva, a mögéje tett ballábának

ujjaival pedig a földet érintve. Ilyen kecses tánclépésben látjuk Satyrt gyakran, amint Bacchust támogatja. Itt is jobbkarjával Bacchusnak thyrsust tartó balkarját támasztja alá. Alsó karja köré egy kígyó csavarodik, melynek fejét a markával szorítja. A másik, leeresztett balkezével a vállához támasztott, felső végén görbe pásztorbotot (pedum) fogja. Különben szintén jobbra fordítja fejét és fölnéz Bacchusra. Haja dúsan övezi homlokát és baloldalán a nyakába omlik. Teste meztelen, csupán a chlamys, melynek csücske a balvállán nyugszik, lebeg művészi ráncvetéssel háta mögött.

A másik oldalon, Ariadne mellett látunk egy ugyanolyan kisebb férfialakot, kissé jobbra Ariadne felé fordulva. Nyilván szintén Bacchus társaságához tartozott; zömökebb testalkata Silenusra mutat. Feje letört, de körvonalai után ítélve, szakállas arca lehetett. Felső teste meztelen, a derekán alul körül van csavarva köpenye, mely hátulról balvállára húzva, balkarját egészen eltakarja; keze egy csészét tart szabadon. A köpenyen kívül rövid tunicát hord, mely térdig ér és combjaihoz símulva elég jól sikerült ráncokat alkot. Jobbkarja kissé meg van hajtva; keze oldalt mintha lefelé fordított fáklyát tartana, legalább formája nagyjában olyan, de nemigen lehet az, mert Silenushoz inkább illik a fütykös bot.

Az egész csoport egymás mellé állított alakjaival a keret talapzatán áll, amelyre a felirat van vésve. Olvasásában a közepén látható törési hézag nem okoz nehézséget. A szavak elválasztásához pontokat használtak.

[L]ibero pat(ri) et Libe[rae I]ul. Iulianus
vet(eranus) ex | [ev]ok(ato) v(otum) s(olvit) l(ibens) [m(erito)].

A tábla formája és istenképei, de még inkább a felirata, mint látjuk, azt mutatják, hagy votiv- vagy fogadalmi táblával van dolgunk. Más táblákon rendesen hiányzik a felirat, mert az istenségek ábrázolásai feleslegessé tették. De éppen így látjuk Silvanust és a Silvanákat a felirattal (C. III 10460) egy másik aquincumi táblán. Budapest Régiségei III (1891) 70. l. VII. tábla.

A felirat szövege táblánkon épp olyan tehát, mint az oltárköveken. Első helyen áll az istenek neve dativusban: *Libero pat(ri) et Libe(rae)*, ezután következik a dedikálóé nominativusban: *Iul(ius) Iulianus*. A praenomen el van hagyva, mint az oltáron (73. l.), melyen ugyanez a személynév fordul elő. Végül áll a záróformula: *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

Az egyes szavakban a szomszédos betűk sűrűn ligálva vannak, ami a későbbi feliratok sajátossága. Így pld. a C. III 10471—10473 feliratokban, Castinus oltárkövein, melyek a III. század elejéről valók. Ugyancsak erre az időre jellemző a tábla felső, barokkszerű záródása.

Az istenségek, kiknek a tábla szól, természetesen az oltárokon is találhatók, és ezekből látjuk igazán, mennyire terjedt el nálunk Liber és Libera tisztelete.

Aquincumban egyedül Libernek dedikálva olvassuk C. III. 3465 = 10432: *Libero patri* és C. III 3464: *Libero Aug(usto)*, ellenben C. III 13465 = 3466: *Lib(ero) et Lib(erae) Aug(ustis)* mind a kettőnek szól. A C. III 3506 = 10433 és 3467 = 10434 oltárfeliratokban csak *Liberae* maradván meg, szinte bizonyos, hogy ezekben is Liber és Libera állott. Aquincumtól nyugatra, Ószőnyben akadt egy oltár, C. III 4297: *Liber(o) et Lib(erae) Aug(ustis)* felirattal, Carnuntumban C. III 14356[5a]: *Libero patri* és egy másik felirat, C. III 14356[5b], hol azonban Fortuna és Mercurius csatlakoznak. Hasonlóképpen találjuk más istenségek között Liber patert egy győri oltáron (C. III 11079 = 4363). Fenéken C. III 10904 = 4126: *Deo sancto Libero*. Szombathelyen C. III 10910: *Libero patri*. Tovább nyugatra egyre ritkábban találkozunk velök. Már Noricumban és Raetiában alig van, Germaniában és Galliában úgyszólván semmi nyomuk. Toutain, Les cultes paiens dans l'empire I (1907) p. 360.

Ha azonban Aquincumtól délre fordulunk, egész sorát látjuk a helyeknek, hol Libert vagy vele együtt Liberát tisztelték. Nekik szóló oltárok előfordulnak még Ettyeken C. III 10359: *Libero patri et Liberae*, Érden C. III 10377: *Libero patri*, Rácalmáson C. 10327: *Deo Libero patri*, Adonyban C. III 10326: *Libero patri Aug.* Velencén C. III 10346: *Libero patri et Libere*, Pátkán C. III 10343 szintén alighanem ugyanígy, Dunapentelén C. III 3329: *Libero patri*, Dunaszekcsőn C. III 3298: *Libero patri et Libere*, Baánon C. III 3295: *deo Libero patri* és C. III 3294 = 10275, Vinkovcén C. III 3267: *Libero et Liberae*, Mitroviczban C. III 3224: *Libero et Liberae Aug(ustis)*.

És ez a sorozat tovább folytatódik aztán egyrészt Dalmatiában, másrészt Daciában és a Balkánon. Roscher, Ausf. Lexikon der griech. u. röm. Mythologie s. v. Libera (Wissowa) S. 2030. Pauly-Wissowa RE. s. v. Liber pater S. 67.

Amint látjuk, votivtáblánk felirata is azok közé tartozik, melyek *Libero patri et Liberae*, az istenpárnak szólottak.

Liber pater régi római istenség volt (Dessau, Inscriptiones Latinae selectae II 3065: *Iovei Leibero)*. Még a sybillai könyvek rendelték el Ceres, Liber és Libera tiszteletét Rómában, de amikor a görög Demeter, Dionysos és Kore velök egyenlőkké lettek, Liber, mint a szőllőmívelés védője, mint a bor istene jelenik meg. Libera pedig megfelelt Ariadnénak, aki Dionysos kedvese és felesége volt, később, mint a bor istennője, elválaszthatatlan társa.

Mint azonban a győri C. III 4363=11079 oltárfelirat mutatja, Liber pater Juppiter Juno, Minerva, Neptunus, Diana és a többi római istenek között szerepel, a dedikáló pedig *L. Antonius Sabinianus cornicl. leg(ati) legionis I ad.* római katonaember. És éppígy római istenségnek kellett Libernek lenni az összes többi oltárokon, melyeken a dedikálók majdnem kivétel nélkül katonák, vagy római polgárok. Már pedig votivtáblánkat is Libernek és Liberának *Iul. Iulianus vet(eranus ex [ev]ok(ato)* állította, vagyis olyasvalaki, akinek római neve van és kiszolgált katona (veteranus) volt. Csupán ahelyett, hogy utána a csapattest (legio) volna megnevezve, áll *ex evocato*. Ez annyit jelent, hogy már egyszer kiszolgált, midőn újra szolgálatra behívták (evocatus), de ismét elbocsátották, aminek megjelölésére való az *ex* és így lett veteranus. Mint ex evocato természetesen kiváltságos helyzetbe kerülhetett és egy carnuntumi felirat (C. III 11129) tanúsága szerint centurióig felvihette. Egyszerűen evocatus fordul elő a legio II. adiutrix katonái között a C. III 3470. 3565 feliratokban.

Azt kell hinnünk tehát, hogy Libert és Liberát nálunk is, mint római istenségeket fogták fel. Drexel (Germania VIII 1924, 54) szerint «sie wären in der Weise altrömischen Glaubens als Gottheiten der Fruchtbarkeit schlechthin aufzufassen».

Ámde Liber és Libera kultusza, mint láttuk, nem terjedt el egyformán a római birodalomban, úgy mint a római istenségeké. Szinte meglepően, úgymond Toutain (Les cultes païens dans l'empire romain I p. 367), gyakori Pannoniában és a Balkán északnyugoti részében. Hozzá tehetjük, hogy éppen azokon a vidékeken, hol illyrek laktak, kik eredetileg nálunk is az őslakosságot alkották. Mintha Liber és Libera tisztelete csak azért található itten, mert már az illyreknek volt olyan istenök, kit aztán Liber neve alatt (Toutain u. o.) tiszteltek. Még jobban terjedt el azonban Liber Daciában (Jones, Cults of Dacia p. 267. Toutain I p. 365) és attól délre, hol mint thrák istenséget tisztelték. Domaszewski Libert egyenesen a dák főisten római elnevezésének tartja (Religion d. röm. Heeres S. 54.) és azt hiszi, hogy tisztelői azért lehettek római katonák, mert helyben ujoncozták őket, úgy amint azt Hadrianus elrendelte.

Az oltárokon ritkán fordulnak elő az istenségek képei, melyekre az oltár felirata vonatkozik. Az itáliai vagy római Libert egyáltalán nem ismerjük. Daremberg-Saglio, Dictionnaire s. v. Liber pater p. 1191. Nálunk kivételesen van azonban egy oltár Ószőnyről, melynek két oldalán ábrázolások találhatók és az egyik a feliratban (C. III 4297) említett Libert, a másik Liberát mutatja, mindegyik a thyrsust tartva, lábaiknál pedig a párdúc (Rómer-

Desjardins, A m. n. múzeum feliratos emlékei 54. szám alatt), mint Bacchus-Dionysosnál és Ariadnénál. A hazai emlékek között, melyeket legújabban Paulovics «Dionysosi menet (thiasos) magyarországi emlékeken» II. címen (Arch. Ért. 49, 1936) publikált, található főleg kettő, az egyik (5. l. 4. kép) a dunamelléki Szekcsőről való votivtábla *Lib(ero) pa(tri)* dedikálva, de Dionysos és Ariadne egészen úgy egymás mellett állva, mint a mienken, csak a Kajászó-Szent-Péterről származó domborképen (30. l. 25. kép) fordulnak elő, melyet Paulovics síremléknek mond, holott az is votivtábla lehetett.

Hasonlóképpen látjuk most votivtáblánkon Dionysost és Ariadnét, kiket a felirat Libernek és Liberának nevez.

Még több Dionysosszobor és -relief található Erdélyben. Domaszewski Liberről szólva, megjegyzi, hogy a tordai domborképen kívül, melyet képben (Religion d. röm. Heeres Taf. III. Fig. 4. V. ö. Tocilescu, Monumentele epigrafice şi sculpturali 1902 p. 26) bemutat, R. v. Schneider annakidején még további nyolc reliefet látott a dák múzeumokban (u. o. S. 54. 228. jegyzet). Buday Árpád a Dolgozatok VII. (1916) kötetében a kolozsvári régiségtár három Dionysos-szoborművét ismerteti. Kettő ismeretlen lelhelyű domborkép és csonkák, de az egyiken (7. kép) a nőies, jobb kezében thyrsust tartó Dionysos mellett Silenus, Satyros és egy maenas alakjai vannak. A gyulafehérvári szoborcsoportnál (6. kép) lehetségesnek tartja, hogy a satyr fejéről letört annak a kígyónak feje, amelyik a főalak (Dionysos) fölemelt jobb karjára csavarodva idáig elnyúlt, mint a tordai táblán, melyet a 41. lapon leír. Analogiának idézi a Filow által Bulletin Bulgare III (1912) 26. lapon közölt 22. képet. Újabban Daicoviciu, Monumente inedite din Dacia címen az Anuarul pe anii 1928—1932 I. kötetében adta ki a Sarmizegetusából való Dionysos-ábrázolásokat, melyeket Dévában talált. A szoborcsoport (Fig. 10) éppúgy, mint a három dombormű, Libert és Liberát egymás mellett állva mutatja, az utóbbit mindig Dionysos jobb oldalán. A thyrsust Dionysos a bal kezében tartja, míg Ariadne jobb kezében látjuk két domborképen (Fig. 8. 9). A párdúc Dionysos jobb oldalán, lábainál fekszik, fejét Dionysos felé emelve, aki leeresztett jobb kezével a kantharost tartja. Felirata (C. III. 7916) csak a 8. számú táblának van és a dedikáló neve után olvassuk: *deo Libero*.

Ilyen a mi táblánk ábrázolása is, hozzá mégis a legközelebb áll az első relief (Fig. 7), mert rajta Dionysos és Ariadne mindketten balkezökkel fogják a thyrsust. De táblánkon ott látjuk még a satyrt és Silént. Ez a két mellékalak hasonlóan elrendezve a tordai reliefen (Domaszewski u. o. Taf. III. Fig. 4) fordul elő, melyen azonban Dionysos egyedül áll, bal oldalán a párdúccal.

Hasonlóképpen bal oldalán támogatja a satyr, a másik oldalon pedig egy kis öreg áll görnyedve, a Silén, amint maga előtt botra támaszkodik, ha nem is úgy, mint a táblánkon, de a bot bizonyos.

Ezek a fő- és mellékalakok nemcsak ezeken az erdélyi emlékeken, hanem mindenütt, hol Dionysost és kíséretét, a thiasust ábrázolták, szinte változatlanul ugyanazok, mint táblánkon, ahol pedig a felirat szerint Liber és Libera szerepelnek, szóval csak más név alatt ismeretesek. Hogy szinte nem is lehetett különbség köztük, azt újabban egy Stobiból (Saria, Eine Statuette des Dionysos aus Stobi mit bilinquer Widmung an Liber-Dionysos. Jahreshefte 26, S. 64) való fölirat: *Libero patri* — *Διονύσῳ* tanúsítja, mely mintha egy istennek volna dedikálva.

Dionysos Görögországból először a thrákokhoz került és mert ottan az istenek ábrázolására saját formákat nem teremtettek, Liber ábrázolására Dionysosét használták fel. Ezért Liber mellékalakjai is tisztán görögök. Első látásra nem mondaná senki, hogy a domborműveken, melyeken rendesen hiányzik a dedikáció, lehet-e másról szó, mint Dionysosról, különösen akkor, ha az ábrázolás valamivel művészibb és legalább annyira emlékeztet a görög alkotásokra, mint a mienk.

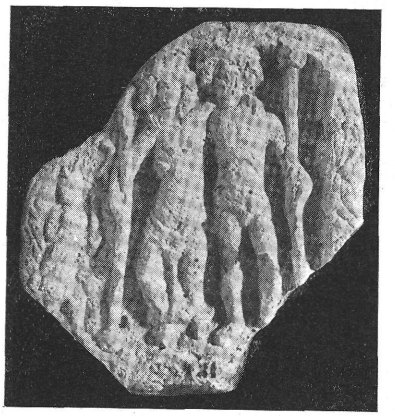
Csak a kígyó, mely a satyr jobb keze körül csavarodik, látszik érthetetlennek (Toutain I p. 367). Mindenesetre összefügg a Dionysoskultusz mystikus jellegével (a cista mysticából előkúszó kígyó). De éppúgy lehet lokális eredetű és ezért találjuk más olyan emlékeken, melyek a thrák Dionysost ábrázolják. Így a legismertebb, tordai domborképen (Domaszewski, Die Religion Taf. III. Fig. 4) Dionysos a feje fölött tartja vagy, amint Kazarow cikkében (Pauly-Wissowa RE. 2. Reihe 11. Hlbb. Sp. 488 ff. s. v. Thrake) olvassuk, hasonlóképpen még három bulgár emléken látjuk, az egyiken (S. 491). hol a satyr jobb kezével átfogja Dionysost, baljával a kígyót fogja. V. ö. Saxl, Mithras. Fig. 73 (Sistov). Cumont is (Arch. Epigr. Mitth. XVII S. 29) szól egy satyrról, aki egy viminaciumi (Drvno) sarkophág egyik oldalán fordul elő és karjai köré két kígyó csavarodik.

Annyi bizonyos, hogy amint éppen a kígyó mutatja, táblánk ábrázolása a legközelebbi rokonságban áll azokkal, melyek Daciában és a Balkánon találhatók, mintha nem is nálunk készült volna, hanem onnan származott volna és annál értékesebb, hogy felirata Libernek és Liberának van dedikálva, akik e szerint a thrák Dionysosszal és Ariadnéval azonosak. Domaszewski, Die Religion S. 55.

1932 őszén a Gellérthegy oldalában, a Horgony-u. 58—64. számú házak lebontásánál befalazva találták és a munkások, részben azért is, mert nem

ismerték fel, a csákánnyal darabokra törték és megrongálták. Ismertetése megtalálható Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 103. 49. kép. Leírta és képét újra kiadta Paulovics is Dionysosi menet II. Arch. Ért. 49 (1936) 31. l. Szerinte Silenus nem botot tartana, inkább Heraklesnek látszik a bunkóval. De Herakles más emlékeken (Pauly-Wissowa RE. s. v. Thrake Sp. 493) nem mint mellékalak, hanem Dionysos mellett, vele egyenrangú istenségként szerepel. Száma **467**.

30. Kis reliefkép (34. kép). Magassága 42 cm, szélessége 38 cm. Felső jobb sarka ép, a többi három letört. Jobb oldalán a keretet a leveles indákhoz hasonló faragás díszíti; ilyen lehetett az alsó lécen is, mely talapzatul szolgált a rajta álló figurális alakokhoz.

34. KÉP.

A két nagyobbik Bacchust és Ariadnét egymás mellett ábrázolja, amint Ariadne Bacchus bal vállára téve balkezét, nyaka köré fonja, Bacchus jobbkeze pedig mintha Ariadne jobb vállán látszanék, hogy ő meg Ariadnét magához ölelje. Mindkettőnek egyformán fürtös, nagy haja van. Bacchus meztelen, Ariadne alsó testét csupán a derekán alul lecsúszott ruhának nyoma tűnik fel. Az alakok felülete sokkal kopottabb, semhogy a részletek látszanának. Annál erősebben domborodnak ki a vastag rudak, az egyiket Bacchus a bal kezével fogja fölül, míg a másikat Ariadne az ellenkező oldalon jobbkezével hasonlóképpen tartja. Ariadnéé alsó végén gömbösfejű, felső vége letört, semmi kétség azonban, hogy mindegyik a thyrsus akart lenni. Ezen tábla bal szélén csak Ariadne mellett jelenik meg egy egészen kis alak: a kecskelábú Pán, fején a két kecskeszarvval. Bal kezével a pedumot fogja alsó végén, felső vége görbe és magasan kiáll válla fölött.

A táblának nincs felirata, de négyszögű formája, fölül kissé lekerekítve, maga is amellett szól, hogy egy szerényebb fogadalmi domborképpel van dolgunk. Két főalakja, Bacchus és Ariadne ugyanazok, mint az előbbi táblán a két középső alak és semmi kétség, hogy a dedikációnak is ugyanannak: *Libero patri et Liberae* kellett volna lenni, akiket Bacchus, illetőleg Dionysos és Ariadne képében ábrázoltak. A kis Pán Dionysos kíséretéhez tartozott és természetesen más Dionysos-reliefeken is előfordul. Hamarjában két bulgáriai példát idézhetek: Az egyiken Souhin—Dolból (Bulletin Bulgare VII, 1933 p. 410) Bacchustól jobbra éppoly kis Pán látható, a másikon Sofiában

(Kazarow, Jahreshefte XIX—XX Beibl. S. 45 Abb. 29) Pán kecskelábakkal és szarvakkal szintén jobbra áll, balkezével vállán a pedumot tartva.

Ez a tábla az előbbeninél nemcsak sokkal kisebb, hanem domborképe is egészen durva, mégis Bacchus és Ariadne a balkezükben egyformán tartott thyrsusszal, bozontos hajuk a két relieftáblán annyira megegyeznek, hogy összetartozásuk legalább is valószínű. Mindenesetre érdekes a Liber-kultusz népszerűségére nézve, hogy a neki szentelt oltárköveken kívül ez a tábla Aquincumban most már a második.

35. KÉP.

Állítólag Óbudán a Társhegyen (Testvérhegy vidéke) lelték és az Árpád-múzeumba bevitték, ahonnan mint letét az Aquincumi Múzeumba került.

Említi kép nélkül Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 160 és utána Paulovics: Dionysosi menet (thiasos) magyarországi emlékeken II. Arch. Ért. 49 (1936) 32. l., aki szerint az Aranyhegyen találták volna. Száma **431.**

31. Csonka relieftábla (35. kép) puha kőből. Jobbfele és alsó része hiányzik. Magassága 93, szélessége 48, vastagsága 18 cm.

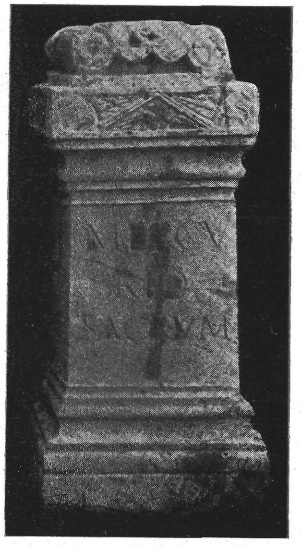
Tetejét háromszögű orom alkotta, síma keretbe foglalva és ezen belül a tympanon mezejét egy kétfelé ágazó akanthuslevél töltötte be. Az orom alatt széles léckeret fut, melyet szőlőlevelekkel és a sarkon szőlőfürttel ellátott hullámos inda díszített. Hasonlóképpen volt két oldalán a négyszögű fülke körülvéve. Benne egy jobbkezével a thyrsust tartó alak, melynek szőlőfürtös hajú feje és fiatal, nőies arca is jól felismerhetővé teszik Bacchust. Mellette állhatott társa, Ariadne, de csak a baloldalán lehetett és nem tőle jobbra, ahogy más reliefeken, így a két előbbin is látjuk. Egészen különös az orom csúcsán az akroterium, mely úgy néz ki, mintha csomóba kötött kígyók alkotnák, melyeknek farkai a tympanon két rézsútos oldalán húzódtak végig. Kígyók azért lehettek, mert ilyenek Dionysos más reliefjein, így az egyik aquincumi táblán (104. l. száma **467**) is előfordulnak, de akroteriumnak alkalmazva, mint itten, szokatlanok.

A táblának aediculaformája volt, mint pld. a Silvanus domesticus-

nak szentelt votivtábláé Aquincumból (Budapest Régiségei III, 1891, 69. l. VI).

Lelhelye ismeretlen és római eredete részben ezért, de még leginkább azért lehetett kétséges, mert a budai várban abban a kőrakásban találtam, mely a koronázó templom lebontásából maradt vissza és sokáig a Halászbástyán feküdt.

Először közli leírását kép nélkül Paulovics, Dionysosi menet (thiasos) magyarországi emlékeken II. Arch. Ért. 49 (1936) 32. l., de az oromdíszről nem szól. Száma **437**.

36. KÉP.

32. Csinos oltár (36. kép) a kisebb fajtából. Magassága 78 cm, derékban 26 cm széles és 24 cm vastag. Különösen díszes faragásúak felső részén az abacus és a felső párkány magas fedőlapja. Az abacus teteje síma. Két oldalán a szélpárnák majdnem épek: középen gömbölyű szalaggal vannak átkötve, attól kifelé stilizált levelek borítják, kerek homloklapjukat pedig rózsák díszítik, még megőrizve a vörös festés nyomait. Elől két fölfelé hajló szalag köti őket össze, melyeknek középen bekunkorított végeit keskeny pánt kapcsolja egymáshoz. A párkány felső lapján síma keretben lapos háromszög jelzi az oromzatot, benne középen rózsa, tőle jobbra és balra egy-egy hegyes levél tölti ki a sarkokat. Két végén vannak az akroteriumok, mindegyiket negyedkörbe foglalt palmetta alkotja. Ezekből egy-egy levél indul ki a háromszög csúcsáig. Ugyanilyen akroteriumok díszítik az oldalsarkokat és köztük itt is a bekerekített mezőben rózsa foglal helyet. Maga a párkány két síma léc között kifelé hajló profilt mutat és a kő dereka felé keskeny vályúval zárul. Valamivel gazdagabb az alsó párkány, mert lefelé egy gömbölyű pálcatagja van. A derekára vésett felirat is szép, szabályos betűkből áll, melyek vörös festése még némi nyomot hagyott. De mindössze ennyi olvasható:

Mercurio | *sacrum.*

Olyan rövid felirat, hogy az istenségen kívül még csak *sacrum* álljon, kevés akad. A dedikáló elhallgatta nevét, pedig Mercuriusnak nagy tisztelője lehetett, hogy ilyen díszes oltárt állított neki. Mercurius hívei főképpen kereskedők voltak és népszerűségéről a múzeumainkban található számos bronzszobrocska tanúskodik. A feliratok Mercuriust nálunk kevésbbé említik, mint

nyugaton, hol Maja vagy Rosmerta a társai és ezek Mercuriust mint a bennszülöttek istenét mutatják be.

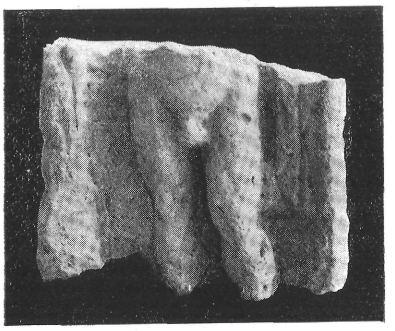
Oltárunk az 1912. évi papföldi kutatások során olyan helyen került napfényre, hol kisebb lakóházak állottak.

Kiadta Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 144. Száma **337**.

37. KÉP.

33. Mercurius kőfeje (37. kép). A fennmaradt nyakrésszel együtt 16 cm magas. Egy kerek szoborhoz tartozott, mely az istent talapzatra állítva ábrázolhatta. Orra letört, szája és szemei lekoptak. Így az arcnak ma már széles, lapos formája van, melyen csak a szemöldökök és pofacsontok emelkednek ki. Az apró hajfürtök azonban, mint valami gyöngysor övezik még alacsony homlokát és arcának két oldalán is látszanak a kalap alatt, melynek karimája épen maradt és hátul mélyen lehúzva feláll. Márpedig ez a kalap (*πέτασος*), tetején a két kiemelkedő szárnynyal az, mely főképpen Mercuriust, mint az istenek gyors hirnökét, jellemzi. A szárnyak magán a fejen is lehettek és egy aquincumi terrakottafejen már csak nyomaik mutatják, hogy Mercurius feje volt (v. ö. Láng, Figurális terrakották az Aquincumi Múzeumban, Budapest Régiségei IX, 1906, 26. l.).

38. KÉP.

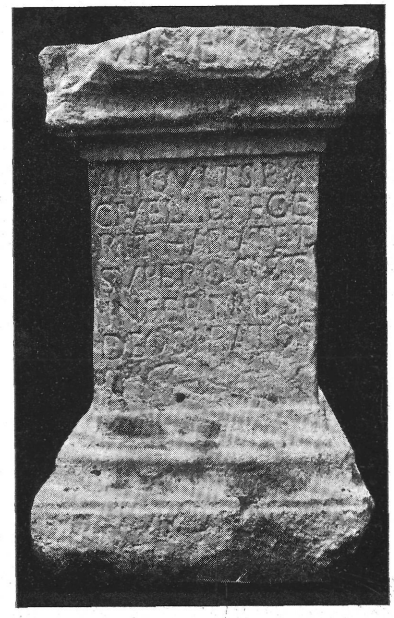
A papföldi ásatásoktól délre épült villamossági «Transformátor» telkéről való. Száma **497**.

34. Csonka kőrelief (38. kép). A tábla fölül és alul letört. Magassága 23·5 cm, szélessége 25 cm. Jobbszélén a még kiálló perem domború és durva volt, balra, hol csak egy darabja van meg, lapos és rovátkos. Köztük a középen egy meztelen ifjú domború alakja nézett szembe, lábai térden alul hiányoznak, de még látni, hogy jobblábára támaszkodva állott, ballába pedig térdben meghajtva előre lépett. Felső teste is csak alig van meg félig, a hasán keresztül tört ketté és így azt sem tudjuk, volt-e ruhája, mely esetleg a chlamysnak felelt volna meg, úgy, amint Mercurius viselte. Minthogy feje sincs meg és hiányzik az attributumok minden nyoma, legfeljebb meztelensége és állása sejtetik, hogy vala-

mely fiatal férfiistenséget (Mercuriust?) ábrázolhatott és egy fogadalmi tábla töredéke lehet.

Óbudán 1913-ban a Föld-utca csatornázása alkalmával a 12. sz. ház előtt került elő. Száma **480.**

35. Oltáralakú talapzat (39. kép). Magassága 72 cm, derékban 30 cm széles, 30 cm vastag. Oltárnak azért nem nevezhető, mert nincs abacusa, hanem a párkányzat felső fedőlapja, a tulajdonképpeni abacus, síma, a középen ólommal kiöntött csaplyukkal, melybe egy öntőcsatorna vezet. Egészen bizonyos tehát, hogy tetejére valami szobormű volt állítva. A párkánya felül és alul egyformán széles tagozatú. A két síma pálca közé foglalt kymatagot a törzstől még egy vályú választja el. Csonka csupán a felső fedőlap balsarka és elül jobboldala, ami annál sajnosabb, mert, mint az oltárokon látjuk, rajta felirat állott bevésve. Ez pedig a fennmaradt betűmaradványokat kiegészítve egy istenség, *Miner[vae]* nevét tartalmazta és így nagyon valószínű, hogy a talapzaton elhelyezett szobormű is Minervát ábrázolta.

39. KÉP.

De oltár azért sem lehetett, mert a derekára vésett felirat csak úgy felelne meg neki, ha a dedikáló neve vagy legalább az oltárfeliratok szokásos záróformulája: *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* állana. Itt azonban egészen tisztán kiírva a következő sorok olvashatók:

Aliquit spur|ci velle fece|rit, habeat et| superos et | inferos | deos iratos!

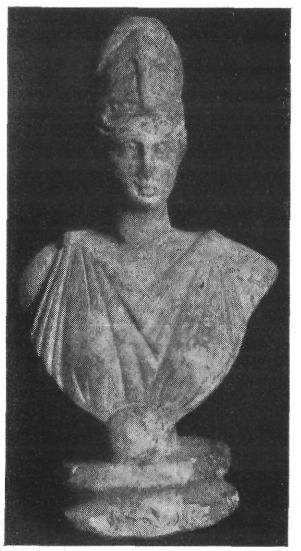
A felirat értelme, hogy aki valami rondaságot akarna elkövetni, azt sújtsa az égi és alvilági istenek haragja! Elején aliquid helyett áll *aliquit* (így van Dessau 7218. 7674 stb. is) és még helyesebb volna, ha *siquid* állana. *Spurci* a főnévként használt semlegesnemű melléknév genitivus partitivusa. V. ö. C. XII 3426 *si quis in e(o) mi(n)xserit spurciti(am) fecerit.* Közönségesen stercus vagy stircus. Ez az átokszerű fenyegetés nyilván azért állhatott ezen a talapzaton, mert a hely, melyre vonatkozott, Minervának volt szentelve. V. ö. Liebenam, Städteverwaltung S. 31 Verunreinigungen von heiligen Bezirken, öffentlichen Plätzen. Leginkább a temetkezési helyeket szokták hasonló felírásokkal megvédeni. V. ö. Dessau, Inscriptiones

selectae p. 937 Sepulcra eorumque iura. A felirat alján egy borostyánlevél (hedera) látszik.

Óbudán a vasúti híd és a Hajógyársziget között a Dunából emelte ki a kotrógép 1911-ben, midőn a gázgyári Dunapartot építették.

Ismertette Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 213. Száma **300**.

36. Minerva kis mellszobra (40. kép). Egy darab fehér márványból faragták talapzatával együtt, melynek ovális alakja és körben hornyolt oldala van. Belőle nő ki a mellszobor hátsó részének símafelületű támasztéka, míg elől a talapzaton álló gömb tartja csúcsívesen kivágott végét. Magassága 23 cm.

40. KÉP.

Két vállán kis gombok fogják össze a chitont, mely két szélén függélyes, mellén háromszögben elrendezett ráncokkal takarja felső testét. Csak két kidomborodó melle maradt símán. Feje le volt törve. Ovális arca Athena istennő typikus vonásait mutatja. Haja hullámos fürtökben hátul csomóba lehetett kötve. Tisztán azért nem látszik, mert a sisak magas taréjának hátsó vége borult rá. Homlokát is csak kétfelé választott hajának a széle koszorúzza, fejét ugyanis a hátratolt korinthusi sisak födte a hozzátartozó álarccal, melyen a szemek és az orr formája még tisztán kivehetők. A tetején azonban hatalmas taréjának már csak a kezdete maradt meg. Ilyen, korinthusi sisakkal ábrázolt Athena vagy Minerva nem éppen ritka a nagy görög-római szobrok között és kétségtelen. hogy a mi mellszobrunkhoz is ezek egyik-másik példánya szolgáltatta a mintaképet. Fínom kivitelét anyaga, a márvány tette lehetővé és ez szinte kizárja, hogy idevaló származású legyen.

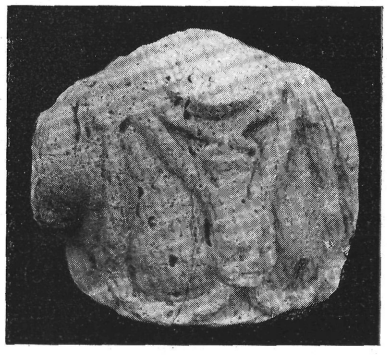
A nyaka eredetileg hiányzott és azért, mikor először közzétettem a Budapest Régiségei III (1891) 138—139 ll., nem vettem észre, hogy a fej és a mellrész összetartoznak. Az igaz, hogy nem is egyszerre találtuk őket, hanem előbb akadtunk a mellrészre és körülbelül egy évvel később a fejre. Mindkét darab azonban a Duna felé vezető út mentén fekvő két római lakóház romjai között került elő.

Újabban, de már úgy kiegészítve, mint a mellékelt képen látható, kiadtam Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 91. Abb. 37. Száma **48—49**.

37. Minerva kerek szobrának törzse (41. kép). Magassága 14 cm.

Letört nyaka alatt a chiton (tunica) fodros széle. Elől Medusa kopott feje az aegis két felét kapcsolja össze, melyek a kebleket takarják. Ilyen aegist visel Minerva terrakotta mellszobra, mely a gázgyári fazekastelepről való. Budapest Régiségei XI (1932) 308. l. 316. kép. Amint ezen látni, szélét alul a kígyónak apró karikákkal borított teste szegi be. Szobrunkon azonban ez síma és inkább az aegis vastag szegélyének tűnik fel. Csak ez lehetett az a két vállpánt is, melyekről Medusa feje lelógni látszik. Máskülönben ruházata kevésbbé érthető. Mintha a köpeny ráncai hátulról jönnének és a letört balkar hóna alatt húzódnának fel a balvállra és így mennek a hátán át jobbra, hol a jobbkar kezdete még fennmaradt. Felső teste a ruhával feltűnően vastag és úgy tetszik, hogy egy ülő Minerva szobrához tartozott.

A papföldi ásatásoktól délre 1931-ben találták a villanyáramelosztó (Transformator) telep alapozásakor. Száma **435**.

41. KÉP.

38. Nagy oltár, mely egészben véve sértetlen állapotban maradt meg (42. kép). Magassága 120 cm. Derékban 46½ cm széles és 43 cm vastag. Abacusa feltűnően magas. Tetején mély áldozati tányér, melynek kissé kiálló pereme van. Három oldalát elég durva faragású domborképek borítják. Elül a középen egy kétfülű, talpas krater áll, felénk fordított szájnyílásával. A két sarkán egy-egy álló alak van ábrázolva, mindegyik egy-egy fáklyával, melyet a baloldalon levő (feje le van törve) lefelé, a jobbik felfelé fordít. Az öltözetük körülbelül egyforma. Térdig érő tunikájuk derékban fel van kötve és kurta köpenyük, amint a baloldali alakon jobban látni, a balvállon át van vetve. Sajátszerű a kerek paizs, mely a baloldali alak jobboldalán, a másiknál inkább maga előtt tartva látszik. Az abacus két oldalát ugyanaz a stilizált akanthuslevél (?) díszíti. A párkányzat, mely az abacust tartja, erősen előugrik és két oldalán egyforma, stilizált levelek sorakoznak egymás mellé, rézsútosan állítva, úgy ahogy ugyanezt a rovásos díszítést (Kerbschnitt) az aquincumi mithraeum oltárkövein (Budapest Régiségei I 1889, 78. l. 9) is látjuk, sőt Németországban (Gross-Krotzenburg). Cumont, Textes II p. 352. Fig. 223. Maga a párkány erősen profilálva a szokásos kymatagozást mutatja két síma lécszegéllyel. Az oltár derekán nemcsak a felirat van profilált keretben, hanem a két oldallap is, melyeken a mező közepét egy-egy domborkép foglalja el. Balra (42 *a*. kép) egy szabadon álló galamb, csőrében nyíllal, jobbra (42 *b*. kép)

oroszlán, tátott szájjal, amint egy hosszában, felkunkorodó farkkal ábrázolt állat hátára teszi mellső két lábát. Az oltár lábazatának tagozása megfelel a felső párkányzatnak, de természetesen fordítva van. Magas lábán három bevésett kör.

A párkány felső fedőlapja elől síma és arra van bevésve

D(eo) i(nvicto) M(ithrae).

Alatta a törzs feliratos lapján, melynek kerete tisztán faragott vályúprofilt mutat, olvassuk:

Cae̯l(ius) Anicetus | cum filio | suo v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Mithras tisztelete annyira általános volt, hogy úgyis megértették az ő nevét, ha a kezdő betűvel rövidítve írták. Szinte az volna a kivétel, hogy Mithras egészen kiírva legyen, mint Aquincumban C. III 3480. 3481. Hasonlóképpen rövidítve vannak az őt megillető *d(eus) i(nvictus)*, mint elengedhetetlen jelzői, mert csak Mithras volt a legyőzhetetlen hatalom, mely a sötétségen, minden gonoszságon diadalmaskodik. Ezen ethikai vonásának köszönhette, hogy a katonaságon és különféle tisztviselőkön kívül főleg a rabszolgák és felszabadítottak körében akadt a legtöbb híve. Így ezen oltár dedikálója is, aki fiával együtt állította, görög születésű volt, neve Anicetus a görög Ἀνίκητος és azt jelenti, mint a latin invictus, ahogyan éppen Mithrast hívták. Ez az Anicetus pedig, mint általában a hozzánk került görögök, felszabadított rabszolga (libertus) lett és ennek jeléül viselte a patronusától kapott latin Caelius nevet. Nálunk most először fordul elő Anicetus, kétszer találkozunk vele dalmatiai sírköveken (C. III 8289. 8857). Legújabban azonban Kölnben még mint servus tűnt fel. Germania 19 (1935) S. 153. Más libertusokról, mint Mithras tisztelőiről tanúskodnak a Kremplmalmi mithraeum oltárkövei (C. III 14344—6) és alább a **305.** számú.

Oltáraink rendesen legfeljebb a tetejükön (az abacuson) mutatnak némi ornamentális díszítményt (háromszögű oromzatot). A nagyobb oltárokon, melyeket leginkább hivatalosan állítottak, az oldallapok szoktak áldozati eszközökkel (nyeles csésze, kancsó) ellátva lenni. A legritkábbak egyes isteni alakok. A leggazdagabban azok az oltárok vannak díszítve, melyek keleti istenségeknek, mint pld. Isisnek, szólnak. Nálunk ilyen oltárok azonban főképpen a Mithras-vallás körébe tartoznak és ezek annál érdekesebbek, mert ábrázolásaik a Mithras-kultuszra vonatkoznak. A rajtok előforduló domborképek nem mindig újak, hanem sokszor más mithriakus emlékeken is találhatók, legtöbbször a Mithras bikaölését ábrázoló nagy relieftáblákon.

Legkönnyebben felismerhetők az oltárunk abacusának sarkain álló fáklyatartó ifjak (dadophorok), kik más oltárokon, mint Carnuntumban, a két oldallapon fordulnak elő. Cumont, Textes et monuments p. 491. Fig. 427. 428.

42 *a*. KÉP.

42. KÉP.

42 *b*. KÉP.

Majdnem egészen így párosan, pendantképpen jelennek meg a bikaölő Mithras két oldalán. Az egyik *Cautes* a fölfelé tartott fáklyával, a másik *Cautopates*, amint lefelé tartja a fáklyát. Ami a mieinket figyelemreméltóvá teszi, a kerek paizsuk. Így fölfegyverkezve eddig még csak nálunk a rácz-almási *Cautopates* (Kuzsinszky, Múzeumi és Könyvtári Értesítő II, 1908, 96. l. 31. kép) ismeretes, továbbá a fáklyatartók a malomdülői mithraeumból (Budapest Régiségei V 121. l. 24, 25) és a **392**. számú Cautopates-szobor, melyet szintén e kötetben (76. l.) mutatunk be. Ezt a katonai jelleget kétségkívül annak köszönhették, hogy a Mithras-vallás hívei főképpen katonák voltak, kik Mithrastól, mint legyőzhetetlentől, maguk is győzelmet vártak. A két fáklyavivő azért juthatott paizshoz, mert ők is Mithrasnak, mint a felkelő és leáldozó napnak megszemélyesítői, míg maga Mithras a delelő napot jelentette. Pauly—Wissowa RE. s. v. Mithras S. 2138.

Az abacus közepén álló krater szintén előfordulhat a Mithras-táblákon, egyszer pld. az osterburkeni nagy reliefen a leterített bika alatt (Cumont, Textes II p. 348. Pl. VI.), máskor a bikaölő Mithras mellett a mezőben látjuk. Cumont, u. o. II p. 312. Fig. 170. Szerepe nem oly tiszta, de bizonyára a vízzel függött össze, mely Mithras híveinek a tisztálkodáshoz kellett. A krater tehát mint víztartó a szentelt víz symboluma.

Legnehezebb annak a két, egészen egyforma ábrázolásnak meghatározása, melyek az abacus két oldallapján akanthus-díszítményeknek látszanak. De a növényi motivum ismeretlen Mithras oltárain. Talán csak a sarmizegetusai oltáron (Cumont, II p. 281. Fig. 125) látjuk. Hogy ezek sem lehettek puszta ornamentumok, már azért is valószínű, mert az oltár többi ábrázolásai figurálisak. Ha mégis valami hasonló és érthető, a skorpió az, mely Mithras bikaölésénél nem szokott hiányozni. Rendesen a bika nemzőszerveit rágja, de azonkívül a mezőben magában állva is látható. Cumont, II p. 221. Fig. 51. Itt persze stilizálva van, testét az a gömb jelezheti, melyből a kétfelé felmenő lábai és ollói kiindulnak, csupán a farka hiányzik, mely úgysem fért volna el. Éppúgy nincs farka, hanem csak gömbölyű teste és oldalt kiálló lábai vannak Cumontnál, Textes I p. 89 közölt 2. képen. Cf. p. 190. Mivel pedig az abacus két egyforma oldalát tölti be, mind a kétszer ugyanazt a helyhez alkalmazkodó symmmetrikus elrendezést mutatja.

Az oltár törzsén a két oldallap domborképei feltalálhatók egy másik Mithras-oltáron Carnuntumban. Limes in Österreich II S. 153. Fig. 46. Ott is a jobboldalon az oroszlán, a baloldalon madár. Fekvő oroszlánok legtöbbször a sírkövek tetejét díszítik, de a mithraeumokban is előfordulnak vagy mint kerek szobrok, vagy a relieftáblákon. Rendesen mellső lábaikkal

egy állat fejét marcangolják, és tulajdonképpen ugyanazt teszik, mint Mithras, mikor a bikát megöli. V. ö. Arch. Epigr. Mitth. 17 (1894) S. 26 (Cumont).

A madárnak is az oltár másik oldalán természetesen csak úgy volt értelme, ha Mithrassal kapcsolatban állott. Leghamarább megérthetnők, ha hollónak nézzük. A Mithras-táblákon mindig ott van a holló, Mithrastól balra, amint hozza az utasítást a bika megölésére. A sarmizegetusai oltár tetején is a hollót látjuk, csőrében a levélággal (Cumont, Textes II p. 281. Fig. 127 un oiseau tenant dans le bec une feuille). A holló azonban hasonlíthat a galambhoz (v. ö. Cumont, u. o. II p. 250. Fig. 85 vagy p. 252. Fig. 87 a tábla felső balsarkában), mint az oltárunkon is, hol csőrében nyilat tart. A nyíl egy másik mithriakus emléken a tegez mellett jelenik meg. Cumont, u. o. II p. 231. Fig. 62. Még ismeretesebb a nyilazó Mithras. Úgyis magyarázható azonban a galamb a nyíllal, hogy a levegőt képviseli, melyben röpül (Cumont, II p. 434). Hasonlóképpen jelentette az oroszlán a tüzet, a krater pedig, mint láttuk, a vizet.

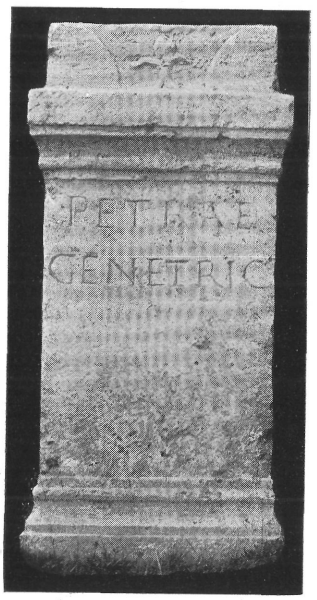
A legfeltünőbb bizonyára oltárunk előlapján a felirat alatt tátongó üreg, mely fölül legömbölyítve lévén, a barlangot juttatja eszünkbe, melyben a bikaáldozás történt. Ha síroltárban látunk hasonló üreget, abban a hamvvedret helyezték el és mintha itt is a két felső sarok derékszögű kivágásai azért volnának, hogy oda egy fém- vagy vékony kőlapot illeszthessenek és az üreg elzárható legyen. De mindenesetre fontosabb a jobboldalán kívül látható négyszögű lyuk, mely az oltárfalat átfúrja és csak úgy érthető, ha azon át egy ólomcső ment és az üregbe vizet vezetett be. Ilyenformán az üreg víztartónak szolgált volna a szertartásnál használt szentelt víz számára. Hasonló berendezést említ Dütschke (Conze közlése szerint) Arch. Epigr. Mitth. II S. 120: «A firenzei kő, úgymond, hátul nyitva volt és látni lehet, mint voltak itt a forrásvíz vezetésére való csövek belefektetve, ám a víz lefolyására hiányzott elől a lyuk, mely azt egyedül bizonyossá teheti». Sajnos, ez nálunk sincsen meg. Még mindig a legvalószínűbb magyarázata oltárunk üregének is, ha víztartónak tekintjük. Mithras oltára mégsem lehetett síroltár, hanem, ami szinte biztos, eredetileg egy mithraeumban állott. Hogy pedig itten mennyire tisztelték a forrásvizet, mutatják a *Fonti perenni* dedikált oltárkövek, aminőt az aquincumi (papföldi) mithraeumban is találtunk. C. III 10462.

A poetoviói II. mithraumban a Mithrasnak szentelt oltár mellett csakugyan ráakadtak a forrásra. Abramič, Poetovio S. 68. Ólomcsöveket meg Oberwinter mellett találtak. Arch. Epigr. Mith. XIV (1891) S. 67. Azt is megemlíthetem, hogy egy mithraeum podiumfalában olyan kis fülkék tűntek fel,

melyek szintén víztartók lehettek, Roscher, Ausf. Lexikon d. griech, u. röm. Mythologie s. v. Mithras (Cumont) S. 3062.

Oltárunkat Óbudán, a szentendrei országút csatornázásánál találták, a vasuti átjárótól 10 méterre kifelé. Hogy ott lett volna a mithraeum is, nem lehetett megállapítani. De még elég közel, a Krempl-malom előtt kerültek napfényre annak a mithraeumnak kövei (Budapest Régiségei V (1897) 118. l. 19—22), ahonnan ez az oltárkő is származhatott.

Közzétettem Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 164. Abb. 129. Száma **459**.

43. KÉP.

39. Ép oltárkő (43. kép), közepes nagyságú. Magassága 81 cm. Abacusa olyan széles kőlap, mint az oltár törzse. Teteje síma és csupán előlapján van a két sarokakroterium: síma negyedkörszelvények és köztük a középen egy liliomalakú virág. A párkányok kevésbbé ugranak elő, a felső fedőlap alatt két keskeny léc között húzódik a lapos kymatagozás és ugyanilyen a lábazat párkányprofilja. A törzsének 34 cm széles és 43 cm magas lapján a kétsoros felirat tisztán olvasható:

Petrae | Genetric(i)

Alatta nagy tér üresen maradt.

A rómaiak úgy képzelték Mithras születését, hogy amint az égi fény a kőboltozatnak gondolt égből előtör, Mithras, a világosság istene a sziklából születik: *θεὸς ἐκ πέτρας*. A C. III. 7729 feliratban *rupe natus* és közönségesen *M. petrogenitus*. Számos olyan kőemlék van, mely Mithras születését, egy sziklából félig kiemelkedő Mithrast, ábrázolja. Az aquincumi mithraeumban egyik kezében fáklyát tart, másik felemelt kezével egy tőrt. Budapest Régiségei I (1889) 76. l. A heddernheimi domborképen aláírása *Petram (ge)ne[t]ricem* (Cumont II. p. 156 Fig. 290). Érthető tehát, ha a sziklát mint Mithras szülőanyját tisztelték és neki oltárokat állítottak. Egy salonaei oltárkövön (C. III 8679) olvassuk: *Petre genetrici*. A hozzánk közelebb fekvő Carnuntumban az oltárt (C. III 4424) *Petrae Genetrici* P. Ael. Nigrinus állította, aki magát papnak nevezi és nyilván Mithras papja volt. Oltárunkon ugyanez a dedikáció, de csupán ennyi. Az, hogy ki dedikálta, nincs megmondva.

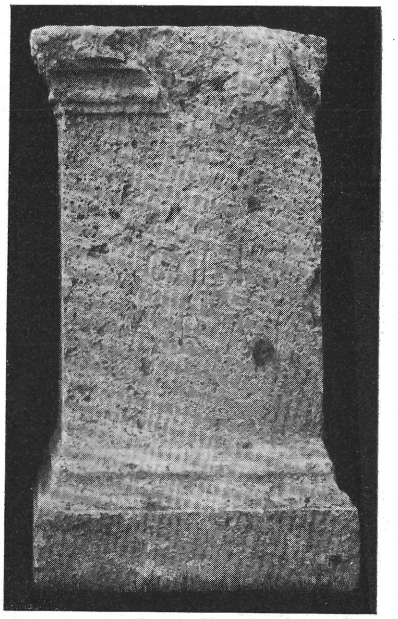
Találták az óbudai gázgyár jelenlegi telkén, a nagy római fazekastelep-

től északra, egy fal mellett állva, melyhez egy másik fal derékszögben csatlakozott. Vele egy sorban állott még a következő három oltár. Mind a négy tehát még eredeti helyén, egy mithraeumban került elő és így a többi háromnak is Mithrasszal kellett kapcsolatban lenni.

Szó van róluk Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 207. Száma **328**.

40. Nagy oltárkő (44. kép), 84 cm magas, derékban 38 cm széles és 33 cm vastag. Felső abacusa nincs, mintha nem is volna oltár, hanem talapzat, melyen szobor állott. A teteje azonban nem egészen síma lap. A párkányzat, mely koronázta, csak a balsarkán és oldalán maradt épen és a szokásos profilt mutatja. Belőle valami a jobb oldalán is látszik. A lábazata mind a három oldalon sértetlen és még tisztább rajta a párkányzat tagozása. A derekán tág tere volna a feliratnak, de ez csak két sorból áll, melyek a közepe táján vannak bevésve. Mindössze ennyi olvasható:

Solis | ara.

44. KÉP.

Ezen oltárkőnek Mithrasszal való kapcsolatát a Napisten *(Sol)* említése bizonyítja. Hogy Sol a rómaiak szemében mennyire azonos volt Mithrasszal, mutatják a *S(oli) i(nvicto) M(ithrae)* dedikációk az oltárokon. Mintha azonban ezen az oltáron Sol magában szerepelne és Mithras társát jelentené. Ezért áll egyes Mithrastáblákon Mithras mellett, vagy külön is díszíti művészi alakja a poetoviói Mithrasoltár egyik oldalát (Abramič, Poetovio S. 182 Fig. 127).

Ugyancsak ez a felirat *Ara Solis* fordul elő azonban egy daciai kövön is *Soli Invicto Mithrae* alatt (C. III 8038). Egy oláhországi relieftöredéken pedig (Cumont u. o. Fig. 117) az oltáron tűz lángol (autel flamboyant) és mellette Mithras áll. Azt hiszem, hogy ugyanebben az értelemben veendő oltárunk felirata: *Solis Ara*, természetesen azzal a különbséggel, hogy az áldozatot Sol mutatja be. Analogiának felhozhatom Reinachnál (Rép. Reliefs III p. 179, 7) Neptun oltárát, melyen *Ara Neptuni* felirat alatt Neptunus álló alakját látjuk.

Egy sorban állott az előbbi és következő két oltárkővel. Ezekkel együtt említettem: Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 207. Száma **331**.

41. Kis oltár (45. kép). 54 cm magas, derékban szélessége 17 cm, vastagsága 18½ cm. Tetején az abacusnak felső lapja kis kerek bemélyedést mutat, melynek hátul köralakú pereme van és így az akroteriumok csúcsai három sarkon szabadon kiállanak. Elül a bal sarkon azonban jóformán semmi sem látszik és símán maradtak az abacus oldalai is. A párkányok profilja kevésbbé éles, de még eléggé kivehető a két síma léc közé foglalt kymatagozat. A felirat a törzsnek lyukas lapján csak nehezen olvasható:

Leoni | .. *us* | *(ar)am*

Olyan oltárt, mely *Leoni* dedikálva van, bajos volna találni. Legalább Cumont nagy műve (Textes et monuments) nem ismeri az istenségek között. Mithras feliratain előfordul ugyan leo (pld. C. III 3415. 4801), de ez annak a hét fokozatnak egyikét jelenti, melyeken a hívőknek át kellett menni, hogy a mysteriumokban teljesen beavatva legyenek. Így egy *d(eo) s(oli) i(nvicto)* szentelt oltárkövön (Egger, Mus. Klagenfurt S. 50) a dedikáló neve után áll *leo*. Egy carnuntumi feliratban (Arch. Epigr. Mitth. I. S. 139) a legio egyik katonája Leo, ami azonban cognomen is lehet. Ha kövünkön Leo a felirat elején dativusban áll, mint valami istenség, akit tisztelnek, az csak az oroszlán lehet, mely Mithras kultuszában bizonyára sokkal nagyobb szerepet játszott, mint gondolnók. Az ábrázolásai elég gyakoriak a Mithrastáblákon és ott látjuk a **459.** számú oltár (118. l.) egyik oldalán is. Mint *Fonti perenni* állítottak oltárokat, neki is, mint a tűz symbolumának lehetett oltára. Mindenesetre tanulságos volna, ha egy más, *Leoni* dedikált oltárral találkoznánk, mely kétségkívül a Mithraskultusszal függött össze.

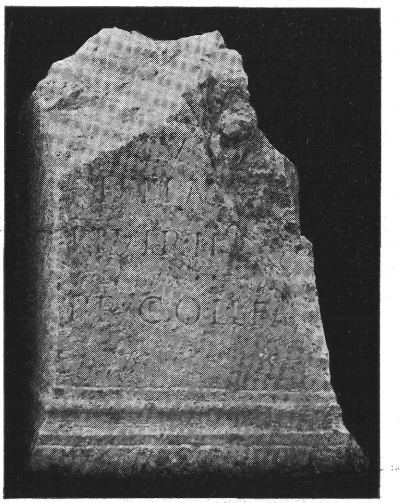
45. KÉP.

A felirat végén olvasható *am* kiegészítése a legnagyobb valószínűséggel *aram*, oltárt jelent, melyet a második sorban említett dedikáló állított. Nevének vége *us* volt és csak nagyon rövid személynév lehetett, mert hosszabb név nem fért el az oltáron. Száma **329.**

42. Egy nagyobbfajta oltárkő csonka törzse az ép lábazattal (46. kép). Magassága 71 cm. Felső része és jobb oldala le van törve. A lábazat rendes tagozású párkánya az oltár 42 cm széles és 35 cm vastag törzsénél alig ugrik valamivel elő és még alacsonyabbá teszi a keskeny láb (plinthus). A feliratnak a törzsön fennmaradt alsó fele így szól:

.... *cius* | *d(ecurio) m(unicipii) A(quinci)* | *II vir i(ure) d(icundo)* | *pr(aefectus) coll(egii) fa[b(rum)]* | *v(otum) s(olvit).*

Az istenséget, akinek az oltár szólt, nem tudhatjuk, de vagy Mithras volt vagy vele kapcsolatban kellett lenni. Azt sem tudhatjuk, hogy a dedikálót hogyan hívták, a nevéből ugyanis mindössze nomenjének ez a nem sokat mondó *cius* vége látható. Reá vonatkoznak azonban a felirat többi sorai, melyekből kiderül, hogy mi volt az illető, aki az oltárt állította vagy mint a végén olvassuk, fogadalmát beváltotta: *v(otum) s(olvit)*. Elsősorban a község szolgálatában állott. A D M A betűk, mint rövidítések (siglák), így egymásután nem éppen a rendesek, de helyben annál könnyebben voltak érthetők, mert Aquincumról van szó. Egy másik aquincumi feliratban (C. III 14341[6]), mely különben is hasonló, már a rendes AQ(uincum) áll A helyett. Aquincum előtt tehát M nem lehet más, mint rövidítve *m(unicipium)*. Így aztán könnyen kitalálhatjuk, hogy a D mindkét feliratban *d(ecurio)* rövidített formája.

46. KÉP.

Aquincumnak ez a megjelölése, hogy municipium, nem oly gyakori a feliratokban, mint colonia és mert a coloniánál régibb, annál értékesebb az a felirat, mely a várost még municipiumnak nevezi. Mint ilyen, Aquincum az *Aelium* melléknevet viselte és Hadrianus császártól kapta, midőn municipium lett. Utoljára 193-ban szerepel így egy aquincumi feliratban (C. III 10398), mert egy másik aquincumi felirat (C. III 14344) szerint már 198-ban colonia, úgy hogy oltárunknak ennél az évnél régibbnek kell lenni.

A *decurio* a községi tanács (ordo) tagja volt, de ezzé csak azután lehetett valaki, hogy a város egyik főtisztségét betöltötte, szóval, miután egyik polgármestere volt és mint ilyen a jogszolgáltatást is ellátta. Ezért áll feliratunkban a második helyen *IIvir i(ure) d(icundo)*. Az idézett C. III 14341[6] felirat legfeljebb annyiban különbözik, hogy magában a *II* jelentése *duumviralis* lehet, ahogyan a volt duumvirt hívták.

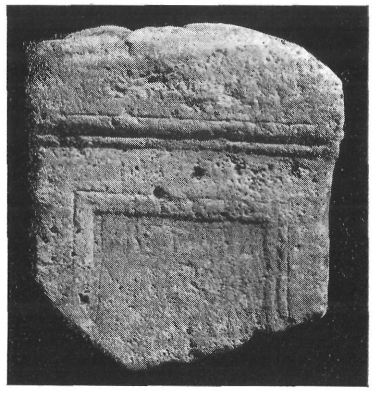
Aki egy városban ilyenformán a legmagasabb állást elérte, az természetesen a társadalomban is előkelő szerepet játszott. Főleg a collegiumok igyekeztek vezetőjüknek megnyerni. Feliratunkból azt látjuk tehát még, hogy az ácsok céhének előljárója: *pr(aefectus) coll(egii) fa(brum)* volt. Ez a collegium volt bizonyára a legtekintélyesebb, melyről a legtöbb felirat emlékezik meg és ennek előljárója lenni a legnagyobb megtiszteltetést jelentette. A mithraeum

gazdagságára és tekintélyére mutat mindenesetre, ha hívei közé a város első polgárai tartoztak.

Ezt az oltárkövet is Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 207 ismertettem, hol az előbbi hármat. Száma **330.**

43. Oltárkő töredéke (47. kép). A hátsó oszlopos folyosó falában lévén beillesztve, inkább kőlapnak látszik, melynek profilírozott keretbe foglalt mezejében áll a felirat. Magassága 60 cm, szélessége 51 cm. De felső részében a leütött párkány és az istenségnek szóló dedikáció kétségtelenné teszik, hogy oltárkővel van dolgunk. Felülete annyira lekopott, hogy a betűk rajta, különösen lejjebb, alig vehetők ki. Biztos mindössze a felirat kezdete:

Neptu|no

47. KÉP.

48. KÉP.

Nálunk Neptunus kevésbbé jelenthette a tenger istenét, hanem inkább mint a bennszülöttek istenségét tisztelték, ki a folyóvizeket őrizte. Így a nymphákkal és Danuviusszal együtt fordul elő egy vindobonai oltárkövön (C. III 14359[27]). De magában is állhatott, rendesen Augustus melléknévvel, pld. C. III 4124 (Zalaapáti). Egyszerűen Neptunusnak van dedikálva az a nagy oltár, melyet neki Aquincumban C. Iul. Geminus Capellianus helytartó emelt. C. III 3486.

Palota-Újfaluról, egy középkori épületromból való és úgy lehetett befalazva, hogy az idők folyamán ennyire lekopott. Száma **373.**

44. Pici oltár felső fele (48. kép), homokkőből. 14 cm magas, derékban $7^1/_2$ cm széles, $8^1/_2$ cm vastag. A négyszögű abacus helyén a tányérszerű bemélyedésnek kívülről is kerek formája van, elől kis orommal, mely két egymásba rakott háromszögből áll. A párkányt nagyolva, durván kifara-

gott profil alkotja. Törzsének jobb oldalát egy szemben ábrázolt csésze (patera), bal oldalát kancsó díszíti. Előlapján a feliratot csak éppen bekarcolták és ami belőle fennmaradt, nehezen olvasható:

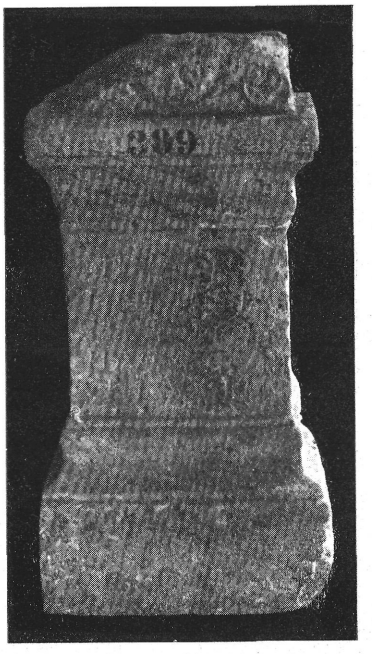
Silvan(o) dom(estico).

A kerti Silvanusnak ilyen kis oltárai a házakban lehettek felállítva.

Csak annyit tudunk, hogy a Dunaparton találták, nyilván a gázgyár felső végén feltárt temetőben, mint szórványos leletet. Száma **299**.

45. Oltárkő (49. kép), a nagyobb fajtából való. Magassága 88 cm, derékban 33 cm széles és 25 ½ cm vastag. Más hibája nincs, mint az, hogy abacusának bal sarka letörött. Teteje síma, oldalain virágdíszítmény. Elől középen rózsa (?) látszik, alatta inda, melynek fölfelé hajló végei a sarkokon körbe csavarva valami rózsaféle virágot foglalnak be. A párkányok egyszerűen tagolt, de tisztán és gondosan kifaragott kymát mutatnak két síma léc között. A lábazatnak párkánya megegyezik a felsőnek profiljával és egymástól természetesen csak abban különböznek, hogy a két profil ellenkező vonalban halad. A felirat olvasása a vége felé kissé bizonytalan. A legvalószínűbb:

Silvano | domest(ico) | sacr(um) Poly|idus Aur(elii) Ani|ceti v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

49. KÉP.

Az oltár a nálunk különösen tisztelt Silvanusnak van szentelve *(sacrum). Domesticus* mellékneve jelenti a kertek védelmezőjét és Silvanust, mint ilyent említi a legtöbb feliratunk. Hívei természetesen főkép a gazdálkodással foglalkozó bennszülöttek lehettek. De ez nem mindig tűnik ki a dedikálók nevéből. Így ezen oltár dedikálója egészen ismeretlen nálunk. Talán nem is egészen hibátlan a neve. Mintha Polyclitus elrontott formája volna vagy a korinthusi feliratból (C. III 544) ismert Pollidiusé. A görög név annál valószínűbb, ha a következő név olvasása *Anicetus*. Egészen biztos ez a név egy másik aquincumi oltárkövön, melyet szintén ez alkalommal (116. l.) bemutattunk. Itt azonban genitivusban áll, mint mindig, mikor az illetőnek rabszolgájáról vagy libertusáról van szó. De az az érdekes, hogy Anicetus is, görög létére nálunk csak libertus lehetett és az

Aurelius nevet felszabadításakor kapta. A felirat végén a rendes záróformulát olvassuk. Az oltárkő az amphitheatrum déli oldalán került elő, mikor arrefelé az új Aranyárkot ásták. Száma **389**.

50. KÉP.

46. Oltárkő (50. kép). Magassága 52 cm, derékban 18 cm széles és 15 cm vastag. Feje csonka, mert a kiálló abacus, nemkülönben a párkány felső lapja (a tulajdonképpeni abacus) is sérült, de maga a párkány sokkal épebb, mint a képen látni. Egyszerű kymaprofilja van, melynek alján a keskeny léc hiányzik. Annál tisztább a lábazati párkány és ennek sincs meg az a léctagja, mely a derekától elválasztja. Hasonlóképpen teljesen ép négyszögű lába. A könnyen olvasható felírás, melynek legfeljebb egyes betűi törtek ki, így hangzik:

Sil(vano) dom(estico) |
Jul(ius) Cris | *pinian[us]* | *vet(eranus)*
v(otum) | *s(olvit) l(ibens) m(erito).*

Ezt az oltárt is tehát Silvanus domesticusnak dedikálta Jul. Crispinianus. A nálunk nem igen ismeretes cognoment a közönséges Crispusból képezték, hogy megkülönböztessék az ifjabb testvért az idősebbiktől. Utána egyszerűen *vet(eranus)* áll, ami csak ritkán szokott előfordulni annak a csapatnak megnevezése nélkül, mélynek kiszolgált katonája volt az illető.

51. KÉP.

Az Aquincumi Múzeumba 1933-ban került Pilis-Szántóról és Strbich Imre már régebben találta a csabai út mentén. Száma **471**.

47. Oltárkő (51. kép). 53 cm magas, derékban 23 centiméter széles és 14 cm vastag. A felső párkány balsarka az abacusszal együtt letört. Lapos kymaprofilja még elől a legépebb. Ugyanilyen a lábazat tagozása, mely mind a három oldalon megvan. A felirat, ha betűi kissé gyengék is, elég tisztán olvasható:

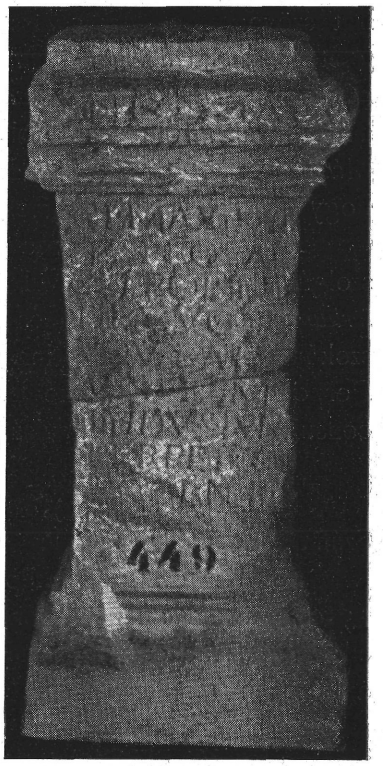
Silva|no sil(vestri) | *Abasc(antus)* | *votum* | *posuit.*

Silvanus mellékneve *silvestris* és az erdők védőjét, pártfogóját jelenti. A dedikálója azonban nem idevaló parasztember, mint várnók, hanem egy *Abascantus* nevű

görög. Az Abascantus név mégis elég gyakori a római feliratokban és ha nem áll magában, vagy servus, vagy libertus. Előfordul egy másik aquincumi feliratban is (C. III 3478) és ebben a II. segédlegio Cornelius Paullus nevű primipilusának (centurio) szabadonbocsátottja (libertus).

A felirat végén *votum posuit* áll és nem solvit, mint a rendes záróformulában. Talán ezért is írták ki teljesen.

A Zsigmond-téren (III. Ujlaki rakpart 22) épült csatornázási telepen 1913-ban került elő. Közzétette Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde. S. 163. Száma **358**.

52. KÉP.

48. Oltár (52. kép). Magassága 84 cm, derékban legnagyobb szélessége 26 cm, vastagsága 19 cm. Tetején alacsony abacus, melynek oldalai egészen símák. A csaplyuka egy kis szobormű megerősítésére szolgálhatott. A párkányt, melynek baloldala és balsarka sérült, a szokásos kymatagozat, két síma léc közé foglalva alkotja. Feltűnően karcsú a kettétört dereka és lefelé keskenyedik, miért is a lábazata, mint a csonka része mutatja, a felső párkánynál sokkal kisebb volt. A felirat első sora a párkány felső lapjára került, de az istenség nevének ép az eleje nem maradt meg teljesen. Azon a szűk helyen, melyen a hiányzó betűk állottak, a megmaradt *A/O* legfeljebb *Sil[vano]*-ra egészíthető ki. Hozzátartoznék a tisztán olvasható MAG. Éppilyen a feliratnak az oltárkő derekára vésett többi része. Az egész felirat eszerint így szólt:

[Sil]vano mag(no ?) | Cl(audius) Maximi|nus
pro sal(ute) | Cl(audii) Probini | fili(i), quod |
voverat | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito). | (Ante diem) III Idus Iuni(as)|
Perpetuo | et Corneliano co(n)s(ulibus).

Silvanusnak rendesen olyan melléknevei vannak, melyek természetének megfelelnek, pld. *silvestris*, *domesticus*. Olyan általánosak is lehettek, mint *sanctus*. Legkevésbbé illethette a *magnus*, amivé a neve után álló MAG legegyszerűbben volna kiegészíthető. Egy praenestei feliratban (Dessau 4092) mégis, ha nem is utána, hanem előtte ezt a jelzőt olvassuk: *deo magno*

Silvano. Lehetne azonban úgyis kiegészíteni, amint egy sisciai feliratban (C. III 3963) találjuk: *Silvano Maglae*. Csak nem igen értjük.

A személynevek elég ismeretesek. Ellenben nem oly közönséges a felirat szövegezése. Azt olvassuk, hogy az oltárt *Cl(audius) Maximinus* a fia jólétéért *pro sal(ute) Cl(audii) Probini fili(i)* állította, a rendes záróformula, *v(otum) s(olvis) (libens) m(erito)* elé pedig még be van szúrva: *quod voverat*, ami nyilván az oltárra vonatkozott, melyre nézve a dedikáló fogadalmat tett. Máskor érthetőbb, pld. amidőn *quod in bello voverat* után meg van mondva, hogy *aedem et signum* emelt (Dessau, Inscriptiones Latinae selectae I 20).

Az idő meghatározása annyival pontosabb, hogy az év megjelölésére szolgáló két consulon kívül még a nap kelte is adva van. Előbb *(ante diem tertium) Idus Iuni(as)* áll és június 11-ének felel meg. A két consul neve szokás szerint a cognomina által rövidítve szerepel, az egyiknek neve Marius Perpetuus volt, a másiké L. Mummius Felix Cornelianus (Liebenam, Fasti consulares p. 29). Consulságaik a Kr. u. 237. évre estek.

Az oltárt Óbudán, a Kerék-utcában álló 26. számú ház udvarán találták.

Kiadta Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 206. Száma **449**.

49. Kis oltár (53. kép). Magassága 61·5 cm, derékban 24 cm széles, 15 cm vastag. Felső részén mind a három oldal párkánya le van törve, ellenben az abacus, tetején a lapos tányérszerű bemélyedéssel, elég ép, elül a közepén kis háromszög, melyet egy a csúcsától lefelé menő vonal két részre oszt, a sarkokon felfelé bekunkorított csigák, alighanem palmetták. Az oldalakon hasonló sarokdíszítmény. A lábazaton a tagozás csak elül van leütve. A felirat betűi elég élesek, legfeljebb kevésbbé szabályosak és hasonlók azokhoz, melyeket a bennszülöttek feliratain látni. Különösen az *S* formájú dűlt, vagy kisebb a többinél, mint pld. az első sor végén, hol könnyen *o* betűnek nézhető. A felirat különben hiánytalan és kétségkívül így szólt:

53. KÉP.

Silvanis | *sacrum* | *Appius Ros*|*ionis* | *v(otum)*
l(ibens) m(erito).

Silvanis többes számban, mint az talán első gondolatra látszik, nem vonatkozhatik Silvanusra, az erdők és kertek istenére, mert csak a vele rokon és vele együtt említett istennők, a Silvanák fordulnak elő többes számban. Egy aquincumi feliratos domborképen három

női alak ábrázolja őket (Hampel, Arch. Ért. 1, 1881, 171. l. és Budapest Régiségei III, 1891, 70. l.). Rendesen ugyan Silvanabus a többes dativus alak, de mint éppen az imént említett kőemléken (C. III 10460) vagy egy vindobonai (C. III 13497) feliratban olvassuk, *Silvanis* is fordul elő. Feltűnő csupán, hogy kövünkön Silvanae nincsenek Silvanus vagy más istenségek társaságában, hanem az oltárt egyedül nekik állították. De nem kevésbbé érdekes, hogy a dedikáló tisztán római neve (a régi *Appius* nomen, melyet praenomennek is használhattak) magában áll és utána *Rosionis* következik, Rosio genitivusban, olyanformán, amint bennszülötteknél az apa megnevezése szokott lenni. És nincs is kétely, hogy ez a Rosio ilyen barbár név volt. Egy idevaló, kétségkívül pannoniai sírfeliratban (C. III 3687) ugyanígy *Rosionis* található, mindjárt utána pedig *Atresso* és ennek kelta hangzása (Hampel, Budapest Régiségei IV, 1892, 40. l.) mindenekfölött valószínűvé teszi, hogy Rosio sem lehet más, mint kelta. A záróformulával az történt, hogy az állítmány *s(olvit)* kimaradt, amint ezt egy budai feliratban (C. III 3494) is látjuk.

Az oltárkő lelhelye nem ismeretes, de mindenesetre Aquincum.

Könyvemben (Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 163), hol az oltárt publikáltam, Rosionis mellett *Rostonis*-t is lehetőnek tartottam. Száma **450**.

50. Silvanus lapos, kerek szobra (54. kép). Magassága 59 cm. Egy kődarabból van faragva széles talapzatával, amelyen bal lábával kissé előrelép, míg teste a hátrább álló jobb lábára nehezedik. Mellette, jobb oldalán ül a kutya, alakja kissé elnagyolt, de még látni, amint két mellső lábára támaszkodik és széles fejét hátrafelé fordítja, hogy Silvanusra föltekintsen. Silvanus a fején a szokásos phrygiai süveggel van ábrázolva, alóla kilátszik göndör haja, mely homlokát övezi és arcának két oldalán lefelé csüng. Arca egészen épen maradt, lapos és úgy néz ki, mintha csupasz volna. Nyakán némi

54. KÉP.

gyűrődés látszik, mely alig származhatik karikától. Felső ruhája, a chlamys, jobb vállán van összetűzve, mellén rézsút menő ráncaival a bal vállára húzódik fel és eltakarja bal karját, vége oldalt lelóg. Az alsó tunica térdig ér, a combhoz símulva ráncaival. A dereka körül felkötve szokott lenni, de ez nem látszik, mert elől behajtott kezei eltakarják. Jobb keze ugyanis maga előtt nyelénél a fölfelé tartott keskeny kampós kést fogja, a bal kéz hasonló tartása meg arra mutat, hogy a faágat tartotta, mely a fej magasságáig ér. Ez azonban oly lapos és formája annyira szegletes, hogy éppen nem hasonlít egy faág lombjához. De elég, hogy bal oldalán látjuk, ahol Silvanus mindig ilyenformán egy faágat tart.

Találták Óbudán, a papföldi ásatásoktól nyugatra, hol 1911-ben a bulgár kertészek munkaközben a mostani katonai ruharaktár táján akadtak rá.

Rövid ismertetését lásd Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 94. Száma **322**.

Két más Silvanusszobor is látható még az Aquincumi Múzeumban. Az egyik (Budapest Régiségei IX (1906) 48. l. képpel,) a papföldi ásatások helyén, a macellum nyugoti oldalán menő csatornában feküdt, a másik (u. o. 49. l. képpel) állítólag az óbudai Dunaágból került ki. Mindegyik szakállas és a fej fedetlen, de míg az előbbi hosszú köpenybe van burkolva, a másik csak térdig érő tunicát visel. Silvanus egyedül a görbe késen ismerhető fel, melyet a jobb kezével leeresztve, illetőleg maga előtt tart. A bot és virágos váza a bal kézben nem tartoztak Silvanus rendes attributumai közé. Ellenben a faág egyáltalában hiányzik. Mint látjuk tehát, egyik szobor sem hasonlított ahhoz, melyet most bemutattunk.

Silvanus kerek szobrai többnyire az épületek fülkéiben állottak és talán azért oly különbözők, mert nem voltak annyira keresettek, mint a votivtáblái, amelyeket aztán sokkal könnyebben is tudtak előállítani, ha egyik körülbelül olyan, mint a másik.

51. Négyszögű relieftábla, mely Silvanust ábrázolja (55. kép). Magassága 35 cm, szélessége 25 cm, vastagsága 15 cm. Kerete nincs és ezért különösen felső széle egyenetlen. Csak alján ugrik elő egy keskeny léc, hogy talapzatul szolgáljon, melyen Silvanus áll és tőle jobbra a kutyája fekszik, két mellső lábát előre nyujtva és elég jellegzetes fejét hátrafelé fordítva, Silvanusra föltekint. Silvanusnak feje fedetlen, kétfelé omló haja tetején azonban egy bütyök látszik, mintha a süveg csücske volna. Arca körszakállas. A tunica, mely alsóruhául szolgál, a derekán fel van kötve és két rétben esik; a felső, átvetett része rövidebb, míg az alsó, a lábaihoz símulóráncokkal, majdnem térdéig ér. A felső testét félig eltakarja a chlamys, mely

jobb vállán van összetűzve és onnan bal vállára húzódik át. Lábai meztelenek látszanak. Jobb kezét oldalt tartja és markában egy kampós kés nyelét fogja. A másik, bal keze a köpeny alatt lefelé van fordítva, hogy fölfelé tartsa a faágat, melynek hosszú, hegyes levelei vannak.

A relieftáblának nincs aláírása, nem is szokott lenni az olyan kisebbfajta Silvanusdomborképeken, aminő ez. Úgysem lehetett kétség, hogy egyesek fogadalomból (ex voto) állították, amint azt más istenségeknek is tették.

Találták Óbudán, a papföldi ásatásoktól keletre épült gázgyári munkásházak helyén. Száma 333.

55. KÉP.

Silvanusnak dedikált oltárok, mint láttuk, elég szép számmal fordulnak elő. Ha a neki szentelt fogadalmi táblák ritkábbak, mégis ők azok, melyek nálunk gyakoriabbak, mint másutt.

Silvanust mint római istent az egész római birodalomban tisztelték ugyan, de sehol sem annyira, mint ott, hol illyrek és kelták laktak, kik benne nemzeti istenségüket látták. De míg Dalmatiában például, a hegyek között a görögöktől átvett kecskelábú Pán alakjában ismerték, és ugyanígy ábrázolták egyszer egy óbudai oltáron is (Rómer—Desjardins XI. tábla 76), Pannoniában a táblák inkább egy idevaló paraszt képében mutatják be. Ez az ábrázolás aztán Aquincumban annyira elterjedt, hogy a relieftáblákon máskép nem is ábrázolták. Csak az Aquincumi Múzeumban most már négy ilyen egyforma táblánk van és ezek legfeljebb a kidolgozásban különböznek egymástól, vagy abban, hogy ugyanazok az attributumok, a kutya, a vincellérkés változtatják a helyüket. A faágat azonban Silvanus mindig a bal oldalán tartja. A Dunaparton, Schlosser József földjén talált csonka táblán (Budapest Régiségei IX, 1906, 49. l. képpel) a kést maga előtt, de már a második táblán, mely az óbudai Gázgyár területéről való (u. o. XI, 1932, 181. l. 395. ábra) azt éppúgy oldalt kinyujtott kézzel fogja, mint a most bemutatott táblán. Feltűnőbb nála, hogy feje nem fedetlen, hanem a hegyes phrygiai süveg takarja. A legszebb reliefünk az Aranyhegyről származik (Budapest Régiségei V, 1897, 125. l. képpel), rajta is Silvanus szakállas, öreg embernek van ábrázolva, fején azonban a mitra úgy néz ki, mintha inkább csuklya

volna, minőt a parasztok hordtak. Máskülönben is egész öltözete, lábain nadrág és magas cipők, a paraszt téli viseletének felelnek meg. Itt a kutya nem a bal, hanem a jobb oldalán helyezkedik el. Csak azon a táblán, melyet a Nemzeti Múzeum szintén Aquincumból kapott (Budapest Régiségei III, 1891, 69. l. VI. tábla), látjuk Silvanust csupasz arccal, fiatalon. A ruházata azonban ezen is majdnem ugyanaz, mint a többieken, szintén nadrágot hord és legfeljebb a cipője más, papucshoz hasonló. Éppenígy megegyeznek az attributumok, a faág és kés, jobb lábánál a fekvő kutya, amelyek tehát egyaránt megillették a kerti Silvanust, akit *Sil(vano) dom(estico)* dedikálva ez a tábla ábrázol, és az erdei Silvanust *(Silvanus silvestris)*, amint őt a most publikált legújabb tábla szakállas alakja mutathatja. Egyébként Italiában sem képzelték Silvanust máskép (pld. Notizie degli scavi VIII, 1932 p. 429 fig. 3) és hasonlóan Poetovióban (lásd Conze, Römische Bildwerke Taf. X. 2 S.14) is, ahonnan ezen képtypusnak hozzánk jutni kellett.

56. KÉP.

52. Oltárkő (56. kép). Magassága 79 cm, derékban 30 cm széles és 20½ cm vastag. Felső része elég ép: az abacus teteje síma, két oldalát a szélén kifaragott párnák foglalják el, melyeknek oldalt látható bevágása jelzi, hogy középen át voltak kötve. Végüket elől körbe foglalt rózsák díszítik, köztük az abacus közepén fenyőtoboz. Az abacus alját képező keskeny lap és a párkány fedőlapja között vályuszerű tag húzódik, ami ezen helyen ritkán fordul elő. Maga a felső párkány két síma léc közé foglalt széles kymatagozat. A lábazat balsarka elől le van ütve, párkánya kymaprofil helyett vályualakú. A felirat felső részén a betűk sokkal jobban olvashatók, mint lefelé, hol a kő felülete kopottabb. Szövege:

Sol(i) deo | sacru(m) C. | [I]ul(ius) Prim(us) |
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

A dedikáció név szerint a Napistennek *Sol(i) deo* szól, aki azonban ebben a formában csak ritkán fordul elő, pld. C. III 8686 (Salonae) vagy *Deo Soli Aug.* (Dunapentele). Sokkal általánosabb *Sol invictus*. A syriai Napkultusz a Kr. u. II. század óta terjedt el a római birodalomban, és először Elagabalus (218—222) emelte állami rangra, 50 évvel később pedig Aurelianus császár még nanyobb pompával vette körül.

Cumont (Textes et monuments II p. 143) a reá vonatkozó feliratokat

az Inscriptions des dieux solaires közé sorolja. Az idő folyamán azonban a küzdő és a sötétség hatalmaival vívott harcból egyre győzelmesen kikerülő Sol invictus lassanként azonos lett Mithrasszal és a dedikációk *Soli invicto Mithrae* történnek. Ettől kezdve a katonák, kik Mithrast Keleten ismerték meg, márcsak Mithrast érthették Sol alatt. A Corpus indexeiben Sol nem is igen található máshol, mint Mithras címszó alatt. Külön legfeljebb akkor szerepel, ha Juppiterrel együtt van említve, vagy más, speciális nevet, minő pld. Sol Elagabalus (Dessau 4330), visel.

Minden valószínűség amellett szól tehát, hogy oltárunkon is *Sol(i) deo* Mithrasnak felelt meg. Azok az oltárok, melyek a Kremplmalmi mithraeumban állottak és *I(nvicto) de(o) s(acrum)* (Budapest Régiségei V, 1897, 118. l.) szólnak, kétségkívül Mithrasnak voltak dedikálva. Az egyiket *C. Jul(ius) Primus libertus* (C. III 14347) emelte, márpedig ugyanilyen nevű *C. Jul. Prim(us)* szentelte a szóban levő oltárt is Soli deo, úgyhogy föltehető, hogy ezen néven sem fordulhat elő más, mint Mithras. A két személynév írása csak abban különbözik egymástól, hogy az egyik cognomen *us* vége nyilván azért maradt el, mert ugyanígy kezdődik a következő záróformula eleje és a kőfaragó egyszer (haplografia) véste ki. A két oltár összetartozását még az is mutathatja, hogy mindakettőnek abacusán a díszítést hasonló motivum képezi. A mienken egy fenyőtoboz áll, a Kremplmalmi nagy oltárkövön pedig egy ciprusfácska. A döntő bizonyíték arra nézve, hogy az oltárkövünk szintén a Kremplmalmi mithraeumban állhatott, persze az volna, ha legalább a közelben találták volna.

57. KÉP.

De a Dunából, a hajógyársziget északi végénél kotorták ki 1911-ben. Közzétettem Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 76. Száma **305**.

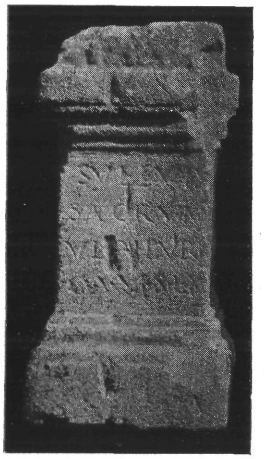
53. Kis oltár, egészen ép (57. kép). Magassága 47 cm, derékban 14·5 cm széles és 14 cm vastag. Magas abacusa van, melynek teteje síma. Előlapján a két palmettás sarokakroterium olyan nagy, hogy a középen összeérnek. Oldallapjai üresek. A párkányok széles és lapos kymatagozásait keskeny lécek szegélyezik. A felirat inkább bekarcolva, mint bevésve látszik. Olvasása:

S(oli) d(eo) | *Callistus* | *ex voto* | *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

Az istenség lehet ugyan Silvanus domesticus, mert éppenígy, a kezdő-

betűkkel rövidítve fordulhatott elő (C. III 4166. 4437. 11001. 11149), és mint látjuk, ebben a formában elég gyakori. Mindenesetre gyakoribb volt azonban Sol, ha Mithrasszal azonosítjuk és hívei nem annyira Solt, mint Mithrast tisztelték. Már ezért is azt kell hinnünk, hogy ezen oltáron Sol neve alatt tulajdonképpen Mithras értendő. V. ö. az előbbi oltár feliratát 132. l.

Fontosabb, hogy dedikálója, Callistus, mint görög, alig tartozhatott Silvanus hívei közé, hanem csak Mithras tisztelője lehetett. És ami még valószínűbbé teszi, Callistusnak nálunk, mint máshol is (C. III 12298 *Augusti libertus*) bizonyára felszabadított rabszolgának kellett lenni, a felszabadítottak pedig oly számmal tisztelték Mithrast, hogy Aquincumban külön egyházközséget alkottak.

58. KÉP.

Ezt az oltárt is a Papföldön, a gázgyári munkástelep helyén találták, ahonnan nem messze, a Kremplmalom táján állott a felszabadítottak mithraeuma. Budapest Régiségei V (1897) 118. l.

Az, hogy Callistus fogadalom folytán *(ex voto)* cselekedett, midőn fogadalmát szívesen és érdem szerint beváltotta: *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* oltárainkon közönséges formula volt.

Lásd Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 163. Száma **362**.

54. Kis oltár, mely formáját egészben véve megtartotta (58. kép). Magassága 48 cm, derékban 17 cm széles és 15·5 cm vastag. Felső részének főleg jobbsarka azonban csonka és az abacus a párkány felső lapjával le van töredezve. Maguk a párkányok mind a felső részén, mind a lábazaton elég jól maradtak meg ugyan, csak a homokkőből nem lehettek oly élesen kifaragva és profiljuk kissé szegletes. Ezért a homokkőbe vésett betűk sem oly határozottak, hanem inkább bekarcoltaknak látszanak. A feliratnak olvasása mindazonáltal bizonyos:

Sulevis | sacrum | Ulp(ia) Iluri|ca v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

A kelta eredetű Suleviae az anyaistennők *(Matres Suleviae)* csoportjába tartoznak, de külön is mint *Suleviae* előfordulnak. Rómában tisztelőik a túlnyomólag germánokból és keltákból rekrutálódó equites singulares, kik a római istenek mellett a hazai isteneiket tisztelhették bennök. V. ö. Toutain, Les cultes païens I p. 444. A többi oltárok is, melyek említik, ott kerültek

elő, hol kelták és germánok laktak. A hozzánk legközelebbi hely Raetiában Nassenfels, hol egy *Sulevis sacrum* felirattal (C. III 5900) ellátott oltárt találtak. Az apulumi feliratban (C. III 1156 és add. p. 1015) olvasásuk nem áll minden kétségen felül. (V. ö. Roscher, Lexikon d. griech. u, röm. Mythologie s. v. Suleviae S. 1595. 27 és Pauly—Wissowa RE. s. v.) Annál több bizonyságot nyujt oltárunk arra nézve, hogy tiszteletük nálunk is honos volt. Aki állította, *Ilurica* az első nő, akit tisztelői között ismerünk, és az is bizonyos, hogy nem lehetett római nő. Mintha Illyrica volna az igazi neve (C. III 14275[1] Salonae), azonban egyszer egészen úgy is, mint kövünkön, *Ilurica* olvasható, mégpedig szintén egy dalmatiai feliratban (C. III 8441). A két név tehát azonos és egyformán annak bizonyítéka, hogy a nő illyr származásu volt. Az aquincumi Ilurica azonban már mint római nő az *Ulpia* nevet viseli, ugyanazt, melyet Traianus császár, bizonyára azért, mert a polgárjogot neki köszönhette.

Eszerint itt is Suleviae a bennszülöttek istenségei voltak és a nevük semmiesetre sem tekinthető latin eredetűnek, vagyis Suleviae és Silviae (erdei nők) nem lehetnek ugyanazok.

Az oltárkövet az Aquincumi Múzeum Bot István pályaőrtől kapta, ki a Malomdülőben találta, amidőn 1908-ban ott egy kis házat épített magának. Lásd Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 164. Száma **274** (474 helyett, mint idézett könyvemben áll).

55. Feliratos tábla istenségek domborképeivel (59. ábra). Jobboldala végig letört, de éppen olyan volt, mint a sértetlenül maradt baloldala és így könnyen kiszámítható eredeti szélessége. Jelenleg 109 cm széles, magassága 105 cm, vastagsága 13 cm, olyan vastag, hogy a falba beilleszthető legyen. Ezért hossznégyszögű volt az alakja is.

Felső része az isteneknek volt szánva. Középen, aediculaszerű pálcás keretben, tetején lapos háromszög alatt áll Juppiter egy hosszúkás, felül síma párkánnyal ellátott talapzaton. Abban a typikus állásban, szembenézve van ábrázolva, amint a legjobb görög-római szobrokból ismerjük. Egészben véve meztelen, legfeljebb a nyoma látszik a balvállára felhúzott köpeny csücskének, ha ugyan attól maradt vissza. Feje, már amennyire a kis méretek mellett lehetséges, elég tisztán mutatja a Juppitert jellemző dús göndörhajat és körszakált. A jobblábára támaszkodik, míg ballábát, térdben kissé meghajtva, hátrafelé tolja (Spielbein). A leghatározottabban Juppiterre vallanak az attributumai, amelyeknek még a tartása is az, mint más Juppiterábrázolásokon. Balkezét felemeli, hogy vele szokásos módon a földre támasztott kormánypálca gömbös végét fogja. A leeresztett jobbkezében csípője táján a villámot

tartja, Juppiternek ezen kizárólagos ismertetőjelét. Alatta a másik jellemző attributuma: a lábánál álló és reá föltekintő sas.

A tábla baloldalán ugyanolyan keretben, csak valamivel magasabb háromszög alatt áll egy női istenség. Éppen oly nagy, mint Juppiter és ugyanolyan a talapzata. Szintén szembenézve van ábrázolva, de mint női alak, ruhásan. Dús haja van és rajta magas véka, a modius, felső szélén karimával. Ruhája a derekán át van kötve és kétrétben hull alá, az alsó a lábig ér, a felső a térdek fölött félkörívben végződik. Fölemelt kezében a nyeles guzsalyt tartja, mig leeresztett jobbkezében az orsó. A kezek tartása legalább olyan, amelyből fonásra kell következtetni, csak éppen a fonal nem látszik.

A két istenség között vízszintesen fekvő és szélesebb kymatagozású keretbe foglalva olvassuk az istennőnek szóló dedikációt: *Deae Syri(ae).*

Alatta egy sörényes hímoroszlán lépdel jobbra.

Ugyanilyen, hossznégyszögű keret volt Juppiter másik oldalán és benne a felirat ET kezdete azt mutatja, hogy utána egy másik istenség neve következett, melyhez az előbbi keret második sorának Æ eleje hozzátartozott. Ennek is tehát istennőnek kellett lenni és a hiányzó rész kiegészítése, mint látni fogjuk, minden valószínűséggel *[Balti de]ae* szólhatott.

Ezen felirat alatt itt is egy jobbra fekvő állatalak hátsó fele látszik, hátán pompás nagy szárnnyal és hasán több emlővel, ahogyan a sphinxet szokták ábrázolni.

A tábla symmetrikus beosztása megkívánta, hogy hiányzó jobb részén is a feliratnak megfelelő istenkép legyen, amilyen Dea Syriáé a baloldalon.

A baloldali keretes felirat második sora tovább folytatódott a jobboldali keretben.

A tábla alsó, valamivel magasabb része tartalmazza azt a feliratot, amelynek kedvéért tulajdonképpen a kőtábla készült. Alig hiányzik valami belőle, mert a jobboldalán még látszik annak a keretnek belső széle, mely a három oldalon széles, vályuszerű tagozással szegélyezi.

A betűsorok lefelé fokozatosan alacsonyabbak lesznek, úgyhogy az utolsó sor kis betűit már a keretre vésték. Különösen az első sorok betűi oly szabályosak és szépek, aminők nálunk csak azokban a feliratokban fordulnak elő, melyek a Kr. u. II. század közepéből valók.

Ezt a hosszúkás négyszögű keretet a felirattal kétfelől pelták díszítették. A baloldalon még teljes épségben fennmaradt peltára jellemző két szarva, melyek közül a felső bekunkorítva háromlevű virággal végződik, az alsónak végét pedig a griff feje alkotja. A pelta közepére stilizált virágornamentum van bevésve.

59. KÉP.

A felirat elejétől végig így szól:

Deae Syri[ae] *et [Balti de-]*
ae pro sa- *lu[te Aug.]*
C. Jul(ius) Sextinus con-
ductor ex decr(eto) ordin(is)
k(anabarum?) secund(um) conduct(ionem) arcum
cum ianuis tegu[l]a tectum
inpendis suis fecit. Mag(istris)
Jul(io) Viatore et Belli[c]io Firmino.
L(ocus) p(ublice) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum).

A táblát a rajta levő domborképek és feliratok egyaránt teszik érdekessé. A feliratok részben istenekre vonatkoznak és mint az oltárokon, a nekik szóló dedikációkban nevök dativusban állott. De csak az egyíké maradt meg.

Az elején olvassuk *Deae Syri[ae]*, akinek a tábla tulajdonképpen dedikálva van. A rómaiak azért nevezték egyszerűen a syr istennőnek, mert nemcsak Bambykében, hol Atargatis néven ismerték és legtekintélyesebb temploma állott (ezért a város neve Hierapolis), hanem másutt is Syriában tisztelték. Preller, Römische Mythologie[3] II S. 396.

Rómába valószínűleg rabszolgák és kereskedők révén került és a Tiberis jobbpartján (trans Tiberim) volt temploma. Daremberg-Saglio Dictionnaire des antiquités IV p. 1592. A provinciákba tiszteletét katonák is hozhatták, kik Syriában szolgáltak vagy oda valók voltak. Így Britanniában egy cohors I Hamiorum tisztjei voltak a hívei (C. VII 758. V. ö. Domaszewski, Religion d. röm. Heeres S. 52. 58). Máshol nyugaton kevésbbé találjuk. Nem is találkozunk ott oly nagy számmal syrekkel, mint különösen Daciában, amelynek lakosságában a keleti elem kiváló szerepet játszott. Syr kereskedők (Suri negotiatores) két helyen fordulnak elő a feliratokban, Apulumban (C. III 7761) és Sarmizegetusában (C. III 7915), hol a syr istenségek élén Malagbel áll. A rájuk vonatkozó felirat (C. III 7954) szerint P. Ael. Theimes, tehát egy syr ember, aki azonban római polgár lett, templomot épített nekik és a feliratot szinte éppolyan díszes, ha nem díszesebb táblára vésette, mint a mienk. Torma, Arch. Epigr. Mitth. VI S. 109. Téglás, A várhelyi Syrus templom. Arch. Ért. 26, 1906, 321—330. l. Ugyanonnan valók még a C. III 7955. 7956. 12580 feliratok, mindegyik Malagbel nevével, mintha neki nem is egy, hanem több temploma lett volna. Daicovici, Dacia I (1924) p. 228. V. ö. Floca, I culti orientali nella Dacia. Ephemeris Dacoromana VI (1935) p. 222. Dea Syria tisztelete azonban eddig még csak Ampelumban (Veczel C. III 7864) és Hidegkúton (C. III 956) hagyott nyomokat. Floca u. o. p. 231.

Daciából a syrek könnyen jöhettek a Dunán is Pannoniába, de akiket nálunk találunk, azok inkább katonák, mint polgáremberek. Egy újabb aquincumi sírfelirat is az Aquincumi Múzeumban (száma **285**, Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 176) egy centurióról szól, aki *domo Syria Palestina colon(i)ae Capitolina*, vagyis Jeruzsálemből származott. A brigetiói Dolichenustáblát (Láng, A brigetiói Dolichenum, Klebelsberg-Emlékkönyv 99. l.) az I. Seleucus által alapított Zeugma (nem messze Dolichétől) tanácstagja, *Domitius Titus dec(urio) Seleu(ciae) Zeugm(a)e* állította ugyan, egy másik ószőnyi feliratban (C. III 4331) pedig csupán *ex civitate Zeugma* szerepel, de az

Ószőny környéki Zselizben (C. III 11076) látható sarkophágon említett Aelius Domitius, ki *domo Erapuli civis Surus*, a II. legio veteranusa volt. Erapuli nyilván ugyanaz, mint Hierapolis, ahová Dea Syria való volt. A syr elemet mindenesetre tömegesebben képviselték azok a csapatok, melyek nálunk tartózkodtak. Cumont, Textes et monuments figurés relatifs aux mystéres de Mithra I p. 247, jegyzet 8. Ezen segédcsapatok syr eredetét nemcsak elnevezésük, hanem egyes katonák tulajdonneve is elárulja. Csak ők voltak azok a katonák, kik saját honi fegyverzetükkel, az íjjal ellátva (sagittarii) voltak. Még Aquincumtól legtávolabbra, Győrben található az ala I Augusta Ituraeorum sagit(tariorum), mely a Corpusban közölt LXXXIV diploma szerint Kr. u. 167-ben Alsó-Pannoniában állomásozott. Az Ituraeusok syriai néptörzse Palaestina északkeleti részében lakott és onnan származott *Bargathes Regebali f(ilius) eq(ues alae) Aug. Ituraeorum domo Ityraeus* (C. III 4371). De a többi győri feliraton (C. III 4367. 4368. 11083) kívül Budán is akadt az *al(a)e Eturaeorum* egy kiszolgált katonája (C. III 3446). Egészen bizonyosan már Pannonia inferior helytartója alá tartozott kezdettől fogva a cohors I miliaria Hemesenorum sagittariorum equitata (C. III 10304), melynek állomáshelye Dunapentele volt, hol feliratainak egész sora került napfényre. L. Paulovics, A dunapentelei római telep (Intercisa), Arch. Hung. II 1927, 54. l. 68 sk. Nevét a syriai Emesa után kapta, ahonnan kiegészítették. A katonák közül többen megtarthatták nevöket. Ilyenek C. III 10316=3334: *Marcus Aurel(ius) Deisan domo Hemes(a)* vagy C III 10318: *M. Aur. Sallumas vet(eranus) ex tess(e)r(ario) coh(ortis) (miliariae) Hemes(enorum) domo Hemesa.* V. ö. C. III 10315. A harmadik syr csapat, melynek állomáshelye Aquincumhoz egészen közel, Szentendrén (Ulcisia castra) feküdt: a cohors I (miliaria) S(everiana) S(urorum) s(agittariorum) volt és a feliratokban a három S betű közül az első Severiana rövidítése, amely melléknevét Alexander Severus császártól (222—235) kapta. Szentendrén két emlékkövet is állított, melyek közül az egyik (C. III 3638) Alexander Severus, a másik (C. III 3639) a felesége, Iulia Mammaea tiszteletére szólnak. Egy felirat (C. III 10581), mely a cohors jelvénytartójától (signifer) származik, Leányfalun került elő. Valamennyien azt mutatják, mily közel jutottak a syrek Aquincumhoz. Jelentékeny számmal, mint az exercitus Syriacus különítményei (vexillarii sagittarii) jöhettek azok, akik közül az egyiknek sírkövét (C. III 13483 a) Carnuntumban találták. A syreknek ez a tömeges megjelenése ugyan már a Kr. u. III. századra esik, midőn az uralkodók maguk is a keleti, főleg semita vallások legbuzgóbb terjesztői voltak. De annak kezdete már a Kr. u. I. században mutatkozhatott és mindenesetre a II. században jelentékeny lehetett.

Ilyen környezetben érthető, hogy Aquincumban Dea Syria tiszteletének most már a második emlékét mutathatjuk be. Az elsőt egy régebbi felirat (C. III 10393) *Diasuriae* szentelve őrizte meg.

Az oltárköveken is lehetnek domborképek, melyek a feliratok isteneit ábrázolták. Ezen a táblán még két ilyen alak maradt meg. A balra álló istennő csak a tőle jobbra olvasható feliratban említett Dea Syria lehet.

A rómaiak az idegen isteneket rendesen abban a formában ábrázolták, melyet a görögöktől átvettek. Legfeljebb az attributumok különböztették meg.

Dea Syria még leginkább Demeterhez hasonlít, akivel a rómaiak azonosították is. V. ö. C. VII 759: *eadem mater divum Pax, Virtus, Ceres, dea Syria.*

Táblánkon egyenesen állva, földig érő ruhában, fején a modiusszal látjuk, Cereshez hasonlóan. Amint azonban Lucianus (Dea Syria 31) leírja szobrát, mely a hierapolisi templomban oroszlánokon nyugvó trónszékén ülve ábrázolta, fején a sugárkoszorúval és falkoronával, egyik kezében a sceptrumot, a másikban az orsót tartotta. Roscher s. v. Syria S. 1630. Pauly-Wissowa RE. Dea Syria S. 2243. Ezen attributumok közül az orsó és a hozzátartozó guzsaly, mint különösen jellemzők, valóban ott láthatók, alakunk két kezében és kétségtelenné teszik Dea Syriát. A falkorona csak Syriában illette meg, mert ahol tisztelték, minden városnak védőistennője volt. A rómaiak könnyen fölcserélhették a modiusszal, mely jobban felelt meg egy fonó istennőnek. A legfeltűnőbb talán, hogy áll és nem ül oroszlánok által tartott széken, mint hierapolisi szobra.

Dea Syriát sokoldalúsága (Daremberg-Saglio, Dict. IV p. 1593) könnyen azonosíthatóvá tette más istennőkkel. Mint istenek anyja később összeolvadt a phrygiai Cybelevel (Gressmann, Die orient. Religionen S. 57), kit a rómaiak Mater magna néven jól ismertek oroszlánok között trónolva. Az oroszlán tehát ezen a réven is lehetett Dea Syria állatja. Csak így magyarázható, hogy táblánkon ott lépdel alatta az oroszlán. Hogy mennyire összetartoztak, mutatja egy hierapolisi érem is, melyet Gressmann u. o. S. 71 Abb. 30 közölt. Rajta egy kis templom jobboldalán oroszlánoktól tartott trónszéken ül Atargatis vagy dea Syria, elől a mezőben pedig éppúgy jobbra megy az oroszlán, mint táblánkon. V. ö. Roscher s. v. Syria S. 1638.

A sémi pogányság felfogása szerint az istennőnek férfi párja (paredros) volt és Atargatist egy Baal oldalán, mint Hadad feleségét tisztelték. Az imént idézett érmen is Hadad az, kit a templom másik, bal oldalán látunk. A rómaiak persze Hadadot ezen néven nem ismerhették, hanem mint Rómában két összetartozó oltár mutatja, míg a Diasuriának (Dea Syria) dedikált oltár

(C. VI 115. 116) az istennőt két oroszlán között trónolva ábrázolja, a másik oltár (C. VI 117), melyen az isten két bika között ül, Juppiternek van szentelve. Hadad helyét tehát Juppiter foglalja el és a Rómavárosi (C. VI 116. 399) feliratban a dedikáció *Iovi o. m et Deae Suriae* szól. Pauly-Wissowa RE. Dea Syria Sp. 2239. Így most már értjük, hogy táblánkon Dea Syria alakja mellett mit keres Juppiteré, mely nyilván azért áll a középen, mert ez a hely illette meg, mint a rómaiak legfőbb istenét és így került Dea Syria tőle jobbra, a hol Juno szokott lenni.

Táblánkon azonban, mint láttuk, három istenségnek volt helye, mint az idézett hierapolisi érmen és egy ujonnan, Durában talált reliefen (Jahreshefte 27, 1932, S. 173), melyen Hadad és Atargatis között egy phalerákkal díszített signum, mint a római hatalom symboluma foglalja el Juppiter helyét. Hasonló két, nyilván összetartozó bronzplakett ugyancsak Bulgáriából (Bulletin de l'Institut arch. Bulgare 7, 1933 p. 414 Fig. 171. 172), az egyiken látjuk az ülő Iuppitert, a másikon pedig külön aediculakeretekben két ülő nőt és az egyik az oroszlánnal mindenesetre Dea Syria. Csak természetesnek találjuk tehát, hogy abban a keretben, mely nálunk a jobb oldalon egészen hiányzik, sem lehetett más, mint egy istennő.

Neve épp olyan keretben állott Iuppitertől jobbra, mint tőle balra Dea Syriáé. A két nevet az *et* kötőszó kapcsolta össze és az *ae* végső szótag is, mely a tulsó oldalon levő keret második sorának elején olvasható, kétségtelenné teszi, hogy női istenségről van szó. Természetesen csak olyas valakire gondolhatunk, aki Dea Syriával valami összefüggésben állott, akit mellette tiszteltek, mint pld. Mater magnát. C. IX 6099 Brundisium: *sac(erdos) Matris Magnae et Suriae Deae.*

A legutolsó magyar Aquincum-vezetőben (1933) még Caelestis Diana látszott valószínűnek, de később feltűnt, hogy ez a név hosszabb, semhogy a keretben elférhetett volna. Ellenben Baltis istennőé éppen beleillik: *Baltis* ugyanis a ligaturákkal és utána *deae* első szótagja pontosan hat betűhelyet foglal el, amennyi a túlsó oldalon is a keretes táblácska megfelelő helyén található. Márpedig Baltis annyival bizonyosabb, mert ugyancsak Aquincumból régibb idő óta ismeretes egy felirat, mely neki és Dea Syriának szól és egy templom állott, melyet tehát a két istennőnek közösen emeltek. C. III 10393: *Balti diae divinae et Diasuriae (= deae Syriae) templum f(ecit) T. Fl(avius).*

Különben is Baltis éppolyan syr istennő volt (v. ö. Cumont, Die oriental. Religionen 3. Aufl. 1931 S. 103. Pauly-Wissowa RE. II Sp. 2842. Wissowa, Religion u. Kultus der Römer S. 301 A. 2.), mint maga Dea Syria.

Az Euphrat mellékéről Osrhoënéből származott és De Syriával együtt terjedt el nálunk. Daciában csak egyszer fordul elő egy apulumi feliratban. Österr. Jahreshefte 5 (1902) Beibl. Sp. 113: *Balti caeles(ti)*, amely melléknévvel a szintén sémi Tanitot hívták Carthagóban. Jones (The Cults of Dacia p. 290) kelta istennőnek mondja, de téved. Zeiss Anuarul vol. II (1933—1935) p. 258. Floca, I culti orientali nella Dacia. Eph. Dacoromana 6 (1935) p. 231 nem említi.

Ellenben nem feltűnő, hogy Pannoniában (Schober, Grabsteine S. 219. Dobiaš, Orientálni vlivy v rimském podunaji 1928 p. 38) annál gyakrabban fordul elő? Az idézett aquincumi feliraton kívül egy Környén talált oltáron (C. III 10964=4273) *Deae Balti Flavia Victorina pro se et suis om(nibus) v. s. l. m.* olvasható, sőt Aquincumhoz egészen közel, Dunakeszin egy másik oltár került elő, melynek felirata (C. III 10574) *Balti Aug(ustae) sacr(um) Catonius (?)*. Most már az sem lehet kétséges, hogy amint táblánk baloldalán Dea Syria, jobboldalán a hiányzó keretben meg Baltis alakja állott.

Ha egy harmadik, ószőnyi kőemléken a *Balti* felírás (C. III 10973) nem volna bizonytalan, rajta az istennőt ülve láthatnók, az amazonok öltözetében, meztelen félmellel, bal kezében a duplaélű csatabárdot (bipennis), jobbjában a pelta-alakú paizsot tartva. Baltis más, biztosabb ábrázolását nem ismerjük, legkevésbbé álló alakját, melyet a magas aediculakeret feltételez és amely nem lehetett másféle, mint Dea Syria a túlsó oldalon. A pelta minden bizonnyal attributumai közé tartozhatott.

Még csak az a kérdés, mit keres a sphinx, melyet a jobboldalon látunk. Kétségkívül Baltishoz tartozott, mint a baloldal oroszlánja Dea Syriához. Idáig a sphinxek jóformán csak római síremlékekről ismeretesek és prophylaktikus jelentésük van. De mindenesetre más az értelmök, ha istenségekkel kapcsolatban előfordulnak, mint pld. káriai érmeken, melyeken Aphrodite két sphinx között ül. Daremberg-Saglio, Dictionnaire s. v. Sphinx p. 1439. Nálunk Szombathelyen az egyik oltárfelirat (C. III 10913) *Sphinx[i] Metili(us)*, egy másik (C. III 10914) *Spincibus (sic) Augg. sac. Domitia Victorina* szól. A sphinxek lehettek himneműek és szárnytalanok, mint Egyptomban, Keleten azonban felső részök nő és ilyen volt a táblánk sphinxalakja, melyet hasa alatt az emlőkkel, hátán pedig messze hátrafelé kiterjesztett szárnnyal ábrázoltak. Ezen keleti eredete aztán könnyen érthetővé teszi, miért lehetett Baltis állatja, úgy ahogy az oroszlán Dea Syriáé volt.

Az istenségnevek után *pro salu(te)* azt jelenti, hogy a táblát valakinek üdvéért állították, aki csak a császár lehetett. Azon a kevés helyen, mely a

jobboldalon a felirat végén még maradt, nem is férhetett több el, mint *Aug(usti)*, esetleg AVGG, amikor két császárról volna szó és ezek Marcus Aurelius (161—180) és Lucius Verus (161—169), akiknek uralkodása alatt tehát a tábla készülhetett.

A felirat folytatása a kőtábla alsó felére esett, abba a hossznégyszögű keretbe, melyet két oldalán pelták díszítettek. Ezek a pelták, máskép amazonpaizsok, mint az amazonok, kiknek fegyverzetéhez tartoztak, kisázsiai származásúak és könnyen kapcsolatba hozhatók a syriai istennőkkel, akiknek tiszteletére a tábla szólt. A római ornamentikában azonban annyira általánosak, hogy minden bizonnyal itt is csak mint díszítmények szerepelhetnek. Tulajdonképpen a háromszögű fogantyúkat (ansae) pótolják, melyek más táblák két oldalán kiállanak. Ebben a gazdagabb, zoomorph formában, amikor a két szarv, vagy az egyik, mint a táblánkon, griffejekben végződik, inkább csak a díszes emléktáblákon fordulnak elő, pld. Angliában a legio II Aug. kövén, melyet Zingerle, Kyknos-Relief, Österr. Jahresh. XXI—XXII (1922—1924) S. 245 Abb. 85 bemutat. Nálunk egy nagyobb síremléken (képe Budapest Régiségei VII 1900, 49. l.) találjuk mely a Kr. u. II. századból való. Vele egykorú lehet a mi táblánk is.

Már a keretnek ez a díszes kiállítása azt mutatja, hogy a tábla a nagy nyilvánosságnak volt szánva.

Az oltárfeliratokhoz hasonlóan, az istennőknek dativusban álló neveire nominativusban következik a dedikálóé: *C. Jul(ius) Sextinus*. Csak az a kérdés, hogy Sextinus római polgár létére, akinek neve tisztán latin és elég közönségesnek látszik, hogyan ajánlhatta a táblát syriai isteneknek. Lehet, hogy egyszerűen híve volt ezeknek, de mindenesetre jómódú és előkelő polgárnak kellett lenni, hogy ilyen szép emléket állított.

A felirat mindössze annyit jegyez fel róla, hogy *conductor*. Hogy minek a bérlője, az nincs megmondva. Még legvalószínűbb, hogy az állami vámok (publicum portorium) bérlője lehetett és mint ilyen maga is megfordulhatott Keleten, hol megismerhette az odavaló vallásokat. Mindenesetre nagy személyzete volt és abban, mint a feliratok hosszú sora bizonyítja, sokan voltak rabszolgák, akik azok tiszteletét Keletről magukkal hozták. Cumont, Die orientalischen Religionen[3] S. 97.

A keleti istenségek nagymérvű elterjedése, mint tudjuk, a Kr. u. III. században történt, amikor a bérlők helyét a vámkezelés élén már procuratorok foglalják el, kik közvetlenül a császárnak voltak alárendelve. Ez a változás Commoda császár idejében, Kr. u. 182 körül (Domaszewski, Arch. Epigr. Mitth. 13, 1890 S. 134) kezdődhetett, és mert még conductorról

van szó, feliratunknak ezt az évet megelőző időben kellett keletkezni. Ez az adat azért is fontos, mert eszerint a syriai istenségek kultusza nálunk már a Kr. u. II. században ismeretes volt.

Sextinus azonban így sem lehetett egészen magánember, mert mindjárt a conductor után olvassuk, hogy *ex decr(eto) ordin(is)* járt el. *Ordo* a tanácsot jelentette, melynek tagjai *decuriones* voltak és ezért rendesen decretum decurionum áll. Ilyenkor a község (municipium vagy colonia) is említve szokott lenni, melynek tanácsa a határozatot (decretum) hozta. Itt természetesen Aquincumra gondolunk, ahol a táblát találták, de nem ezt olvassuk, hanem egy K betűt, amely, ha egy városnév rövidítése volt, még leghamarább a legközelebb fekvő Carnuntumot jelenthette, amelyet *K* betűvel is írva és rövidítve (C. III 4539, 4554) találunk. Ámde a *K* betű ezen a helyen éppúgy szolgálhatott a *canabae* megjelölésére (C. III 1100. 1214), ahogyan azt a katonai városrészt hívták, mely a tábor közelében keletkezett és nevét az első fabódék (canabae) után kapta.

Igaz ugyan, hogy olyformán is körülírhatták, amint éppen egy aquincumi feliratban (C. III 3505) olvassuk: *vet(erani) et c(ives) R(omani) co(n)s(istentes) ad leg(ionem) II ad(iutricem)*. Ez a felirat annál tanulságosabb, hogy nem a két duumvirt, hanem a két magistert említi, akik a canabák előljárói voltak. Már pedig táblánkon is ők szerepelnek és így nem lehet kétség aziránt, hogy a *K* betűvel a canabákat jelölték. Legfeljebb az a különbség, hogy az idézett feliratban a két magister az oltárról gondoskodik, táblánkon ellenben azért fordulnak elő ablativusban: *mag(istris) Iul(io) Viatore et Belli(c)io Firmino)*, hogy az időt meghatározzák. Akárcsak a consulok. Persze az évet nem tudjuk meg, említésök annyiban mégis fontos, hogy, mivel a canabák nem lehettek későbbiek a II. századnál, újabb adatot nyerünk arra nézve, hogy feliratunk sem lehet későbbi.

Amint a két magister a canabák mellett szól, époly kevéssé mond ellene az ordo, mert a canabáknak is, ha a városok módjára szervezve voltak, lehetett tanácsuk. De éppígy előfordulhat a canabák conductora. Röm. germ. Korrespondenzbl. 7, S. 89. V. ö. Österr. Jahresh. 12 (1910) S. 139 ff.

Sextinusnak, mint bérlőnek, természetesen szerződése volt a bérletre nézve. Legalább ez a helyes olvasás: *secund(um) conduct(ionem)*. V. ö. Dessau 2588: secundum voluntatem testamenti. És Sextinus ennek értelmében, annak megfelelve *arcum inpendis suis fecit*, vagyis a saját költségén állította a kaput, még pedig *cum ianuis tegu[l]a tectum*, ajtókkal ellátva és lapos téglával fedve. Nem érdektelen, hogy az arcus más feliratokban sem igen

van magában említve. Az egyik apulumi feliratban (Österr. Jahresh. 5 Beibl. Sp. 114): *exedra cum arcu.* Mainzban *arcus et porticus* (Mainzer Zeitschr. 7, 1912 S. 12) vagy *arcus cum signis* (Korresp. Bl. 17, 1898 S. 203) és talán leginkább hasonlít C. III 10917: *arcus aetoma* (háromszögű orom), *porta valvis et columnis exstructae.*

Az arcus tulajdonképpen bolthajtásos ívet jelent, ahogyan Rómában a diadalkapukat hívták, de oszlopokról, melyek díszítették volna, nem lévén szó, csak valami egyszerűbb kapura gondolhatunk, aminők a vidéki városokban is az utcákon keresztben vagy a fordulóhelyeken állottak. Az ajtók még leginkább egy elzárható városkapura mutatnak és ennek talába illesztették ezt a keleti istenségek tiszteletére szóló feliratot, melynek rendeltetése ilyenformán az volt, ami az épületek feliratainak (Bauinschrift).

Ezért olvassuk a felirat utolsó sorában a typikus rövidítésekkel írva: *L(ocus) p(ublice) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum).* Ugyanígy C. III 3487. Ez a hely pedig csak ott lehetett, hol a canabák voltak, mert a tanács hatásköre máshová alig terjedhetett. Ámde a táblát nem találták Óbudán, hol eddigi feltevésünk szerint a tábornak a canabákkal feküdni kellett, hanem Aquincumnak északi részén, az ú. n. polgárvárosban. Azt mégsem gondolhatjuk, hogy a táblát Óbudáról cipelték volna ide. Annál valószínűbb, hogy a kapunak is valahol ott kellett állani, ahol a táblát találták.

Lelhelye a gázgyári munkástelepen, annak déli oldalán 1913-ban ásott négyszögű szennygyüjtő akna. Itt ugyan nem akadtak olyan falak, melyek egy kapu maradványainak tekinthetők lettek volna, de nem is kellett a kapunak szabadon állani, még inkább lehetett a városfal kapuja, melyen a táblát könnyebb volt elhelyezni, mint egy oszlopokkal díszített diadalívalakú kapun. Ez a feltevés pedig azért is lehetséges, mert tudjuk (Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde 1933 S. 13), hogy a polgárvárost csakugyan fal vette körül és ennek déli fala körülbelül abba a vonalba eshetett, melyben a tábla napfényre került.

Előbb Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 99 publikáltam. Száma **363**.

56. Venus victrix ülő szobra (60. kép). Hiányzó feje és nyaka nélkül 82 cm magas. A négyszögű trónszéknek háttámlája volt és karfái lehettek. Alsó részén legfeljebb baloldalának váza, de láb nélkül, a jobboldalán a csavart keresztléc látható.

Az istennő úgy ül rajta, hogy térdeit messze előre tartotta. Alsó testének egész baloldala azonban letört. Ellenben a jobblábának csak a lábfeje nincsen meg. Az ülő helyzet megkívánta, hogy a nőt még inkább, mint a férfit, alsó testén köpenybe burkolva ábrázolják. A köpeny, melynek csücske

a balválláu fekszik, hátulról a bal oldalán jön elő és vastag ráncai takarják a térdeket. A jobbláb térdén megfeszülnek, amint alsó lábszárához símulva felhúzódnak.

Nyaka alatt egy szalag és rajta egy kis csüngődísz nyoma maradt. Mind a két, félig letört felső karja meztelen, a jobb valamivel jobban eláll, mint a bal. A felső testet a chiton borítja és szintén a balvállon van összetűzve; a jobb válláról lecsúszott és a jobbmellét szabadon hagyja. Bal oldalán a ráncok függélyesen esnek és balmelle alatt felkötve látszanak. Feltűnő a kettétört törzsének karcsúsága. A chitonnak fínom ráncai szorosan tapadnak hozzá és igazán művészi kivitelről tanúskodnak. Hasonlóképpen a jobbmellet szabadon hagyja egy badeni (Baden bei Wien) relief, mely Venus victrixet ábrázolja, amint az előtte álló ifjúnak egy sisakot nyujt. Kenner, Arch. Epigr. Mitth. III (1879) S. 29. Taf. IV. Szobrunkon azonban még ott látjuk jobb vállán a hevedert, mely mint széles, kétfelől szegélyezett szalag a felső testen keresztben jön le derekáig, ahol ovális gomb díszíti és azon alól vége szabadon lelóg. Ezen a hevederen pedig csüngött volna a kard és még bizonyosabbá tenné, hogy fegyveres női alakkal van dolgunk, aki nem lehet más, mint Venus victrix. Egészen így felfegyverkezve és meztelen fél mellel mutatja ugyanis Aphroditet az athéni Múzeumban egy epidaurusi álló női szobor (Röm. Mitth. 1902 S. 232) is, mely azonkívül mint művészi alkotás annyira hasonlít hozzá hogy Hekler méltán annak a mintaképnek tartotta, mely után a szobrunk készült. Ez legfeljebb abban különbözik tőle, hogy az istennő díszes karosszékben ül és mint kultuszszobor lehetett a templomban felállítva.

60. KÉP.

Aquincumban ugyan nincs más jele annak, hogy Venus victrixet tisztelték volna. De Carnuntumban két összetartozó felirat (C. III 11139. 11140) is akadt, melyek *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) H(eliopolitano) Veneri victrici* Commodus császár üdvéért szólnak. Venus victrixet mással nem is kapcsol-

hatták össze, mint az uralkodóval vagy a római állammal, amint ezt meg egy erdélyi felirat (C. III 1115 Marosportus) mutatja: *Veneri victrici pro salute imperi et* S. P. Q. R. Egyszerűen *Veneri victrici* dedikált feliratok találhatók még Szombathelyen (C. III 4152. 4167), Spalatóban (C. III 1964. 1965). V. ö. Toutain, Les cultes païens I p. 384.

Óbudán, a Pacsirta-utca csatornázásánál 1913-ban találták, és mert előbb a Magyar Nemzeti Múzeumba vitték, először Hekler publikálta. Arch. Értesítő 33, 1913, 277. l.

Újabban kiadta Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 110. Abb. 54. S. Ferri is közli képét Arte Romana sul Danubio 1933, p. 205 fig. 226 (statua feminile seduta). Száma **357.**

61. KÉP.

57. Victoria kerek szobra (61. kép). Törzsének felső része a kebleken fölül és így a feje is hiányzik. Magassága 93 cm. Talapzata lapos kőlap, belőle félig kiemelkedik a földgolyó, melyen meztelen lábbal áll Victoria, egyenes testtartással és szembefordulva a nézővel. A chiton alsó szélét bokái körül látjuk. Ráncai szorosan hozzátapadnak lábszáraira, kétoldalt pedig elállanak, amint a szél hátrafújta őket. Victoria ugyanis éppen akkor leszállt a magasból. Hasonló a tunica felső része, mely a derekánál átkötve volt. Ennek ráncai is a test formáihoz illeszkednek és a hasát kiemelve, alatta öblösen összeérnek.

Hátán semmi nyoma a szárnyaknak, mert feljebb nőhettek ki, mint amennyire a szobor megmaradt. A karok is úgy törtek le, hogy semmi sem látszik belőlük. De mint más Victoriaszobrok mutatják, fölfelé, a magasba nyúlhattak és a kezükkel koszorút tartottak. Ilyen Victoriaalak különösen a kisebb bronzok között elég szép számmal található, pld. Haug-Sixt, Die röm. Inschriften u. Bildwerke² S. 171 n. 514. Mint kőszobor legfeljebb az a sokkal szebb példány hasonlíthatott hozzá, mely a Metz melletti Sablonból ismeretes. Westdeutsche Zeitschrift I (1882) Taf. VI. Ez a typus Paionios olympiai Nikeszobrára vezethető vissza.

A kotrógépnek köszönhető, mely még 1896-ban az esztergomi vasuti

híd irányában, a balparthoz közel emelte ki a nagy Duna vizéből. Így került Rákospalotára, Fischer Károly Eötvös-utcai házába és innen az Aquincumi Múzeumba.

Említi Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 160. Száma **278**.

58. Szobortöredék (62. kép), mely 21 cm magas és első tekintetre akroteriumnak látszik, de jobban megnézve, a csúcsban összefutó levélszárak ruharáncok, melyek Victoria alsó testén szélesen elterülnek, amint a földre szálló Victoriánál a szél hátrafújta és lábaihoz hozzászorította. Victoriát rendesen gömbön állva látjuk, de itt négyszögű talapzata van és a reá omló ruharáncok között csupán az előlépő jobblába tűnik fel. Másrészt a talapzat előlapján látható négyszögű csaplyuk arra szolgált, hogy egy orom csúcsán minél biztosabban megerősíthető legyen. Szinte bizonyos tehát, hogy ezen az alapon Victoria alakja sem lehetett más, mint akroterium. Formája, mint látjuk, különösen alkalmassá tette erre és a példák nagy száma még jobban mutatja, mennyire kedvelt akroteriummotívum volt. Nálunk is egy templomféle épület tetejét díszíthette.

62. KÉP.

Nagyon régi lelet; valószínűleg a papföldi ásatásokból származik. Száma **436**.

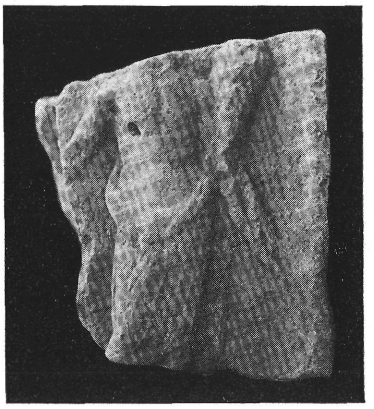
59. Négyoldalú kődúc, két oldalán reliefekkel, elől egészen ki van törve, hátul és felső lapja síma. Magassága 40 cm, szélessége 53 cm, vastagsága 37 cm. Jobboldalán (63. kép) lapos körívben bemélyített háttér, melyből egy álló női alak emelkedik ki fej nélkül. A balkezével fölfelé tartott bőségszaru után Fortunának vagy Abundantiának látszik. Felső teste meztelen, ruhája elől a köldökig lecsúszott, honnan a bal karjára húzódik, míg lefelé függélyes ráncokkal esik, úgyhogy az előlépő jobblábának formája kidomborodik. A kő balszéle letört és ezért jobbkezének csak felső karja van meg és úgy tetszik, mintha kezével az áldozó csészét tartotta volna.

A baloldal domborképe (64. kép) sokkal csonkább és legfeljebb az álló alak körvonala látszik: a ruhája majdnem egészen levált testéről és csak baloldalán vehetők észre ráncai. A másik oldalon azonban, hol a laposan mélyített háttér a kő széléig terjed, a jobbkarja oldalt kifelé nyúlt és vele éppúgy, mint Silvanus, tarthatta a kerti kést. Csak baloldalán hiányzik a faág, hogy Silvanus ábrázolása teljes legyen. De így is több mint valószínű, hogy a kő baloldalán Silvanus foglalt helyet.

Tekintve a kő vastagságát, hasonlóképpen állhatott valamely istenség

a kő letört oldalán, sőt hátul is, amely oldalt később símára lefaragták. Ilyenformán a kőkocka mind a négy oldalán volt egy istenség, mint azokon a köveken, melyek Németországban Viergöttersteine néven ismeretesek.

A kőérbereki Sabina nevű templomrom kövei között találták és ezt is, mint nehány más római követ, akkor dolgozhatták át, midőn építőanyagnak felhasználták. Száma **398**.

63. KÉP.

64. KÉP.

60. Oltár (65. kép), jelenleg 70 cm magas, derékban 30 cm széles és 32 cm vastag. Felső része letört, úgyhogy a párkánynak már nincs semmi nyoma. A lábazaton csak elül van meg a párkány: széles vályuprofil két gömbölyű pálcatag (torus) között. A lábazat oldalai le vannak símítva. A felirat eleje az istenség nevével hiányzik és most a dedikáló nevével kezdődik.

Attius | Macro | leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) | co(n)s(ul) desig(natus).

65. KÉP.

A praenomen helye kitört, mint azonban Macro más feliratairól tudjuk, *L(ucius)* volt. Ugyanez a L. Attius Macro előfordul a C. III 11077 oltárfeliratban, melyet Kis-Igmándon (Brigetio közelében) találtak, de ezen egyszerűen *leg(atus) Aug(usti)*. Feliratunkban hozzájárul még: *co(n)s(ul) desig(natus)*, consul-jelölt. Macro consulatusa Kr. u. 134-re esett, ezelőtt kellett tehát, Kr. e. 130 körül, praetori ranggal Pannonia superior helytartójának lenni. Liebenam,

66. KÉP.

Forschungen zur Verwaltungsgeschichte I. Die Legaten in den römischen Provinzen S. 342.

Találták Palota-Újfalún, egy középkori (?) épületrom falai között, amelyekre 1914-ben bukkantak. Aquincumból aligha vitték oda. Az olyan oltár, mint ez is, a helytartó székhelyén szokott állani, vagy legalább ott, hol a tartománynak legioállomása volt. Ilyen Felsőpannoniában Carnuntumon kívül Brigetio (Ószőny) volt. Ausgrabungen und Funde S. 215 tévesen mondtam, hogy Óbudán a Dunából húzták ki és idáig viziúton jöhetett Brigetióból. Száma **370**.

61. Csonka oltár (66. kép). 52 cm magas, derékban 30 cm széles, 21·5 cm vastag. Felső része hiányzik, jobb oldala mesterségesen le van gömbölyítve, sőt egészen végig síma. A lábazata azonban elül és baloldalán ép. Világosan tagolt párkánya két síma pálcatag közé foglalt hullámos kymából áll, melyhez alul egy lekerített pálca csatlakozik. Így a feliratból, mint az istenség és magának a dedikálónak neve, épp a leglényegesebb részei elvesztek és jóformán csak a vége van meg:

p]ro salu[te] | sua et suo[r]|um v(otum) s(olvit)
l(ibens) m(erito). | Imp(eratore) d(omino) n(ostro)!!!|
!!!!!! Aug(usto) III/ ⁀et Cassi(o) Dione co(n)s(ulibus).

Abból, ami a fennmaradt feliratból a dedikálóra vonatkozik, a typikus toldás, hogy az oltárt a maga és övéi jólétéért állította, oltárköveken elég közönséges. A záróformula rendes. Ezután még az idő meghatározása következhetik a két consul megnevezésével ablativusban. Elsőnek a császár neve állott és kezdődik a titulusaival: *Imp(eratore) d(omino) n(ostro)*. Maga a neve ki van vakarva, aztán megint megmaradt *Aug(usto)* és a consulatus száma. Előtte a consul szó hiányzik, olvasása tehát: *co(n)s(ule) III (tertium in annum)*. Hogy a császárt hogyan hívták, azt néha a hiányzó betűk által elfoglalt helyből következtethetjük; itt egészen biztosan a második helyen említett consul határozza meg, akinek neve tisztán olvasható. Ez pedig Cassius Dio, akiről tudjuk, hogy Severus Alexander consultársa 229-ben, amidőn a császár harmadszor viselte a consulságot. A kivakart neve eszerint ablativusban így hangzott: *M. Aur.* | *Severo Alexandro*. Dio is ekkor már másodszor volt consul, de először lévén rendes consul (Lübkers Reallexikon S. 292), *II (iterum)* nincs kiírva. Annyi bizonyos, hogy Severus Alexander consultársa

csak egyszer volt (Kr. u. 229-ben). Erről a Dioról tudni kell, hogy azonos a történetíróval, aki 80 könyvben megírta görög nyelven a római történetet Róma kezdetétől Severus Alexander uralkodásáig. Mint Cilicia helytartójának fia, maga is előkelő állásokat töltött be, és ami minket legfőképpen érdekel, 227-ben Pannonia superior helytartója lett (Liebenam, Verwaltungsgeschichte S. 163) és így Pannoniáról a saját tapasztalatai alapján írhatott.

A kő lelhelye az óbudai Viktoria (ma Bohn-féle) téglagyár.

Kiadta Kuzsinszky, Aquincum-Ausgrabungen und Funde S. 213. Száma **319**.

62. Egy kerek oszloptörzs töredéke (67. kép két nézetben), melynek átmérője csak 15 cm és a hiányzó oszlopfő felé kissé vékonyodik. Magassága jelenleg 33·5 cm. Szerencsére az a része maradt meg, melyre a felirat volt rávésve. Az első sorban a dedikáló cognomenje állhatott, de a betűk csak félig lévén meg, olvasása kérdéses. Az első betű N és a sor végén NVS bizonyos; ha a közbül álló két függőleges szár közül az egyik T és I ligálva volt, még talán *nitinus* olvasása a leglehetségesebb. A következő sorok betűi annál határozottabbak és egészen tisztán olvasható:

sig(nifer) leg(ionis) II | adi(utricis) p(iae) f(idelis)
Antoniae (sic!) | domo Mur(sa) | d(ono) d(edit) |
Imp(eratore) Caes(are) Antonino | Aug(usto)
!!! et Comaszote (sic!) | II co(n)s(ulibus).

Eszerint a dedikáló *sig(nifer) leg(ionis) II adi(utricis) p(iae) f(idelis)* volt. A *sig.* rövidítés ritkán fordul elő, de a legio előtt csak *sig(nifer)* lehetett. Rendesen egészen kiírva találjuk. A legio melléknevének *Antoninianae* kellene lenni, ha helyette *Antoniae* áll, csak a kőfaragó hibájának tulajdonítható.

67. KÉP.

Feliratunk legnagyobb érdekessége, hogy a helyet is megnevezi, ahonnan az illető katona származott: *domo Mur(sa)*. Mursa a mai Eszéknek felelt meg. Egészen így: *domo Mursa* (C. III 13374) található azon a kis sarkophágon, melyben egy ismeretlen katonának Perinthusból hazahozott hamvait helyezték el. Egy másik aquincumi sírkövön (C. III 3560) az

áll, hogy az elhúnyt *domo Ael(ia) col(onia) Mursa* való volt és ahonnan az is kitűnik, hogy Mursát Hadrianus emelte colonia rangra, felruházván az Aelia névvel, melyet ő viselt.

Az oltárfeliratokon szokásos záróformula helyett itt *d(ono) d(edit)* azt jelenti, hogy az illető, akinek neve az oszlopon említve volt, ajándékul adta azt, amit valószínűleg az oszlopnak tartani kellett. A két *d* betű között szép borostyánlevél helyettesíti a pontot.

De mint az oltárokon, ezen oszlopon is a felirat végén találjuk az időnek megjelölését. A két consul nevéhez kisebb betűket használtak. A kivakart másfél sor nyilván egy császár nevét tartalmazta, míg a másiknak neve *et Comazonte II* sértetlenül maradhatott, és minthogy vele senki más nem volt consul, bizonyos, hogy a császár kivakart nevének helyén *Imp. Caes(are) Aur. Antonino Aug. III* olvasandó. Van az Aquincumi Múzeumban egy oszlopfő (képe (Budapest Régiségei V 1897, 137. l.), mely körülbelül éppoly vékony oszlophoz tartozott, és a tetején levő bemélyedés arra szolgált, hogy egy szobormű belehelyezhető legyen. A felirata szintén a törzsön foglalhatott helyet, de csak az évet meghatározó consulok nevei olvashatók az oszlopfő abacusán. C. III 10486. Ezek pedig ugyanazok. A császár neve itt is természetesen ki van vakarva. Csupán Comazon neve után hiányzik *II* (iterum), ez azonban, mint feliratunkból látjuk, legfeljebb a kőfaragó hibájából esett ki. V. ö. Wilmanns, Exempla Inscriptionum Latinarum II 2273. Így mindkét felirat ugyanabból az évből, Kr. u. 220-ból származik. Comazon consulsága a **374**. számú feliratban is előfordul (97. l.).

A legiónak Antoniniana mellékneve rendesen Caracallától (198—217) ered, de Elagabalusnak (218—222) is Imp. Caesar M. Aur. Antoninus Aug. lévén a neve, a legio később ezt a melléknevet csak úgy viselhette, ha Elagabalus megújította. V. ö. a **472**. számú oltár feliratát 93. l.

Lelhelye biztos, Óbudán, a Kórház-utca csatornázásánál 1927-ben találták, amiből azonban éppenséggel nem tűnik ki, hogyan tartozhatott össze a másik oszloptöredékkel, mely vele nemcsak formára egyezhetett meg, hanem mindketten pontosan ugyanabból az évből valók. Épületoszlopok nem igen lehettek, sokkal inkább pótolhatta ez az újabb oszloptörzs is egy istenség talapzatát. Száma **413**.

ÁCSSZERSZÁMOKBÓL ÁLLÓ TÖMEGLELET AZ AQUINCUMI MÚZEUMBAN

ÍRTA

NAGY LAJOS

DEUTSCHER AUSZUG SEITE 307

Óbudán 1911-ben a Szél-utca 23. számú ház alapozása alkalmával a földmunkások két méter mélységben egy római épület terrazzópadlozatán zárt vasleletre akadtak. A lelet jelenleg az Aquincumi Múzeum vasszerszámokban gazdag gyüjteményében foglal helyet. Ezen tömegleletnek különös jelentőséget ad az a körülmény, hogy nem különféle mesterségeknél használatos szerszámokból áll. Valamennyi — mind a 42 darab — ácsszerszám, vagy legalább is olyan eszköz, melyek az ácsmesterségnél is fontos alkalmazásra találtak.

Pannonia területén előkerült zárt vasleletek[1] is tartalmaztak elszórtan famegmunkáló eszközöket, de ezek alapján nem állott még teljes kép előttünk a római ácsmunkások technikai felszereléséről. Szerszámokban leggazdagabb zárt lelet Sisciából (ma Sziszek) került elő a Kulpa folyóból, mely a zágrábi Horvát Nemz. Múzeum egyik nevezetessége. De ebben is mindenféle szerszám vegyesen fordul elő. Egyes ácsszerszámokat majdnem minden hazai és külföldi múzeum római gyüjteményében találhatunk.

Germániából és Galliából azonban már ismertünk oly ácsszerszámokat, melyeket hiteleseknek kellett elfogadnunk. Így elsősorban a mainzi[2] és frankfurti[3] hidak alapjainak feltárásainál kerültek elő ácsszerszámok, valamint ilyenek ismeretesek a hanaui[4] hídtól. Nem hiányoztak a saalburgi kutak feltárásainál sem.[5] Mayenből egy sír mellékleteként kerültek elő famegmunkáló eszközök, melyek minden bizonnyal az elhúnyt mesterembernek még életében használt szerszámai voltak s halála után kísérői a túlvilági vándorútján.[6] Seltzből

---

[1] A balácai zárt vasleletet ismertette *Rhé Gyula,* Balácza. 1912. 76—78 old., 11—12 ábrákon. A fenéki vasleletet leírta *Kuzsinszky Bálint,* A Balaton környékének archæologiája. 1920. 64. és köv. old. 81—85. ábrák.

[2] *L. Lindenschmit,* Römische Zimmermanns- und Pioniergeräte. Die Altertümer unserer heidnischen Vorzeit. V. T. 18.

[3] *K. Nahrgang,* Nachträge zur römischen Mainbrücke bei Frankfurt am Main. Germania XI (1927) S. 21—26.

[4] *Kutsch,* Hanau (Kataloge West- und Südd. Altertumssamml. V, 1926) S. 95—96.

[5] *L. Jacobi,* Das Römerkastell Saalburg bei Homburg v. d. H. 1897 I, S. 144 ff, 205 ff.

[6] *Eifelver.-Bl.* 23 (1922) Nr. 1, S. 4. Ez a mű nem állott rendelkezésemre, így csak *Schumacher* (Siedelungs- und Kulturgeschichte der Rheinlande II [1923] S. 278) idézetéből utalhatok reá.

egy érdekes zárt lelet méltó még a felemlítésre. Itt ugyanis egy műhely berendezése maradt fenn, de a mesterember nemcsak asztalos vagy ács volt, hanem egyúttal ércműves is, szóval a foglalkozások olyan társítása áll előttünk, mely ma már szokatlan. Ezeket a szerszámokat a műhelybe javításra küldött ércművek a Kr. u. II. század második felébe vagy a III. századba helyezik.[1]

Az óbudai zárt lelet elszigetelten áll a római provinciák szerszámleletei között. Olyan még nem ismeretes, amelynél ily nagyszámú és különféle szerszám kizárólag egy mesterséggel állott volna kapcsolatban.

Az ismeretes szerszámleletek[2] — természetesen csak a zárt leletekről beszélünk e helyen — jellemző sajátsága, hogy a legellentétesebb foglalkozások szerszámait egyesítik magukban: kézműveseszközök mellett elmaradhatatlanok a mezőgazdasági életnél előforduló vastárgyak és a háztartásnál szükséges vas felszerelések. Ennek pedig az a hátránya, hogy az eszközök biztos alkalmazását nem lehetett minden esetben megállapítani.[3] Az óbudai lelet ezekkel szemben úgy szerepelhet, mint egy provinciális ácsműhely fentmaradt szerszámkészlete. Az 1. sz. képünkön a lelet különböző jellemző darabjait rekonstruálva mutatjuk be. A szerszámok sorából — ami feltűnő is lehet — a fűrész *(serra)* hiányzik.

Zárt szerszámleletünk a provincia egyik elsőrendű kézműveségának technikai felszerelésén keresztül helyesebb megismeréséhez segít. De ezenfelül teljessé teszi azt a képet is, melyhez az írott kútfők elszórt adatain kívül az Itáliában, Galliában és másutt is az iparművészeti tárgyakon és síremlékeken gyakran előforduló műhelyjelenetek és szerszámábrázolások útján jutunk el.[4] Az óbudai lelet igen sok darabja elszórtan bár, de ezen ábrázolásokon is fellelhető.

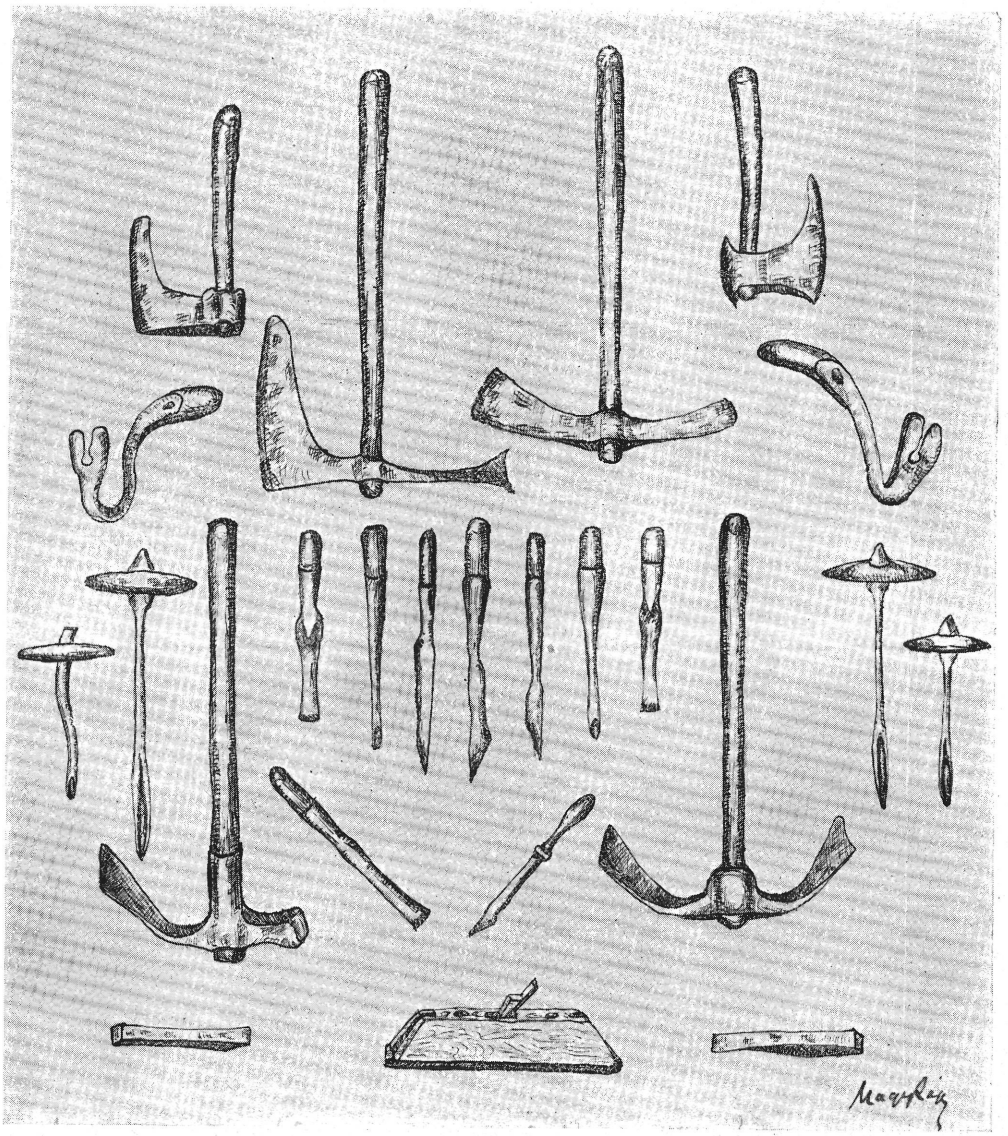
---

[1] *F. A. Schaeffer,* Un Dépôt d'Outils et un Trésor de Bronzes de l'Époque Gallo-Romaine découverts à Seltz (Bas—Rhin). Haguenau, 1927. (Publications du Musée de Haguenau [Alsace]).

[2] Itt csak az Itálián kívül előkerült nagyobb leleteket vettük tekintetbe. Jelentékenyek a következők: a *newsteadt*-i (*Curle James,* A roman frontier post and its people p. 277—291, pl. LVII—LXVII), *osterburkeni* (Westd. Zeitschr. XVI [1897] S. 325 Abb. 2; *E. Wagner,* Fundstätten und Funde aus Baden II. S. 437), *pfalzi* (Korrespondenzblatt XII [1893] S. 225), *herzbergi* (Saalburg Jb. 1910, S. 59—60, Textabb. 21, T. II—III), *kreinbachi* a Speieri Múzeumban (*L. Lindenschmit,* Alt. u. h. Vorz. V, S. 255, T. 46), a Gettenau helységtől nyugatra előkerült 75 db-ból álló zárt lelet a Darmstadti Múzeumban (VIII. Ber. der Röm.-Germ. Komm. S. 157—158, Fig. 76—79), *uranjei* (Jahrbuch für Altertumskunde III [1909] S. 3—6, Fig. 5); *šipovo*-i (Wiss. Mitt. aus Bosn. u. Herz. XII [1912] S. 144), Gradina von Medvidje-i lelet (Öst. Jhefte VIII [1905] Beibl. S. 51), *zugmantel-i* (ORL. Lief. XXXII, T. XIV—XVI).

[3] Legutóbb *B. Champion,* Outils en fer du Musée de Saint-Germain, Rev. arch. 1916, p. 216—246, c. alatt közöl egy használható szerszámtanulmányt. De itt is csak különböző leletek darabjait csoportosítja alkalmazásuk szerint. A famegmunkálásra használható szerszámok képeit az I—IV. táblákon adja. — Ezeket közli *Reinach,* Catalogue illustré du Musée des ant nat. au Château de Saint-Germain— en Laye. I (1917) p. 258 s., fig. 271 s.

[4] V. ö. *H. Gumerus,* Darstellungen aus dem Handwerk auf römischen Grab- und Votivsteinen in

I. KÉP. AZ AQUINCUMI ÁCSSZERSZÁMOK HELYREÁLLÍTOTT RAJZA.

Italien. Jbuch des k. d. arch. Inst. (Roem. Abt.) XXVIII (1913) S. 63—126, gazdag irodalmi utalással. Az itt közölt ácsszerszámokat ábrázoló kőemlékeken kívül a nevezetesebbek képei közölve a köv. helyeken: *Durm*, Die Baukunst der Römer, S. 746, Fig. 818; *Daremberg—Saglio*, Dictionnaire ... flg. 5966, 6987—89; Roem. Mitt. 1912 S. 306, Abb. 9; *C. Patsch*, Das Schandschak Berat in Albanien (Schriften der Balkankommission III [1904] S. 179, Abb, 152); *Duruy*, Histoire des romaines, V p. 245; Wiss. Mitt. aus Bosn. etc. VII (1900) S. 74, 76; *R. Egger*, Teurnia S. 42; *Nagy L.*, Kézművesszerszámok a pannoniai síremlékeken. Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve I (1923) 47—49. old. 4—6. ábrák.

Aquincum környéke fában gazdag vidék volt; erdőkoszoruzta dombok övezték észak- és délnyugatról.[1] Így a fa könnyen hozzáférhető lévén, gazdag alkalmazásra is talált. Ha a későbbi épületek szilárd anyagból is épültek, azt bizonyosra kell vennünk, hogy a limes-vonal első megszállása idején a tábor épületei s a *canabae* házai fából készültek. A csapatok mesteremberei között a *fabri* nélkülözhetetlen szerepet töltöttek be. Különösen Germániában ötlik ez szembe, mivel ott a határ jórészt mesterséges lévén, munkaalkalmuk megsokszorozódott. A katonaság fel volt szerelve ácsszerszámokkal, mint azt *Vegetius* említi:[2] *Habet (legio) quoque dolabras secures ascias serras, quibus materies ac pali dedolantur.* Az állandó polgári építkezéseknél is nagy szerepet játszott a faanyag megmunkálása és felhasználása. A faépítkezésről többen írnak, mint *Vitruvius, Plinius* és *Tacitus* is.

Az ácsok tevékenysége nem merült ki a gerendák kifaragásában. Az építkezéseknél is jelentékeny a szerepük; az épületek vázának, a mennyezetnek, a tetőszerkezetnek elkészítése az ő feladatuk.[3] Foglalkozásuk tág köre hozta magával, hogy nevükkel különféle mesterembereket is illettek. Nevük oly gyüjtőfogalom lett, mint a görög τέκτων. Szorosan vett elnevezésük a *fabri tignarii* volt, sok feliraton így is szerepelnek, az asztalosok velük szemben *fabri intestinarii* (ezenkívül *fabri laquearii, scalarii, lectarii* stb.), míg a hajóácsok neve *fabri navales* vagy *naupegi.*[4] Mint fontos iparág munkásai jól szervezett testületeket *(collegia fabrum)* alkottak mindenütt a római birodalom területén.[5] Az aquincumi testületük is jelentős tényező volt a provinciális rómaiság vallásos és társadalmi életében.[6]

---

[1] Legutóbb az Aranyárok-patak melletti korai római temető égetett sírjaiból hoztunk be nagyon sok szénné égett famaradványt, melyekkel Hollendonner tanár foglalkozott, s jelezte, hogy a Kr. u. I. és II. századra, melyből e sírok valók, sikerülni fog megállapítani az Aquincumot övező erdők faanyagát és az erdők fáinak korát is.

[2] *Epitome rei militaris II*, 25.

[3] *Gai. Dig. I, 16, 235: fabros tignarios dicimus non eos dumtaxat qui tigna dolarent, sed omnes qui aedificarent . . .*

[4] V. ö. *Schumacher*, id. m. S. 277.

[5] *Daremberg—Saglio*, Dict. II, p. 951 sq.; *Kornemann*, Fabri, *Pauly—Wissowa*, Real-Encyclopädie 12 HB. Sp. 1888 ff.

[6] A collegium fabrum egyesítette magában azokat az iparágakat, melyek általában kemény anyaggal dolgoztak. A cél elsősorban az volt, hogy a tagok társadalmi helyzetet teremtsenek maguknak, eltemetésükről gondoskodjanak, s a vallásos életben résztvehessenek. Az államra is hasznos volt ez, mert a collegia fabrum gondoskodtak a városok tűzbiztonságának ellátásáról és résztvettek az állami építkezéseknél. V. ö. *Kornemann*, id. m. S. 1888 ff; U. az., Collegium címszó, *P—W*, R—E 7 H B. Sp. 380 ff. — Aquincumban fentmaradt feliratos kőemlékeikre v. ö. Arch. Ért. XL (1923—1926) 120—121. old. Legutóbb két újabb feliratos kőemléket ástam ki Szentendrén, melyek a *collegium fabrum et centonariorum*-ot említik, s ez az aquincumi egyesületre vonatkozik. A collegium történetére v. ö. *Nagy L.*, Az aquincumi orgona feliratos bronztáblája. Egyet. Phil. Közl. 56 (1932), 92—99 old. és *Germania* 16 (1932) S. 289.

Meglepő a szerszámok tökéletessége, igen sokszor alig különböznek a napjainkban is használatos példányoktól. A szerszámokat két csoportra oszthatjuk. Az elsőbe azok tartoznak, melyek a fatörzsek feldarabolásánál és durva megmunkálásánál játszottak szerepet, a másodikba a gerendák, oszlopok finomabb kidolgozásánál és a szerkesztéseknél szereplő eszközök kerülnek.

A 2. képünkön azokat a szerszámokat látjuk csoportosítva, melyekkel a nehezebb munkákat végezték. Sok esetben a gondosabb kidolgozás el is maradhatott. A fa anyagának éghajlatunk alatt könnyen pusztuló természete miatt az ácsmunkálatokról valódi szemlélet útján nem szerezhetünk tudomást. Annyit azonban elárulnak a famunkákról Pompejiben vett gipszöntvények, hogy a magánházakban a mennyezet vázát képező gerendák durván voltak megmunkálva, sokszor négyszögletesre sem voltak faragva.[1]

2. kép, 1. szám. Kétélű fejsze *(bipennis)*. Hossza 38·5 cm, a két és nagysága különböző. Fatörzsek kivágásánál és hasításánál alkalmazták. A kétélű szerszámok közül legközelebb áll hozzá a *dolabra*. Megkülönböztetni azonban könnyű, mert az utóbbit ismerjük egy aquileiai feliratos kőről, melyen az elhúnyt mint *dolabrarius coll(egi) fabr(um)* van megnevezve és vállán viszi szerszámát.[2] Dolabrák ismeretesek még Traianus oszlopáról,[3] egy intercisai[4] és két carnuntumi sírkőről[5] és a newsteadi leletből.[6]

2. sz. Ácsbárd. Hossza 33 cm, egyik oldalán a nyél irányában megnyujtott fejszeformával, másik oldalon vízszintes síkban fekvő kapaszerű végződéssel. Római leletekben ezen alakban az ácsbárd ritka.

3—6. sz.-k. Kapacsok *(asciae)*. A 3—5. sz.-k alakra megegyeznek. Kapaalakú részük tompaszögben hajol meg; másik oldaluk kalapácsalakú. A nyél megerősítésére hosszú, belül üres tok szolgált, mely alsó végén szögletes formát vett fel. Hosszúságuk 21·2 és 23 cm közt váltakozik. Az *ascia* elnevezést különböző alakú kétvégű eszközökre alkalmazták (így csákányokra és baltákra is). *Oudin* a galliai sírköveken gyakori *sub ascia dedicavit* felírás

---

[1] *Blümner*, Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern II, S. 316; *Overbeck*, Pompeji S. 450.

[2] *CIL* V. 908.

[3] *Froehner*, La colonne Trajane pl. 150.

[4] *Oroszlán*, Arch. Ért. XXXIX. (1920—1922) 7. köv. old. 5. ábra. Sajnos, hogy az itt közölt ábrán a rajzoló nem értette meg a szerszám alakját.

[5] C. Attius Exoratus sírköve (Ed. Nowotny, XV. Ber. der Röm.-Germ. Komm. 1923—24, S. 157, Anm. 32, Abb. 11 (=RL. i. Ö. XII, 316 ff). — T. Flavius Aiianius sírköve (RL. i. Ö. XVI [1926] Sp. 24 f. Abb. 8). — Mind a két katona a leg. XV Apollinaris katonája volt.

[6] *I. Curle*, id. m. pl. LVII.

mellett 33 különféle eszközt számlált meg.[1] A 6. sz. kapacs az előző háromtól abban tér el, hogy mind a két oldalán kapaalakú tompaszögben meghajló végződése volt. Példányunknál csak az egyik oldal maradt meg teljesen, a másik rozsda következtében egy kis rész kivételével elpusztult.[2] Az asciák rendeltetésüket illetőleg nem hagynak kétséget maguk után. Bár más mesterségnél is használhatták, mint az egyes emlékek, sírkövek szerszámábrázolásai mutatják (főleg kőfaragók és kőművesek), általánosságban azonban ácsszerszámoknak kell tekintenünk. Traianus oszlopán szerszámunkat egy katona kezében látjuk, aki gerendát farag, több síremléken pedig egyéb ácsszerszám és mérőeszközök közt foglal helyet.[3] A hajóácsoknak is egyik fontos szerszáma volt.[4] Pannoniában mégis ritkák, annál gyakoriabbak Germániában és Galliában. Így több példányt ástak ki a mainzi Rajna-híd alapjainak feltárásánál,[5] a frankfurti Majna-hídnál.[6] A 3. sz. darabunkkal teljesen megegyező ismeretes Compiègne-ből[7] és Seltzből.[8]

7. sz. Közönséges ácsbárd *(securis)*. Hossza 17·5 cm, élének magassága 16·5 cm. Ez a fontos szerszám leletünkben csak egy példánnyal van képviselve. A nyél megerősítésére nincs külön hosszú tokja, mint a saalburgi kutakból előkerült hasonló példányoknál[9] és a stockstadti castellumból ismeretes darabnál.[10] Egy lozère-i (Seine-et-Oise) darabnál a nyél megerősítésénél hegyesszögben haladó végződést láthatunk.[11]

8. sz. Szekerce (securis simplex). Hossza 14·5 cm, éle 17·5 cm. A rendes alaktól annyiban tér el, hogy a fanyél megerősítésére szolgáló ovális nyílásának egyik oldalán két ívalakú nyúlványa van.

A *3. képen* a lelet tetemes részét kitevő vésőket *(scalpra fabrilia)* mutatjuk be. A vésőknek ily nagyszámú és változatos alakokban bemutatott sorozata zárt leletből csak Óbudáról ismeretes.

---

[1] *Daremberg—Saglio*, Dict. . . . I, p. 465. — Oudin tanulmánya megjelent a Récueil de div. écrits pour servir d'éclaire à l'hist. de France et de Supplém. à la notice des Gaules, t. II.

[2] *Champion*, id. m. t. I, Nr 15,861 alatt közöl egy kétélű kapacsot, melyet Compiègne-ben találtak, s megjegyzi, hogy ritka típus.

[3] Pannoniában két síremléken utalnak asciával az elhúnyt ács foglalkozására. V. ö. *Nagy L.* id. m. 48. old. 5—6. ábra.

[4] O. *Jahn*, Darstellungen antiker Reliefs, welche sich auf Handwerk und Handelsverkehr beziehen. Bericht der phil.-hist. Classe der königl. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften, 1861, T. X, 2; *Blümner*, id. m. II, S. 341, Abb. 55.

[5] *L. Lindenschmit*, Alt. u. h. Vorz. V, T. 18.

[6] *K. Nahrgang*, Germania X, (1927) S. 21 ff.

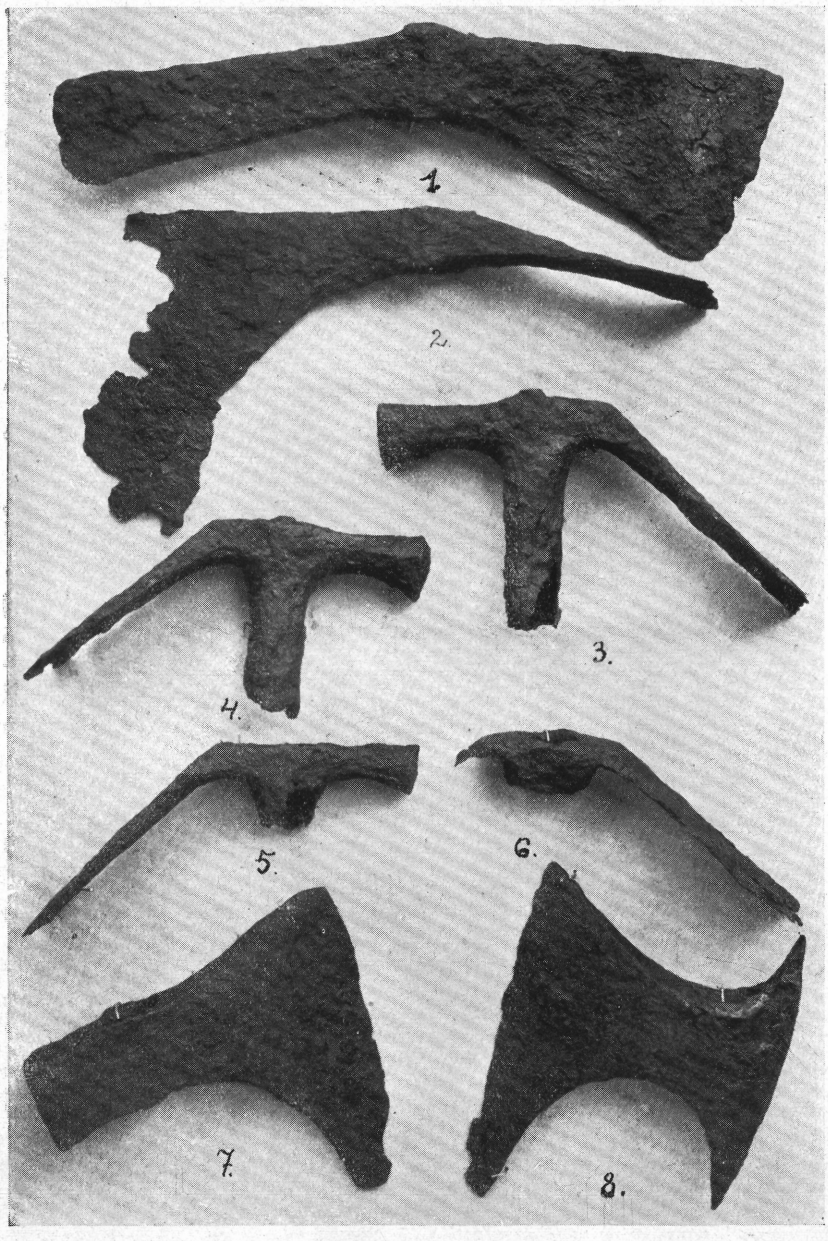
[7] *Champion*, id. m. t. I, Nr 28,992; *Cauchemé*, Les fouilles de Compiègne II, t. XIV.

[8] *F. A. Schaeffer*, id. m. p. 10, fig. 2 K.

[9] *Jacobi*, id. m. I, Abb. 27, 9—10.

[10] *Kastell Stockstadt*, ORL. Lief. XXXIII, T. IX, 65.

[11] *Champion*, id. m. t II, Nr 1524.

2. KÉP. A NEHEZEBB ÁCSSZERSZÁMOK.

9—15. sz.-k. Lyukasztó tokos vésők. Éleik nem vízszintes vonalban fekszenek, hanem szögben végződnek. Felső részükön a szélesedő tokokba rövid fanyél volt erősítve. Így mutatják a vázafestmények és a domborművek ábrázolásai. Hosszúságuk 19 és 30·2 cm közt váltakozik. E hét példány a kifejlett római kézművességnek egy újabb támogatója, mert az ugyanazon rendeltetésű eszközök mindenike más-más alakot mutat. Változatos formájuk miatt érdemelnek említést a saalburgi leletek hasonló példányai.[1]

16—17. sz.-k. Tokos ékvésők. Hosszúságuk 21 és 26·5 cm; vastag, négyszögletes száruk van. Fanyelük az előző példányokéhoz hasonlóan volt megerősítve.[2]

18—21. sz.-k. Tokos űrvésők. Hosszú száruk végén félholdalakban kivájt éllel; kerek lyukak vésésénél használták. Szélesedő vastokjukból példányainknál csak kevés maradt meg. Töredékeink hosszúsága 16·3 és 22·5 cm közt váltakozik. Hogy a közhasználatban gyakoriak voltak, azt a különböző leletekben előforduló nagy számuk mutatja.[3]

22—27. sz.-k. Szélesélű tokos vésők. Hosszúságuk 16 és 24 cm közt váltakozik. Ahol a felfelé vastagodó tokjuk kezdődik, ott a vésők szárai kétoldalt a falevélhez hasonlóan kiszélesednek úgy, amint a katonák hajító dárdái mutatják. A 25. és 26. sz.-nál azonban a tok és a véső szára közt síma az átmenet.

28. sz. Szélesélű véső. Hossza 19 cm. A nyél megerősítése az előző példányokétól eltérően nem tok segítségével történt, hanem a véső hosszú szárát egy vastag fanyélbe verték be. E típus gyakori a vasleletekben.

29—30. sz.-k. Rövid vésők. Hosszúságuk 15·8 és 16 cm. Élük keskeny, száruk felfelé vastagodik és szögletes alakot vesz fel. Kis lyukak vésésénél használták. Nyelük nem volt, vastag vasszáruknál fogva kalapáccsal verték a gerendákba.[4]

A *4. képen* egyesítve találjuk az ácsmesterség különféle szerszámait, mint a kanálfúrókat, kétélű vésőket, szeghúzókat, gyalúkat és szögmérőt.

31—35. sz.-k. Kanálfúrók.[5] A 31—34. sz.-k alakra nézve megegyeznek,

---

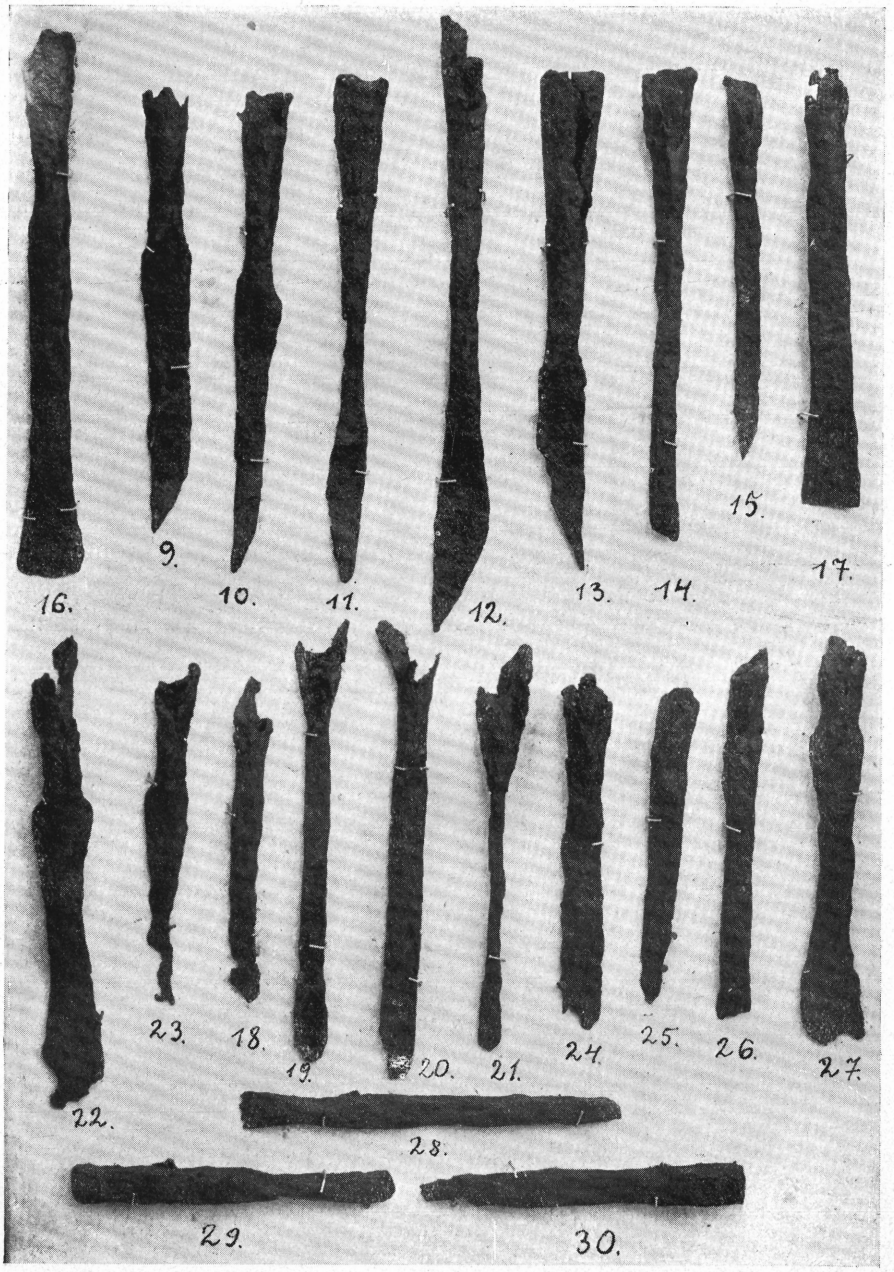
[1] *Jacobi*, id. m. I, S. 208, Abb. 28. Az aquincumi példányok alakja nem volt általános elterjedésű. Közismert formát mutat egy compiègne-i darab. Lásd *Champion*, id. m. t. IV, Nr 29,051.

[2] V. ö. *Jacobi*, id. m. I, S. 209, Abb. 28, Taf. XXXIV; *Champion*, id. m. t. I.

[3] Itt csak a saalburgi és newsteadi leletekre utalunk.

[4] A saalburgi és newsteadi leleteken kívül leginkább tarthat érdeklődésünkre számot a *šipovo*-i lelet több különös alakú rövid vésője. Wiss. Mitt. aus Bosn. u. Herz. XII (1912), S. 144, Abb. 78.

[5] Az egykori írók két elnevezést tartottak fent számunkra: *terebra antiqua*-t és a *terebra Gallica*-t. A különbséget *Columella* után (IV, 29, 15, 16), abban látjuk köztük, hogy a *terebra antiqua*-val való fúrásnál port *(scobes)* kaptak, mig a *terebra Gallica* után forgácsot *(ramenta)*. Ez utóbbinál tehát a fúró élének hosszúnak és kivájtnak kellett lenni. V. ö. *Blümner*, Id. m. II, S. 223 f.

3. KÉP. AZ ÁCSSZERSZÁMLELET VÉSŐI.

azonban csak a 31—32. sz.-k épek. E két utóbbi hosszúsága 32·8 és 41·7 cm. Felső végük szögletes nyílhegyhez hasonlít s erre erősítették a vízszintesen álló hosszú fanyelet. Így látjuk ezt egy saalburgi példányon s egy e szempontból is fölötte becses burnumi sírkő ábrázolásán.[1] A 34. számú volt a legnagyobb közöttük, de belőle csak a nyílalakú megvastagodott vége maradt meg a fúró szárának kis részével. Eltérő alakot mutat a 35. számú. Szára meghajolt; kiöblösített vége mindössze masfél cm hosszú, nem úgy, mint az előző példányokénál, ahol a szár tetemes részét foglalta el. Felső vége lapos négyszögalakú s vízszintes fogóba erősítették.

36—37. sz.-k. Szeghúzók. Hosszúságuk 16 és 19 cm. Pompejiből,[2] Mainzból[3] és Saalburgból[4] is kerültek elő az óbudaiakhoz hasonló példányok.[5] Az óbudai példányok előnye azonban az, hogy **S** alakjuk van s ezért könnyebben feszíthetők. Erre a célra szolgáltak még azok a kalapácsok, melyeknek egyik oldala fecskefarkalakban végződött.[6]

38—39. sz.-k. Kétélű vésők. Formájuk által elütnek az általános típusoktól. Eredetileg sokkal vastagabbak voltak, de a rozsda eltávolítása közben javarészük lepergett. Hosszúságuk 12·5 és 21 cm. Középső részükön vastag magjuk van. Könnyenjáró fanyélbe erősítve felváltva használták mindkét végükön. Rossz állapotuk miatt fényképezésüktől el kellett tekinteni.

40—41. sz.-k. Ácsgyaluk *(runcina)*. A 40. számú gyalutalp hossza 37·5 cm, szélessége 4·5 cm, vastagsága 0·5 cm; a 41. számú gyalutalp hossza 39·3 cm, szélessége 4·2 cm, vastagsága 0·8 cm. A gerendák és deszkák végső simításánál használtak ilyen gyalukat az ácsok. Az asztalosok gyaluja kisebb alakja által különbözik ezektől. A gyaluk gyakoriak a vasleletek közt.[7] Az antik emlékeken[8] előforduló ábrázolások alapján könnyű az eredeti formájukat elképzelni. Az aquincumi gyaluk az eddig ismert

---

[1] Wiss. Mitt. aus Bosnien VII, (1900) S. 76. V. ö. még *Champion*, id. m. t. IV, Nr 29,050, 15,912. Igen sok hasonló került elő Carnuntumban is.

[2] *Durm*, id. m. Abb. 399.

[3] *Champion*, id. m. t. IV, 2956; *Grivaud de la Vincelle*, Arts et métiers des anciens, t. LVII, 2.

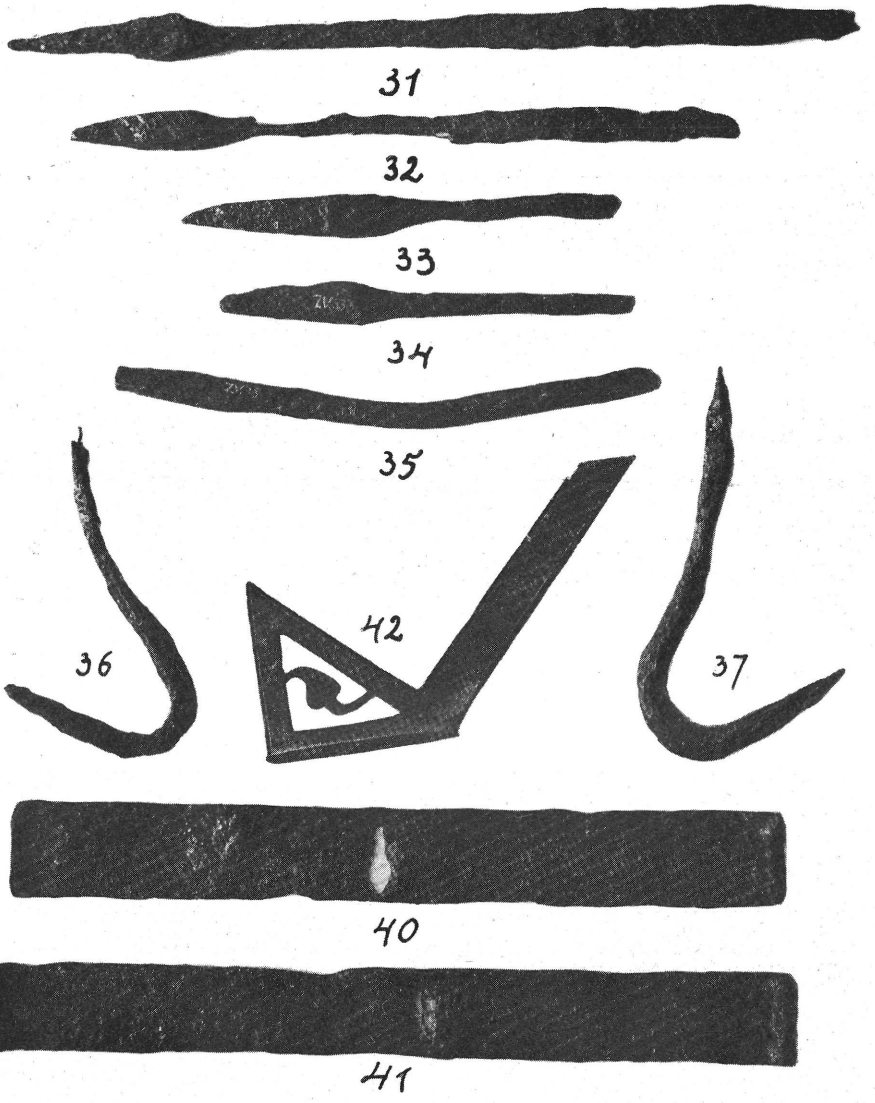
[4] *Jacobi*, id. m. I, S. 216, Abb. 29, 1—2. *Saalburg Jb.* VII, (1930) Taf. III. 11—14.

[5] Három eltérő példányt láthatunk még *Champion*, id. m. t. IV, 15,892, 29,073, 15,892 A. Az elsőnél a rövid vasnyél kerek gombban végződik, az utóbbi kettőnek hegyes vége volt, úgyhogy fanyélbe verték be. — V. ö. még *Kastell Hofheim*, ORL. Lief. VII, Taf. VIII, 47 = Alt. u. heid. Vorz. I, Heft XII, Taf. 5, 17, 17a. *Kastell Feldberg*, Saalburg Jb. VII (1930), Taf. XXVI, 7.

[6] Az ilyen szeghúzós kalapácsokat elsősorban az ércművességnél használták. *Champion*, id. m. table V, Nr 60,952; *Frémont*, Origine et évolution des outils. Paris 1913, p. 74.

[7] Több került elő Pompejiben. *Daremberg—Saglio*, Dict. . . . fig. 5964.

[8] *Daremberg—Saglio*, Dict. . . . fig. 5966, 6989; *Roem. Mitt.* 1912, S. 306, Abb. 9; *C. Patsch*, Das Schandschak Berat in Albanien, S. 179, Abb. 152; *Duruy*, id. m. V, 245; *Egger*, Teurnia. Abb. 18.

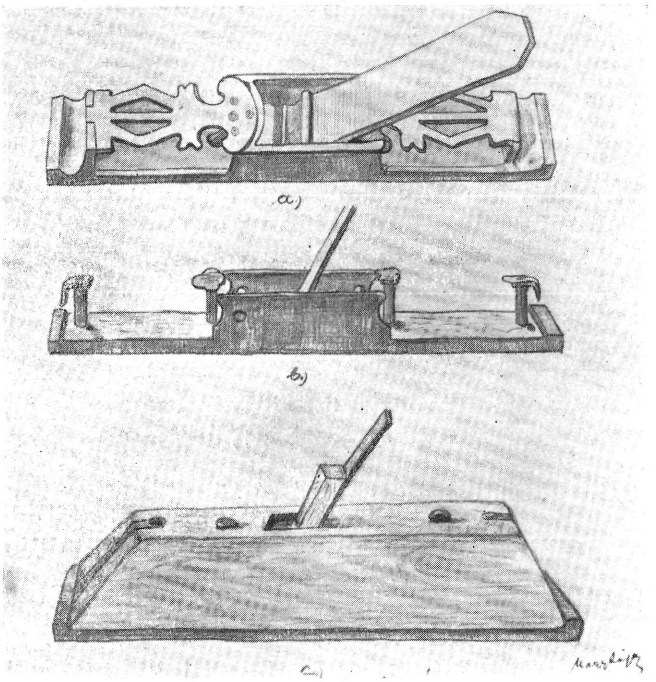
4. KÉP. VEGYES ÁCSSZERSZÁMOK.

hasonló rendeltetésű példányok között a legegyszerűbb alakot mutatják. Kölnből[1] és Saalburgból[2] ismeretes példányok annyiban térnek el az aquin-

[1] *L. Lindenschmit,* Alt. u. h. Vorz. IV, T. 21, 1—2; *L. Lindenschmit,* Das römisch-germanische Central-Museum. Mainz 1889, Taf. XXIII, 14; *Daremberg—Saglio,* Dict. . . . fig. 5963.

[2] *L. Lindenschmit,* id. m. IV, Taf. 21, 3—6. Helyesen egészíti ki *Jacobi,* id. m. I, S. 214, Abb. 29. A saalburgival megegyezik a feldbergi táborból előkerült gyalutalp, melyhez a hozzávaló gyalukések is fennmaradtak. *ORL.* Lief. XXV, S. 34, Taf. 9, 24.

cumiaktól, hogy a vas csusztatótalp két oldalán a gyalukés megerősítésére szolgáló vaslemezek sem hiányoznak. Az aquincumi példányoknál a vastalp két végén keskeny pántot látunk, melyekbe a faváz be volt ágyazva s szegekkel megerősítve. Egyező volt vele azonban egy seltzi darab.[1] A gyalukések nem maradtak fenn. Az 5. képünkön egymás mellett mutatjuk be a kölni *(a)*, a saalburgi *(b)* s az egyik aquincumi gyalut *(c)*. Az utóbbit e helyen kiegészítve adjuk.

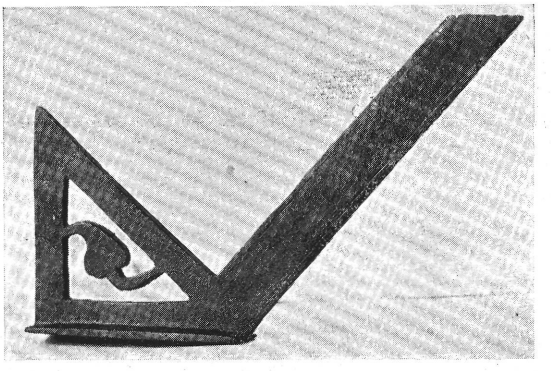

5. KÉP. AZ AQUINCUMI RÓMAI GYALU *(c)* REKONSTRUÁLVA A DÍSZESEBB KÖLNI *(a)* ÉS SAALBURGI *(b)* TÁRSAI MELLETT.

42. sz. Az óbudai leletnek legszebb darabja egy bronz szögmérő *(norma)*. Méretei: vízszintes lapjának hossza 8·9 cm; szélessége 2·5 cm, függőleges oldalának magassága 8·8 cm, másik ferde oldala 16·2 cm hosszú (6. kép). Oldalain kb. 1 cm-re egyenes bemélyedő vonal húzódik végig. Legköze-

[1] *F. A. Schaeffer*, id. m. p. 10, fig. 2 H. Itt említi Schaeffer, hogy a seltzi darabhoz hasonló példányt publikált *Flinders Petrie*, Tools and Weapons. Londres 1917, pl. LXXVIII. Legutóbb a saalburgi és feldbergi példányok újabb ismertetéseinél az antik gyaluk legjobb feldolgozását kapjuk a *Saalburg Jb.* VII (1930), S. 26, 87; Abb. 16—18; Taf. III. 33, a—d; XVI, 11, XXV, 31. Ugyanitt bő irodalmi utalás.

lebb áll hozzá a zürichi múzeum szögmérője,[1] melynél csak a borostyánlevéldísz maradt el. Mind a kettő alsó részén széles talp foglal helyet, melynek segítségével felállíthatók voltak. Velük egyező darabot láttam Ostiaban a Piazzale delle Corporazioni egyik sarkán egy márvány párkányon kifaragva más szerszámokkal együtt. Eltérő szögmérőformák is ismeretesek, pl. a Louvre egyik bronz példánya,[2] s változatosak a sírkövek szerszámábrázolásai között is.[3] A régiek is ügyeltek már a szögmérők pontosságára. Pythagorasról maradt fenn az a tudósítás, hogy feltalálta a tökéletes pontosságú mérőeszközök készítésének módját. De hogy nem minden esetben érték el a pontosságot, arról megemlékezik *Vitruvius* (De arch. IX. praef. 2). Az óbudai példánynál a háromszög átfogója és a talpából kiinduló szár által alkotott szög nem teljes derékszög.

6. KÉP. BRONZSZÖGMÉRŐ (NORMA).

A szerszámok mellett egy palából való fenőkő is megmaradt. A kopási nyomok elárulják, hogy hosszú használatnak volt kitéve.

A lelet korára az eszközökből is vonhatunk következtetést. Olyan tárgya nincs az óbudai leletnek, mint az osterburkeninek, vagy a herzberginek, melyeknél egyes kardok a leletek korára biztos támaszpontul szolgáltak, s azokat a késő római, vagy inkább a római kor utánra helyezték és egyes szerszámoknak a római-kori szerszámoktól való bizonyos eltéréseit így megmagyarázzák. S hogy az ily tárgyaknak mily korjelző jelentőségük van, azt azzal is ellenőrizhetjük, hogy pl. a kreimbachi gazdag csoportleletet, melynek összbenyomása az előbbiekkel megegyezik, a vele talált érem a IV. század utolsó éveibe helyezi.[4] Az óbudai szerszámok formái részben megegyeznek azokkal a leletekéivel, melyek kora

---

[1] *Daramberg—Saglio*, Dict. . . . IV, p. 104, fig. 5329; *Blümner*, id. m. II, S. 236, Abb. 49. (Itt tévesen van említve a szögmérő anyagául a vas.)

[2] *Ridder*. Les bronzes antiques du Louvre II. Les Instruments 1915, pl. 120, Nr 3706.

[3] A pannoniai példányokat lásd *Nagy L.*, id. m. 49. és köv. old. 6., 7. ábrák. — Rómára és idegen tartományokra v. ö. *Daremberg—Saglio*, Dict. fig. 6989; *Durm*, id. m. S. 746, Abb. 818; *Duruy*, V. 245; *Wiss. Mitt. aus Bosn.* . . . VII (1900), S. 76; *C. M. Kaufmann*, Handbuch der altchr. Epigraphik. S. 15, Abb. 3, S. 25, Abb. 14.

[4] *Saalburg Jahrbuch*, 1910, S. 60.

a római császárság virágzó idejébe esik. Elsősorban a saalburgi leleteket vehetjük tekintetbe. Az egyezés velük a legerősebb. Ezekről pedig tudjuk, hogy a legfiatalabbak nem mennek túl a III. század első felénél. A newsteadti szerszámok kora pedig a saalburgiaknál csak valamivel korábbi. Pontosan datált a seltzi zárt lelet is, melyet Schæffer a Kr. u. II. század második felére vagy a III. századba helyez. Az óbudai lelet szerszámainak koráról csak annyit állíthatunk, hogy formájuk alapján a Kr. u. II. század második felétől a III. század közegéig datálható leletek példányaival mutatnak fel közösséget és sok esetben egyező formákat.

Ezt a kormegállapítást, melyhez a római szerszámok fejlődésének vizsgálata alapján jutottunk, támogatja az ácsszerszámokkal együtt talált bronz pikkelypáncél *(lorica squamata)* gazdag maradványa is. Ezek egyidőben kerültek a föld alá, s a lelet egységének szempontjából is helyénvaló, hogy leírásukra kitérjünk.

A 7. kép a páncél egyes töredékeit eredeti nagyságukban mutatja be. Az 1—3. sz.-k trébelt vékony bronzlemezből állanak, s a páncél díszítésére szolgáltak.

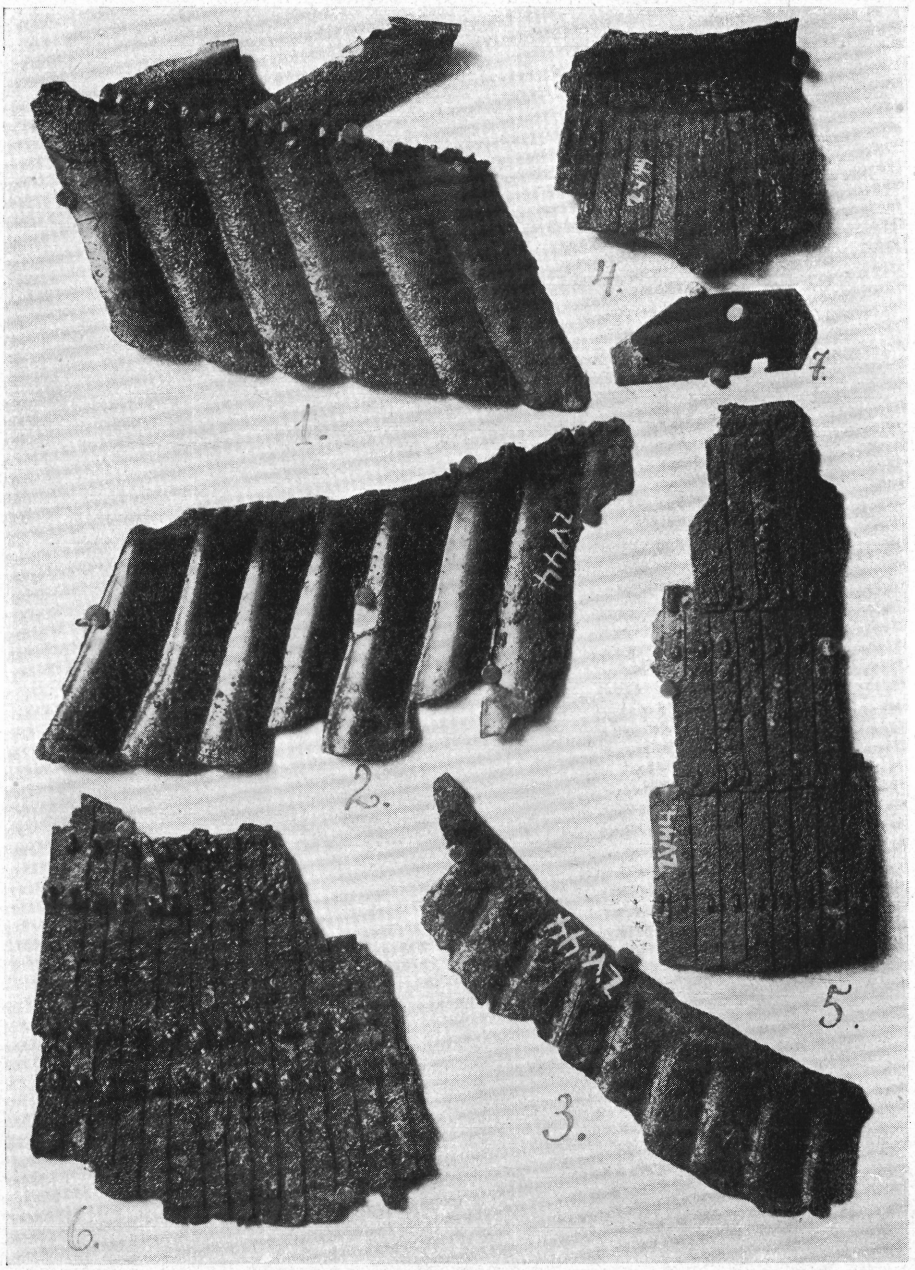
Az *1. sz.-ú* hossza 65 mm, egy-egy lemezke magassága 38 mm; egymástól egy bemélyedő vonallal vannak elválasztva, s körülbelül 9 mm szélesek. A bronzlemez közepén trébelve egy hullámosan haladó vonalat láthatunk, melytől mint válaszvonaltól két oldalra futnak a bemélyedő vonal által domborodást kapó s alsó részükön lekerekített mezők. Az alsó részen hat, míg a felső részén csak kettőnek a töredéke maradt meg.

A *2. sz.-ú* az 1. sz.-val egyezik meg technikai kivitelben és beosztás tekintetében (h. 75 mm, mag. 38 mm). A hullámos vonalú díszítés mint választó sáv nem egyenes irányú, kis hajlása van, melyet eredetileg szegélyező szerepe magyaráz meg. A felső részen egy ellentétesen haladó, hasonló beosztású rész egészítette ki, akárcsak az 1. sz.-út.

A *3. sz.-ú* 77 mm hosszú, s legnagyobb szélességében 22 mm nagyságú töredék. A trébelés által előállított, pikkelyszerűen alakított mezők magassága 20 mm.

A *4—6. sz.-k* a páncél bronzpikkelyeinek beosztását eredeti nagyságban mutatják. A *4. sz.*-nál a felső sor megtörik s itt a pikkelyek csak 2 cm hosszúak (l. a 8. képen a 2. sz.-t).

Az *5. sz.-ú* három sor pikkelyből álló töredék. Az itt látható lemezek, melyekből az egész páncél össze volt állítva, 29 mm magasak és 6 mm szélesek.

7. KÉP. A PIKKELYPÁNCÉL NAGYOBB TÖREDÉKEI.
(Eredeti nagyság.)

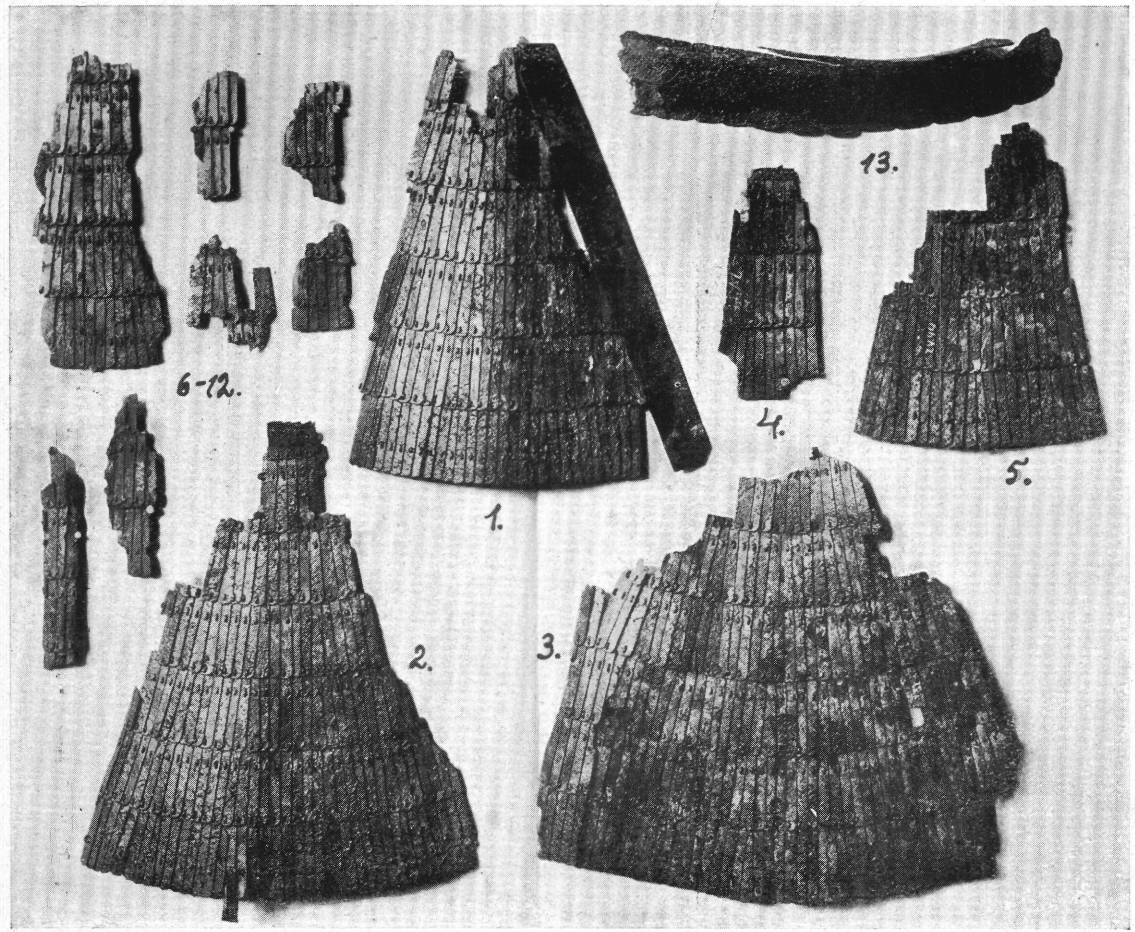
A *6. sz.* hátsó nézetben mutat be egy kis töredéket.

A *7. sz.* alatt egy olyan pikkelyt mutatunk be, mely elüt a rendes alaktól; ez a nagyság többször nem fordul elő.

A 8. kép a lelet nagyobb darabjairól nyujt átfogó képet.

Az *1. sz.-ú* mag. 15·2 cm, felső szélessége 4 cm, alsó részén pedig 12·8 cm. A 7. képen az 5. sz. alatt leírt nagyságú lemezekből áll. Jobboldalán 2 cm széles vastagabb bronzlemez határolja, melyhez e páncélrészlet három kúpalakú bronzszeggel volt megerősítve, úgy hogy a hátsó oldalon a szegek vége 5 mm² nagyságú vaslemezhez volt leverve. E lemez jobboldalán ezenkívül három vízszintesen haladó, 5 mm hosszú nyílást találunk, melyeket egy hasonló páncélrészletnek a jelen darabunkhoz való megerősítése miatt készítettek. A bronzlemez hátsó részén a páncél bélését képező vászon lenyomata még jól látható. A felső sorban eredetileg 11 pikkely volt, de ebből csak 7 maradt meg. A bronz szegélyezőlemez alá került pikkely felső része szögalakban le van vágva. A negyedik sorban 24 pikkely volt, a szegélyezőlemez alá eső, mint az első sornál, hegyesszögben végződött. Az ötödik sorban 28 pikkely van, az utolsó darab megőrizte eredeti alakját. A hatodik sorban a bronzlemez alá eső darabok hiányoznak. A pikkelyek megerősítésénél a következő módon jártak el. Először az egysorban levő pikkelyeket kötötték össze 1 cm-nyire a felső részüktől, úgy hogy két egymás alá eső lyukon bronzdrótot húztak át és a két végét — a hátsó oldalon kis félköralakú nyílást hagyva — egymás mellett behajlították. Ezután az egymás alá eső sorok pikkelyeit kötötték össze egyenkint hasonló módon, s a felső sor darabjainak lekerekített végei ráestek az alsó sor derékszögű végeire. Az utolsó sornál annyiban tértek el, hogy az egymás alá eső két pikkelysort a rendes módon látjuk megerősítve, míg a sor egymás mellett lévő darabjainak megerősítése az alsó részükön kb. 1 cm-nyire a lekerekített résztől történt. Az egész páncélrészlet félköralakban meg van görbítve. Ezt a töredéket a 9. képen eredeti nagyságban, hátsó nézetben mutatjuk be, hogy technikai előállítását jobban szemügyre vehessük.

A *2. sz.-ú* 16·5 cm magasságú, 7 sorból álló töredék. Leletünknek ez az egyetlen darabja, amelynél teljes magasságban láthatjuk, hány sorban következtek egymás alatt a pikkelyek. Az első sor kisebb pikkelyekből van összetéve és előrehajlik, mint a 7. kép 4. sz.-ú darabjánál is láttuk. A hetedik sor 39 darab pikkelyből áll. Kivitele olyan, mint a 8. kép 1. sz.-é. Az utolsó sorban az ötödik pikkely alsó részén egy nagyobb lyukat láthatunk, míg a tizenhatodik pikkelynél az ugyanolyan nagyságú lyukba beerősítve megmaradt egy 25 mm nagyságú, egyik végén kiszélesedő bronz-

8. KÉP. A PIKKELYPÁNCÉL TÖREDÉKEI.

kapocs is. Ilyen lehetett az ötödik pikkelynél is. Azt a célt szolgálták, hogy az egymás alá kerülő páncélrészeket összekössék.

A *3. sz.-ú* egy 15·5 cm magas, legnagyobb szélességében 16 cm-t mutató töredék. Hat sor pikkelyből áll. Az ötödik sorban 45 pikkely maradt meg. Beosztása megegyezik az ugyanezen táblán levő 1. és 2. sz.-ú darabokkal.

A *4—12. sz.-k* kisebb-nagyobb töredékek.

A *13. sz.* 15 cm hosszú, derékszögben megtörő (az alsó szár 23 mm, a felső 21 mm széles) bronzlemez, mind a két oldalán 12 mm távolságra eső félköralakú bevágásokkal. Az egész lemeznek körszerű hajlása van. Hátsó oldalán oly nyomok maradtak meg, melyek a mellett szólnak, hogy itt valamit megerősítettek vagy hozzáforrasztottak. Ez a darab a nyak kivágásánál vagy a hónalj körül mint keretező rész szerepelt.

A 10. képen a páncél mellső részén alkalmazott, áttört nagy bronzdíszítést mutatjuk be.

Hossza 15·4 cm, felső szélessége 7·4 cm, alsó szélessége 7·7 cm. Három oldalán 1 cm széles bronzlemez veszi körül, melyhez kiemelkedő síkban csatlakozik az áttört díszítés mezeje. Az áttört mező magassága 12·4 cm, felső része 4·9 cm, alsó része 5·1 cm széles. Felső részén 9 mm középmagasságú ívalakú bevágása s kihajló szegélye van. E bevágás alapján áttört lemezünket a nyaknál hagyott köralakú kivágásnál alkalmazták díszül. Az áttört díszítés kézimunka. Felső részén az üresen hagyott köralakú rész alatt, a félköralakú rész középpontjában egy bronzszeg van beverve, mely így kiemelkedő részt képez, egy csomópontot, ez a megfelelő alsó részen ma már hiányzik. A két köralakú rész eredetileg nem állott üresen, a forrasztás nyomai még kivehetők. Itt vagy hasonlóan áttört vagy más technikával készített díszítések állottak. Ez a két üresen hagyott köralakú rész az egykor ráforrasztott díszeivel képezte az áttört mű két tengelyét. A leegyszerűsített díszítőelemek geometriai keretben foglalnak helyet. A középrész téglalapalakú, melyet három oldalon fekvő, **S**-ekből összekötött sor keretez, a felső részen a hajlásnál pedig kereszthez hasonló díszek foglalnak helyet. A téglalap három oldalán egy keskenyebb keret szerepel még, melyet hajlott vonalak töltenek ki. A középrész öt mezőre oszlik: két végén az üresen maradt köralakot befoglaló négyszögre, utána a félköralakú díszítések mezejére, míg ez utóbbiak között egy keskenyebb mező két sorban egymásba kapcsolt köröket tartalmaz. Hátsó részén jól látszik, hogyan készítették az áttörést. A díszítések végei itt egyenetlenek, szélei kiállanak. Az áttört rész alá egy vékony bronzlemez volt helyezve, mely kevés kivétellel megmaradt. Ez az aláhelyezett lemez két szélén 19 mm szélességben ezüstözve

9. KÉP. EGY PÁNCÉLTÖREDÉK HÁTSÓ NÉZETE.

volt, s így az áttörésnél a külső fekvő S-ekből összeállított sáv és az utána kerülő keskenyebb rész alapja fehérszínű volt, míg a középrésznél, hogy a díszítés élesebben elváljon az alaptól, más színes anyagot kellett aláhelyezniök. Itt ugyanis az ezüstözésnek semmi nyoma, de a bronz oxidációja sem a

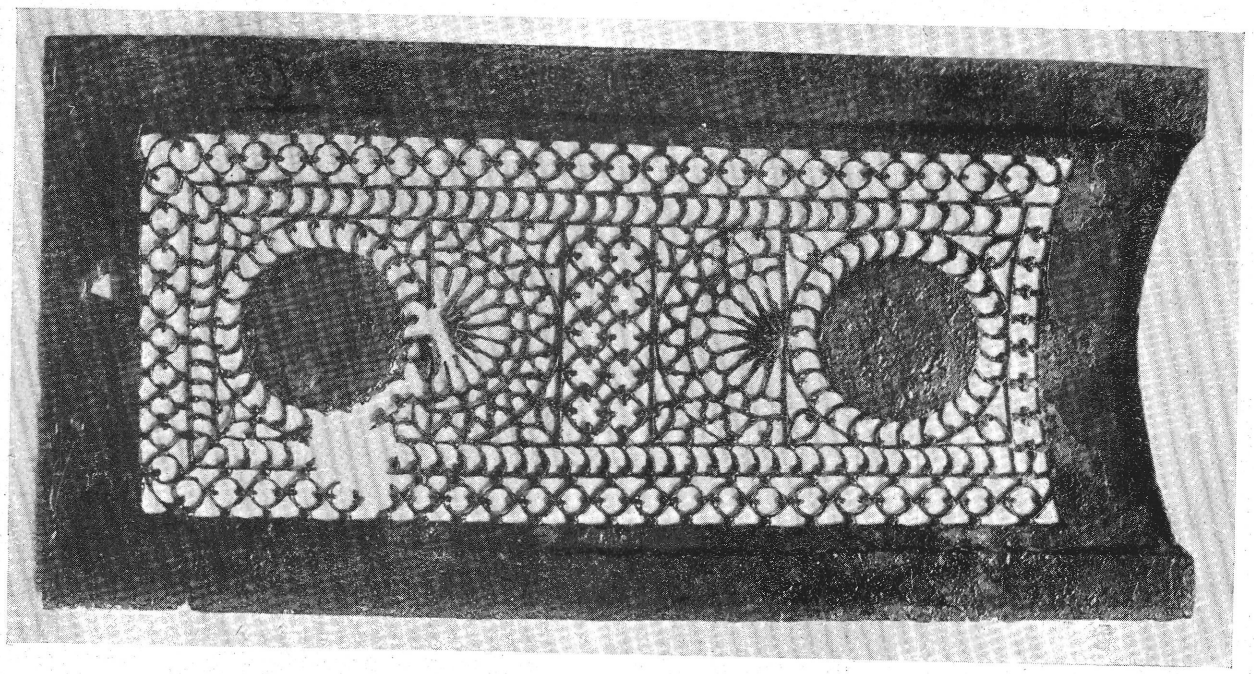
rendes, mi csak úgy érthető meg, ha valami idehelyezett közömbös anyag (színes vászon, selyem, üveg stb.) ezt sokáig feltartóztatta.

A 11. kép baloldali áttört díszéből nagyon kevés maradt meg. A hegyesszögben végződő bronzlemez alsó részén köralakúra van meghagyva, mely részt külsején finoman kirecézték. A körben az egymást keresztező átlók végén egy-egy nyílhegyalakú díszítés. A háromszög szárai 1·7 cm szélesek, az áttört mező kiemelkedő, de a díszítésből csak nyomok maradtak meg. A megmaradt nagyobbik szár hossza 13·1 cm, a kisebbiké 5 cm. Ha a kisebb részt meghosszabbítjuk, akkor a hosszabbnak megfelelő kiegészítésnél 7·9 cm átmérőt kapunk.

A 11. kép jobb oldalán látható áttört díszítés hossza 13·3 cm (a képen 2 cm-nyi rész hiányzik belőle). Ívalakú hajlása van. A símán hagyott keret legnagyobb szélessége 12 mm, mely fokozatosan keskenyedik, majd ismét szélesedik. Ennek megfelelően a megmaradt áttört díszítés is a szögletben a legnagyobb és e szerint kisebbedik. Ha felvesszük, hogy ez a keskenyedés a megmaradt rész alapján 8·5 cm távolságban érte el a legnagyobb fokot, s utána fokozatosan a másik oldalnak megfelelően szélesedett, akkor egy 17 cm széles, alsó részén ívalakúan görbülő áttört díszítés áll előttünk, s ha a megmaradt oldal hajlását alapul véve a képzeleti oldalakat is megrajzoljuk, úgy egy 14 cm magas háromszöget kaphatnánk. Belső mezejében a 10. képünk az 1. sz. áttört lemezének díszítő elemei szerepeltek. Így látjuk a fekvő S-ekből alkotott sort, s utána a keresztalakú virágsziromdíszekből alkotott részt.

Az óbudai páncélnál meglepő a bronzpikkelyek nagysága. Hasonló alakban — bár előfordulnak — mégis ritkák.[1] A keskeny pikkelyek összekötése nagyobb gondot igényelt, de hozzájárult egy díszesebb páncél előkelő benyomásának felkeltéséhez. Az áttört művű lemezekkel való díszítése azonban magábanállóvá teszi a hasonló emlékek sorában. Az északi tartományok táborhelyein igen nagy számmal kerültek elő páncéldíszítést szolgáló trébeléssel előállított bronzlemezek, melyek különböző alakúak és igen változatos ábrázolást mutatnak. Ez általánosan elterjedt díszítő eljárás volt s legtöbb esetben

[1] V. ö. *Aus dem Bericht des Vereins Carnuntum in Wien für das Jahr 1899*. S. 85 ff. — Az Aquincumi Múzeumban többféle nagyságú bronz pikkelypáncélrészlet látható. Egyik ismertetve *Bud. Rég.* II. 129. old. 3. sz. ábra. Egy aranyozott bronz pikkelysor különös figyelemre méltó. Magyarországi lelhelyről (Bregetio) özv. Milch Arminné gyüjteménye is őriz pikkelypáncéltöredéket. Egyöntetűséget e páncéloknál nem kereshetünk. A pikkelyek feltűnő formáját néha a rendeltetés hozta magával, különösen indokolt ez a gyermekpáncéloknál (RL. i. Ö. IV (1903) S. 103 ff., Abb. 46—47). Pikkelypáncélmaradványok ismertetve vannak még: RL. i. Ö. VI (1905), S. 99, 56. ábra; u. o. VII (1906), S. 28, Abb. 11; u. o. IX (1908) S. 35, Abb. 10; *Jahrbuch f. Alt.* III, 43 *b*, 44 *a*. Nagyon fontos a római fegyverek megismerésének szempontjából *Hoffiller* cikke, Vjesnik XII (1912), S. 16 ff. — Pikkelypáncélokra v. ö. még *Curle*, Newstead, t. XXIV, fig. 12; *Saalburg. Jb.* VII (1930), S. 49, Taf, XII. 14.

10. KÉP. ÁTTÖRT DÍSZÍTÉS A PÁNCÉL MELLSŐ RÉSZÉRŐL.
(Eredeti nagyság.)

mesteremberi színvonalra leszállított tömegmunka jellegét viseli magán. Gyakran a páncél egész mellső részét ilyen trébelt bronzlemezek fedték be, melyeknek ábrázolásai a katonaság életével, mintegy a rendeltetéssel állanak összhangban.[1] A páncéldíszítések egy másik gyakori fajtája a bronzlemezeknek vonalas rajzzal való díszítése.[2] Az óbudai áttört díszítések értékét a kivitellel járó fáradságos munkában, a díszítőelemekben s azoknak mesteri módon való elrendezésében ismerjük fel.

Az áttört díszítés (opus interrasile)[3] az antik művészetben különböző időben és helyeken jelentékeny szerephez jutott, de technikai előállításának nehézkessége miatt nem szerepelt huzamosabban; korok változó ízlése szerint bizonyos megkedvelés, majd idegenkedés mutatkozik velük szemben. Innen van, hogy az áttört díszítés elnevezés alatt szereplő emlékeken a művészi kifejezés jegyei, a dekoratív irány-megnyilvánulások a legellentétesebbek. Az e nemű emlékek sorában egy külön csoportot képeznek a római uralom Kr. u. II. századtól az V. század első feléig tartó korszakából az európai tartományokban sűrűn jelentkező darabok.[4] Ugyancsak ezen időhatár között ez a technikai készség Keleten (Antiochia, Alexandria, s később Bizánc) eddig még nem tapasztalt magas virágzásra jut s a nyugatitól sok tekintetben ellentétes kifejezési formák jegyében és dekoratív díszek alkalmazásában éli ki magát.[5]

II. KÉP. A PÁNCÉL ÁTTÖRT DÍSZÍTÉSEI.

Az európai tartományokban talált áttört díszítések legszebb darabjai az öntött s így gyári módon előállított példányoktól eltérően kézi munkával készültek.[6] Az óbudai páncéldíszítések is — melyek közül kettőnek csak szegényes töredékei maradtak fenn — így készültek. Pannonia területe ilyen emlékekben a leggazdagabbak közé tartozik. A legkorábbi emlékek, melyeken

[1] Ezeket legutóbb *Drexel* ismertette behatóan. Strena Buliciana, S. 57—72.

[2] Pannoniaiak között legszebb a bregetiói példány özv. Milch Árminné gyüjteményében (Új Komárom).

[3] *A. Kisa*, Das Glas im Altertume, S. 591 ff.; *R. Zahn*, Amtliche Berichte aus den königl. Kunstsammlungen XXXVIII (1916), S. 17 ff. gazdag irodalommal; *Behn*, Mainzer Zeitschr. V (1910), S. 80.

[4] Az északi tartományokban való jelentkezésére a nézetek a legeltérőbbek. *Zahn* (id. m. 20 l.) aranyérmek foglalatán figyelte meg legelőször, mely szokás az Antoninusok korával veszi kezdetét. De ennek éppen a pannoniai emlékanyag mond ellent, melyet Zahn nem ismert.

[5] *R. Zahn*, Amtliche Berichte . . . XXXV (1915), S. 66 ff., *W. Dennison*, A gold treasure of the late roman period. New York 1918, pp. 140. Kezdetben Friedr. *Schneider* (Bonn. Jahrb. 75, S. 152 ff.) nyomán az áttört díszítést általánosságban Keletre vezették vissza, s import tárgyakat láttak bennük.

[6] Az ismertetett emlékek bő, bár nem teljes irodalmát adja *Zahn*. Amtliche Berichte XXXVIII, S. 17 ff.

ily kézi előállítású, lombfűrészműhöz hasonló áttörések szerepelnek, a bennszülött kelta lakosság női viseletének jellegzetes alakú fibulái. A legszebbeket, a két pátkai darabot először Pulszky Ferenc ismertette több áttört művű szárnyas fibula társaságában.[1] Nevezetes az aszári kincslelet áttört művű fibulája is, melyet *Atta Nivionis f.*-nak Kr. u. 148-ból való katonai elbocsátó okmánya korbelileg is meghatároz, s melynek alapján készítési korát a II. század első felébe helyezhetjük.[2] A bennszülött kelta lakosság női viseletének oly állandóan szereplő, kedvelt ékszere e fibula, hogy az elhúnytak sírkövein mindig megtaláljuk.[3] Már e sírkövek ábrázolásai nyomán is egy korhatárhoz jutunk, mikor e fibula-típus elterjedése általános lesz. Az eddig ismeretes áttört művű szárnyas fibulák között több a díszítésre alkalmas térnek geometrikus keretben való kidíszítése által tűnik ki. A díszítés elemeinek megválasztása klasszikus antik motívumok közül való, de azért akad olyan is, hol a régi kelta «trombita mustrák» átültetését ismerjük föl.

A római uralom alatt ősi erejéből semmit sem veszítő keltaság művészi fogékonyságának fokmérői ezek a fibulák az általuk hátrahagyott gazdag ércműves emlékanyagban. Az áttört technika már korán virágzott iparművességükben — az öntéssel készült «trombitadíszes» korongjaik bizonyíthatják,[4] s a római hódítás nyomában a klasszikus hatások átvétele ízlésük finomítására jótékonyan hatott, a nemes formavilág megismerése pedig ugrásszerűen termelte ki a fogékony talajon az új helyi kifejezés- és technikabeli finomulást. Ennek nem maradt el a hatása. A pannoniai római uralom Kr. u.-i III. százada, mikor a birodalom anyaországa újat már nem tud adni a tartományoknak sem emberanyagban, sem kultúrában, — ezen helyi ősanyagot teljes kifejlésre és érvényesülésre juttatja, biztosítja a kelta elem uralmát, mely túléli a birodalom pusztulását is.[5] Itt a kulcsa, hogy a pannoniai római uralom utolsó két századának ércműves emlékei — hasonlóképp más kelta őslakosságú tartományokéhoz — miért mutatnak oly szerves egészet, egy biztosan követhető fejlődési sort. Az aquincumi páncél áttört díszítése oly egyezéseket mutat díszítésekben és technikában az ismeretes áttört művű kelta emlékekkel, hogy készítését csak helyi pannoniai műhellyel köthetjük össze. S itt egy új

[1] Arch. Ért. (Régi f.) XIV. (1880) 63. köv. old. 9 ábra. A rokon díszítésű fibulákat a VIII. táblán közli.

[2] Arch. Ért. V. (1885) 24—30 old.; u. o. XI. (1891) 320—322 old.; *Pulszky*, Magyarország archæologiája I. 235. old., 80. ábra. — Itt kell felemlítenünk még a tatabányai, időbelileg hasonlóképp datálható ezüst fibulát is. *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1907. évi állapotáról.* 43—44. old., 9 ábra.

[3] *Hampel* mutatta ki először. Arch. Ért. (R. f.) XIV. (1880) 338. köv. old.

[4] V. ö. *Hampel*, Bud. Rég. IV. (1892) 31. köv. old.

[5] Arranézve, hogy a keltaság nem olvadt bele a foglaló rómaiságba Aquincum környékéről, hol az eraviscus törzs lakott — feliratos emlék is tanuskodik. *Bud. Rég. III.* (1891) 146. köv. l.

adatot kell elkönyvelnünk, t. i. azt, hogy a tartománybeli katonai fegyvergyárak munkateljesítménye is — legalább javarészben — a helyi ércművességben oly nagy fokra jutott kelta bennszülöttektől nem választható el. A pannoniai helyben készült áttört műves emlékanyag, melyet eddigi ismereteink szerint a díszes szárnyas fibulák nyitnak meg, csak összeségük bemutatásával volna teljes bizonyító erejű arranézve, hogy ennek a technikának leggyakoribb alkalmazása a katonai felszerelési tárgyakon (szíjvég, csatok, kardveret stb.) mutatható ki.[1]

Az óbudai páncél korát az áttört díszítések stilisztikai sajátságai szűk határok közé helyezik. A teljesen megmaradt áttört díszt a mértani beosztás jellegzetes tömöttsége, a kör- és félkörökkel kitöltött mezőszakaszok kedvelése egyidőbe helyezik azokkal az emlékekkel, melyeken e díszítő sajátságok a maguk tisztaságát meg tudták tartani. Ez a nemesen átgondolt és szerves felépítésével érvényesülő irány a Kr. u.-i II. század második felében terjed el, a III. század első felében már veszít erejéből s a nagy vonalakra szorítkozó mértani mezőkön belül az indadíszítés szeszélyes játékának ad szabad teret.[2]

Ha megközelítőleg a Kr. u.-i II. század második felét vesszük fel az óbudai páncélkészítés korának, akkor nem lep meg, hogy az áttört műveknek egy ritka képviselőjét olyan zárt szerszámlelettel együtt ásták ki, melyeknek kora igen szorosan összeesik egymással.

---

[1] *A. Riegl*, Die spätrömische Kunstindustrie nach den Funden in Österreich-Ungarn. 140. köv. l.-in az áttört művekről mély tanulmányt közöl. Kormeghatározása azonban részben ma már elavult.

[2] Ennek az utóbbi iránynak legszebb képviselői a kölni áttört művek. *Kisa*, Bonner Jahrb. 99, S. 21 ff.; u. a. Westd. Zeitschr. XXV (1906), S. 28 ff.; u. a. Das Glas im Altertume, S. 594 ff. (de ezeken kívül még több helyen is ismertette). Korhatározásukra v. ö. *Poppelreuter* beható tanulmányát Bonn. Jahrb. 114—115, S. 366 ff. Újabban Matz Kr. u. 200 elé szeretné még helyezni (v. ö. *Bossert*, Geschichte des Kunstgewerbes aller Zeiten und Völker. IV, S. 317, Taf. XVII). — A pannoniai-noricumi áttört díszű ékszerek legkoraibb csoportjáról az Arch. Ért. XLII. (1928) kötetében értekeztem a 215—222. oldalon.

GLADIATOR-ÁBRÁZOLÁSOK AZ AQUINCUMI MÚZEUMBAN

ÍRTA

NAGY LAJOS

DEUTSCHER AUSZUG SEITE 309

A császárkori római városok életében az amphitheatrális játékok nagy szerephez jutottak. Tacitus szerint a római az anyatejjel szívta magába e véres játékok iránti lelkesedést, s már a gyerekek is gladiátorosdit játszottak. Aquincum polgári városának amphitheatrumát Torma Károly ásatta ki, a katonai város amphitheatrumának feltárása pedig a legközelebbi évek feladatai közé tartozik. Egy ilyen helyen, ahol nem is egy, hanem egyszerre két amphitheatrum gondoskodott a lakosság játékszeretetének kielégítéséről, a mindennapi élet tárgyain is vissza kellett tükröződnie e szenvedélynek. A papföldi ásatások folyamán Kuzsinszky Bálint egy magánfürdő előcsarnokában birkozókat ábrázoló mozaikpadozatot tárt fel. Gladiátorokat találunk több aquincumi mécses díszei között, s még nagyobb számban szerepelnek a nyugatról importált terrasigilláta tálakon. A mi szempontunkból tekintve fontosabbak azonban azok a rajzok, képek, melyek itt, Aquincumban készültek, mert ezek az igazi hamisíthatatlan adalékai a helybeli lakosság gladiátorjátékok iránti lelkesedésének.

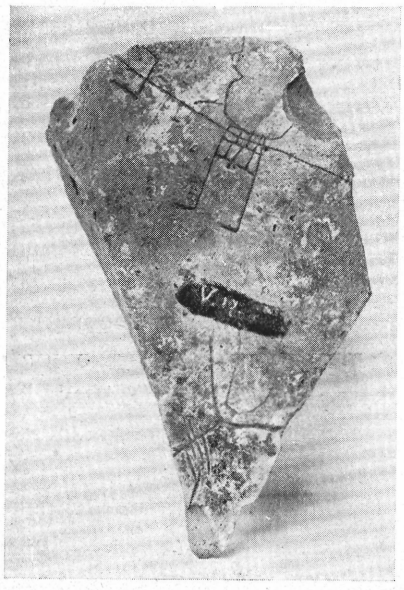
A következőkben egypár ilyen emlékről számolunk be, melyeknek jelentőségét fokozza, hogy különböző anyagon maradtak fenn, s készítőik közt a durva téglavető munkást éppúgy megtaláljuk, mint a hivatott művészt.

Téglatöredék egy retiarius ábrázolásával.

Az Aquincumi Múzeum V. 17 leltári szám alatt egy téglatöredéket őriz, mely a régi papföldi ásatásokból származik (1. kép). A töredék egy peremes téglának (tegula) a maradványa, jelen állapotában magassága 18·2 cm, legnagyobb szélessége 10·7, vastagsága 3·5 cm. A téglán durván készített rajz maradt meg, amelyet még a nedves agyagba az égetés előtt karcoltak be.

A rajz nem teljes, mert a tégla csonkasága miatt a felső része hiányzik. Az ábrázolás tárgyát könnyű felismerni. Egy balra lépő gladiátort akart a kezdetleges rajz ábrázolni, s mint a vízszintesen tartott háromágú szigony (fuscina, tridens) mutatja, egy hálóvetőt, retiariust. A retiarius feje hiányzik, felső teste meztelen, csak a baloldalon láthatunk egy kis félköralakú kiemelkedést. Ruházata mindössze egy négy részre osztott lelógó kötény (sub-

ligaculum). Kezeit a rajzoló elhagyta. A testtől balra egy kis levélszerű rajz tűnik fel. A jobblábnál pedig apró vízszintes vonalak sora, mely szerintem bandázst akar jelezni. A tégla alsó részén még bekarcolt vonalakat láthatunk. De a tégla csonkasága miatt ezeknek a vonalaknak értelmet nem tudunk adni. A retiariusok a római gladiátorok közt már felszerelésüknél fogva is könnyen felismerhetők.[1] A mi rajzunknál a szigony és az öv kétségtelenül retiariusra utal. A mellen látható kis félköralakú ábrázolás pedig nem lehet más, mint egy kis védőpáncél, az ú. n. spongia. Hiányzik azonban a háló (rete, jaculum) és a tőr ábrázolása, melyek a rendes retiarius-ábrázolásoknál sohasem maradnak el. A mi karcolatunk a retiariust abban a pillanatban ábrázolja, mikor hálóját már eldobta, s szigonyával ellenfelére rohan.

I. KÉP. TÉGLATÖREDÉK EGY RETIARIUS ÁBRÁZOLÁSÁVAL. (2/3 nagyság.)

A retiarius ellenfelei a murmillo és secutor voltak. Ábrázolásaik nagy számban maradtak fenn, s azt lehet mondani, hogy a képzőművészet minden ágában és anyagában megörökítették őket. Ez mutatja, hogy mennyire közkedveltek voltak, s ezzel magyarázhatjuk, hogy Aquincumban egy téglavető is bekarcolta gyenge kivitelben egy ily retiarius alakját a nedves agyagba. Azonban nem ez az első téglán szerepelő retiarius-ábrázolás, Krüger már ismertetett egy trieri téglatöredéket,[2] amelyen a mienknél sokkal hűebben van visszaadva egy ilyen gladiátor. Mivel az ő ismertetésében a retiarius-ábrázolások teljes irodalma, valamint felszerelésük magyarázata is feltalálható, minden bővebb kitérést feleslegesnek tartottunk. Felemlítés nélkül azonban mégsem hagyhatjuk Wollmann tanulmányát, amelyben a mécseken látható ábrázolások alapján végigvezet bennünket a retiarius és secutor párviadal teljes lefolyásán.[3]

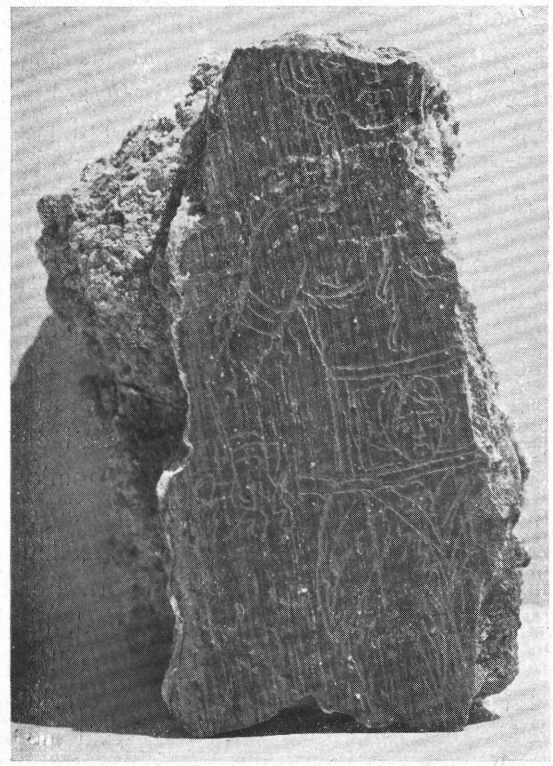
[1] Irodalmukra v. ö. *Drexel* cikkét a *Friedländer*, Sittengesch. Roms IV9, S. 260.

[2] *Krüger*, Ein Ziegel von der Basilica in Trier mit Darstellung eines Netzkämpfers. Römisch-germanisches Korrespondenzblatt, VIII (1915), S. 17—27.

[3] *Wollmann*, Retiarier-Darstellungen auf römischen Tonlampen. Mitteilungen des deutschen archaeologischen Instituts. Röm. Abt. XXXII (1917), S. 147—167. Egy charlottenaui terrakotta szobrocskáról kell még megemlékeznünk. *Germania*, XIV (1930) S. 251, Abb. 10

Graffiti egy gladiator ábrázolásával a Majláth-utcából.

1928. augusztus havában csatornázási munkálatok folytak a Majláth-utcában s a 64. sz. ház előtt egy falfestményekkel díszes római fal került elő. A falfestménydarabok közt egy kis vörös festésű darabon [1] finom bekarcolt rajzot találtunk. A rajz töredékesen maradt meg (2. kép). Egy fiatal alak áll előttünk. Fejének a felső része, valamint testének a baloldala teljesen hiányzik, s lábaiból is csak a jobb comb maradt meg a térdéig. Feje fedetlen volt, s göndör haja a nyakáig ér. Felső teste meztelen, derekát egy széles öv (balteus) és ebből lecsüngő subligaculum takarja, a balteus közepén egy női fej van bekarcolva. Jobbkezében egy rövid tőrt tart, s felső karján, valamint csuklóin védőperecek, ú. n. manica láthatók. A megmaradt jobb felső combján a bekarcolt vonalak mintha egy szűk nadrágot jeleznének, de ezt biztosan állítani nem merem, lehet, hogy a vonalak csak a test érzékítésére szolgálnak. A töredékes rajz miatt gladiátorunkat közelebbről megnevezni nehéz. A hiányzó vakolaton mindenesetre olyan részek pusztultak el, melyek erre bő felvilágosítással szolgáltak volna.

2. KÉP. GRAFFITI A MAJLÁTH-UTCÁBÓL.
(Eredeti nagyság.)

Rajzunkon feltűnő, hogy a megörökített gladiátor szinte nőies szépségben jelenik meg, hosszú göndör hajjal, nőies testalkattal és finom, gyengéd arcvonásokkal. A gladiátorok nagy becsben állottak az amphitheatrum látogatói előtt, sőt a női nem is feltűnő módon kimutatta rokonszenvét velük

[1] Mag. 8·3, szél. 4·2 cm. vast. 4 cm. Alul 2·7 cm durvább vakolat, erre 1 cm finomabb réteg, majd 0·2— 0·3 cm finom meszes réteg jött, melyen a festés szerepelt.

szemben.[1] Gondoljunk csak a pompeji falkarcolatokra, melyek a thrák Celadust *suspirium puellarum*, *puellarum decus*-nak, a retiarius Crescenst pedig *puparum nocturnarum . . . medicus*-nak nevezik.[2] Az antik emlékeken gyakran látjuk őket olyan megörökítésben, melyek a nőiesség benyomását tükröztetik vissza.[3] Ez utóbbiak közt az új aquincumi falkarcolat mindenesetre az első helyek egyikét foglalja el.[4]

A töredék lelhelye, a Majláth-utca, a római tábor területére esett. Az épület kora, melyből rajzunk származik, még a Kr. u. II. századból való. A katonai városrész amphitheatruma már Antoninus Pius uralkodása alatt felépült. Az aquincumi gladiátorjátékok általános kedvelésének bizonyítéka ez a szép rajz, akárcsak az előbbi durva téglakarcolat.

Thrák-gladiator, mint egy nagy edény felrakott díszítése.

Az Aquincumi Múzeumtól nyugatra a m. kir. katonai anyagszertár (a régi lókórház) közelében 1929-ben egy fazekastelep maradványai kerültek napvilágra. Az itt készített edények közt gyakori volt az applikált-díszítésű fajta is. Ezek között egy kisebb töredék,[5] mely egy nagyméretű vázából, esetleg urnából (olla) való, egy ritkább gladiátor-ábrázolással ismertet meg bennünket. Kora a Kr. u. II. század első fele. (3. kép).

Az ábrázolt gladiátor teljes homloknézetben áll előttünk, s nem más, mint egy thrák (thraex, θρᾷξ). Fején sisakot visel, mely középen csonkán maradt meg. Formáját ma már megállapítani nem lehet, ami azért sajnálatos, mert többféle sisak is szerepelhetett. Felső teste meztelen, balteust és subligaculumot visel. Jobbkezében rövid, hajlott élű tőr (sica), balján kis négyszögű paizs (parma), mely csak a mell védelmezésére elégséges. Mind a két lábán páncél (ocrea). Ezek a felszerelési darabok oly jellegzetesek, hogy együtt másoknál, mint a thrákoknál nem is szerepelnek. Legjellemzőbb a sica és a két ocrea. A thrákok viseletét és ábrázolásait megtaláljuk G. Lafaye «Gladiator» c. cikkében a Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités

---

[1] *Friedländer*, Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms.[6] S. 374.

[2] *Schneider*, Gladiatores címszó a *Pauly-Wissowa*, Real-Encylopädie der classischen Altertumswissenschaft. Suppl. III, S. 783.

[3] Mon. ant. XIX. t. I B. 11, t. V, 3.; *Reinach*, Répertoire de reliefs grecs et romains III, p. 405, 5.

[4] A finom vonalak gyakorlott rajzkészséget árulnak el s a rajz jellege női kezet tételez fel. Így az sem lehet kizárva, hogy az aquincumi tábor egy magasrangú katonatisztjének műkedvelő festő leánya örökítette meg álmainak gladiátorát, mint ahogy a pompeji falkarcolat mondja, *suspirium puellarum*-át.

[5] Méretei: mag. 10, szél. 7·8 cm; vastagsága 0·5 — 0·8 cm közt váltakozott. Az edénytöredék anyaga sárgára égetett agyag. A felülete érdes, a színezéséből semmi sem maradt meg, amit annak tudunk be, hogy a leletek itt talajvízből kerültek elő.

grecques et romaines II, 1587. old.-án.[1] Itt a 3583. számú képen a legjobb thrák gladiátor-ábrázolást is láthatjuk, mely M. Antonius Exochust ábrázolja Traianus korából. A mozaikok,[2] falfestmények [3] és lámpák [4] ábrázolásain kívül két kis bronz szobron is viszontlátjuk a thrákokat.[5]

A mi darabunk egykor egy nagy edény applikált díszítése volt. Ilyen edényeket készítettek másutt is. Pannoniában a Vinkovciban kiásott fazekas-kemence mellett egy formát is találtak, mely egy secutort ábrázolt, s

3. KÉP. THRÁK-GLADIÁTOR EGY AQUINCUMI FAZEKAS-GYÁRBÓL.
(Eredeti nagyság.)

[1] V. ö. még *Drexel* id. m. S. 263 f.

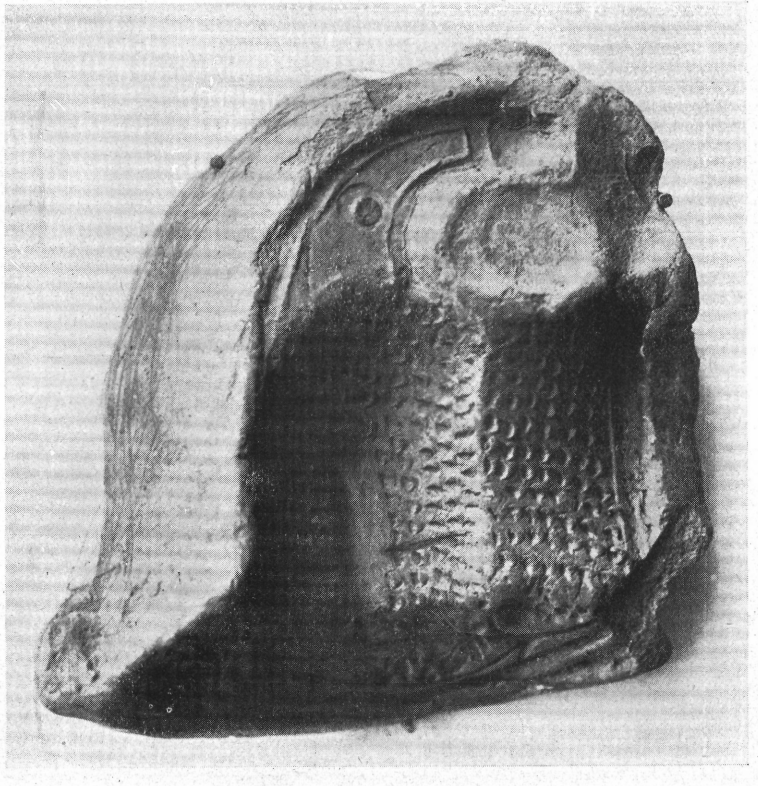
[2] *Henzen* Explic. musivi in villa Burghes asservati, t. VII, 2, 4, 7, 9. — *S. Aurigemma,* I mosaici di Zliten, Fig. 86, 93, 94, 95, 101.

[3] *Helbig,* Wandgemälde, Nr 797. Itt két kis ámor küzd egymás ellen mint thrák. — *Mau,* Pompeji S. 218, 228; *Baumeister* III, Abb. 2347. *Thédenat,* Pompéi II, p. 97, fig. 53. (Egy sebesült thrák kegyelmet kér.)

[4] Westd. Zeitschr. I (1882), S. 163; *Baumeister* III, Abb. 2348, 2349; *Walters,* Catalogue of the greek and roman lamps in the British Museum, pl. XIX, 558.

[5] *Reinach,* Antiquités nationales. — Descr. rais. du Musée de Saint-Germain-en-Laye. Bronzes figurés de la Gaule romaine. p. 205, no 188; *Schumacher,* Bronzen zu Karlsruhe. Nr. 691.

hasonlókép applikáció előállítására szolgált.[1] Az ilyen edények igazi hazája Gallia volt, s a gladiátor-ábrázolások feltűnő nagyszámban fordulnak ott elő.[2] Ezek között egy Trionból való edénytöredéken (most a lyoni múzeumban) egy thraex küzd egy secutorral.[3] Az applikált díszű nagy edényekhez hasonlóan a délgalliai terrasigillatákon is feltalálhatjuk a gladiátor-ábrázolásokat, s köztük a thrákok sem hiányoznak.[4] Pannoniából a legjobb thrák-ábrázolás egy dunaszekcsői strigilisen maradt fenn, mely AVCTI mesterjelzéssel van ellátva.[5]

4. KÉP. GLADIÁTORSISAKOT ÁBRÁZOLÓ MÉCSMINTA, A KISCELL-UTCAI FAZEKASTELEPRŐL.
(Eredeti nagyság.)

[1] *Hoffiller,* Vjesnik XIV (1915—1919), S. 190, Abb. 107.
[2] *Déchelette,* Les vases céramiques ornés de la Gaule romaine. II, p. 294 seq., 352.
[3] U. ott. II, 297, no. 116.
[4] *Déchelette* 582, 584 típus.
[5] *Nagy L.,* Római régiségek Dunaszekcsőről. Arch. Ért. XLV. (1931) 267 sk. old., 150. kép.

Gladiatorsisakot ábrázoló mécsminta a Kiscell-utcai fazekastelepről.

A Kiscell-utca 77. számú ház kertjében feltárt fazekasgyár berendezési tárgyai közt egy gladiátorsisakot (galea) ábrázoló mécsminta részlete is

5. KÉP. A MÉCSMINTA GIPSZÖNTVÉNYE.

előkerült.[1] A 4. képünk magát a mintát mutatja be, míg az 5. a mintából készült plasztelin lenyomatot. A sisak a díszes nehéz gladiátorsisakok fajából való. Tetején egy előreugró nyúlványa van (crista), a felső rész díszítése a

[1] Ez a telek Wastl Ferenc úr tulajdonát képezi, aki a legnagyobb készséggel adta beleegyezését az ásatáshoz. A minta mag. 8·7 cm, szélessége 8·6 cm.

mintába egyszerűen benyomott pontokból áll, az alsó elálló szegélye azonban már szőlőlevél-, fürt- és indadíszítés. Egy ilyen gladiátorsisakot utánzó mécses készítéséhez szolgáló forma több részből állott. Maga a felső rész, a tulajdonképpeni sisak is két egymásba illő darabból került ki. Nálunk ezek közül csak egy maradt meg. Külön minta szolgált a mécs alsó részéhez. — A Kiscell-utcai gyár működése Kr. u. 90—120-ig terjed.

A gladiátorsisakalakú mécsek a ritkább példányok közül valók.[1] Ez a tény emeli az aquincumi forma értékét, mert ez a helyi készítés mellett bizonyít.

A Magyar Nemzeti Múzeumban csak egy ilyen mécses van (lelt. száma 1892. 16/86), mely Ószőnyből származik és a mécses fenekén NERI jelzés olvasható.[2] Ezenkívül még C.DESSI[3] és FORTIS[4] jelzések fordulnak elő. A mi gyárunkból kikerült teljes mécsesek fenekén is minden bizonnyal volt jelzés, ilyenek azonban nem kerültek még elő. Az eddig onnan ismeretes mécsesek FABI jelzésűek.

A gladiátorsisakformájú mécsesek előfordulnak a nyugati tartományokban is. Lelhelyeik London,[5] Trier,[6] Köln,[7] Atteburg[8] Xanten,[9] Mainz.[10] Schmidt és Fremersdorf ezeket itáliai, közelebbről felsőitáliai importnak tekintik. Valóban Itáliából került elő a legtöbb ilyen gladiátorsisakalakú mécses.[11] Koruk az I. század végére s a II. elejére esik. Az aquincumi minta a katonai városrész területén működő gyárból való. A katonaság pedig a korai időben nálunk Észak-Itáliával van a legszorosabb kapcsolatban. Hadrianusig a legio II. adiutrix legénységének legnagyobb részét onnan sorozzák, s így kultúrigé-

---

[1] V. ö. *Drexel*, id. m. S. 259.

[2] Dr. Paulovics István volt szíves a lelhely körülményeket számomra a leltárból kiírni, szivességéért e helyen is köszönetemet fejezem ki.

[3] *CIL* XIII 10001, 113 k; *Behrens*, Germania XII (1928), S. 110—111 (Mainzból).

[4] *ORL* 30 (Lief. XXXVII) Taf. II, 28 (Mainzi Kastellumból) és *Sammlung Niessen, Cöln*, Taf. LXXXIV, 2147 (Kölnből).

[5] *Walters*, Catalogue of the greek and roman lamps in the British Museum, p. 64, Nr. 441.

[6] *Meier*, Westd. Zeitschr I (1882), S. 165, Nr. 7.

[7] *Samml. Niessen*, Taf. LXXXIV, 2147; *Fremersdorf*, Die Denkmäler des römischen Köln Band I. Neuerwerbungen der Römischen Abteilung des Wallraf—Richartz-Museums während der Jahre 1923—1927. Taf. 60.

[8] *Walters*, id. m. Nr. 442.

[9] *Houben und Fiedler*, Denkmäler aus Castra Vetera und Colonia Traiana 1839. Taf. XXIX, 1, S. 52.

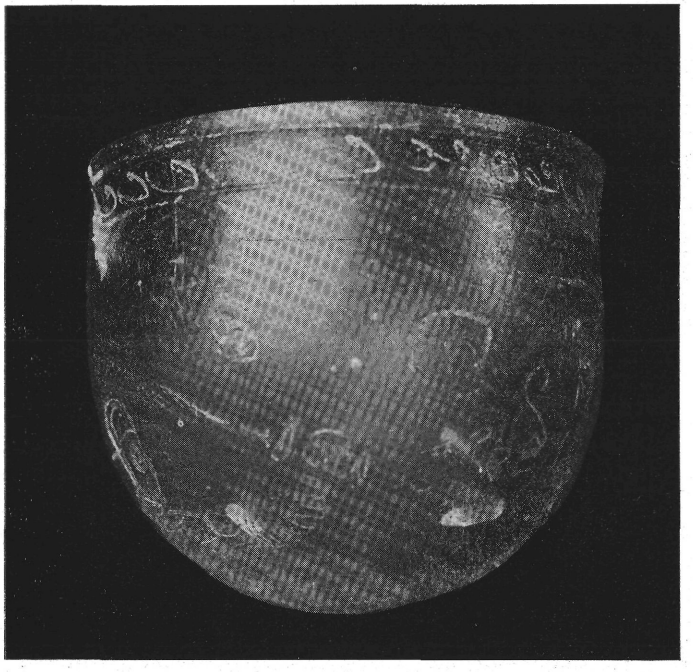
[10] *Meier*, id. h. S. 172; *ORL* 30 (Lief. XXXVII), Taf. II, 28; *Behrens*, Germania XII (1928), S. 110.; *Grivaud de la Vincelle*, Récueil pl. 26, 1—3; *Wagener*, Handb. d. deutsch. Altert Taf. 25, 220; *Emele*, Beschreibung römischer und deuscher Alterthümer aus dem Gebeit der Provinz Rheinhessen. 2 Ausgabe, Mainz 1833 Taf. 8, 2.

[11] V. ö. *E. v. Mercklin*, Römiche Mitteilungen XXXVIII/XXXIX (1923/24) S. 116 f., Abb. 17.

nyeiket is onnan elégítik ki, vagy legalább is azok mintájára igyekeznek az itt készült tárgyaikat előállítani. Mécsmintáink díszítése is ezzel magyarázható.

Gladiatort ábrázoló üvegpohár a Berend-utcából.

A Berend-utca 10. számú ház kertjében 1926 őszén került elő az a kisméretű római pohárka, melyet az Aquincumi Múzeum Hegedüs Gyula újságírótól kapott ajándékba. A pohárka csonka állapotban maradt reánk. Egyik

6. KÉP. BEREND-UTCAI ÜVEGPOHÁR.

oldala erősen hiányos, de szerencsére az alakos ábrázolása teljes. Anyaga zöldes színű, magassága 54 mm, szájának átmérője 62 mm. Alsó része gömbalakú.

Poharunk eredeti alakját a 6. számú képünk adja vissza, a 7. számú felső nézetben mutatja be, s láthatjuk a bevésett díszítését, mely egy kilépő s védekező állást elfoglaló gladiátort ábrázol. Ez volt a díszítés eredeti nézete. A 8. képünk a poharat az aljáról szemlélteti. Teljesség kedvéért rajzunkban is bemutatjuk a 9. képen, melyet a fenékről, azaz kívülről nézve vettünk fel, mely így az eredeti beállításnak tükörképét adja vissza.

A pohárka szája szélén két körbe futó vonal közt egymás után bevésett, határozott formára nem törekvő, leginkább még a cursiv 6 számhoz hasonlítható, tisztára térkitöltést célzó ornamenseket kapunk. Ez volt a keret, melynek közepét a gladiátor tölti ki, v. ö. 9. képünket. A gladiátor alatt egyszerű hajlott vonal érezteti a talajt, az alak két oldalán pedig bekarcolt vonalak, mint térkitöltő elemek szerepelnek. A díszítést kétféle technikával állították elő. A körvonalakat s a testtagok kiemelését vonalas

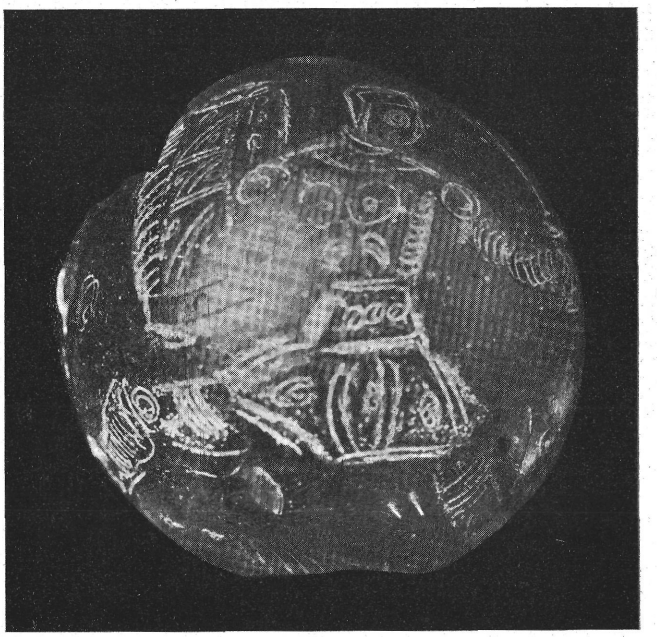
7. KÉP. AZ ÜVEGPOHÁR FELÜLRŐL NÉZVE.

bekarcolás hozta ki, azonfelül pedig egyes helyeken köszörülés útján bemélyítve adtak az egésznek plasztikai külsőt.

Gladiátorunk egy secutor vagy contraretiarius. Egyszerű sisakot visel, melynek forgója nincs, hogy a retiarius hálóját könnyebben kikerülhesse. Jobbjában kardot (gladius), baljában nagy négyszögű paizsot (scutum) tart, mely díszítve volt. Derekán balteus van, melyből a subligaculum lóg le. Bal lábán páncél (ocrea). A secutor egyike az antik emlékeken leggyakrabban szereplő gladiátoroknak.

Poharunk formájával több hasonló technikával díszített példány egyezik

meg.[1] Legjobban összevág vele egy leunai (Merseburg mellett) kis pohár, melyen a szájnál két vonal közt azonos bekarcolt díszítmények is szerepelnek. Ez a pohár Aktaeon és Artemis kalandját ábrázolja, s mint a görög feliratai mutatják, belső nézetre készült.[2] Ebbe a csoportba még négy pohár tartozik: két kölni (Prometheus-[3] és Lynkeus-serleg[4]), egy rheimsi (Atalanta-serleg[5]) és a strassburgi egy nyúlüldözés képével. Ez az utóbbi a sorozatban az egyetlen, melynek, mint az aquincuminak, nem volt felirata. Krüger, aki ezeket legutóbb tárgyalja, gyárukat Kölnbe helyezi, s készítési idejüket Kr. u. 300 körül jelöli ki, hasonlókép nyilatkozik Kisa is.

8. KÉP. AZ ÜVEGPOHÁR ALULRÓL NÉZVE.

A poharak vésett díszítései közt a cirkuszéletből vett jelenetek elég gyakoriak. Egy trieri példányon[6] több más jelenet közt egy retiarius és secutor küzdelmét láthatjuk. Legutóbb Fremersdorf ásott ki Kölnben egy

[1] *Morin-Jean*, La verrerie en Gaule sous l'empire romain p. 239—240. — Ezekről a díszített üvegserlegekről legközelebb Fremersdorf fog egy összefoglaló tanulmányt írni.

[2] *Krüger*, Trierer Zeitschrift IV (1929), S. 104—105; Kisa, Das Glas im Altertume S. 660.

[3] *Kisa*, id. m. S. 655 ff. (Bonn. Ib. 28. (1860), T. 18.

[4] *Kisa*, id. m. Abb. 246, 247.

[5] *Kisa*, id. m. 660 f., Catalogue du Musée Habert (1901) p. 72, 73.

[6] *Krüger*, Bonn. Ib. 118 (1909), S. 353 ff Taf. XXV; *Kisa*, id. m. S. 648, Abb. 257.

cirkuszdíszes poharat.[1] Ez különbözik formára az aquincumitól, de szorosan összeköti őket bizonyos technikai vonás. Ennek a készítője is idegenkedett az ábrázolástól szabadon maradt tértől, s az üres részeket, mint a mi gladiátorunk mellett is látható, apró vonalakkal, vésésekkel töltötte ki. Fremers-

9. KÉP. A BEREND-UTCAI ÜVEGPOHÁR KITERÍTETT RAJZA.
(Eredeti nagyság.)

dorf ennek a pohárnak korát 320—340 közé teszi, s gyára Kölnben volt.[2] Köln üvegipara még 370 után is virágzásban volt. Termékeit messze elszállították, s ilyennek tekinthetjük a Berend-utcában talált darabot is. Az

[1] *Fremersdorf*, Bonn Ib. 135 (1930), S. 133, Abb. 12.
[2] *Fremersdorf*, Die römische Gläser aus Köln (Museum und Öffentlichkeit VII) 1928, S. 12, Abb. 37.

aquincumi katonai város ezen területén a IV. században temető terült el. Poharunk is a legnagyobb valószínűség szerint egy IV. század eleji sírból való.[1]

A Berend-utcában talált pohárkával azonos formájú másik darabnak a töredékét 1934-ben találtuk meg, mikor az aquincumi ásatásoktól délre a villamosművek transzformátor-épülete mellett fekvő üres területet felástuk. A töredék jelentéktelen darab, magassága 3·3, szélessége 4 cm. Így is erősen sérült a szélein s az ábrázolásból mindössze egy jobbra ugró oroszlán két mellső lába maradt meg. Az üveg anyaga, a vésés technikája teljesen egyező az előbbi darabunkéval. Ugyanabból a műhelyből került ki. Fontos annyiban, hogy e műhely eddig elég szép számban ismert darabjainak számát gyarapítja, az Aquincumba való exportja mellett bizonyít a Kr. u. IV. században s Köln jelentős iparára is rávilágít. Az a korai kapcsolat, mely a Kr. u. II. század első felében már erősen kiépült a két város között s a kölni polgárok *(cives Agrippinenses Transalpini)* tömegesen telepedtek le[2] és elhozták ide részint áruikat, részint itt alapítottak üzleteket, új iparágakat, ez a kereskedelmi kapcsolat végig erős maradt, s fennállott a pannoniai katonai uralom összeomlásáig.

Az újabban talált kis töredékünk egy állatheccet (venatio) ábrázoló jelenetből származik. Ilyen ábrázolások közkedveltek voltak nemcsak a festéssel díszített poharakon, melyek legnagyobb számban a balti államokból ismeretesek,[3] hanem a vésett díszítésű példányokról sem maradnak el, melyek legszebb példánya Trierből ismeretes.[4]

Gladiatort ábrázoló zsebkés csontnyele a Transformátor mellől.

A villamosművek papföldi transzformátor épületétől délre az 1934. évi ásatások egyik kedves lelete volt egy zsebkés maradványa. Maga a vaskés elpusztult, csak a rozsdanyomok maradtak meg, valamint az alsó részén a megerősítésre szolgáló vasszegecske kis része. A csontnyélből csak a hátsó rész alsó kis darabkája pattant le még a római korban. A nyél hossza 8·7

---

[1] Egy formába öntött gladiátorokat ábrázoló pohár Sopronból ismeretes, melyet Diceus készített. V. ö. *Bella*, Arch. Ért. XIV (1894), 392—394. old. Ez a pohár galliai készítmény és a Kr. u. II. századból való. Erre a csoportra v. ö. *Kisa*, id. m. S. 735 ff; *Bonn.* Ib. 124 (1917), S. 166 f.; *Behrens*, Mainzer Zeitschr. XX—XXI (1925/26), S. 65 f.

[2] V. ö. *L. Nagy*, Cives Agrippinenses in Aquincum. Germania XV (1931), S. 260—265; Ein neues Denkmal der Agrippinenses Transalpini aus Aquincum. Germania XVI (1932), S. 288—292.

[3] V. ö. *Kisa*, id. m. Abb. 344, 347—348a.

[4] *Kisa*, id. m. Abb. 257a; *Bonn. Jb.* 118 (1909), Taf. XXV, S. 353 ff. Fig. 1—5.

cm. A 10. képünk a főoldalnézetben mutatja be az ábrázolt gladiátort, a 11. képen a hátsónézetet kapjuk, a 12.-en pedig elölről szemlélhetjük. Az utóbbin látható bevágás hossza 5·5 cm, tehát ilyen hosszú volt a zsebkés pengéje, s mivel ez a bevágás ferde vonalban haladt, külsőre úgy nézett ki, mint egy mai szegedi parasztbicska.

Zsebkésünk formája közkedvelt volt a rómaiaknál, s a nagy késtől

10. KÉP.
ZSEBKÉS CSONTNYELE
OLDALNÉZETBEN.

11. KÉP.
ZSEBKÉS CSONTNYELE HÁTSÓ-
NÉZETBEN.

12. KÉP.
ZSEBKÉS CSONTNYELE
ELŐNÉZETBEN.

(culter) megkülönböztetve *cultellus*-nak és *μαχαι ρίδιον*-nak nevezték. Ez magyarázza meg, hogy az ilyen kedveltebb zsebkés nyeleit legtöbbször díszítették és anyagául nemesebb anyagot választottak mint a bronzot, csontot, elefántcsontot, s gyakran ellátták berakással vagy ékkövekkel is. Általános volt pl. a faragott csontnyelek kedvelése a legváltozatosabb növényi vagy alakos díszítéssel.[1]

[1] V. ö. *S. Reinach,* culter címszót a *Daremberg-Saglio,* Dict... II, p. 1582 seq; *Mau,* culter címszó a *Pauly-Wissowa,* RE. VIII. H. B. S. 1752; *Lindenschmidt,* id. h. II, Taf. IV.

Így került a mi példányunkra is egy gladiátor alakja, mely már előfordult a British Museum egyik bronz késnyelén is,[1] de szerepelnek színészek, kocsihajtók stb. Gladiátorunk akárcsak a Berend-utcában előkerült pohár ábrázoltja egy secutor vagy contraretiarius. Fején védrostéllyal ellátott és forgóval (crista) díszített sisakot (galea) visel, de a forgó csak jelezve van, mert erős kiállása a használatot kényelmetlenné tehette volna. Rövid ruháját derekán balteus köti át, melyről egy subligaculum lóg le. Feltűnő, hogy gladiusát baljában tartja, s jobbjában a nagy négyszögű paizsát (scutum), melyen bevésett ferdén menő vonalak a díszítést jeleznék, jobblábán hatalmas lábvédőpáncél (ocrea), ballábán rövid, csizmaszerű védő. — Amint láttuk, darabunk a rendes felszereléssel ábrázolt gladiárt tüntetné fel, ha a viselete, a gladius, scutum és az ocrea, nem ép megfordítva volna rajta. Így egy tükörképábrázolás áll előttünk.

Csontkésnyelek gyakoriak Pannoniában, feltűnő sok köztük a díszes, de csak Mursáról került elő még egy nyél, melyen hasonlókép egy secutor ábrázolása szerepel, s ma az eszéki múzeum csoportgyüjteményének legszebb darabja.

[1] *Walters*, Bronzes in the Brit Mus. 357, 2955—2973.

SZENTPÉTERI JÓZSEF PESTI ÖTVÖSMESTER MŰVÉSZETE

ÍRTA

HORVÁTH HENRIK

Sajátságos fejlődési feltételei, a többi magyar és külföldi (Bécs, Párizs) ötvösiskolákhoz való érdekes viszonylatai és nem utoljára magas művészi színvonala a pesti ötvösség tárgyalásának átfogóbb, a történeti részlettanulmányon túlmenő jelentőséget kölcsönöznek. A hosszú török megszállás a régi magyar művészet valamennyi ága közül tulajdonképen csak az ötvösség területén nem jelenti a történeti folytonosság megszakítását. Az erdélyi és felvidéki műhelyek a régi szép hagyományokat részben az erdélyi fejedelmek pártfogása alatt olyan eredménnyel ápolták tovább, hogy készítményeik semmiben sem állanak mögötte az egykorú nyugateurópai műveknek. Más volt a helyzet a törökök által állandóan megszállás alatt tartott területeken, elsősorban az ország szívében, Pest-Budán. Tökéletes ürről ebben az esetben sem beszélhetünk, csakhogy a többi élet- és kultúrformákkal együtt az aranyművesek műgyakorlata is, az idegen urak ízlésének megfelelően, a keleti felfogáshoz közeledett.[1]

Az utóbbi időben nagy lendülettel megindult hazai barokkutatás már nagyon gazdag adat- és regesztaanyagot hordott össze és fontos részterületeket már teljesen tisztázott a nélkül, hogy a sajátságos Pest-budai viszonyokra nézve át tudta vagy akarta volna hidalni az ellentmondásokat a készen kapott és rendesen a szomszédos osztrák viszonyokból levezetett stílustörténeti normák és a kézzelfogható helyi jelenségek között. Rendesen figyelmen kívül hagyták, hogy a pesti élet- és műformák a török hódoltságnak életbevágó megszakítása után csak fokozatosan tudtak hozzásimulni a barokk egyetemes-európai formaközösségéhez. A hozzásimulás vagy ugrásszerűen történt idegen mesterek és mintaképek bevonásával, vagy pedig lassúbb, de szervesebb átmenetekben a hazai iparművészetnek céhekben tömörült, becsületes fáradozásai útján. Nagy történeti varázzsal bír ennek a külön fejlődésnek, egyes rétegeinek és azoknak végső egybeolvadásának a megfigyelése, ami igaz, csak

---

[1] V. ö. Horváth Henrik, Gundrich Carolus Ferenc, a belvárosi plébániatemplom oltárainak mestere. Arch. Ért. XLII. köt. 255. l.

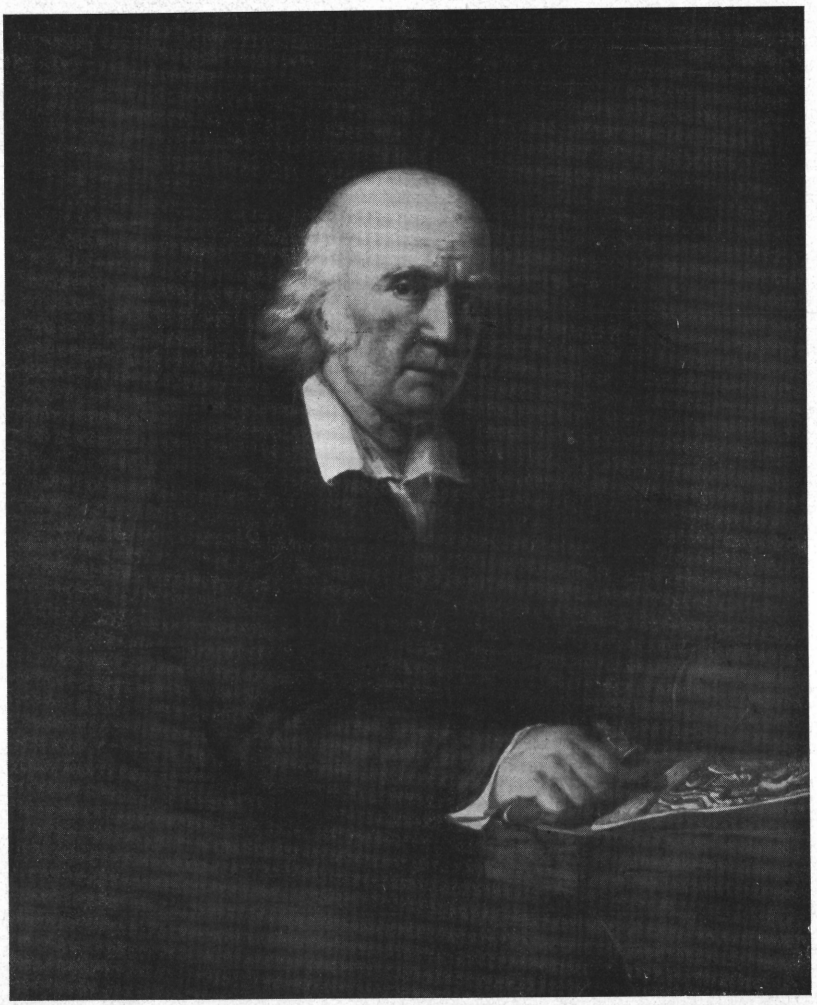
az empireben és a klasszicizmusban lett befejezett tény. Szerves korstílus leginkább a műgyakorlat azon ágaiban alakulhatott ki, melyek számára a másfélévszázados török megszállás csak bizonyos zökkenést a stilisztikai folytonosságban, nem pedig az általános termelés megszűnését jelentette. Ezekhez a műiparokhoz tartozik elsősorban az ötvösművesség. A kereslet értékes dísztárgyak iránt az új urak részéről sem csökkent, a mesterek azonkívül az arany- és ezüsttárgyakból álló ajándékok (hadisarc, önkéntes adó) révén még bizonyos fokig lépést tudtak tartani a nyugati fejlődéssel is. Az új iparművészeti múzeum a stambuli Serailban nem csak Magyarország, hanem a nyugati nemzetek iparművészetére nézve is nagyon értékes anyagot nyujt. Csak természetes, hogy az ozmán megszállás idejében a keleti ízlés és a keleti technikák (tausia) messzemenő hatással voltak a pesti termelésre.

Nagyon kár, hogy ezen formai és etnikai eredete szerint egyaránt figyelemreméltó stílusváltozat termékei vagy teljesen elpusztultak, vagy pedig stíluskritikai kiindulópontok hiányában ezidőszerint még felismerhetetlenek. Hogy kik lehettek ennek a keleti formaközösség hordozói, elárulja egy 1737-ben elrendelt összeírás, mely alkalommal a budai és az akkor még a budai céhbe bekebelezett pesti ötvösmesterek nagy többsége azt vallotta, hogy művészetüket török mesterektől tanulták. Ez annál fontosabb, mivel már félévszázad múlt el a város visszahódítása óta és az itteni ötvösök máskülönben már minden tekintetben beleilleszkedtek a céhrendszer által meghatározott nyugateurópai munkamenetbe.[1]

A felszabadulás után 1696-ban megalakult a budai ötvöscéh, 1759-ben pedig a pesti, mely nagyszombati, győri, kassai, rimaszombati mesterek bevándorlása révén csakhamar túlszárnyalta az előbbit. Ennek a beözönlésnek tulajdonítható, hogy az ötvösség könnyebben és közvetlenebben tudott belekapcsolódni a barokknak egyetemes európai formanyelvébe, mint az építészet és a szobrászat, a festészetről nem is szólva.

Már a céhalapító pesti mestereknél (Hillebrandt Károly, Dallinger János György, Schätzl József, Fauser József, Torner Károly, Ábrahámffy Mihály, Kojanitz János) a középeurópai barokk ízlése átütő erővel érvényesül az egész vonalon. Mint jellegzetes korai alkotásra (1760-ból) utalunk a budai víziárosi Szt. Anna plébániatemplomban használatban levő aranyozott ezüst kehelyre Fauser József kezétől. A páratlan folyamatos formakezelés, a trébelő munka merész dudorodásai, melyek a láb kerékplasztikai puttofejeiben kulminálnak, a szeszélyesen vezetett körvonalak mindenképen megfelelő jelei a rokokó

[1] Horváth Henrik, Pester Goldschmiedebarock. A Műgyüjtő (Der Kenner) V. 1931. 130.

Hóra János Alajos: Szentpéteri József arcképe.

stílusérzékének. Amellett olyan darab, mint Schätzl Józsefnek csak pár évre rá készült ezüst kávékannája (Székesfővárosi Történeti Múzeum), meggyőzően mutatja a különbséget a reprezentatív liturgikus felszerelés és a szerényebb használati tárgy között, mely utóbbinál a hullámzó kontúroknak ellenére mégis lehiggadtabb formafelfogás határozza meg az összbenyomást. Közös azonban mindkét darabnál a festői részletformáknak és a folyamatos körvonalaknak dacára a tagolás világos áttekinthetősége. A pesti ötvösművészetnél szerény előzményektől folytonosan felfelé haladó fejlődést tapasztalunk. Húsz évvel a céhalapítás után ez a pompás palánta már csodálatos nedvbőségtől duzzad. Szerencsés véletlen folytán mindjárt három darabbal rendelkezünk (Székesfővárosi Történeti Múzeum, Lipótvárosi bazilika és Józsefvárosi plébániatemplom), mely nagyszerűen példázza ezt a csúcspontot. A pesti ötvösbarokk legnagyobb művészének, Paschberger József főcéhmester művészete ezekben a művekben telt akkordokban csendül meg. A szerves tagolás utolsó nyomait egy újabb, dinamikus — irracionális formafelfogás már teljesen elmosta. Az egyes részeknek még több gyűrű által hangsúlyozott elválasztása helyébe, amit még Fauser kelyhénél tapasztaltunk, a rakoncátlanul hullámzó kontúroknak rugalmas összefoglalása lépett. Egészen páratlan végre a trébelő munka. Az a mód, ahogy az egyes ornamentális elemek látszólag önkényesen s mégis megfontolt számítással egymás mellé vannak rakva, ahogy a részletformák élénk lendülettel egymásba játszanak, egyetlenegy hatalmas mozgásnak benyomását kelti, ahol minden lángol és lobog. Az európai barokk és rokokó melódiáját egységesebben és teltebb hangszerelésben érezzük, mint akármelyik egykorú architektúránál vagy szoborműnél Budapest területén, a józsefvárosi (epreskerti) kálváriát talán kivéve.

A további kialakulás folyamán, az empire-ban a pesti műhelyek művészi súlya egyre nagyobb lesz, a mesterek száma nőttön nő, a Szentpéteri, a két Prandtner, Giergl stb. által képviselt színvonal aránylag igen magas, úgyhogy a XIX. század első évtizedeiben Pest a magyar ötvösművészet feltétlen központjának tekinthető. Hasonló súlyponteltolódás az építészetben és valamivel később a festészetben is tapasztalható. Ez csak likvidálása egy szükségszerű történeti fejlődésnek, amelynek végpontján Pest, mint a magyar művészi élet ihlető központja áll.[1] Évszázadi ingadozások után a kulturális erőcentrum megint oda szállt, ahol a mohácsi kataklizma előtt volt.

Ebbe az evolúcióba esik Szentpéteri József ötvösmester működése, és a fent vázolt viszonyokra nézve tanulságos egyéni fejlődésnek meglepő didak-

[1] V. ö. Horváth Henrik, A régi Pest, Magyar Művészet. V. 1929. 599.

tikáját nyujtja. Nem a pesti talajból nőtt ugyan ki és művészi előzményeit másutt kell keresni. Már az a környezet is, amelybe 1781-ben beleszületett, a történeti magyar ötvösművészet legszebb hagyományaitól át volt itatva. A rimaszombati ötvöscéh története még messzire visszanyúl a XV. századba.

Az 1479-i évből ered Losonczy László és István meghagyása, mely az ötvösök, kovácsok, szíjgyártók, nyergesek és lakatosok (Aurifabrj et fabrj, selliparj et freniparj, serratoresque) egy céhbe való beszervezését elrendeli.[1] Ezeket a szabályokat 1516-ban Budán Guti Ország Ferencz és Losonczy Zsigmond 1553-ban Sopronban újra megerősítik. Nemsokára reá az ötvösök, úgy látszik, kiváltak és külön céhben tömörültek. A XVII. században újabb lendületet kapott a rimaszombati ötvöscéh fejlődése, ekkor még a kassaiaknak is érezhető konkurrenciát csinált. A város határait messzire túlszárnyaló tekintélye mellett az a tény is tanúskodik, hogy 1650-ben a korponai királybíró hozzájuk fordul artikulusaiért. Ezt a szép virágzást felváltja a XVIII. században lassú, de folytonos sorvadás. Már 1732 még csak öt ötvösmester tartózkodik Rimaszombatban. A század vége felé 1795-ben a helytartótanács reákényszeríti a céhre a maga punktumait. A virágzó szerves céhélet helyébe lép a nivelláló k. k. bürokrácia mindenhatósága. Ebbe a szomorú időbe esnek Szentpéteri József gyermekévei, ki 1796-ig szülővárosában élt. Apja, nemes Szentpéteri Sámuel, jómódú puskaműves volt, s feltehető, hogy a fiú, kinek rendkívüli rajztehetsége már korán feltűnt, gyakran az apai műhelyben is megfordult és segédkezett. Ugyanebben a városban született tíz évvel később Ferenczy István is, a szobrász. Szentpéteri életpályája különben is sok hasonlatosságot mutat földijéhez, a nélkül azonban, hogy neki Ferenczy megrendítő tragikumából is jutott volna.

Szép hajlamai csakhamar felkeltették Szőke Ferencz rimaszombati esperes érdeklődését, ki őt az egész környék művészeti orákulumához, Szathmáry Pál hangácsi földbirtokoshoz utalta. Ez annakidején a nemes gárdában szolgált és ott egy nem mindennapi, az osztrák késői barokkon iskolázott esztétikai belátásra tett szert, saját művészi teljesítményeiben azonban egy buzgó dilettantizmuson túl sohasem jutott. Befolyását a fiatal Szentpéteri fejlődésére azért nem kell lebecsülnünk, mert Szathmáry Pál legalább ismerte a művészetet, sokat látott és olvasott, hiszen tudjuk, hogy a magyar gárdisták szellemi élettartása aránytalanul magas volt. A hangácsi műkedvelő

[1] Az eredeti okmány közölve Szilágyi Sándornál. Oklevelek az ipar és kereskedés történetéhez Magyarországon a XVI. és XVII. században. Magyar Történeti Tár. XXII. Új Folyam, X. kötet Budapest, 1877. 241—242. l. A rimaszombati viszonyokra nézve v. ö. Mihalik Sándor, A rimaszombati ötvöscéh Magyar iparművészeti forrástanulmány. Budapest, 1919.

társaságának legmaradandóbb eredményeként mindenesetre azt az ellenállhatatlan vonzalmat kell tekintenünk, mellyel Szentpéteri a császárváros páratlan műkincsei iránt viseltetett, mely vonzalom az ötvöslegényt az évek folyamán szerencsésen Bécsbe is vezette. Egyelőre azonban öt keserves inaséven át kellett esnie. Kassára ment, ahol 1796. augusztus 29-én mint inas Vásárhelyi Ötvös István szolgálatába szegődött. De itt is, a felvidéki ötvösművészet régi emporiumában az élő fejlődés hullámai az elhangzó barokkal lassan elapadtak. Mesteréről csak annyit tudunk, hogy 1786-ban mint ú. n. Stuckmeister felvétetett a kassai céhbe és ott 1802-ig kimutatható, azonban sem valami nagy tekintélynek, sem feltűnően felkapott népszerűségnek nem örvendezhetett. A céhtisztségek viselői között p. o. hiába keressük a nevét, ellenben megtudjuk, hogy még 1799-ben huszonöt rajnai forinttal tartozott a céhnek. Egyetlenegy művét sem ismerjük. Kassán a fiatal ötvös meglátogatta az ottani rajziskolát is, mely hivatva volt, hogy a műhelyek gyakorlati fortélyait alátámassza a kéznek és a szemnek elméleti iskolázottságával. Ennek a rajziskolának nagy jelentősége volt nemcsak az ötvösművességre, hanem az egész kassai művészi életre nézve is, jóllehet a tanítási módszer nagyáltalában sablonos mintarajzolásban merült ki. Ez a tanulgatás Szentpéteri várakozásainak és rajzszenvedélyének semmiesetre sem kedvezett s itt is Schröd Erazmus kir. nyilvános tanító úr legnagyobb bosszúságára külön utakon haladt. Erre vonatkozólag mulatságos bizonyítékot kapunk iskolai bizonyítványában, melyet Mihalik József a kassai ötvösségről írt alapvető munkájában teljes egészében közöl.[1] E szerint az iskolalátogatása rendetlen volt, a tehetségek jók, a kézirajzban való előmenetel közepes, a szakmájába vágó rajzban pedig jó. Az egész osztályzatot tetőzi a megjegyzés rovatában olvasható következő elmélkedés: «Miután sohase hagyta magát tanítója által vezettetni, rendetlen másoló volt és saját akaratából alapos ismeretekre nem tett szert.» A legsúlyosabb vád tehát az, hogy rendetlen másoló volt. Ezt csak úgy kell értenünk, hogy a díszítő minták örökös kopírozása nem éppen lehetett ínyére a fiatal ötvösnek, kinek korán jelentkező rajztehetségéről már Szőke Ferencz esperes és Szathmáry Pál révén tudunk. Erre vonatkozólag különben hiteles tanunk van, maga Szentpéteri személyében. Az említett bizonyítvány alsó szélére folyékony latinsággal írt apológiájából olvassuk, hogy a leszólt tanuló részben hozzájárul a fenti minősítéshez és bevallja a mulasztásokat, azokat azonban részben betegséggel, részben pedig azzal a nagy ellenszevvel magyarázza, mellyel a rajztanár

[1] Mihalik József, Kassa város ötvösségének története. Budapest, 1900. 310. l.

kiállhatatlan természete iránt viseltetett. A rossz kalkulushoz önérzetesen említi, hogy már gyermekkorától kezdve mindenki jó rajzolónak tartotta és hogy drága idejét hasznosabb tárgykörökre fordította. Megtudjuk ebből a megjegyzésből azt is, hogy Szentpéteri a kassai gimnáziumban is megfordult és ott, úgy látszik, megértőbb rajzoktatókra akadt.

A régi kassai ötvösiskola reprezentatív mesterei közül Szentpéteri érkezésénél Dioszeghi Ötvös István ugyan már 14 év óta halott volt, de fel kell tételeznünk, hogy a rimaszombati legény a műveit nagyon jól ismerte, mivel későbbi tevékenységének döntő motívumai sok tekintetben Dioszeghi művészetére vezethetők visza. Ezen mester érdekes alakja a hatalmas akkordokban hömpölygő késői barokk korában szinte anachronisztikusan hat. Dioszeghiben a francia Louis Seize-stílusnak egy meglepően korai magyarországi képviselőjére ismerünk reá. E formafelfogás első hazai hírnökét mindenesetre külön díszhely illeti e stílusváltozás magyar válfajának még megírandó történetében. A klasszikus görög formák tisztasága, az arányokkal való számításnak megfontoltsága, a vonalvezetés tárgyilagossága, mely egyes műveinél előbukkan, megengedhetőnek teszik azt a feltevést is, hogy Dioszeghi nemcsak francia metszetek útján jutott birtokába e formaelemeknek, hanem vándorévei alatt személyesen is megfordult Párizsban. Szentpéteri nagy, őszinte lelkesedésében minden bizonnyal nagy érdeklődéssel szemlélte az elhúnyt mester műveit. Itt a nélkül, hogy annak tudatára ébredt volna, egy oly formaadás elsőleges forrásánál állott, melyhez csak sok évi munkássága és bécsi tartózkodása révén talált vissza.

Sokkal inkább a XVIII. század termőföldjében gyökeredzik a kassai ötvösség második nagy mestere, Wandet Ötvös János, ki 1779 és 1804 között mutatható ki és akit a fiatal Szentpéteri nyilván jól ismert, sőt ebben az esetben már bizonyos formatípusok közvetlen átvétele is megállapítható. Wandet mester meglehetősen számos ismert művei közül a mi céljainkra nézve különös érdekességgel bír a gönczruszkai ev. ref. templomban őrzött kelyhének fedele. A fedél dísze egy a fiókáit tápláló pelikán, a református ikonográfiának egy elég gyakori motívuma. A csoport ezüstből van öntve és utólagosan van cizellálva. A közepén hatalmasan kiterjesztett szárnyakkal az anyamadár áll, ebben a pózban inkább sashoz hasonlít. Előtte kinyujtott nyakkal tolakodnak a kis fiókák és az anyamadár felszakított melléből táplálkoznak. Szentpéteri egyik művén a volt cs. és k. 32. gyalogezred a hadimúzeumban őrzött tamburbotján most már egy ezüst kétfejű sas szerepel, mely a körvonalakban és a dekoratív beállításban feltűnően hasonlít Wandet gönczruszkai pelikánjához. Erre a tamburbotra később még vissza

fogunk térni. Szentpéteri kassai tartózkodásához még említendő, hogy a céh 1801. évi augusztus 30-án felszabadította.[1]

Innen Lőcsére került. Ottani működéséről, sajnos, hiányoznak közvetlen okmányok, de az innen kapott ihletek is tovább hatnak későbbi működésében. Itt élt és dolgozott, mint évszázados gazdag hagyományok letéteményese, ötvös Szilassy János. Találkozásuk történeti szemszögből nézve úgy fest, hogy a letűnő és az új nemzedék hírnökeinek pályái egymást keresztezik és rövid időre közös magaslati ponton állnak.

Földi zarándoklatának következő állomása Bécs, ahová 1805-ben került. Innen maradandó benyomásokat vitt magával, melyek hatása nemcsak munkáinak formanyelvében, hanem programmatikus fogalmazású irodalmi adalékaiban is élete végéig követhető. Hiszen látni fogjuk, hogy mesterünk nemcsak trébelő kalapácsával, hanem tollal is síkra szállt eszméinek védelmére. A bécsi ötvösművesség akkori állapotát tárgyaló összefoglaló munka, sajnos, hiányzik. Különös jelenség az, ha tekintetbe vesszük, hogy éppen Bécs már jóformán egy évszázadon át a műtörténeti kutatás egyik legfontosabb gócpontja. Így tehát Ed. von Leisching két rövid, de tartalmas cikkein kívül a bécsi városi levéltárban, a képzőművészeti akadémia matrikoláiban és mint főforrás a bécsi ékszerészek, arany- és ezüstművesek ipartestületében folytatott saját kutatásaimra voltam utalva. Az utóbbi helyiségeiben való munkámat Kandl Hermann ipartestületi elnök megértő előzékenysége tette lehetővé, amiért neki e helyen is hálás köszönetet mondok. A céhjegyzőkönyvek tanulságai alapján a bécsi ötvösművészet a XVII. század végétől állandóan felfelétörő tendenciát mutat. Elsősorban bizonyítja ezt a mesterek, segédek, inasok erős odaözönlése ezen iparművészeti ág többi vagy előbbi központjaiból, Augsburgból, Nürnbergből, Prágából, Kölnből, Magyarország erdélyi és felvidéki részeiből, 1800 körül már Pestből is. Nagyon feltűnő a párizsi mesterek gyakori szereplése, melynek döntő befolyást kell tulajdonítanunk a bécsi empire-ötvösség kialakulására. A francia igazodást ezenkívül erősen elősegítette Pierre Germain párizsi ötvös «Eléments de l'Orféverie» című könyvében közölt mintarajzainak nagy elterjedése, főleg augsburgi ormamentmetszetek útján, s nem utoljára az udvari ízlést kielégítő francia importáru.

Szentpéteri József most már a Bécsben működött és tanult magyar ötvösök sorában nem az első. A céhjegyzőkönyvekben és a művészeti akadémia matrikoláiban a magyar arany- és ezüstművesek egy kerek százával

[1] Mihalik Sándor, Besztercebányai ötvösök a XV—XIX. században. Múzeumi és Könyvtári Értesítő, XII. (1918) 140. l.

találkoztam.[1] Érdekes, hogy itt is bizonyos magyar családokon belül határozott hagyományok alakulnak ki. Még a XVII. századba nyúlik vissza a Muhrböck magyar ötvöscsalád tevékenysége. A XVIII. századra pedig szélesen reáfekszik a Nagyszombatról Bécsbe származott Fejérváry-család (Sebestyén, Fábián, Gáspár, Jakab, Mihály). Az emlékszerű hagyomány erősen megritkított álladékából — fájdalom — egyetlenegy darabot se lehet a Fejérváry-családdal kapcsolatba hozni. A többiek is, kik közül oly magyar hangzású neveket találunk, mint Uyhelyi, Forgács, Hankó, Farkas, Bárány stb., szintén csak a céhokmányokban szerepelnek. Műveik elkallódtak a napoleoni háborúk zavaraiban, a java be lett olvasztva. Nagy kár, hogy az ékszerészek, arany- és ezüstművesek ipartestületében a segédeket nyilvántartó jegyzőkönyv hiányzik. Ezáltal elestünk attól, hogy Szentpéteri bécsi tartózkodásáról pontosan meghatározható adatokat nyujtsunk. Saját bavallása szerint 1805-ben került Bécsbe, ahol alkalmasint Wirth Ignácznál vagy Wirth Ferencnél dolgozott. Az akadémia graveuriskoláját nem látogatta, minden bizonnyal azért, mert ő, a kitűnő rajzoló, itt alig várhatott lényegesebb támogatást. A bécsi ötvösség iskolai tradícióival való formai kapcsolatok, ahogy ezt később látni fogjuk, világosan mutathatók ki. Nem érdektelen, hogy egy évtizeddel később, 1818-ban, a pesti ötvösművesség egy másik oszlopos tagja, Prandtner János szintén mint a k. k. «Erzverschneideschule» tanítványa szerepel. Szentpéteri maga Bécsben nyílt szemmel érdeklődött minden iránt, még 1832-ben a bécsi viszonyok meglepő ismeretével tüntet. A kassai robotévek után itt valóban szabadnak és nagykorúnak érezte magát; rengeteg felejthetetlen ihletet szívott magába. A császárváros műkincseit, melyeket még a műkedvelő hangácsi nemes testőr a kisfiú elé varázsolt, a felnőtt ember nagy buzgalommal tanulmányozta, sőt ezek még az ősz mesterre nézve is maradandó emlékbeli élmények maradtak. Bécsi tartózkodásának tartama négy évnél több nem lehetett, mert 1809-ben, mikor a neve újból feltűnik, már önálló mester Pesten.

Ilyen előzmények és kísérletezések után jött Szentpéteri Pestre.

1810. szept. 16-án a céhtől felkapta a remeket, mely egy ezüst trébelt kehelyből állott s melyet négy hónap alatt kell elkészítenie.[2]

1811. márc. 24-i céhülésen felmutatta az elkészített ezüstváza remekét, melyet a céh elfogadott s fizetett a mesterdíjért 36 fr-t, kórházra 30 fr-t,

---

[1] Az erre vonatkozó adatokat l. Horváth Henrik, Magyar ötvösök Bécsben. Historia 1930: Külföldi kapcsolatok. 1. l.

[2] Fővárosi Múzeum. Céhiratok. Lelt. szám: 8437. Hauptprotokoll eines löbl. der Gold und Silberarbeiter Mittels etc. Fol. 35.

mesterlakomára 10 fr-t, jelentkezési pénzként 3 fr-t, összesen 79 fr-t. S ezt a bejegyzést a céh biztosa Makk Antal városi tanácsos írta alá. (Eintrag-Buch Deren bey einem Löbl Mittel eingekomenden Geföhlen 99. l. Ugyanaz bevezetve Meister-Buch der bürgerlichen Gold-Silber und Uhrgehaeusmacher Innung c. dísznaplóban 9. sz. alatt.)[1]

A pesti arany-ezüstműves és óratokkészítő céh megmaradt iratai között mesterünk pesti szereplésére legérdekesebbek azoknak a kimutatásoknak adatai, melyek az évi próba- v. bélyegzőpénzek elszámolásáról szólnak. Minden év végén a próbamester a beszedett díjak felét a céh pénztárába volt köteles elszámolni. Sajnos, hogy ezek a kimutatások csak 1830-tól kezdve maradtak reánk és 1847-ig terjednek. A bennük foglalt adatok meglehetősen szomorú képet nyujtanak mesterünk megélhetési viszonyaira nézve, míg a jól jövedelmező műhelyek (Prandtner János, Goszmann György, Laky Károly) gyakran 100 forintnál többet fizettek, Szentpéteri bélyegzőpénze 3 és 10 frt között mozgott. — Különösen alacsony tételek szerepelnek a 30-es években.

Ennek megfelelően kevesebb inast is tartott, mint más jobb üzlettel bíró kollegái. A céh inasfelvételi könyvében a következő inasai neveit találjuk bejegyezve.

1821. okt. 28-án felvette Oberfrank Ferenczet 6 évre 1821. aug. 20-tól számítva.

1833-ban felvette Kronberger Frigyest 6 évre 1830. nov. 1-től számítva.[2]

Ez utóbbival 1837-ben Bécsben találkozunk, ahol a képzőművészeti akadémia tanítványa volt.[3]

A legényfelszabadító könyv adatai a következők:

1836. szept. 7-én a céh felszabadítja a 19 éves Kronberger Frigyest, Szentpéteri inasát legénnyé.[4]

1819. okt. 24-én a céh Schmid Ferencznek, aki a remek rajzát bemutatta. feladja a remeket, mit ezüstből kell elkészítenie Szentpéterinél 4 hó alatt.[5]

---

[1] Mindkettő a budapesti arany- és ezüstműves ipartestület tulajdonában.

[2] Fővárosi Múzeum. Céhiratok. Lelt. szám: 8437. Aufdingbuch u. Eintrags-Manuale Eines Löbl. Gold- und Silberarbeiter Mittels was Gesellen und Lehr-Junge aufgedungen werden. A könyvben 1851-ig mennek a bejegyzések.

[3] Horváth Henrik, Magyar ötvösök Bécsben. Historia. III. évf. 1930. 1—3. szám. Külföldi kapcsolatok. 9. l.

[4] Fővárosi múzeumban. Lelt. szám: 8438. Manuale deren bey Einem Löbl. mittel nach Verfliessung der Jahren frei gesprochenen Herren Gesellen betreffend.

[5] Eintragbuch Deren bey einem Löbl. mittel eingekommenen Geföhlen. (A budapesti arany- és ezüstművesek ipartestületének tulajdonában). Fol. 111.

1. KÉP. FEDELES TALPAS CUKORTARTÓ. 1810.
Fleissig J. tulajdona.

1821. okt. 28-án a céh Laky Károlynak a remekrajzát elfogadja, s a remeket 3 hónap alatt Szentpéterinél kell elkészítenie.[1]

1831. dec. 8-án a céh rendelete folytán a holicsi Schiberna Ferencz remekrajzát Giergl Alajosnál készíti el 1832. április végén, a vizsgamesterek Szentpéteri és Schmidt Károly.[2]

[1] Hauptprotokoll stb. Fol. 41. [2] Ugyanott. Fol. 46.

A céhirományok minden tekintetben hallgatnak Szentpéteriről. Ő visszavonultan dolgozott, a céhügyekkel keveset törődött. A céh hivatalos vezetői között sohasem szerepel, tisztséget pedig egyáltalán nem fogadott el. A céhiratok között mindössze egy díszokmányt találtunk, melyet a besztercebányai ötvöscéh állított ki a számára, mikor 1845. január 12-én dísztaggá való megválasztásáról értesíti.

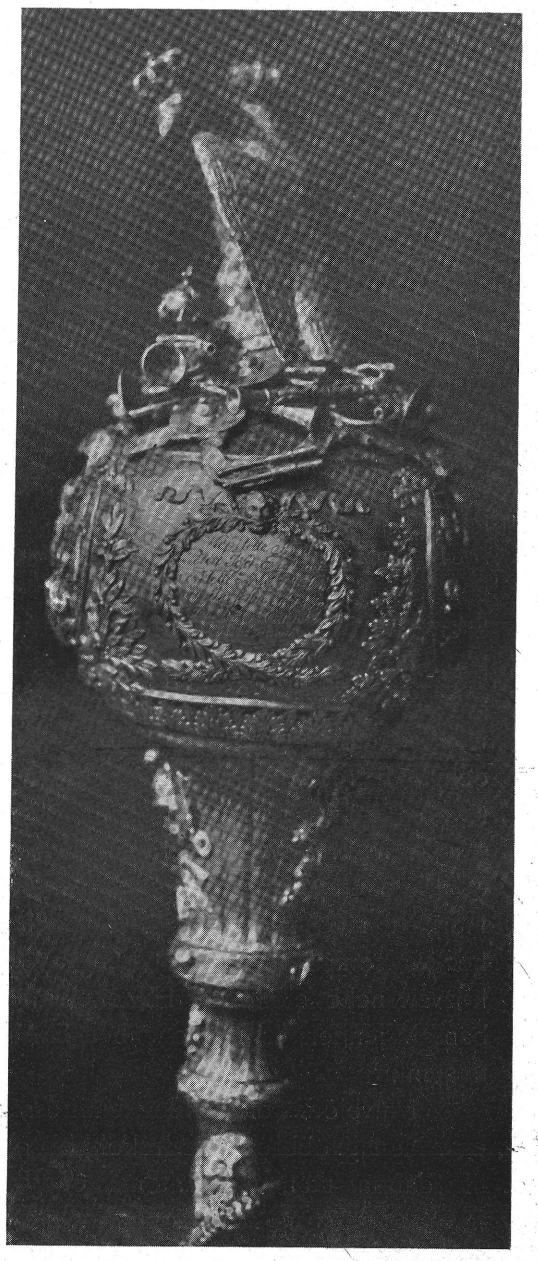

2. KÉP. ÚRVACSORAKEHELY. 1811.
Szilvásváradi ref. templom.

Első Pesten készített munkái két együvé tartozó edényforma Fleissig József tulajdonában. Fedeles kanna köridomú, leveles rozettákkal díszített talppal, tojásidomú testén poncolt alapon hullámos kettős indavonalak között bogyós és leveles díszítő elemek. Kiöntő csövén nagy dekoratív palmetta, fedelén szőlőfürtös és leveles gomb. (Magassága: 28·8 cm.) A hozzátartozó talpas és fedeles cukortartó (1. kép) teljesen hasonló módon van díszítve. Oldalainkét füles maszk, széles rácsszerű peremmel. Fedelén tölgyfaágon ülő rágcsáló mókus kerékplasztikai kidolgozásban. (Magassága: 17.5 cm.) Ez a két darab már a mester kassai és bécsi vándoréveinek valamennyi következtetését vonja le. Az edényformában és díszítőrendszerben még teltebb és lendületesebb hatásokra törekszik, de az összhatást már racionális, egyszerü kontúrokba kényszeríti. A maszkok és az ülő mókus viszont már világosan beharangozza Szentpéteri szobrászati-ábrázolási irányát. A klaszikus formák iránti fokozottabb érzék elsősorban a kannák felépítésében érvényesül, de egyes ornamentális motivumok (inda, palmetta, maszk) szintén az antik formakészletből származnak. Érdekes, hogy az egy évre reá készült úrvacsorakehely a szilvásváradi református templomból ezeket a

Elülnézet.

Oldalnézet.

3—4. KÉP. A VOLT CS. ÉS KIR. 32. GYALOGEZRED TAMBURBOTJA. 1815.
(Hadi Múzeum.)

klasszicizáló elemeket inkább renaissance átfogalmazásban mutatja. Ez különben is egyenlőtlenebb alkotás, melynél a serleg nyugodt kontúrozása feltűnő ellentétben áll az egyes dekoratív adalékok (plametta, váza, virág- és gyümölcsfüzér, szőlőindák és fürtök, állatalakok) túlzsúfolt alkalmazásával (2. kép).

Most meglepő fordulat áll elő Szentpéteri életében, amennyiben első pesti sikerei után visszaköltözik Rimaszombatba és egyideig ott folytatja mesterségét. Az itt alkotott nagyobb szabású műveinek sorát a m. kir. Hadimúzeum tamburbotja nyitja meg (3. és 4. kép). Ez a díszes bot, mellyel az ezredtambur a menetelő katonai zene előtt szokott parádézni és amelyet Szentpéteri a budapesti háziezred, a volt cs. és kir. 32. gyalogezred számára készített, több viszonylatban érdekes tanulsággal szolgálhat nemcsak a mester művészetének megismeréséhez, hanem a speciális pesti helytörténethez és nem utoljára a magyar nyelv pesti térhodításához is.

A kétfejű sas a kassai ötvösség büszkeségének, Wandet János gönczruszkai remekművére emlékeztet. Az empireszerű beállítás, a tollazatnak változatos fínom cizelálása és a gazdagon kiképzett emblemák azonban mutatják, hogy mennyi tudással, képzelettel és kifínomult ízléssel gyarapodott Szentpéteri bécsi tanulóévei alatt. E mellett ezen a munkán is sajátságos le nem tagadható egyenetlenség észlelhető. Bizonyos rokokóelemek átkerültek a XIX. századba is. A tamburbot ezüstdíszítését illetően bizonyosan sok a megrendelők kívánságainak rovására írandó, de az is világos, hogy annyi dekoratív részlet felhalmozásában, a girlandokban, kartusokban, allegorikus katonai és zenei jelképekben, a formafelfogás játszi mozgékonyságában oly stíluselemekre ismerünk rá, melyek messzire visszanyúlnak a XVIII. századba és a mellett szólnak, hogy a mester fiatalkorában a haldokló rokokóból is merített még termékeny ihleteteket. Sőt éppen e tamburbot felépítéséhez és pompázó díszítéséhez a XVIII. század marsallbotjai szolgálták a legközvetlenebb előképet. Ha eltekintünk a méretek erős fokozásától, a Párizsban, Wienben és Münchenben őrzött példányoknál meglepő megegyezéseket találunk.[1]

Művelődéstörténetileg említésre méltó, hogy a rajta levő felirat, mely egy legnagyobbrészt osztrákokból álló és a napoleoni háborúk szerencsés likvidálása után úgy katonai öntudatában, mint centralisztikus felfogásában is erősen felcsigázott tisztikar megrendelésére készült, magyar nyelven van fogalmazva.

A pesti polgárságra való tekintettel ez nem igen történhetett, mert ez

[1] Max Frankenburger, Die Silberkammer der Münchener Residenz. München, 1923. 11. tábla.

akkoriban nagyon mellékes szempont volt, azonkívül 1815 körül ez a lakosság túlnyomó részben még német anyanyelvű. Ezt a magyar szövegű feliratot Szentpéteri külön érdemének könyvelhetjük el. Művészünk a magyar nyelv gazdagítása körül kifejtett fáradozásairól az alábbiakban még szó esik.

1818-ból mesterünk művészetét már teljes virágában mutató több, most már megint Pesten hitelesített alkotás ismeretes. Kettőt közülük a Székesfővárosi Történeti Múzeum őriz. Az egyik ezüst kanna bámulatos karcsú vonalvezetésével még Szentpéteri munkái sorában is feltűnik. Testén széles, magasságának egy egész harmadát elfoglaló, poncolt alapon elrendezett díszítő sáv látható, négy mandorla-alakú medaillonba foglalt lecsüngő gránátalma-szőlőfüzérekkel, közöttük kombinált virág- és akantuszindák. Talpán palmettasor, lendületesen ívelt füllel, a kiöntőcső alatt hasonló medaillonban levél- és virágcsokor. A másik darab pedig ezüst tejeskanna, csontból faragott füllel. Három karmos lábon áll, melynek felső, az edénytesthez tapadó része akantuszdíszt mutat. Tojásidomú testén, poncolt

5. KÉP. TALPAS EZÜST KANNA. 1822.
Wertheimer Adolf tulajdona.

alapon nyolc ovális medaillonból álló virágos-füzéres, indás-kagylós sáv. Madárfejes kiöntője alsó részén akantuszdísz, fedelének széle és pereme rovátkolt. A fedél tetején stilizált fenyőtobozhoz hasonló virágidom. A dekoratív elemeknek eme festői halmozása szintén még erősen a XVIII. század ízlésében gyökerezik.

A rokokóhatások Szentpéteri munkásságában tovább is követhetők. Így a magyar nemzeti Renaissance társaság IV. aukcióján egy kávés- és egy teáskanna szerepelt, amfóraalakú, magas füllel. Tojásdad testén széles övben szívidomok tulipánokkal. Kerek talpán palmettasor. Pesti hitelesítő bélyeg 1822 évszámmal. Nyilvánvalók ebben az esetben is már az antik mintaképek. De ennek és az egész ábrázolásban megnyilvánuló komoly tartózkodásnak dacára a tárgyak negédes karcsúságában, tetszetős formáiban, elegáns hajlásaiban még egy bizonyos rokokóérzés észlelhető. Még fokozottabb mértékben áll ez arra a talpas ezüst kannára nézve, mely szintén 1822-ben készült és jelenleg Wertheimer Adolf tulajdonát képezi (5. kép). Kecsesen tagozott talpa, oválisan lapított tízszögű teste palmetta- és növénydíszítésével, az elegánsan felnyúló karcsú fül Szentpéteri e művét a legbecsesebb empíreművek egyikévé avatják. Ezen művek láttára a bécsi ötvösművesség legjobb teljesítményei jutnak eszünkbe, p. o. az 1815-ben készült szép kanna Anton Kölltől [1] gazdag dekorációjával, merészen hajlított fülével, vagy egy hasonló munka A. Rungaldier [2] gráci mestertől (Johanneum. Kat. Nr. 1355) klasszikus nemes kivitelével; igaz, hogy mindkét művön a párizsi befolyás is tagadhatatlan. Itt tehát már nem annyira a bécsi, hanem az empire tulajdonképeni hazájának szelleme, a francia formaadás tükröződik vissza, melynek leheletét mesterünk már Kassán, Dioszeghi munkái előtt érezhette. És itt sem szabad, még kevésbbé mint máshol, a rokokó ellentétét látnunk, hanem csak annak lassú átváltoztatását. Az előző irány származékai főleg az iparművészetben még sokáig érezhetők voltak. Magától értetődőleg nagyon nehezen megállapítható, hogy melyik pillanatban történt a művészi törekvések elhajlása a copf, az empire és a klasszicizmus meghiggadtabb formái felé. Elsősorban is az egyszerűsített formák alkalmazásában öntudatos raffinált fokozást kell hogy lássunk.

Hasonlóan tartózkodó formákat tapasztalhatunk a makói (1822) és kiskunhalasi (1823) kenyérosztótányéron. Mind a kettő az illető református egyházközségek közvetlen megrendelésére készült, a mi már maga is elég bizonyíték arra, hogy Szentpéteri tízévi pesti működésével már országos hírnevet szer-

[1] Leisching, E. v., Zur Geschichte der Wiener Gold- und Silberschmiedekunst. 11. l.

[2] Leisching, E. v., Die Ausstellung von alten Gold- und Silberschmiedearbeiten im K. K. Oest. Museum für Kunst und Industrie. (Separatabdruck aus Kunst und Kunsthandwerk X. Jahrgang 1907) 3. l.

zett. Művészetét főleg a magyar református egyházak vették igénybe. 1811-től 1848-ig tartanak a megrendelések. Nem kevesebb, mint tíz református templomról tudunk, melyek Szentpéteri által készített úrvacsorakelyheket, kenyérosztótálakat őriznek. A mester buzgó református volt, ki ezeket a tárgyakat úgyszólván önköltségi áron szállította. Legnagyobb részük az 1934-ben az Országos Iparművészeti Múzeumban rendezett református kiállítás alkal-

6. KÉP. KERESZTELŐ TÁL. 1824.
Budapest, Kálvin-téri ref. templom.

mából lett csak ismeretes. A reájuk vonatkozó adatokat és a fényképeket Mihalik Sándor barátomnak köszönhetem.[1] Az egy évre reá megnyílt Pest-budai iparművészeti kiállítás az Iparművészeti Múzeumban lehetőleg még fontosabb volt, amennyiben ezalkalommal 41 feltétlen hiteles Szentpéteri-művet sikerült összehordani és így minden további kutatásnak bisztos alapját lerakni.

[1] V. ö. Mihalik Sándor, A magyarországi református kiállítás ötvösműveiről. Protestáns Szemle. XLIII. 1934. 570—579.

Mindkét kiállításon szerepelt az a változatosan díszített keresztelőtál és kanna is, mely 1824-ben a pesti kálvintéri református egyházközség számára készült (6. kép). Az ovális tálon recés perem fut végig, belül akantusz idomokból és nagyvirágos indákból álló díszítő sávban zászlós bárányok és tekergő kígyók, két medaillonban a Jó Pásztor és a Magvető alakjai. A hozzátartozó kannának körteidomú teste van, három karmos lábon áll, testén akantusz levélindák és virágok között két medaillonba belekomponálva Krisztus keresztelése és a jelenet a kisdedekkel (7. kép). Kiöntőjénél vésett címer: levágott török fejet kardon tartó kar zászlóval, nyíllal, fölötte három csillag. A címer tetején szárnyak között csillag. A kanna fedelén plasztikus virágcsokor. A díszítő elemek kivétel nélkül a klasszikus ornamentika készletéből valók, a medaillonok, bárányok és kígyók egyenesen az úgynevezett groteszkek rendszerére emlékeztetnek. Ez esetben is a megihletés természetesen csak renaissance minták után készült ornamensmetszetek útján történhetett. Hasonló a helyzet az alakos ábrázolásoknál, főleg a kancsó két medaillon-jeleneténél, melyekhez a téma számtanal renaissance fogalmazásában kell a mintaképeket keresni. Krisztus keresztelése Verocchio híres fogalmazásában állandóan visszatér az akkoriban nagyon népszerű keresztelő érmeken is, olyannyira hogy az érmek maguk egyszerűen bécsi műhelyek tömegcikkei és csak a rendesen filigránmunkákból álló foglalat pesti ötvösök munkája. Hasonló eljárást Szentpéteri egész lényénél,

7. KÉP. KERESZTELŐ KANNA. 1824.
Budapest, Kálvin-téri ref. templom.

8. KÉP. ASZTALKÉSZLET (TÁLCA, KÉT KANNA, CUKORTARTÓ.) 1823.
Özv. Máriássy Andorné tulajdona.

erősen kifejlett művészi öntudatánál fel sem lehet tételezni. Az ő medaillonjai sajátkezűleg tervezett és gondosan kitrébelt jeleneteket nyujtanak. De egész hangulatuk is, az ábrázolások éthosza erősen különbözik a fent említett gyári termékektől. Később látni fogjuk, hogy Szentpéteri maga sem volt mindig oly szerencsés renaissanceminták bedolgozásánál, mint a kálvintéri templom kancsójának esetében.

Páratlan gazdag az egy évvel előbb készült asztalkészlet (két kanna, fedeles cukortartó és tálca) özv. Máriássy Andorné tulajdonában (8. kép). A két, csak méreteiben eltérő kanna körvonalaikban és díszítő elemeikben a Székesfővárosi Történeti Múzeumban levő és az 1818-ban készült hasonló darabra emlékeztet. Három karmos hajlított lábon nyugvó tojásidomú test felső részén poncolt alapon virágindás és levelesdísz látható, madárfejes kiöntője és hattyúdíszes fedele van. Hasonló a cukortartó díszítése is, melynek ezen felül még áttört felső pereme, virágcsokros fedője és oldalt két plasztikus hattyú alakú füle van. (9. kép.) A nagy (60×45 cm) tálca áttört és leveles dekorációt mutat. Ugyan e család tulajdonában van még egy ugyancsak 1823-ból származó fedeles lábas, melynek úgy a három faunfejes hajlított láb, mint a fedelén látható nagyon dekoratív hatású fekvő kecske mesterünket megint elsősorban szobrászati oldaláról mutatja (10. kép).

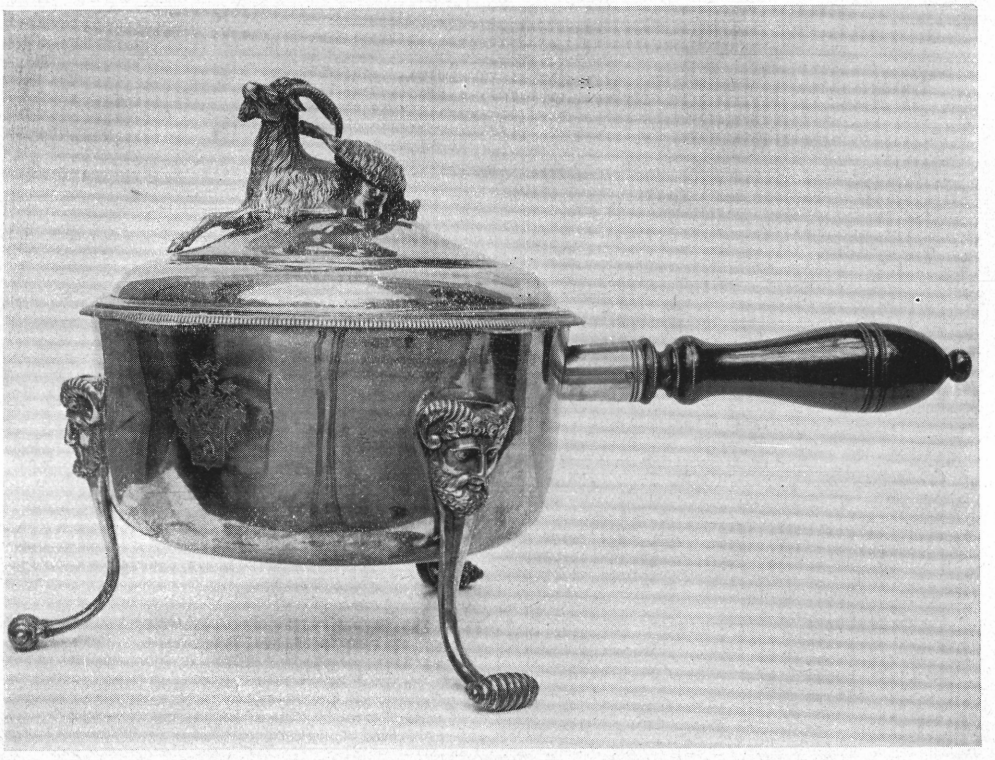
Teljesen az új klasszicista vizeken evez a mester az 1824-ben alkotott ezüst plakettjén, mely a pesti lövészegylet rendeletére készült és a pesti építkezéssel való viszonylatai révén is különös érdekességgel bír (11. kép).

Felirata: Ansicht der in der Königl. Freystadt Pesth neu erbauten bürgerlichen Schiesstätte bei der feierlichen Eröffnung derselben am 4. Juli 1924 zum Preise für den besten Schuss gewidmet, gewonnen durch den besten Schuss von Freiherm Ladislaus v. Ortzy. Felső jobbsarokban a pesti hitelesítő bélyeg. Balsarokban Szentpéteri mesterjegye. — Trébelt ezüst relief. — Mesterünk művészi öntudatára különben jellemző, hogy itt is, mint rendesen, bevéste teljes nevét. Mert a régi időkben, az ötvösség virágkorában is, ezek a jegyek egyáltalában nem mesterszignatúrák gyanánt alkalmaztattak. Szentpéterinél, ki főleg későbbi művein még származását, életkorát stb. be szokta vésni, ez a mesterjegy már más, úgyszólván modernebb jelentőséggel bír. Az ábrázolás tárgya a pesti polgári lövöldének főhomlokzata a csatlakozó kollonádokkal 1824. évi júl. 4-én történt felavatásának idejében. Az összes érdemleges adatokat úgy a pesti lövészet, mint az említett lövészegylet történetére nézve, valamint ennek a negyedik lövöldéjének jelentőségére, keletkezésére és berendezésére vonatkozólag (az ötödiket az 1838-as árvízkatasztrófa után állították fel a mai Lövölde-téren)

9. KÉP. CUKORTARTÓ. 1823.
Özv. Máriássy Andorné tulajdona.

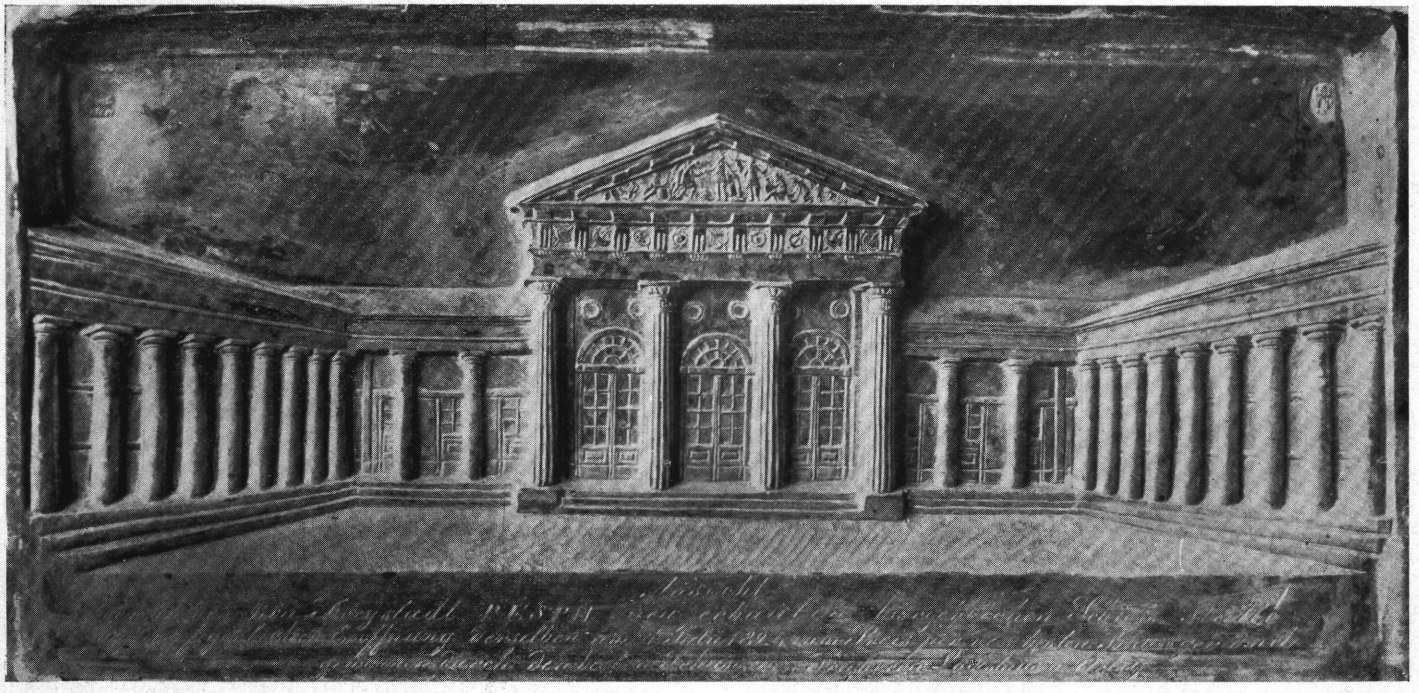
Schoen Arnold bőséges bibliográfiai és levéltári anyagra támaszkodó kimerítő cikkében találjuk.[1] Ebből rövid orientálódás céljából a következőket közöljük. Az építkezést az akkor csak 29 éves Zambelli András pesti építészre bízták. Miután sikerült a szépítő bizottságban felmerült nehézségeket, főleg Degen mérnök és Pollák Mihály építész közbelépése révén kiküszöbölni, azonnal hozzáfogtak az építkezéshez. Az épületet Zambelli hirtelen halála és

10. KÉP. FEDELES LÁBAS. 1823.
Özv. Máriássy Andorné tulajdona,

Dietrich József építőmester rövid interregnuma után Kaszelik Ferenc fejezte be. Úgy látszik azonban, hogy a két utolsó mester szigorúan ragaszkodott Zambelli tervéhez. Igaz, hogy ez a felfogás csak a főherceg-nádor által (de csak Zambelli első, későbben lényegesen megváltozott terveinél) megszabott azon kikötésre támaszkodhatik, hogy a bemutatott terveket esztétikai okokból szigorúan kell keresztülvinni. Az épület kinézésére vonatkozó támpon-

[1] Schœn Arnold, A pesti negyedik lövölde. Pest-Budai Almanach az 1919. esztendőre. 96 l..

11. KÉP. A PESTI NEGYEDIK LÖVÖLDE. 1824.
A Székesfővárosi Történeti Múzeum.

tokat csak egykori metszetek, így Vasques kis képe és Lenhardt közvetlen Zambelli tervei után metszett lapjai szolgálják.

Ezekből azonban nem vonhatunk le minden kétséget kizáró következtetéseket a kész épület kinézésére. Szentpéteri reliefművének feltűnésével most már megint felmerülhet a kérdés, hogy ez természet után készült-e, vagy kész mintakép (p. o. Zambelli tervei vagy, ami valószínűbb, Lenhardt metszetei) nyomán. E kérdés tisztázására az eredeti terv és a tényleges építési végeredmény konformitásának megítéléséhez döntő bizonyítékkal szolgálna. Azon tény azonban, hogy Dunaiszky Lőrinc, Ferencnek császár látogatását ábrázoló oromcsoportja, mely tudvalevően csak 1830-ban, tehát hat évvel a felavatás után, de szintén még Zambelli tervei után készült, úgy a rézmetszeten, mint az ezüstdomborművén a legnagyobb pontossággal visszatér, minden esetre óvatosságra int. Ez inkább azon feltevésünket látszik igazolni, hogy az ötvösmű is Lenhardt metszetei, vagy talán szintén már Zambelli tervei nyomán készült. Ezzel nem kisebbítjük Szentpéteri teljesítményét, mert abból a tényből, hogy Lenhardt rézművének ezen része a legkisebb részletig megegyezik az ötvösmester művével, nem szabad egy minden egyéni kezdeményezést nélkülöző, szolgai, művészietlen utánzásra következtetnünk, eltekintve attól, hogy ez a szoros hasonlatosság követelése nyilván már a megrendelésben benne foglaltatott. Szabad-e most már ezen körülményből kifolyólag művészünk kimondottan klasszicista ízlésére messzebbmenő következtetéseket levonnunk? Nézetem szerint igen, mert a kifejező eszközök összesége, az arányokkal való szigorú számítás, a tárgy egész beállítása olyan szemre vall, mely tekintve az ábrázolás módját, alig különbözik az építészétől.

Mindenekelőtt az elrendezés szigorú részarányosságára kell rámutatnunk. Az oromcsúcs pontosan összeesik az ezüstlemez tengelyével. Mindkét oldalra pontosan ugyanannyi oszlop esik, pontosan kimért távolságban. Ez a felfogás még a legkisebb netaláni távlati eltolódások által indokolt festői eshetőséget sem enged érvényre jutni, és a maga szigorúságában még Szentpéteri oeuvre-jén belül is ritka jelenség. Itt a rokokóra való visszaemlékezések már sokkal halványabbak, de rá kell azért mutatnunk, hogy a dór oszlopfőkön látható palmettasorban egy ilyen díszítő vágy tör magának utat, mely a görög érzéstől, de elsősorban a dórizmustól teljesen idegen. Ez a palmettasor talán egyenesen Zambelli kezdeményezésére vezethető vissza. Ezen, 1838-ban már teljesen eltűnt, így egészben véve csak 14 évig fennállott épület a rézmetszet és a dombormű tanúsága szerint nyilván a régi Pest legjellemzőbb architektúrái közé tartozott.

Fiatal alkotója, úgy látszik, egy Pesten meghonosodott olasz építőmesternek a fia volt. Sambelli, Szandelj és Zámbély neve alatt is előfordul. Azon feltevésre, hogy neve törzsökös magyar formából elolaszosodott volna, nem látunk elegendő okot, mert az adott körülmények között az ellenkező folyamat sokkal természetesebb lett volna. E nézetünket egy további adat is igazolni látszik, melyre a bécsi képzőművészeti akadémia matrikoláiban bukkantam s mely szószerint így hangzik:[1] Zambelli Andreas, Pesth in Ungarn, Architekt. (Anmerkung) Hat zum ersten male ein Ausbildungszeugnis erhalten, indem er vom November 1811 bis 12. Jänner 1817 die Architekturschule besuchte und 1816 den ersten grossen Preis erhielt. Wien den 22. März 1820. A fiatal építésznövendéket tehát már 1811-ben Zambellinek hívták, mikor mint a bécsi akadémia tanítványa lerakta elméleti kiképzésének alapjait. Hogy 1820-ban kikéri képesítési bizonyítványát, nyilván szülővárosába történt visszaköltözésével függ össze. Mert 1822. május 22-én polgárjogot nyer Pesten s már 1824. április 25-én meghal.[2] Rövid pesti tevékenységéről — sajnos — sokkal többet nem tudunk, mint a negyedik pesti lövölde felépítését; igaz, hogy ez maga is elegendő arra, hogy a már Bécsben kitüntetett építész tehetségéről világos fogalmat nyujtson. Nem tudjuk azonban, hogy a lövészegylet részletezett feltételein kívül (1. tiszta ó-klasszikus stílus, 2. dór oszlopsorok, 3. szabad látási viszonyok, 4. levegő és világosság, 5. az egész telek parkírozása) mi megyen vissza Zambelli eredeti kezdeményezésére és mi a népszerű Hild János befolyására. Már Schoen Arnold rámutatott nagyon helyesen a Hild által épített Lloyd-épület, a császárfürdő és a Diana-fürdő oszlopos udvarára, melyek elrendezésükben szembeszökő hasonlatosságokat árulnak el a negyedik pesti lövölde épületével. Hild épületei azonban még szigorúbbak és tartózkodóbbak és az előbb hivatkozott dekoratív részletet is nélkülözik a dór oszlopok egyszerű kapitellje helyén.

A század 20-as évei, úgy látszik, nemcsak a legtermékenyebbek voltak, hanem egyáltalán Szentpéteri ötvöstevékenységének tulajdonképpeni csúcspontját jelentik. Néhány jelentős előretörés után (amilyennek p. o. az 1815-ben alkotott tamburbotot kell tekintenünk) életének magaslatán álló mesterünk megtalálta az igazi lényével összhangzó kifejezési formát, egy halk rokokóemlékekkel könnyedén befátyolozott empire-stílust. Nem kevesebb, mint 18 ebből az időből reánkmaradt hiteles munka illusztrálja ezt

[1] Az akadémiai irattár 18. sz. kötete. Schülerkatalog vom Jahre 1813—1823. Zeugnisse von A bis Z. Fol. 35.

[2] Schœn Arnold, i. h. 103. l.

a tényállást. A már említetteken kívül egy duplahengerű ezüst kávéfőzőkanna, mely a XXXII. Ernst-aukció alkalmával tűnt fel: továbbá egy ezüstözött öntött bronz-szobrocska, mely 1925-ben a Magyar kir. Postatakarékpénztár aukcióján szerepelt, melynek hitelességére nézve azonban bizonyos kételyeim vannak. Gräcizáló álló női alak (nyilvánvalóan múzsa) empire-díszítésekkel ellátott talapzatán a következő felirat olvasható: Hazánk legnagyobb költőjének 1825. Hogy ki lehetett az aposztrofált, sem a feliratból, sem az ábrázolásból nem tűnik ki. Szeretnénk Vörösmartyra gondolni, mert a költő és az ötvös között fennálló kapcsolatról van tudomásunk. Még a Vörösmarty által szerkesztett «Tudományos Gyüjtemény» lapjaiban is fogunk még találkozni Szentpéteri József munkatárs nevével. Az egész kérdésre lejjebb még vissza fogunk térni. Szintén 1825-ben készült az a kráteralakú, szép, ezüst cukortartó Ernst Lajos gyüjteményében a jellegzetes hármas halmon levő koronából kinövő trombitás címerrel, mely Szentpéterinél máskor is előfordul.

Igaz, hogy ezeknél a trombitás címerrel ellátott ötvöstárgyaknál a legnagyobb óvatosságot kell tanusítani. Szentpéteri munkáit újabban erősen hamisítják, nem ritkán hiteles mestermonogrammot és hitelesítő céhbélyeget viselő kisebb ezüstdarabok bedolgozásával, rendesen azonban azoknak otromba utánzásával. 1923 óta, amikor is Szentpéteri József művészetéről az Országos Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulatban előadást tartottam és amikor jelen cikkem is első fogalmazását nyerte, nem kevesebb, mint 15 hamis műve került kezemügyébe. Ezeknek (leginkább kannák, kókuszdiófoglalatok, de nagyobb igényű darabok is) meglehetősen változatos formaskálája van. A legpontosabb kiviteltől, a legszebb mintáktól kezdve, a legsilányabb munkaeljárásokig és az empire és neobarokk díszítő-rendszerek teljes félremagyarázásáig. A kannáknál a körteidomú test nagyjában nélkülözi a Szentpéteri stílusát annyira jellemző karcsú körvonalakat és a lendületesen felfelé ívelt füleket, az edénytest jóval vastagabb és alul rendesen statikailag és esztétikailag teljesen indokolatlan módra kihegyesedik. A legtöbb esetben a növényi elemek alaki különbségének és díszítő értékének kellő megértése is hiányzik, az akantuszornamentika vonalvezetése felületes és kezdetleges, az indák nem ritkán értelmetlen tekercsrendszerekké fajulnak el, az állatformák alkalmazása rendesen morfológiailag teljesen lehetetlen alakításokra vezet.

Mesterünk többi munkái közül a három, Nagy Sándor csatáit ábrázoló dombormű már tárgyuknál fogva szorosan egymáshoz tartozik. Idősorrendben az első az újabban a bécsi műkincsekkel a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeumának tulajdonába került Átmenet a Granikuson. Ez a munka

1830-ban aránylag magas árért a bécsi császári kincstárba került. Az ezen vételre vonatkozó okmányok élénk fényt vetnek azokra a szegényes, a napoleoni háborúk által teljesen kimerült időkre és Ferenc császár szigorú nyárspolgári gazdálkodására egyaránt.

A felterjesztés mellett, melynek kelte Baden, 1830. agusztus 10-e, az alaposan megfontolt császári határozatot olvassuk:

> Ich genehmige den Ankauf des von Silberarbeiter Szent Petri in Ofen angebotenen Basreliefs um den Preis von zweytausend fünfhundert Gulden C(onventions). M(ünze) aus der zu Ankäufen von inländischen Kunstwerken bestimmten Dotation und gestatte, dass die Zahlung in den ihm angetragenen Raten geleistet werde. Von dieser meiner Entschliessung ist das Finanzministerium in Kenntniss zu setzen.
>
> Schönbrunn den 23. August 1830.
>
> *Franz.*

E bürokratikus körülményességeken lehetne ugyan mosolyogni, ha az okmányból világosan ki nem tűnne, hogy egy ily előterjesztés már 12 nap mulva megkapta a császári aláírást, és a vételárt, illetve annak kétharmadát már ki is fizették.

A bonyolult átutalási és könyvelési folyamatról tanúskodó és Czernin gróf főudvarmester által aláírt végzést más alkalommal már közöltem.[1] Ebből láttuk, hogy itt egy szűkmellű, de azért óvatos és lelkiismeretes bürokrácia bontakozik ki, mely még pontosan körülhatárolt dotációk terhére eső kiadásokat is nagybölcsen latolgatja és úgy véli, hogy ez 2500 forintot kitevő vételár (egy császári pénztárca számára bizony nem valami magas összeg) csak három egyenlő részletben fizetendő ki. Kissé groteszkül hat ezen főudvarnagyokból, főkamarásokból, kincstári és pénztári hivatalnokokból, bécsi és pesti bizalmi emberekből álló hatalmas apparátus, melynek sorompóba kell lépnie, hogy egy közepes kaliberű művásár likvidáltassék. Az egész sürgés-forgás felett pedig Ferenc császár családapai serénykedése és aggódó tekintete lebeg, ki Grillparzer rosszmájú szavaival élve csak oly mértékben kedvelte és pártolta a művészeteket és tudományokat, amennyiben számokban és súlyban kifejezhető hasznot nyujtanak, bebútorozván a szellemet a nélkül, hogy azt felemelni vagy megerősíteni tudná vagy akarná. Megható tükörképe ez annak a sok tekintetben szűklátókörű, de a maga keretein belül egységes és őszinte biedermeier-kornak, mely a napoleoni

[1] Historia. Külföldi kapcsolatok. 1930. 12. l.

háborúk kimerültsége után még oly szerény fejedelmi működvelés és erősen mérsékelt kulturális követelések kielégítéséhez is bizony csak lépésről-lépésre tudott hozzáfogni. Ezen lassan erősbödő, a legközvetlenebb életszükségleteken túlmenő kívánalmak közepette úgy a pesti, mint a bécsi milieuben elég korán találkozunk Szentpéteri József nevével is, amit művészi képessége fontos kritériumának szabad tekintenünk. Hogy épp bécsi szaktársai mennyire becsülték, világosan kitűnik abból az alább még bővebben tárgyalandó tényből, hogy méltónak találták őt a bécsi ötvöscéh tiszteleti tagságára. A reliefmunka témáját, Átkelés a Granikuson, Nagy Sándor történetéből vette; ugyanebből a tárgykörből való két későbbi domborműves ábrázolata is. Mind a kettő az 1851-i londoni iparkiállításon ki volt állítva és ott szokatlan feltűnést keltettek. Az egyik az arbelai ütközet ábrázolásával (1840-ből) egy lelkes műbarát, Mister Kirk tulajdonába jutott és manapság is angol magántulajdonban van. A másik Porus király fogságbaesésével (1850) visszakerült ugyan Pestre, de azokban a szabadságharc lefojtását követő, lagymatag időkben, dacára a múzeumban való nyilvános kiállításának, subscripciós kísérleteknek és széles hírlapi propagandának sem lehetett azt a Nemzeti Múzeum számára megmenteni.[1] Legutoljára 1913-ban merült fel az Ernst-Múzeum úgynevezett biedermeier-kiállításának alkalmával. Jelenleg magántulajdonban van. Igaz, hogy a három darab egy 20 évre terjedő időközben készült, tartalmuk azonban annál is inkább megengedi, sőt követeli az összefüggő tárgyalást, mivel éppen a téma hasonlatosságánál a kezelés változatai világosabban felismerhetők.

Az első és — mindjárt hozzá kell tenni — legjobb trébelt domborműve, a fent tárgyalt Átkelés a Granikuson nagyigényűen zárja le a huszas évek gazdag termelését (12. kép). Alkotója ezzel a munkával nyilvánvalóan működésének egyik csúcspontját akarta megjelölni. Sőt, úgy látszik, hogy ezeket a domborműveket művészi pályája nagy állomásainak kidomborítására szánta. Erre vall az a körülmény is, hogy legalább a három első domborművű lapja bizonyos kronológiai ritmusban követi egymást. 1830-ban Átkelés a Granikuson, 1840-ben az Arbelai ütközet, 1850-ben Porus király fogságbaesése. Az 50-es években ez az ütem megszűnik, a reliefmunkák kapkodva követik egymást, bár ez a pár éven belüli összesűrűsítésük fordított arányban áll esztétikai értékükkel és technikai tökéletességükkel. 1850 körül keletkeztek Zrinyi kirohanása és Barbarossa ikoniai ütközete, 1852-ben a pozsonyi

[1] Haeuffler, Budapest, historisch-topographische Skizzen. Pest. 1854. 153. l. Vasárnapi Ujság. 1862. 7. szám 73. l.

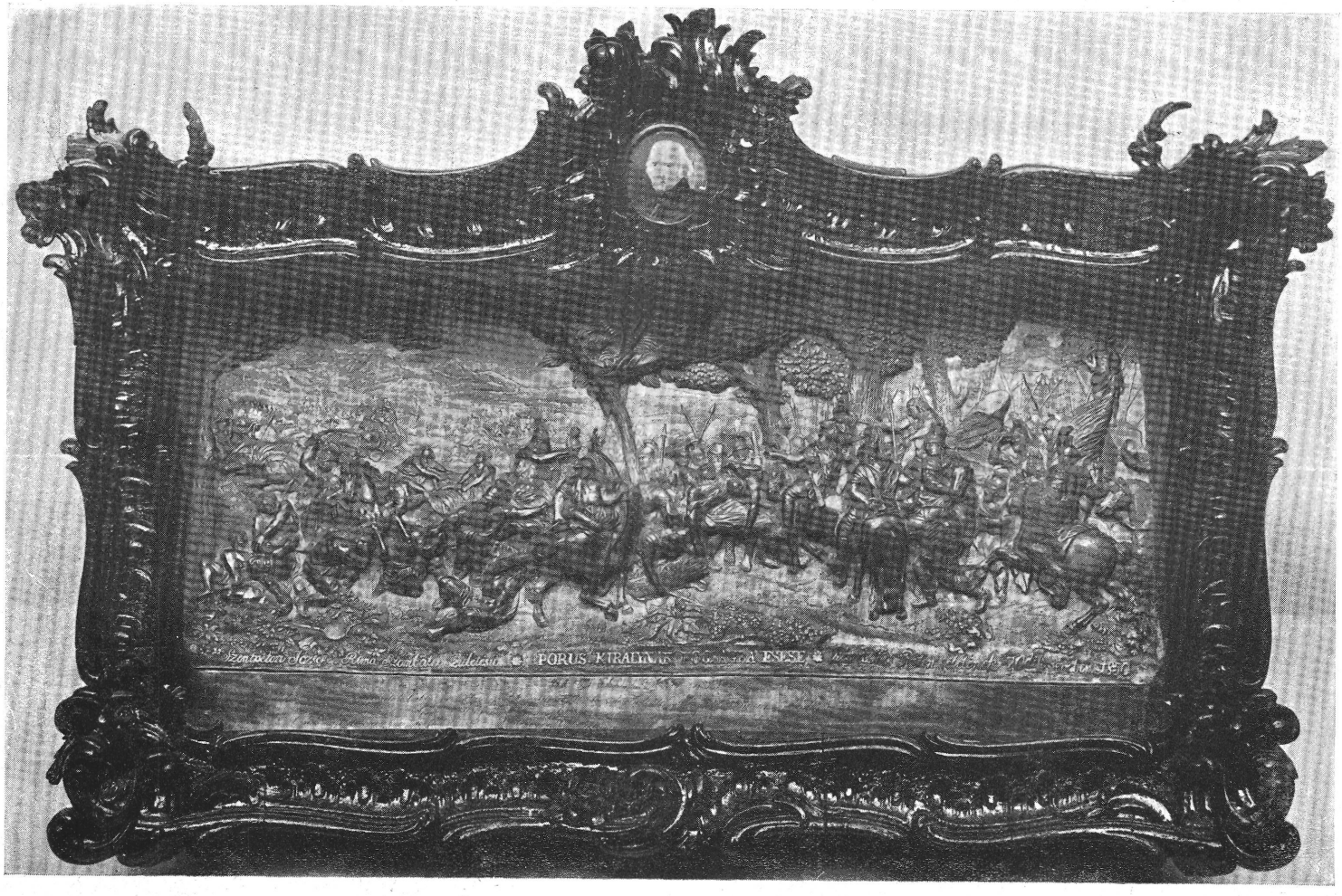

12. KÉP. ÁTKELÉS A GRANIKUSON. BRONZ DOMBORMŰ. 1830.
Magyar Nemzeti Múzeum. Történelmi osztály.

országgyűlés 1853-ban Budavár bevétele és 1855-ben Krisztus a Kálváriahegyen.

A történeti domborművek sorozata tehát 1830-ban indul meg; ezekkel most összefüggésben és a kronológiai szempontok mellőzésével kell foglalkoznunk, annál is inkább, mivel a kortársak, de az utókor ezekben a teljesítményekben Szentpéteri művészetének beteljesülését látták. Ezt a nézetet nem oszthatjuk, sőt azt hisszük, hogy e tudatosan magasztos eszméket és nagy művészetet hirdető munkákban jóval kevesebb esztétikai értékek rejlenek, mint a 20-as évek igénytelenebb, de szolídabb műveiben. Ami a modern szemlélőt már első pillanatra elriasztja, az az anyag tompa, élettelen hatása. Porus király fogságbaesésén kívül, mely színezüstbe volt trébelve, a többi munka mind meglehetősen silány rézötvözetből áll. Itt azonban nemcsak a nemes fém a döntő, hanem az anyagszerűség diktálta művészi és technikai törvények szigorú betartása. A rézkezelésben a mester oly kísérletezésekre vetemedik, melyek az ezüstmunkában ki vannak zárva. Az ilyen botlásoktól a legeszményibb programmok sem tudták a mestert megóvni, sőt az akarás és tudás közti szakadék ezáltal csak kiszélesedik. Szentpéteri témáiban egyre jobban kibúvik a romantikus, programművészetet hirdet, mely már irodalmi kommentárokra szorul. Nem csoda, hogy épp most a mester teoretizáló hajlamai is mutatkoznak. Ez az irodalmi tevékenység pedig csak annak a magyarázata, hogy a művészeti kifejezés lehetőségeinek szellentyűje valahogyan bedugult. Hogy az ilyen elméleti fáradozások közepette a Nagy Sándor sorozatára honnan kapta az ösztönzést, nem nehéz kimutatni. Már a kortársak, p. o. Feldmann [1], jogosan Charles Lebrun a Louvre-ban lévő kompozícióinak Szentpéteri munkáira való befolyását latolgatták. Ezekben a képekben, melyek a «roi soleil» megrendelésére és az igazi napkirály dicsőítésére készültek és melyekben a francia barokk világos forma- és színszerkezete Pietro da Cortona festői következetességével oly meglepő s mégis magától érthető egységbe összeforrt, a pesti ötvösmester ösztöne biztos útmutatást talált. Hogy szerény művészünk teljesítményei XIV. Lajos udvari festőjével egyáltalában relációba állíthatók-e, e mellett meglehetősen jelentéktelen kérdés. Még jobban összezsugorodik a pesti biedermeier-mester teljesítménye, ha a Nagy Sándor-téma klasszikus-antik fogalmazásával egybevetjük. Éppen ebben az időben találtak Pompéjiben az akkor még «Casa di Goethe»-nek nevezett «Casa del fauno»-ban nagyméretű mozaikképet egy Nagy Sándor-csata ábrázolásával. Ez az esemény abban, az antik leletekre még nagyon fogékony korban óriási feltűnést

[1] Feldmann, Wegweiser durch Pest und Ofen und deren Umgebung. Pest, 1859. 158. l.

13. KÉP. PORUS KIRÁLY FOGSÁGBA ESÉSE. 1850.
Littmann S. Sándor tulajdona.

keltett, és metszetekben, vagy az akkor annyira népszerű litográfiákban nagyon gyorsan általánosan ismeretessé vált. Igaz, hogy nem volt tulajdonképeni festmény, hanem csak annak egy durvább technikába átültetett kópiája. Nem is volt klasszikus görög mű, hanem keleti-hellenisztikus, alkalmasint alexandriai munka. A kortársak azonban, élükön Goethe, e munkában a magas görög festészet megnyilatkozását látták. Ezt vélte követni Szentpéteri is, úgy az átkelést a Granikuson, mint Porus fogságbaesését ábrázoló reliefjeinek; mindkettőnél a kompozíció hasonlatossága nyilvánvaló. Amire a művész ezen műveiben törekedett, a nagy mintaképből is könnyen kiolvasható. Nem akart rendesen kétes sikerű áttekintést nyujtani nagy tömegek komplikált mozgásaira, hanem minden hangsúlyt csak a két élharcos összetűzésének döntő pillanatára helyezett. A katonai túlsúlyt jelképező lándzsaerdő is erre a mintaképre vezethető vissza.

A jelenleg Littmann S. Sándor tulajdonában levő Póruslemez, mint már említettük, színezüstből van trébelve. Tetemes anyagértékének megfelelő, (hiszen $31{\cdot}5 \times 64{\cdot}5$ cm nagy lapról van szó) maga Szentpéteri által tervezett pompás neobarokk keretben foglal helyet. A felső keretrész közepén az akkor 70-éves mester önarcképét mutató elefántcsontminiatur foglal helyet. Kifejezésteljes, komoly vonásai hiteles tanulságot nyujtanak mesterünk lelki és szellemi értékeiről és arcképfestői tehetségéről egyaránt. Valamivel korábbi lehet a Szentpéterit ábrázoló olajkép a Történeti Arcképcsarnokban Hóra János Alajos kezétől, mely ötvösmesterünket ugyan szerszámai között, de ennek dacára nem mindennapiságában, nem munkaközben, hanem tipikusan biedermeierszerű, ünnepies «beállításban» adja vissza.

A három, az Iparművészeti Múzeumban őrzött reliefmunka is nyilván a régebbi sorozat folytatásaként készült, mert folytatólagos számmal, negyedik, ötödik, hatodik műdarab, vannak ellátva. Tárgyuk: Mária Terézia a pozsonyi országgyűlésen, Buda visszavétele 1686. szept. 2-án és Christus super monte Calvaria. Csakhogy e munkákon nemcsak a nemesfém és az antik témák, hanem az alkotóerő hiánya is erősen érezhető. A képszerkezet mintája mind a három darabnál ugyanaz. A főszereplő (Mária Terézia, Lotharingiai Károly, Krisztus) a mellékalakok által alkotott, az előtér felé nyitott körben áll. A fémlemezből fogvájószerűen kiálló vékony kardok szinte bántóan hatnak. A Kálváriaképen a centurió és signifer hadi felszerelésének archeológiailag helytálló ábrázolása még emlékeztet mesterünk antikizáló fénykorára. Nagyáltalán a mester itt már erősen túllépi az anyag megszabta korlátokat. A Mária Terézia domborművén a következő mondat volt bevésve: Ezen darab készült egy olyan honban, ahol

ezen művészet legkevésbbé sem volt ismeretes, és olyan időben, amikor az általában egy nemzetnél sem volt gyakorlatban. Budavár bevételét ábrázoló művén pedig a következő latin szöveg állott: Fallitur qui putat spem lucri excitavisse confectorem hujus laboris, dum in tota Europa vix aliquot aestimatores hujus modi laboris inveniebantur eo adhuc vivente. Ezen önérzetes és egyszersmind bánatos szavak hallatása, kinek ne jutna eszébe a másik rimaszombati művész, Ferenczy István. Úgy mint «ez a félénk szerény ifjú, bizalommal géniuszába és embertársai részvételében minden segédeszköz nélkül, azon nemes, hazafias s ha sikerül, halhatatlan elhatározásra szánta magát, hogy hazájában a szobrászat alapítója leend»,[1] úgy Szentpéteri is feladatát nemcsak művészi hivatásnak, hanem egyszersmind hazafias kötelességnek is tartotta. Ferenczy kezdetet jelent. Ő letört ugyan nehéz küzdelmében, de utódai, főleg Izsó Miklós révén, mégis az újabb magyar szobrászat alapítója lehetett. Szentpéteri, kedvezőbb körülmények között művelve mesterségét, zárókő. Vele bezáródik a régi értelemben vett magyar ötvösmesterek sora. Ő maga, úgy látszik, ezt nem érezte és nemcsak bízott műágának jövőjében, hanem igyekezett ezt regenerálni és domborművei révén a «Grande Art» magaslataiba felemelni. Kísérlete külső és belső okokból nem sikerült, de nagy és döntő akarása nélkül a magyar művészi és műveltségi életről alkotott képünk csonka volna. E művészi akarás komoly és tudatos volta mellett szólnak a magasztos eszmék, a klasszikus tárgykörök s nem utolsó helyen a lelkiismeretes és gondos kivitel. Könnyen érthető, hogy mesterünk e három tulajdonsága, t. i. sajátságos művészi öntudata, kora művelődési ideálja felé való határozott igazodása és a régi céhhierarchia legszebb hagyományainak tisztelete nem minden surlódás nélkül haladhatott csak egymás mellett.

A céhélet alkonyánál tartunk. Az 1805-ben a rendszer egységesítésére történt bürokratikus intézkedések utolsó jelentős kísérlet volt az omladozó épület alátámasztására. El kell ismerni, hogy ez az egyetemes szempontok szerint megindított akció (mely nem leépíteni, hanem csak segíteni akart s nagyáltalában a régi rendszer megszabta keretben mozgott) legalább a pest-budai iparéletben tagadhatatlan fellendülést eredményezett. Szentpéteri alakja ebben az összefüggésben szinte tipikus jelentőséget kap. Művészi alkotásának csúcspontját, amint láttuk, a század 20-as éveiben készült, programmukban ugyan igénytelen, sujet-jükben még teljesen a céhhagyomány határain belül mozgó s éppen azért rendkívül szolíd és egységes ízlésű dara-

[1] Meller Simon, Ferenczy István élete és művei. Budapest, 1905. 342. l.

bok alkotják, félreismerhetetlen empire-jellegükkel. 1830 után, tehát körülbelül a patétikus tárgyak előretörésével, a technikai tudás eleinte halk, de csakhamar erősbödő hanyatlása mutatkozik, mely majdnem párhuzamosan halad a céhfegyelem egyre jobban meglazuló alkalmazásával. Ezt a folyamatot a helyes belátású kortársak is világosan látták. Elsősorban Széchenyi. Már 1830-ban írja a «Hitel»-ben: «Ha más országokban tapasztaljuk, mily nagy hasznot következtet a czéhek, de kivált a limitátió megszűnése, ne kételkedjünk, hogy idehaza is áldott következéseket ne szüljön.» A céhek elleni roham egyre általánosabb lett.[1] Hozzászólnak a vármegyék is. 1832. január havában Pest megye, ugyanezen év októberében Somogy megye gyűlése kimondja, hogy a céheket más országok mintájára el kell törölni. De megszólal Szentpéteri József is hosszúkás irodalmi adalékban, melyben a nemzeti élet minden megnyilatkozására kiterjeszkedik.[2] Bevezetésében nyiltan kimondja, hogy mintaképe a nagy Benvenuto Cellini. Igaz ugyan, hogy a különbség a két munka között éppoly nagy, mint VII. Kelemen renaissance Rómája és József nádor biedermeieres Pestje között. Amit mesterünk itt nyujt, az az önéletrajz és a magyar «Trattato dell'Orifeceria» nem éppenséggel szervesnek mondható keveréke. Irodalmi fellépésének tulajdonképpeni indítékát azonban nem annyira a nagy elődděl való versengésében kell keresnünk, annak közvetlen okát inkább a mindgyakrabban felbukkanó «azon vélekedés» szolgáltatta, «hogy a Czéhek eltörlése a mesterségeknek gyarapítására és az által a Nemzet virágzó állapotja előmozdítására, egy a legszükségesebb és legjobb módok közül való légyen, már annyira elterjedett, hogy ezen tárgy még a Ts. Pest Vármegyének e folyó esztendőben Januárius hónapnak elején tartott gyűlésében is felforgott. Hogy ezen tárgy a Nemzet javának s boldogulásának előmozdítására való törekedésnek nyilvánvaló példája legyen, azon való kételkedés a legnagyobb igazságtalanság és a Nemzet megsértése volna.»[3] E törekvésekkel szemben az a megjegyzése, hogy a külföldi példákra való hivatkozás egyáltalán nem perdöntő, mert ott virágzó mesterségek mellett az elkészítők gazdag jutalmakra és munkájuk becséhez arányban álló árakra számíthatnak.[4] Kissé lazább összefüggésben az előbb mondottakkal ostorozza azt a nemesi gőgöt, mely inkább koplal vagy másnak a szolgálatában robotol, semhogy fiát önálló mesteremberré nevelje. De egy újabb, jobb belátással bíró korszak hajnalhasadá-

[1] Szadeczky Lajos, Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon. Budapest, 1913. I. köt. 168. l.

[2] Észrevételek egy pesti mesterembernek stb. Tud. Gyüjtemény 1832. VII. köt. XVI. esztendei folyamat. 43. l.

[3] Ugyanott. 39. l.

[4] Ugyanott. 63. l.

sát elég furcsán abban látja, hogy nehány szerencsés mesterember (építőmester?) a «Nemes Casino Társaság» tagja lett. A mellett — úgy folytatja — még mindig oly szomorú a helyzet, hogy sok jeles magyar fiú kivándorol, mely szellemi veszteség szerinte egyáltalában nincsen pótolva német színjátszók, muzsikusok és táncmesterek beözönlésével. Az egymásra tornyosuló nehézségek kiküszöbölésére derék pesti ezüstművesünk egyetlen orvolást lát Kaunitz herceg művészi politikájában. Ez a megállapítás 1832-ben bizony elég meglepően hangzik és egyáltalában nem vall a szerző valami érzékeny kulturális lelkiismeretére. Megérthetjük azonban mesterünk bécsi tapasztalataiból leszűrt e véleményét, ha visszagondolunk arra, hogy ottani tartózkodásának idejében (1805) Kaunitz, a bécsi művészeti akadémia újjáalapítójának, páratlan esztétikai belátással rendelkező átszervezőjének és hosszú időn át kurátorának érdemeinek emléke annál is inkább még élő valóság volt, mert illusztris tisztségének későbbi viselői megértés, ambíció és erély tekintetében a művészi ügyek közigazgatásában is messze mögötte maradtak. De Szentpéteri írásának keletkezésekor (1832-ben) a bécsi művészeti politika fonalai már egy másik, mint államférfiú és műpártoló Kaunitz-cal egyenrangú akadémiai kurátor kezében futottak össze, — Metterncihében. Ezt különben Szentpéteri éppúgy tudta, mint mi. Hogy ennek dacára mégis Kaunitzra nyúl vissza, csak abban leli magyarázatát, hogy az alapjában véve mégis konzervatív mester nem volt megelégedve Metternich kultúrpolitikájával. Hiszen tudjuk, hogy a nagy államkancellár műpártoló tevékenysége korántsem tudta megnyerni a kortársak osztatlan tetszését. Ennek igazolására rámutatok arra, a liberális történetírás szemszögéből valóban groteszknek látszó tényre, hogy Metternich erélyes állásfoglalása Waldmüller művészete és akadémiaellenes propagandája mellett abban a polgárian kimért korban szinte forradalomként hatott. Érthető tehát, hogy a pesti ezüstmívesíró sem tudta követni a herceg intencióit, hanem megelégedett azzal, hogy XVIII. századbeli mintaképének (Kaunitz) programmját úgy, ahogy, post festum, a pesti viszonyokra alkalmazza. Theobald Ziegler[1] már világossan kimutatta, hogy a felvilágosodás korát és a biedermeiert láthatatlan csatornák kötik össze. Az átlagos «bon sens»-ról van itt szó, mely mellett klasszicizmus és romantika (mindkettő arisztokratikus világszemlélet) szinte nyom nélkül elhaladtak. Szentpéteri javaslataiban is végighúzódik e még teljesen a XVIII. század racionalizmusában gyökerező alapfelfogás. Szerinte a legsürgősebb intézkedések a következők lettek volna:

[1] Theobald Ziegler, Die geistigen und sozialen Strömungen Deutschlands im 19. und 20. Jahrhundert biz zum Beginn des Weltkrieges. Berlin. 1921. 16. l.

1. Jutalomrendszer, kiváló műremekek értékük szerint való megvétele. Itt afféle hatósági műpártolásra gondol, amilyennel manapság is az állam, a főváros stb. több-kevesebb szociális eredménnyel kísérletezik.

2. Kölcsönök tehetséges művészek és mesteremberek továbbképzésére. Ez szintén régidivatú ösztöndíjrendszer, mely abból állott, hogy a felvett összegeket később bizonyos módozatok szerint vissza kellett fizetni. Szentpéteri szerint ez kétélű fegyver, mely nem egy esetben a pártfogoltak vesztét okozta.

3. Külföldi mesterek meghívása bizonyos ágak művelésére, sőt csak egyes részletek készítésére is, természetesen megélhetésük teljes biztosítása mellett.

4. Ez a pont bizonyos ellentétben áll az előbbiekkel, mert az egész vonalon a hazai készítmények pártolását követeli. Párhuzamokat von a szépirodalmi viszonyokkal, szerinte a magyarnyelvű szépliteratúra is a pesti talajon óriási hátrányban van a külföldről beözönlő könyvekkel szemben.

Meg kell említenünk, hogy a magyar ötvösművesség e szózata érdekes zsidóellenes velleitásokról is tanúskodik, tele van a közvetítő kereskedelem elleni kirohanásokkal. Ostorozza továbbá a bécsi hitelesítő bélyeggel való visszaéléseket, a «K. u. K. Müntzamt» kijátszását stb. Egész gondolatmenetét lezárja a mesterember dicsőítésével örökbecsű szavakban: «Ahol a mesterember szegény, ott szegény az egész nemzet. A mesteremberen mutatja ki magát a nemzetnek ízlési és erkölcsi tsinosodásának elért mértéke.» A továbbiakban méltatja a vándorutak kulturális jelentőségét s feleleveníti az olvasóban a biedermeier-korszak egyik legkedvesebb típusát, a mesterembert, mint vasárnapi irodalom- és színházpártolót. Régi meghitt ismerősünk ez: Amerling, Kriehuber, Daffinger, Waldmüller, Runge, Krüger, Spitzweg, Hosemann, vagy pesti viszonylatokban Barabás, Borsos, Heinrich, Donáth, Kærgling, Bärnwallner œuvréje-ben gyakran látjuk e takaros bácsikat és néniket, a vasárnapi hangulatot oly megkapóan jellemző nélkülözhetetlen könyvvel a kezükben.

Az egész hosszú iromány ból minden kifogásának dacára kiolvashatjuk mégis mesterünk abbeli törekvését, hogy valahogyan belekapcsolódjék a korszerű reformtörekvésekbe. Fejtegetései messzire túlnyúlnak a művészi önvallomás és a gazdasági és szociális koreszmék határain, ami lélektanilag már gyakran megvitatott öregedési tünet. Úgy látszik, a szellemi erőelosztás egyik sarktételéhez tartozik, hogy a közvetlen művészi alkotóerő bizonyos életkorban beálló hanyatlásának megfelel a reflexió határozott túltengése. Szentpéteri maga ezt szintén érezte, azt mondja, hogy élete tetőpontját már elérte s fejtegetéseit épp azért a jövő nemzedék hasznos útba-

igazításának szánta. Ez alapakkordja is egy népszerű esztétika körül kifejtett fáradozásainak, amire ebben az összefüggésben még kitér (51. l.). Bevezetésében felsorolja a festőművészet válfajait:

1. Historiai.
2. Nagy-ábrázat (portré).
3. Kisded-ábrázat (miniatur).
4. Környék-landschaft (tájkép).
5. Szobafestői ágazat.

Feltűnő jelenség, hogy ebben a rendszerben hiányzik a genrefestés és a csendélet, holott ez a kettő a kor legkedveltebb műágai közé tartozott. Itt megint Kaunitz szelleme kísértet. Mert ezek a nézetek megint nem az egykorú művészi s esztétikai felkészültségből magyarázhatók meg, hanem szintén csak egyes, a XVIII. század «aufklärista» széptani irodalomból kiragadott tantételek, melyek a genre-t és a csendéletet szintén leszólják vagy teljesen mellőzik. Ugyanerre a forrásra vall az is, hogy mesterünk a továbbiakban a művészi tehetség specifikus voltáról elmélkedik és a festői tevékenység kinyilatkoztatásait párhuzamba állítja nem éppenséggel szerencsésnek mondható ötlettel a szabómesterség különböző fajtáival (német, szűr, női, férfi, városi, falusi szabóság). Az órakészítőknek szentelt rövidebb kitérés után következik a tulajdonképpeni főrész, az ötvösség, a pesti «Trattato dell'Oreficeria». Elsősorban tartoznak ide

1. az aranyművesség különböző ágai:

a) A «juvelierség» azaz a drágakövek foglalása. Hosszabban méltatja itt a nálánál fiatalabb erdélyi (kolozsvári) származású Szigeti Sámuel bécsi és pesti működését, ki többek között az udvar számára is készített «tsudálatos ékességeket».

b) A «galanteria»-munka. Piksiseknek (szelencék, az idegen szavakra még vissza fogunk térni), etuiknak s efféle nagyobb daraboknak készítése. A szükséges díszítő technikák a metszés, a gillochis és a zománc. A gillochis-munkához szerinte egy 400 forintba kerülő gép kell, amilyent természetesen csak több mester együtt tudna megrendelni. Lemondóan hozzáteszi: «és ha több ilyen mesterek találkoznának, akik az aranyművességnek ezen részét folytatnák, hol találkozna itt annyi vevő, hogy annyi készítmények elkelnének, amidőn Béts már azokat a legnagyobb bőséggel ide is szállítja».

c) A bijouterie a harmadik ágazat, «a melly itt is elégséges folyamatban vagyon».

Most áttér legsajátosabb területére, az ezüstművességre és első helyen említi a

a) verő munkát, mely a rézmívesek, bádogosok, katlanosok munkáihoz hasonlít. Így tehát «középszerű talentumú ifjú is űzheti. Sok magyar fijak Bétsben ezen munka nemében igen ki szokták magukat mutatni».

b) A poncolt- vagy úgynevezett mattmunka. Mesterünk itt már igazi elemében van: «Ez a munka neme már művészségbe is által megyen és ha valaki ezt a tökéletességnek azon pontjától, amelyre eztet Benvenuto Cellini vitte, a legalsó sorsáig szemléli, éppen annyi s olly sok egymást felváltó különbséget fog benne találni, mint az Angelo és Raphäel mesterműveitől fogva lefelé a legtsekélyebb festőnek munkájáig lehet gondolni: ennek már tsak a középszerűen való megtanulására is több kell, mint egy középszerű elmebeli tehetség.» Ezen önérzetes szavak után röviden felsorolja az ezüstművesség többi fajtáit: modellierozás (ezüstszobrászat), áttört-munka, metszés, esztergályosság, préselés, filigrán-munka és szelencék készítése.

Később (79. l.) nagy belátással elemzi a különféle műfajok kölcsönhatását s ezzel bebizonyítottnak véli esztétikai rendszerének belső egységét: «A brontz műves sok ideát vészen magának a képfaragó munkájából, valamint hogy az ezüstművesek sokat használhatnak mint a bádogosok, réművesek és porcellánfabrikások új találmányaikból, nemkülönben ezek is amazokéiből.» Ezek a közhelyek is legjobban a XVIII. század tapasztalataiból érthetők, amikor néhány iparművészeti ág (p. o. a porcellán, a wegwoodtechnika) érezhetően visszahatott nemcsak a szobrászatra, hanem a képírásra is. Fejtegetéseit lezárja a következő lapidáris osztályzattal: Pest sohasem fogja utólérni Bécset, Bécs nem Párizst, Párizs nem Rómát.

Ezek a fejtegetések egy különös elégikus akkordra vannak hangolva; az az érzésünk támad, mintha a mester hattyúdalát hallanók. És valóban a 30-as években Szentpéteri munkásságában, eddig ismeretessé vált műveinek sorában oly nagy ür támad, mely a fenti pesszimisztikus megállapítások után ha nem is éppenséggel igazolást, de mindenesetre érdekes megvilágítást nyer. Míg a 20-as évekből ezideig 18 hiteles munkája ismeretes, a 40-es évekből nem kevesebb mint 20, addig a közbeeső évtizedből össze-vissza csak az abádszalóki református templom kenyérosztó tányérjáról, a Székesfővárosi Történeti Múzeum cukorszórójáról és egy néhai Glück Frigyes gyüjteményében szereplő serlegről tudunk. Úgy látszik, mintha ezek a kihagyások nemcsak egy gazdasági, hanem stilisztikai válsággal függnének össze.

Ez a kihagyás a mester elkedvtelenedésén kívül megromlott látásának rovására is irandó. Kazinczy szerint éppen a granikusi átkelésen való munká-

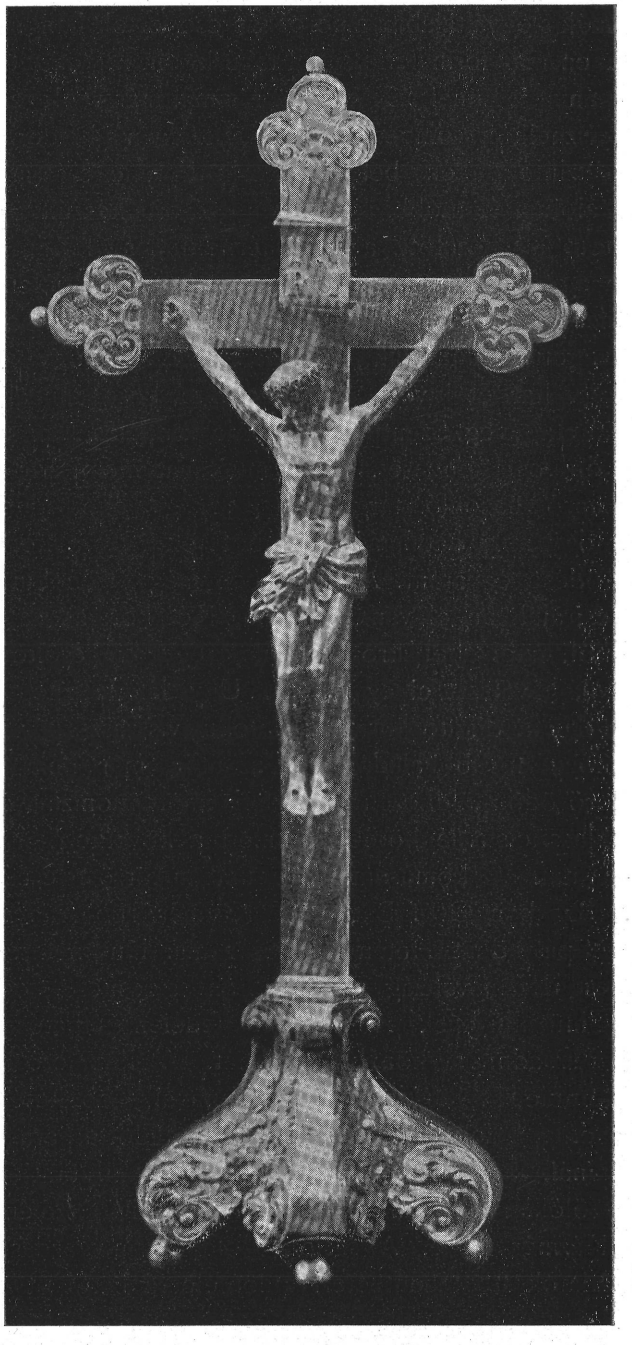
14. KÉP. GHICZY KÁLMÁN TENTATARTÓJA. 1845.
Magyar Nemzeti Múzeum. Történelmi Osztály.

nál Szentpéteri majdnem teljesen megvakult. Állapota azonban annyira súlyos mégsem lehetett, mivel ugyanebben az időben — ahogy látni fogjuk — nagyon intenzív irodalmi tevékenységet folytatott.

Annál meglepőbb az a hirtelenül felhágó lendület, mely a 40-es években készült munkák magaslatához vezet. Mindjárt 1841-ben feltűnik a neve emlékezetes sporttörténeti eseménnyel kapcsolatban. Már 10 évvel előbb a pesti városi tanács egy lófuttatás alkalmával egy mindeddig még ismeretlen pesti ötvöstől származó billikomot tűzött ki első díjnak. Ez újabban a pesti műkereskedelemben is gyakran kísértet, rendesen egy másik billikom társaságában, mely utóbbi azonos Szentpéteri 1841-ben hasonló alkalomhoz készült munkájával. A mester ennél a munkánál is még tizenhárompróbás klasszicista, de csudálatos módon római csata ábrázolásával szerepel, holott antik versenyfutás sokkal jobban megfelelt volna tárgyának. Stilisztikai sajátosságok ezt a domborműves képet a történeti reliefkompozíciók legjobbikai, a granikusi átkelés és Porus fogságbaesése mellé állítják, csakhogy az alap megkötöttsége az iparművészeti tárgynál még jobban a nyugodtabb formák irányába terelte a mestert, mint az előbbi lemezek öncélú képszerűségénél. Ezt a kelyhet annakidején gróf Zichy Manó nyerte el, és sokáig gróf Batthyány Lajosné tulajdonában volt. Viszont az 1844-ben alkotott és a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött ezüst tentatartó láttára megint azt vesszük észre, hogy művészi alkotásának elég hullámos vonala megint a régebbi tradíciók felé közeledik (14. kép). Szeretnők ezt a tárgyat a neobarokk bélyegével ellátni, ha Szentpéteri oeuvre-jében nem szivárognának át elég gyakran eredeti barokkhagyományok is. XVIII. századi származékok és azoknak újraéledése a korstílusban ebben a nagyigényű darabban kissé vegyes összhatássá olvadnak egybe. Ezt a tentatartót Ghiczy Kálmán kapta követtársaitól egy 1844. november 8-án tartott beszéde emlékéül. Neobarokk irányú stílustörekvéseinek csúcsteljesítménye és már méreteinél fogva Szentpéteri egyik legjelentősebb műve a 40-es évek másodvirágzásból a székesfehérvári székeskáptalan tulajdonában levő 80 cm magas oltárfeszület (15. kép). A leveles és virágcsokros díszítő elemek a három baluszteres gömbös talpán, a keresztágvégződésekre applikált leveles, kagylós és rácsos ornamensek mind a barokk és neobarokk formakészletéből valók, bár a barokk hatás lényegesen módosul a plasztikus Krisztusalaknak renaissance mintákat követő nemes tartása és részarányos elrendezése révén. A testábrázolás kissé előtolakodó anatómiája, a beesett has, a kiálló bordák, a kidolgozott kar- és lábizmok pedig késő-gótikus feszületekre emlékeztetnek. Ez az egyenőtlenség, a patétikus stílusok (neoklasszikus-neogótikus-neobarokk) egymásratorlódása nemcsak jellemző

Szentpéteri művészetére, hanem élesen bevilágít a XIX. század közepe táján kulmináló kultúr- és stílusválságba, mely legjobb esetben formai eklekticizmusban, vagy pedig teljes desorganizációban végződött. Szentpéteri művészi útja szinte pontos kultúrmérce gyanánt jelzi ennek a kifejlődésnek mindenkori helyzetét.

Ennek a neobarokk iránynak egy további jellegzetes alkotása az 1844-ben készített pompás talpas fedeles serleg (Nemzeti Múzeum Tört. oszt.) gazdagon és mozgalmasan alkalmazott húsos leveles és virágos indadíszével. Oldalán a magyar címer és a következő vésett felirat: Török Jánosnak sikert érdemlő buzgóságáért az eloszlott kereskedői segédegylet választmánya. A XVIII. század művészetének egy másik iránya feléled a Wertheimer Adolf tulajdonában lévő niellós doboz alaki, illetve jelenetes díszítésében (1847), két érzelgős bukolikus jelenettel, melynek architektonikus és tájképi kulisszái még bizonyos tekintetben a chinoiserie-té-

15. KÉP. FESZÜLET. 1847.
Székesfehérvár. Székesegyház.

mák s egyáltalában a porcellán csoportok hangulatát tükröztetik (16. kép). Egészen más formafelfogásról tanúskodik a Nemzeti Múzeum portásának díszbuzogánya.[1] Ennél a XVIII. sz. nyomai már véglegesen eltűntek. Majdnem teljesen dísznélküli kompozíciójával úgyszólván a biedermeier stílusérzék jogaraként hat s szinte önként belekívánkozik Ferenc császár vagy József nádor kezébe. S valóban ez utóbbi kezdeményezésére készült. Miután a Múzeum épülete már tető alá hozatott, a nádor érdeklődése korántsem lankadt el s időt szakított magának nemcsak a fontos ügyek, hanem jelentéktelenebb kérdések elintézésére is. Midőn tehát 1846-ban a múzeumi portás öltözetét neki jóváhagyás végett bemutatták, az volt a válasza, hogy az egyenruhához hozzájárul, az egy kardot kivéve, mely szerinte buzogánnyal volna felcserélendő. Erre fel kapta meg Szentpéteri a megrendelést, miután rajzai megnyerték volt a főherceg tetszését. Ha e munkáját most már egybevetjük az 1815-ből származó hasonló tárggyal (a 32. gyalogezred tamburbotjával), reáeszmélünk, hogy mily hatalmas útdarabot tett meg a korízlés és a művész egyéni fejlődése egyaránt. Az 1815-ben még buján burjánzó rokokóemlékek itt már csírájukban el vannak fojtva. Két korszak sajátos nyelve beszél a két tárgyból, melyeket kronológiailag egy emberöltő, formatörténetileg egy egész világ választ el egymástól. Úgy látszik, hogy Szentpéteri maga is érezte, hogy a díszítő formák olyfokú visszaszorításával már zsákutcába került, s hogy továbbhaladni ezen az úton már nem igen lehet. A korszak egyre erősödő, földközeli hangulati impreszionizmusának fuvallata átcsapott az ő klasszicista légkörébe is, mert a következő műve már új, teltebb formákat mutat. A komáromi Múzeumban őrzött ezüst szelencére gondolok, mely 1847-ben Gróf Batthyány Kázmér 100 aranyos alapítványa számára készült.[2] A pályadíjat Hetényi János romantikus nemzeti bölcselő nyerte el «Robot- és dézsmaváltság erkölcsi, anyagi, mező- és státusgazdasági tekintetben» című művével. A szelence fedelén látható ábrázolás jelképileg igyekszik visszaadni a könyv tartalmát. A képmező baloldalán látunk egy antik tempiettót Justitia istenasszonnyal, jobbkezében a mérleget, balkezében pedig a feloldott rabláncot tartja. Előtte parasztasszony áll s gyümölcskosarat kínál, mögötte egy ember búzakévével. Háttérben aratásra váró földek és szőlők. Jobbszélén paraszthäz. Alsó szélén kartus-ban gróf Batthyány Kázmér neve. A szelence oldalfalain gazdasági szerszámok, kocsik, háziállatok stb. Szentpéteri különféle, a hazai ötvösség emelését célzó kísérletei

[1] A Magyar Nemzeti Múzeum multja és jelene. Budapest 1902. XXVIII. l.

[2] Lőrinczy György, Szentpéteri munkái Komáromban. Művészet 1907. VI. évf 6. szám 420. l.

16. KÉP. NIELLÓS DOBOZ. 1847.
Wertheimer Adolf tulajdona.

után, nagy történeti ábrázolásai, elméleti fáradozásai és eszményi törekvései után, ennél a munkájánál érezzük először a magyar rög hamisíthatatlan illatát. Igaz, hogy itt is találkozunk még a szimbolizáló klasszicizmus származékaival, csakhogy ezek ellensúlyozva vannak a hazai-agrár elemek újszerű

17. KÉP. ÚRASZTALI TALPAS SERLEG. 1842.
Hajdúböszörmény. Ref. templom.

18. KÉP. ÚRASZTALI KEHELY. 1845.
Szentmártonkáta. Ref. templom.

alkalmazása által. A mellett ez a kis munka, mint a jobbágyfelszabadítás nagy gesztusának szerény emléke, nem kis kortörténeti jelentőséggel bír.

A magyar zamatú formakincs lényeges kibővítését tapasztaljuk Szentpéterinek ebben az időben készült egyházi rendeltetésű műveinél is, ahol azok mint az eucharisztika jelképes származékai megint mélyebb értelmet kapnak.

19. KÉP. URVACSORAKEHELY. 1848.

20. KÉP. RÉSZLET A KECSKEMÉTI KEHELYRŐL.

Kecskemét. Református templom.

Az 1842-ben a hajdúböszörményi református templom számára alkotott hatkaréjos úrasztali talpas serleg (17. kép) díszítése p. o. a buzakalászokkal kombinált szőlőfürtös és leveles mintákból áll. A szentmártonkátai úrasztali kehelynél is a megszokott akantusz- és palmettarendszerbe belopódznak szőlőfürtös ornamensek (18. kép). Összesűrűsítve találjuk ezeket az elemeket egy alapidomaiban még a klasszikus renaissance formáit követő szép kehelynél, mely 1848-ban a kecskeméti református templom számára készült (19. kép). Lábának alján a következő felirat olvasható: a Kecskeméti Helv. vallástételt tartó sz. Egyház használására keresz: buzgóságból készítette Ts. Ns. Kaszás Judith nagyasszony Ts. Ns. Saátor Péter volt Főjegyző, Főbíró, Főgondnok, Iskolaigazgató úr k. özvegye 1848[d] évben. (E felirat közlését, úgymint a kehely két sikerült felvételét dr. Hetessy Kálmán, kecskeméti református lelkész úr szívességének köszönhetem.) A kehely karcsú körvonalai, minden felesleges öblösödéstől ment felépítése ez esetben is az új hangulatot jelzik. A régi felfogás legfeljebb a nodus egyes tekercsmotívumaiban és talán a láb vonalvezetésében érezhető. A kehely díszítése azonban már egészen új, a komáromi szelencén is erősen túlmenő formavilágot nyujt. Itt nemcsak magyar, hanem kimondottan kecskeméti légkörben mozgunk. Tele van szórva az egész felület búzakalászokkal, szőlőfürtökkel, tölgyfalevelekkel, rózsákkal, gyümölcsökkel, úgy hogy a mellettük még mindig előforduló antik palmetták és akantuszindák egészen alárendelt szereppé zsugorodnak össze, s úgyszólván csak elhatárolásra és keretezésre szolgálnak. A dekoratív összbenyomást pedig a búzakalász dominálja, s ezt a pesti mesternek külön érdeméül kell betudnunk. Mert az 1840-ben Karl Matthäy által kiadott ötvösmintalapokon elvétve, főleg gyümölcs- és virágkoszorúkban előfordul ugyan a szőlőfürt, de a kalász teljesen hiányzik,[1] úgyszintén Pierre Germain XVIII. századbeli munkájából.[2] A halványan arra emlékeztető stilizált keretezések Bienais-nál sem mehetnek tulajdonképeni kalász számba. A kecskeméti kehely díszítő elemeiben tehát mesterünk öregkori stílusának tetőpontját kell hogy lássuk, jóllehet a Lionardo da Vinci örökbecsű műve nyomán készült Utolsó vacsora ábrázolása nyilván a munka fődíszének volt szánva (20. kép). Trébelt reliefmunka ez a lóverseny-billikom római csatájának és Porus király fogságbaesésének modorában. A nagy előképpel való megegyezés azonban csak a kompozícióra és — nem minden elrajzolás nélkül — a tagjátékra terjed. A képhangulatot, egyénítést, lélektani indokolást illetőleg ez a dombormű mindennel, de mindennel adós

[1] Karl Matthäy, Musterbilder für Gold-, Silber- und Bronzearbeiter. Weimar 1840.
[2] Pierre Germain, Elèments de l'orfévrerie. Paris.

21. KÉP. TÓTH NEPOMUK JÁNOS DÍSZKARDJA. 1847.
Magyar Nemzeti Múzeum. Tört. Oszt.

22. BERNÁTH GYÖRGY DÍSZKARDJA. 1844.
Iparművészeti Múzeum.

marad. Lionardo bámulatos differenciálódása helyett valamennyi arcban — a megváltóét sem véve ki — ugyanazt az aggódó, gondterhes kifejezést találjuk. Nem magasztos lelkiproblémák tükröződnek itt vissza, hanem csak szürke mindennapi gondok. Az asztalra szétszórt számtalan tányér és pohár szintén valami nyugtalan elemet hoznak a képhatásba; ezt a feszes kompozíció csak

részben tudja ellensúlyozni. Mindez nem csorbítja Szentpéteri érdemét, melynek főjelentősége a formakincs kibővítésében és törzsökös magyar díszítő motívumok alkalmazásában rejlik. Ezt a kétségtelen haladás érthetetlen elvakultságában csak maga az alkotó művész nem tudta kellőképen értékelni, hanem művészetének nagy kárára csakhamar elfordul a helyes útról, hogy továbbra is a nagyplasztikába illő históriai képek fantomját hajszolja. Igaz, hogy egyelőre sok szerencsével ismétli az imént tárgyalt elemeket a felsőozori templom egyszerűbb kelyhénél.[1]

Ugyanebből az időből való három kard is ezüst markolattal és hüvelyel, illetve hüvelyveretekkel. Az egyik néhai Glück Frigyes budapesti gyüjteményében; 1848-ban készült az érsekújvári polgárság megrendelésére Czuczor János, tisztújítást vezető elnök számára. Markolatán látjuk az elnök arcképét és a magyar címert trébelt ezüstből.[2] A második hasonló díszkard (21. kép) (1847) Tóth János Nepomuk hagyatékából került a Magyar Nemzeti Múzeumba. Ezüst hüvelyén a hún magyar mult nagyjainak dombormű arcképei: Attila, Buda, Árpád, Hunyadi János; markolatán a magyar és az erdélyi címer. A hazafias beállítás tehát itt is megvan, csakhogy ez esetben nem a díszítő elemekben, hanem a témák történeti jelentőségében jut kifejezésre. Rokon felépítést és hasonló szellemű ornamentikát látunk Bernáth György díszkardjánál az Iparművészeti Múzeumban (1844.) (22. kép).

Ennek a honfiúi érzésnek nincsenek politikai hátterei; inkább csak általános lelki diszpozícióból fakad. Nemcsak távol áll a hangos szólamoktól, hanem közvetlenül igyekszik belekapcsolódni a szellemi, művészi, gazdasági és szociális koreszmék folyamatába s a nemzeti fejlődés határköveinél bontakozik csak ki igazi értékében. Ha a megrendelők szempontjára helyezkedünk, kik valóban a politika, filozófia, szociális kérdések, szépirodalom, lövész- és lósport stb. iránt érdeklődő felső tízezerek soraiból kerültek ki, s innen vizsgáljuk Szentpéteri munkásságát, mesterünk éppen a nemzet irányadó köreiben élvezett népszerűségét illetően messzemenő következtetéseket vonhatunk le. Ha ellenben eltekintünk a megrendelő személyiségek és testületek nagy jelentőségétől és csak magukat a teljesítményeket, illetve azoknak az egyes témákkal való konformitását vesszük mértékül, gazdagszínű képet nyerünk az egyszerű pesti mesterember műveltségéről és különféle területeken szerzett mély belátásáról. Ezen általánosabb jellegű munkák sorozata mindjárt pályája elején veszi kezdetét. 1815-ben a pesti háziezred

[1] Múzeumi és Könyvtári Értesítő. VI. (1912) 242. l.

[2] Csányi Károly, A budapesti amateurgyüjtemények kiállításának lajstroma. Budapest, 1907. II. kiadás. 363. l.

tisztikara kitünteti egy szép megbízással. 1824-ben már vállvetve dolgozik Orczy Lőrinccel, Hild Jánossal, Zambelli Andrással oly jellegzetes építész- és sporttörténeti alkotáson, mint amilyen a IV. pesti lövölde volt. 1828-ban az elsők között hódol Vörösmarty géniuszának, kinek első elragadó művei épp akkor jelentek meg. Aztán ott látjuk egy jelentős munkával egy új sport, a lófutás bölcsőjénél. 1844-ben Ghiczy Kálmán tisztelői között szerepel. 1847-ben pedig a XIX. századbeli magyar művelődéstörténet egyik nagy útjelzőjénél, a Nemzeti Múzeum új épületének felavatásához alkotja a maga portásbuzogányát. Egy évre rá a nemeslelkű megrendelővel, gróf Batthyány Kázmérral együtt kapcsolatba kerül a XIX. század magyar szellemtörténetének egyik legeredetibb képviselőjével, Hetényi Jánossal. Ez már akadémia pályamunkájában önálló hangokat pendített,[1] az idők folyamán mindjobban a reformeszmék és a romantikus nemzeti ideálok vizeiben vitorlázik s belső meggyőződésből magyar nemzeti filozófiáról álmodik. Ábrándozásait a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé való felvétele által szankcionálta. A Magyar hegeliánusok elleni, a 40-es években kitört, egyenlőtlen harcban ő volt a diadalmaskodó vezér. Legtárgyilagosabb munkája a gróf Batthyány Kázmér pályadíjával kitüntetett «Robot- és dézsmaváltság». E munkájának tartalmát görög klasszikus ideák és speciálisan magyar szociálpolitikai követelmények a szervesség látszatáig menő keveréke képezi, mely keverék Szentpéteri a szelence fedelén látható ábrázolásában teljes rokonlelkű jelképekre talált. Lezárja ezt a sorozatot Czuczor János kardja a szerencsésen vezetett érsekújvári tisztújítás emlékére, egy tipikus táblabíróvilágbeli esemény közvetlen a viharos 48-as év árnyékában.

A műhelyét felkereső bel- és külföldi vendégek száma és jelentősége is egyre nőtt. Őtőle tudjuk, hogy a bécsi művészeti akadémia igazgatója, Josef Klieber udvari tanácsos, őt 1831-ben felkereste Erdélyből való visszatértének alkalmával. A kolozsvári polgárok t. i. a híres bécsi szobrásznál emlékművet rendeltek Ferenc király ottani látogatásának megörökítésére. Ez az ismeretes piramisterv a klasszikus minták, allegórikus adalékok (babért tartó sasok, géniuszok stb.) s józan dekorációk egyvelegével korára eléggé jellemző alkotás. A feladat még reprezentatív barokk, a felépítés klasszikus, az összhatás biedermeier, nyárspolgári, II. Ferenchez méltó. Az akkortájt már hírnevének delelőjén álló bécsi akadémikus (kinek a legszebb klasszikus arányokban tartott bronzalkotásait Pesten is, a Festetics-palota halljában csudálhatjuk) kitüntető figyelmessége mesterünket mélyen meghatotta s

[1] Hetényi János, A magyar filozófia történetírásnak alaprajza. Tudománytár 1837. évre.

«érantam való tiszteletét olly kinyilatkoztatással éreztette velem, a melly elégséges volt azon fájdalmam enyhítésére, a mellyet azért szenvedtem, hogy annyi esztendő óta való fáradozásaim után is, magamat nemzetem előtt meg nem esmertethettem».[1] Hogy ezeket a rethorikailag kiélezett panaszokat nem szabad túlkomolyan venni, ezt bizonyítják az alább felsorolt s hivatott helyekről származó elismerések. Még a nagy Széchenyi is nem mindennapi érdeklődést tanúsított iránta. Részvétele addig ment, hogy illusztris vendégét, a szintén még teljesen a romantikában gyökeredző Tullio Dandelót is Szentpéterire figyelmeztette. Ennek folytán a pesti ötvösmester a «Storia del pensiero nei tempi moderni» későbbi szerzőjét is üdvözölhette szerény Gránátos-utcai (mai Városház-utcai) hajlékában.[2] 1828. április 16-án pedig felkereste őt Kazinczy Ferenc és látogatásáról így emlékezik meg naplójában: Tegnap igen kedves napom vala: — csak ekkor láthatám a Ferenczi Graphidionát, s Zrinyit és a koronázás képét; csak ekkor láthatám a Nemzet nagy díszét, Szentpéteri József Ötvöst, ki a Sándor és Darius csatáját toreumában dolgozza, . . . Áldott napom, mellynek emlékezete soha sem fog elhagyni.[3]

Még jobban latbaesnek Szentpéteri megbecsülésére nézve a szaktársak ítéletei. 1837-ben a bécsi «Gold, Silber und Juvellenarbeiter Mittl» felveszi tiszteletbeli tagjai sorába. Ez a megtisztelés ő kívüle még Libay Sámuel besztercebányai mestert is érte.[4] Tekintve a bécsi céh virágzó voltát és magas tekintélyét, ez eléggé meg nem becsülhető nemzetközi megítélést jelent. Az erre vonatkozó okmányt, sajnos, nem tudtam megtalálni sem a bécsi, sem a pesti céh iratai között. Van azonban erre vonatkozólag egy megtámadhatatlan hitelességű közvetett adatunk: a besztercebányai céh díszoklevele 1845. január 12-ről, melyben a bécsi esetről is szó esik.[5]

Ami ennek az írásnak még külön súlyt kölcsönöz, az az első céhmester neve. Libay Sámuel korának reprezentatív mesteri közé tartozik, ahogy láttuk, már a bécsi céh tiszteletbeli tagjai között szerepel és az idők folyamán, talán viszonzásul Szentpéteri kitüntetéseért, a pesti mesterek listájába is felvétetett. Tulajdonképeni területe az úgynevezett filigrán munka volt, a cérnavékonyságú ezüst dróttal való munkálkodás. Henszlman rosszaló, csípős ítéletének dacára (ki Ferenc császár és Napoleon mellképeit csak türelemjátéknak minő-

[1] Tudományos Gyüjtemény. 1832. 86. l.
[2] Lyka Károly, A táblabíróvilág művészete I. kötet, 72. l.
[3] L. Rexa Dezső, Pestre, Töredék Kazinczy Ferenc pesti útleírásából. Budapest 1929. 63. l.
[4] Csoma J., A Libayak. Történelmi közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa multjából. I. 277. l
[5] Múzeumi és Könyvtári Értesítő. 1918. 140. l.

sítette) korlátlan tekintélynek örvendezett. A kölcsönös elismerés e szép mozdulata szintén a kor tartozékaihoz számítható, mely az érvényesülésért folytatott harcban csak egyetlenegy fegyvert ismert, a becsületes munkát, és mások teljesítményei előtt mindig készségesen meghajolt. E külföldi megtiszteléseket aztán koronázza a párizsi ötvöscéh tiszteletbeli tagjai közé történt felvétele.

Párizsi kitüntetésével állhat összefüggésben a Zrínyi kirohanását romantikus mezben ábrázoló, de Szentpéteri mesterjelzését nélkülöző arany pohár a clunyi múzeumban, sokkal gondosabb kivitelben, mint a hasonlótárgyú [1] ezüst lap a Nemzeti Múzeum történeti osztályában 1850-ről.

A benyomás teljességéhez függelékképen Szentpéterinek egy másik irodalmi adalékára kell utalnunk, mely egész terjedelmében ugyan a nyelvtörténet kereteibe esik, de gazdag kortörténeti vonatkozásai miatt általánosabb érdeklődést igényel. «Az ezüstművességben előforduló nevezetek» című írásáról van szó. A magyar ipari szakterminológia körül kifejtett fáradozásai egy sorba állítják a Kazinczy-kör hasonló törekvéseivel. E mellett nem állíthatjuk, hogy ezek a kísérletek 1833-ban post festum jöttek, mivel ezek a kívánalmak maguk a tulajdonképeni nyelvújítást már jóval megelőzték, viszont még manapság is aktuálisak. Aki gyakrabban megfordult kézművesek körében, nagyon jól ismeri az agyonjavított német és francia szakkifejezéseknek e badar együttesét, mely most is úgyszólván általánosan szokásos. Az ezüstművesség terén ezek a magyarosító kísérletek már a kezdő XVII. századra nézve ismeretesek. E magyar «Trattati dell'oreficeria» legrégibb és legérdekesebb példányát Rómer Flóris [2] ismertette és joggal a XVII. század elejére tette. Ezt követi a Ballagi Aladár [3] által közölt Kecskeméti W. Péter ötvöskönyve a XVII. század közepéről. Egy harmadik 1716-ból származik. «Az Ötvösmesterségről való vetélkedés» a címe és Ipolyi Arnold méltatása révén lett először ismeretes.[4] A felsorolt kiadványok láncolatába szinte zökkenés nélkül beleilleszkednek Szentpéterinek gyakran igen talpraesett átültetési kísérletei is. Számunkra ez a kérdés, melynek nyelvészeti feldolgozása nagyon kívánatos volna, csak egy bizonyítékkal több, hogy Szentpéteri hivatásán és az azzal kapcsolatos művészeti kérdéseken kívül mindig benső felelősséget érzett a nemzeti és általános szellemi korkövetelésekkel szemben is. Teljes joggal hihette, hogy ezúttal is közreműködött nagy nemzeti feladat meg-

[1] Az erre a tárgyra való figyelmeztetésért Mihalik Sándor barátomnak tartozom köszönettel.
[2] Rómer Flóris, Adalékok a magyar ötvösség történetéhez. Századok. 1877. 222. l.
[3] Ballagi Aladár, Kecskeméti Péter ötvöskönyve. Arch. Ért. 1882—83.
[4] I. A., Magyar mű- és történeti emlékek kiállítása. Századok. 1876. 556. l.

oldásán. Ez a tudat fűtötte egész életén át. Magyarsága mellett a vallásos érzés is egész lényét töltötte ki. Ezt nemcsak szépszámú ötvösműveivel szolgálta; egész életén át dolgozott egy nagy vallásos tartalmú irodalmi munkán, melynek nagy jelentőséget tulajdonított és — bár eredménytelenül — berlini kiadókkal is tárgyalt kinyomtatásáról. A munka kézirata, sajnos, nyomtalanul elveszett. De megmaradt egy negyedik irodalmi adaléka is, Kubinyi Ágoston nemzeti múzeumi igazgató biztatására megírt önéletrajza, mellyel tudtommal Petrovics Elek foglalkozik. Nagyon kívánatos volna ennek a kiadása, kiegészítésül a mester jelentőségének munkái és a céhirományok alapján ehelyt megkísérelt méltatásának. Hiszen láttuk, hogy művészi fejlődésének egyes állomásai szinte pontosan összeesnek a XIX. századi magyar kultúra főbb áramlataival. Magyar sors abban is, hogy nagyon gyorsan elfelejtették.

Mikor mesterünk 1862. június 12-én meghalt, a napisajtó megemlékezett ugyan művészeti működéséről vagy inkább egykori nemzetközi híréről, de nagyáltalában pár konvencionális szóvirágon túl nem jutott. Lezárt egyénisége mint a tiszteletreméltó, de már érthetetlenné vált multnak egy darabja belenyúlt a kezdő indusztrializálás korszakába. A szociális és művészi fejlődés hullámai átcsaptak felette és az általa képviselt évszázados rendszer felett.

Szentpéteri műveinek jegyzéke

a kisebbszerű és gyakorlati jellegű tárgyak kivételével.

1810 körül. Fedeles-talpas kanna. Fleissig József tulajdona.
1810 körül. Fedeles és talpas cukortartó. Fleissig József tulajdona.
1811. Urvacsorakehely. A szilvásváradi ref. templomban.
1815. A 32. cs. és kir. gyalogezred tamburbotja. Hadi Múzeum.
1818. Két ovális sótartó. Székesfőv. Történeti Múzeum.
1818. Kávéskanna csontfogóval. Székesfőv. Történeti Múzeum.
1818. Talpas tál. Wertheimer Adolf tulajdona.
1818. Ezüst kanál ovális mérővel. Történeti Múzeum Történeti osztálya.
1818. Tejeskanna. Székesfőv. Történeti Múzeum.
1822. Kenyérosztó tányér. Makói ref. templom.
1822. Kávés- és tejeskanna. Budapesti magántulajdon.
1822. Tízszögű talpas kanna. Wertheimer Adolf tulajdona.
1822. Kanál félgömbös mérővel. Iparművészeti Múzeum.
1823. Kávéfőző-kanna fedővel. Budapesti magántulajdon.
1823. Kenyérosztótányér. Kiskunhalasi ref. templom.

1823. Asztalkészlet (két kanna, fedeles cukortartó és tálca). Özv. Máriássy Andorné tulajdona.
1823. Fedeles lábas. Özv. Máriássy Andorné tulajdona.
1824. A IV. Pesti Lövöldét ábrázoló ezüst plakett. Szfv. Történeti Múzeum.
1824. Keresztelő-tál és kanna. Budapesti Kálvin-téri ref. templom.
1825. Kókuszdiófoglalat. Magántulajdon (?)
1825. Ezüstözött, öntött bronzszobrocska. Magántulajdon.
1825. Talpas kanna. Székesfőv. Történeti Múzeum.
1825. Talpas cukortató. Ernst Lajos gyüjteményében.
1825. Ovális szelence. Magántulajdon.
1827. Talpas serleg. Wertheimer Adolf tulajdona.
1830. Átmenet a Granikuson. Bronz dombormű. Történeti Múzeum, Történeti osztálya.
1832. Kenyérosztó-tányér. Abádszalóki ref. templom.
1836. Cukorszóró. Székesfőv. Történeti Múzeum.
1837. Serleg. Néhai Glück Frigyes tulajdona.
1840. Az arbelai ütközet. Ezüst dombormű. Londoni magántulajdon.
1841. Billikom, római tárgyú domborművel. Budapesti magántulajdon.
1842. Úrasztali talpas serleg. Hajdúböszörményi ref. templom.
1842. Lábas. Történeti Múzeum, Történeti osztálya.
1843. Két gyertyatartó. Budapesti magántulajdon.
1844. Bernáth György díszkardja. Iparművészeti Múzeum.
1844. Talpas, fedeles serleg. Történeti Múzeum, Történeti osztálya.
1845. Ghiczy Kálmán tintatartója. Történeti Múzeum, Történeti osztály.
1845. Szelence. Dr. Pogrányi Géza tulajdona.
1845. Úrasztali kehely. Szentmártonkátai ref. templom.
1846. Szelence. Komáromi Múzeum.
1847. A Magyar Nemzeti Múzeum főportásának díszbuzogánya.
1847. Nagy feszület. A székesfehérvári székesegyházban.
1847. Tóth Nepumok János díszkardja. Történeti Múzeum, Történeti oszt.
1847. Késbak. Történeti Múzeum, Történeti osztálya.
1847. Fedeles niellós doboz. Wertheimer Adolf tulajdona.
1848. Úrasztali kehely. Kecskeméti Múzeum.
1848. Úrasztali kehely. Felsőozori ref. templom.
1848. Ezüst díszkard. Néhai Glück Frigyes gyüjteményéből.
1859. Ezüst kanál, hosszú ovális mérővel. Történeti Múzeum, Történeti osztálya.
1850. Porus király fogságbaesése. Ezüst dombormű. Littmann S. Sándor tulajd.
1850. Ezüst mentecsat. Székesfővárosi Történeti Múzeum.

1850 körül. Zrínyi kirohanása. (?) Történeti Múzeum, Történeti osztálya.
1850 körül. Barbarossa Frigyes ikoniai ütközete. Történeti Múzeum, Történeti osztálya.
1852. A pozsonyi országgyűlés. Bronz dombormű. Iparművészeti Múzeum.
1853. Budavár bevétele. Bronz dombormű. Iparművészeti Múzeum.
1853. Kávéfőző fedővel. Dr. Egry Aurélné tulajdona.
1853. Négyszögletű sótartó. Iparművészeti Múzeum.
1855. Krisztus a Kálvária-hegyen. Bronz dombormű. Iparművészeti Múzeum.
1860. Egy pár ezüst sarkantyú. Történeti Múzeum, Történeti osztálya.
Meghatározhatatlan időből. Arany pecsétgyűrű, címeres karneollal. Történeti Múzeum, Történeti osztálya.
Meghatározhatatlan időből. Aranypohár Zrínyi kirohanásával. Párizsi Cluny Múzeum.

A pesti arany- és ezüstmívesek névsora.

A Fővárosi Múzeumban és az Ékszerészek Ipartestületében őrzött céhirományok, a matricola civium Pesthinensium és más források alapján:

Abeles Lipót, a XIX. század 60-as éveiben.
Ablitzer Löbl ezüstmíves, 1822 körül.
Abrahamfy Ignác. 1803-ban felkapja a remekrajzát (egy kehelyt), 1807-ben még egy utolsó haladékot a remek elkészítésére. 1815-ben mégegyszer említve, 1828 meghalt.
Abrahamfy Mihály, Vág-Újhelyről. 1756-ban pesti polgár lett. 1759-től 1787-ig mint mester szerepel.
Adler Móric, a XIX. század 60-as éveiben említve.
Agoston Ignác aranymíves, a XIX. század 60-as éveiben.
András ötvös, 1492-ben Pest város esküdt polgára volt.
Arsim (Ausim) Ede aranymíves, a XIX. század 60-as, 70-es és 80-as éveiben.
Bachruch Albert ötvös, 1826—1869-ig Pesten működött.
Bachruch Károly, az előbbi fia és 1869-től utóda.
Balázs ötvös, 1522-ben Pesten élt.
Bartsch Gusztáv ötvös, 1834-ben született Lőcsén. 1868-óta Pesten működött.
Beller Ferenc ötvös, a XVIII. század végén és a XIX. század elején Pesten élt.
Bergauer (Pergauer) Dominik, 1794-től 1813-ig Pesten kimutatható.
Bergauer Domonkos örökösei, 1815-ben szerepelnek.
Betumviel János ötvöslegény, 1794-ben Pesten egy félévig dolgozott.
Blanchet (Blanchot, Blanschau) Lajos Henrik, 1802-től 1814-ig mint órakészítőmester szerepel.
Bolló (Polló) Menyhért ezüstmívesmester, 1787-ben született Bártfán, 1842—1860-ig Pesten.
Boskovits Simon, 1864-ben említve.
Brentner Simon, a XIX. század 60-as éveiben Pesten él.
Brosch Antal, a XIX. század 50-es és 60-as éveiben.
Cohn Wolf Izsák arany- és ezüstmíves, 1827-ben említve.
Crinesz János Mihály Commissarius, 1732 óta Pesten kimutatható.
Cseh Pál ezüstmíves, a XIX. század 60-as éveiben.
Cserekviczky Ignác ezüstmíves, a XIX. század 60-as éveiben.
Dallinger János György, 1756-tól 1785-ig állandóan szerepel.
Dallinger Pál, a XVIII. század 60-as és 70-es éveiben.

Dankmaninger Ferenc aranymíves, 1832-től 1849-ig.

Daucker (Taucher, Taucfer) Mihály 1793 és 1803 között.

Demheimer Henrik aranymíves, a XIX. század 60-as éveiben.

Dietrich Mihály, a XIX. század 60-as éveiben.

Dillinger György aranymíves, 1762-ben választott polgár.

Drucker N. H., a XIX. század 50-es és 60-as éveiben.

Ederer János aranymíves, 1740-ben pesti polgár lett.

Egger Dávid ötvös, 1860-as és 80-as években.

Ehrlich Sámuel Breslauból, aranymíves, 1766-ban említve.

Engelschalk János, 1796-tól 1800-ig említve.

Fauser János Mihály, 1786-ban mester lett.

Fauser József, 1751-ben pesti polgár lett és 1762-ig szerepel.

Feldmesser Gáspár ötvös, a XIX. század közepetáján Pesten élt.

Fiktorovics J., a XIX. század 50-es és 60-as éveiben.

Fischer Károly, Bécsből, 1850-ben aranymívesmester lett. 1860-ban még említve.

Fischer Lipót, 1795-től 1809-ig állandóan szerepel.

Fischer András, 1779-ben említve.

Flekl András, 1813.

Frankfurter Salamon ékszerész, 1827-ben említve.

Friedmann D., 1864 körül.

Fridt Ferenc aranymíves, 1757-ben pesti polgár lett.

Gabriel Antal aranymíves, a XIX. század 60-as éveiben.

Gans János arany- és ezüstmíves, 1827 körül.

Giergl (Gürgl) Alajos ezüstmíves, 1819 és 1843 között állandóan szerepel mint mester.

Giergl Alajos, az előbbi fia, 1838-ban felszabadul, a 60-as években még működött.

Giergl Ferenc, született 1817-ben. 1843-ban mester lett. 1849-ben ismét említve.

Goldberger Adolf, a XIX. század 60-as éveiben.

Gorbatsch Ádám, Miskolcból, 1773-ban a céhbe felvétetett.

Goszmann Ede, 1813-ban született. 1848-ban mester lett. A 60-as években még előfordul.

Goszmann György ezüstmívesmester, 1807-ben született, 1836-ban mester lett, 1860-ig állandóan szerepel.

özv. Goszmann Györgyné, a XIX. század 60-as éveiben.

Gretsch József aranymíves, a XIX. század 60-as éveiben.

Groszmann ezüstmíves. a XIX. század 40-es éveiben.

Grünfeld E., a XIX. század 60-as éveiben.

Gürdtler Mihály kisórás, 1801-ben felkapta a remeket. 1802-ben mester.

Günther Antal vésnök, a XIX. század 40-es és 50-es éveiben.

Haller Gyula aranymíves, a XIX. század 60-as éveiben.

Hartl Lambert aranymíves, 1777 és 1793 között működött.

Hauptmann N. ezüstmíves, a XIX. század 20-as éveiben.

Hausser József, 1751.

Hauser József (Hause), 1792-ben született Prágában. 1831-től 1864-ig kimutatható.

Hauser Károly aranymíves, 1868-ban említve.

Hawlitsch Ferenc, a XIX. század 60-as éveiben.

Heinrich József, Prossnitzből. 1841-ben felvétetett, a 60-as években még szerepel.

Hellbich (Hebig, Helwig) kisórás, 1787-ben felvétetett, 1799-ig követhető.

Hess Mátyás, 1810-ben és 1827-ben említve.

Heufl (Häufl) András, Bazinból, szül. 1813-ban, 1841-ben mester, 1860-ban még szerepel.

Hertner Ágoston aranymíves, a XIX. század 60-as éveiben.

Herzberger Simon ékszerész, a XIX. század 20-as éveiben.

Hillebrandt Károly, 1741-ben választott polgár, 1771-ig követhető.

Hirsch Gerson ékszerész, a XIX. század 20-as éveiben.

Hoffmann Antal, Bécsből. 1793-ban született, 1835-ben mester, 1849-ben még megemlítve.

Holl Ádám aranymíves, 1842-ben mester, 1849-ben szerepel.

Holl János, 1820-ban mester, 1845-ben utoljára említve.

Holl János, az előbbi fia, 1843-ban szabadul fel, 1864-ben még említve.

Holl Kristóf aranymíves, 1868-ban szerepel.

Holzer Ferdinánd aranymíves, a XIX. század 60-as éveiben.
Hoser György kisórás, 1798-ban mester lett.
Hoser János aranymíves, 1845-ben mester, a 60-as években még előfordul.
Hönisch Frigyes, a XIX. század 60-as éveiben.
Huber Ferenc aranymíves, a XIX. század 60-as éveiben.
Huber János aranymíves, a XIX. század 60-as éveiben.
Jandosek Alajos, 1819-ben született. 1847-ben mester.
Jaucher Mihály aranymíves, 1785-ben pesti polgár.
Jellinek Lipót aranymíves, 1868-ban említve.
Krehl (Grehl) József kisórás, 1799-ben mester, 1800-ban említve.
Kapplan Antal kisórás, 1846-ban mester, 1849-ben mégegyszer szerepel.
özv. Kapplan Antalné, a XIX. sz. 60-as éveiben.
Küner (Kühner, Kierer) Lipót, 1810-ben lett mester, 1839-ig követhető.
Kirner György aranymíves, 1846-ban mester, a 60-as években még előfordul.
Koller András, 1790-ben, 1793-ban említve.
Kohr József aranymíves, 1768-ban pesti polgár.
Kojanitz (Kojonitz, Cojonitz) Alajos, 1821-ben mester lett.
Kojanitz Andor (alkalmasint azonos az előbbivel), a XIX. század 20-as éveiben.
Kojanitz Antal aranymíves, 1799-ben mester, 1826-ig állandóan szerepel.
Kojanitz Emánuel, 1776-ban mester, 1803-ban utoljára említve.
Kojanitz Ferenc, 1776-ban mester, 1778-ban mégegyszer említve.
Kojanitz György aranymíves, 1785-ben választott polgár.
Kojanitz János, 1759 és 1785 között működött.
Kojanitz István, 1762-ben mester, 1788-ban már nem él.
Kolbel (Kölbl) Jakab, 1761-ben mester, 1788-ban szerepel utoljára.
Kolb Mátyás kisórás, 1822-ben mester.
Kolbl Miklós, 1771-ben mester, 1779-ben említve.
Koller András ezüstmíves, 1791-ben mester.
Komlóssy Gottfried József, 1791-ben felkapja a remekmívét. 1797-ig szerepel.
Kormmüller Mihály kisórás, 1793-ban mester.
Kovács Ferenc aranymíves, 1773-ban választott polgár.
Köller Ignác arany- és ezüstmíves, 1815-ben említve.
Krausz N., 1860-as években.
Kriek (Krick, Girck) János ezüstmíves, 1808-ban először említve, 1816-ban próbamester, 1839-ig követhető.
Kronberger Frigyes, 1814 és 1828 között kimutatható.
Kronberger Frigyes, 1848-ban mester lett.
Kunewalder Salamon ezüstmíves, 1822-ben.
Kunnert Mátyás ezüstmíves, 1788-ban mester, 1795-ig szerepel.
Kuhner Lipót arany- és ezüstmíves, a XIX. század elején.
Kutschera Ferdinánd, a XIX. század 60-as éveiben.
Laikauff (Leikhauf, Leitkhauf) János órás, 1793-ban mester, 1799-ig követhető.
Laky Adolf ezüstmíves, a XIX. század 60-as éveiben.
Laki Károly, 1821-ben felkapta a remeket, 1864-ig követhető.
Landler Ignác, 1859-ben mester lett, 1864-ben mégegyszer említve.
Langer Bernát aranymíves, a XIX. század 60-as és 70-es éveiben.
Lehmann J. aranymíves, a XIX. század 60-as éveiben.
Lipinszky Ferenc aranymíves, a XIX. század 60-as éveiben.
Lipp Henrik aranymíves, a XIX század 50-es és 60-as éveiben.
Löniker Károly Ágoston, 1840-ben mester, 1868-ban még szerepel.
Lőwi Hermann ezüstműkereskedő, 1822-ben.
Lustig János Emánuel aranymíves, 1850-ben mester, 1860-ban még működött.
Luttaschitz Wenzel (Lugaschitz), 1782-ben mester, 1783 és 84-ben említve.
Mahl (Maâl) György órás, 1780-ban mester, 1797-ig követhető.
Mayle (Meyle, Meille) Kristóf aranymíves, 1817-ben mester, 1839-ig követhető.
Marbach & Stenger aranymívesek, a XIX. század 60-as éveiben.
Marikovszky József aranymíves, a XIX. század 50-es és 60-as éveiben.

Marschalkó Lajos aranymíves, a XIX. század 60-as éveiben.
Meitinsky Vilmos, a XIX. század 60-as éveiben.
Messerschmid Vince arany- és ezüstmíves, 1807-ben mester, 1827-ig említve.
Miszbrenner Károly, 1848-ban mester, a 60-as években még szerepelt.
Mittermayer Ferenc, 1851-ben aranymívesmester.
Molnár György, 1864-ben említve.
Mohr János Ádám aranymíves, 1753-ban pesti polgár.
Müller Antal ezüstmíves, 1794 és 1805 között kimutatható.
Müller György aranymíves, 1822-ben mester, 1864-ig követhető.
Müller József ezüstmíves, 1823-ban mester, a 60-as években még szerepel.
Müller Lajos aranymíves, 1835-ben mester, 1868-ig követhető.
Müller Mihály János, 1760-ban inas, 1781-ben mester, 1798-ig említve.
Müller Vince aranymíves, 1799-ben mester, 1827-ig követhető.
Müller Testvérek, 1839 körül.
Nadler Ignác arany- és ezüstmíves, 1815—1827 között.
Nagy János, 1816-ban mester, 1839-ig követhető.
Nagy Sámuel kisórás, 1786-ban mester, 1788-ban említve.
Negerl (Nägerle) Péter, 1793-ban mester, 1822-ig állandóan szerepel.
Nehrhaft Antal aranymíves, a XIX. század 60-as éveiben.
Nell Imre aranymíves, 1835-ben mester, 1849-ben még említve.
Neugeboren Pál aranymíves, 1843-ban mester, 1864-ig szerepel.
Nikl (Niggel) József, 1815 és 1828 között előfordul.
Nyitrai S. & Comp. aranymívesek, 1868-ban.
Oberfrank Rudolf aranymíves, 1829-ben mester lett.
Offenmüller Frigyes aranymíves, 1827 és 1864 között szerepel.
Offenmüller és Fiai aranymívesek, 1868-ban.
Orlitsek János aranymíves, 1851-ben mester lett.
Ötvös Mihály aranymíves (rác), 1691-ben pesti polgár lett.
Parczer József ezüstmíves, 1836-ban mester lett, 1864-ig követhető.
Paschberger Ferenc ezüstmíves, 1787-ben mester lett, 1830-ig állandóan szerepel.
Paschberger János ezüstmíves, 1817-ben mester lett, neve 1839-ig követhető.
Paschberger József aranymíves, 1764-ben mester lett, 1787-ig kimutatható.
Paschberger József arany- és ezüstmíves, 1827-ben.
özv. Paschbergerné ezüstmíves, 1849-ben.
Patits Ferenc aranymíves, 1845-ben mester lett, a 60-as években még említve.
Pfister Frigyes aranymíves, 1841-ben mester 1860-ban még említve.
Pinkas Elkan, 1798-ban szerepel.
Pieroth (Piroth) József ezüstmíves, 1819-ben mester, 1860-ig követhető.
Plain Illés Márk kisórás, 1803-ban felkapja a remeket.
Plettl (Blettl) Ferenc ezüstmíves, 1820-ban mester.
Plettl (Blettl) József, 1785-től 1814-ig állandóan szerepel.
özv. Plettl Józsefné arany- és ezüstmíves, 1815-ben említve.
Poll (Pohl) János aranymíves, 1793-ban választott polgár.
Poll (Pohl) József aranymíves, 1740-ben pesti polgár lett.
Poll (Pohl) Mátyás aranymíves, 1720-ban pesti polgár, 1745-ig állandóan kimutatható.
Poltzer Ferenc, 1828.
Prandtner József ezüstmíves, 1793-ban pesti polgár lett, 1818-ig állandóan szerepel.
Prandtner János ezüstmíves, 1828-ban mester lett, 1839-ig gyakran szerepel.
Prandtner József ezüstmíves, 1837-ben mester lett
Prandtner Zsuzsanna arany- és ezüstmíves, 1820 és 1822-ben említve
Preszner (Preisner) József aranymíves, 1813—1850-ig állandóan szerepel.
Raisch György ezüstmíves, 1772-ben mester, 1784-ben már nem élt.
Rappl Albert aranymíves, 1851-ben mester, a 60-as években többször említve.
Rappolt Kristóf aranymíves. 1847-ben mester, a 60-as és 70-es években még működött.
Rautenstrauch Lipót aranymíves, 1711-ben házat vesz, 1720-ban eladja

Redl József aranymíves, 1839-ben mester, 1849-ig követhető.
Reich H., a XIX. század 60-as éveiben.
Reichenpfalter (Reichenstadter) Simon, 1763-ban mester, 1772-ben még említve.
Reitermayer N. ékszerész, 1827-ben.
Rohr József, 1767-ben mester.
Rohrmüller Ferenc aranymíves, a XIX. század 50-es és 60-as éveiben.
Romy (Rome) Alajos kisórás, 1793-ban mester, 1794-ben, 1797-ben szerepel.
Roth Antal kisórás, 1798-ban felkapja a remeket.
Rotter Ádám ékszerész, 1827-ben.
Rummel János kisórás, 1755-ben pesti polgár, 1770-ig követhető.
Rummel József, 1797-ben távozott Pestről.
Sailer József arany- és ezüstmíves, 1815 körül.
Samolovszky Frigyes aranymíves, 1847-ben mester, a 60-as években még működött.
Satmayr Mihály aranymíves, 1719-ben pesti polgár lett.
Schaidetter (Scheidecker) János, 1783-ban mester, 1794-ben utoljára szerepel.
Schaidetterné, 1796-ban felszabadítja fiát.
Schäffer Gusztáv aranymíves, a XIX. század 60-as éveiben.
Schätzl (Schötzl) József aranymíves, 1757-ben pesti polgár, 1767 ápr. 17-ig szerepel.
özv. Schätzl Józsefné, 1767-ben említve.
Scheidl János aranymíves, a XIX. század 60-as éveiben.
Schelly (Schedly) Frigyes kisórás, 1788-ban mester.
Schiberna Ferenc, 1831—1849-ig említve.
Schickinger József ezüstmíves, 1842-ben mester, a 70-es évek elejéig követhető.
Schlesinger József ékszerész, 1822 körül.
Schletter (Schledrer) Ferenc aranymíves, 1799-ben mester, 1839-ig követhető.
Schletter Ferenc, az előbbi fia, aranymíves, 1842-ben mester, a 60-as évek végén még él.
Schlinglot Vilmos, 1831 és 1836 között előfordul.
Schmidt Ede aranymíves, 1850-ben mester lett.
Schmidt Ferenc ezüstmíves, 1820-ban mester, 1865-ig követhető.
Schmidt Károly aranymíves, 1813 és 1832 között szerepel.
Schnabel órás, 1820-ban előfordul.
Schnatt Lőrinc arany- és ezüstmíves, 1815 körül.
Schorndorfer Ferenc, 1787 és 1800 között előfordul.
Schossberger Adolf aranymíves, 1856-ban mester.
Schossberger Antal aranymíves, a XIX. század 50-es és 60-as éveiben.
Schossberger M., 1860 körül.
Schöller Károly ezüstmíves, a XIX. század 50-es—70-es éveiben.
Schön Simon aranymíves, a XIX. század 60-as éveiben.
Schubaky Vince aranymíves, 1835-ben mester, 1849-ig követhető.
Schuster János aranymíves, a XIX. század 40-es éveiben.
Schuster József Kolozs aranymíves, 1840-ben mester, 1864-ig követhető.
Schwarcz György aranymíves, 1804-ben mester, 1836-ig sűrűn szerepel.
Schawrcz János arany- és ezüstmíves, a XIX. század 20-as éveiben. (János György név alatt is előfordul, alkalmasint azonos az előbbivel.)
Schwarcz Ignác, a XIX. század 60-as éveiben.
Schwager János Mihály, 1769 és 1822 között kimutatható.
özv. Schwitzigné Erzsébet, 1759-ben szerepel.
Schwegler Kristóf kisórás, 1782 ben mester lett.
Sebastian Mátyás aranymíves, 1712-ben pesti polgár lett.
Segner Lipót aranymíves, a XIX. század 60-as éveiben.
Seligmann Jakab aranymíves, a XIX. század 60-as éveiben.
Seiler Jakab, 1813-ban felkapta a remeket.
Semler Miksa aranymíves, 1788-ban mester lett, 1797-ig kimutatható.
Siráki Ambrus aranymíves, 1533-ban ferencrendi laikus testvér. (Buda?)
Skultéty Mátyás aranymíves, 1785-ben választott polgár.
Spielberger Dávid, a XIX. század 60-as éveiben.
Spitzer Adolf aranymíves, a XIX. század 60-as és 70-es éveiben.
Stammer Károly aranymíves, a XIX. század 60-as éveiben.
Starker (Starczer) Antal, 1816-ban mester lett, 1864-ig követhető.
Starzer Tamás, 1830-ban mester, 1849-ig követhető.

Steindl Károly aranymíves, 1829-ben mester, 1849-ig kimutatható.
Steiner Albert ezüstmíves, a XIX. század 40-es éveiben.
Steiner Kázmér ezüstmíves, 1840-ben mester.
Stenger Vilmos aranymíves, a XIX. század 60-as éveiben.
Stern Ármin aranymíves, a XIX. század 60-as éveiben.
Stier J., 1868-ban említve.
Stock András aranymíves, a XIX. század 50-es és 60-as éveiben.
Stolz Ferenc aranymíves, 1816-ban mester lett.
Stolz János, a XIX. század 50-es és 60-as éveiben.
Stracka József kisórás, 1800-ban mester lett.
Strobel (vagy Schnabel) Lőrinc aranymíves, 1812-ben mester lett, 1841-ig sűrűn szerepel.
Strobel József arany- és ezüstmíves, 1810 és 1815-ben említve.
Süss M., 1864-ben említve.
Svacsek Ignácz aranymíves, 1756-ban pesti polgár lett.
Szentpétery József ezüstmíves, 1810-ben mester lett, 1862-ben meghalt.
Szigeti Sámuel aranymíves, 1831-ben mester, 1849-ig említve.
Teschlag József aranymíves, 1851-ben mester, a 60-as években még működik.
Testori Károly aranymíves, 1837-ben mester.
Thil (Thil) György arany- és ezüstmíves, 1815 körül.
Thiel Károly, 1811 és 1839 között gyakran említve.
Thiel Keresztély, 1813-ban felkapta remekét.
Thuriet (Türiet) János kisórás, 1835-ben mester lett.
Türiet Károly kisórás, a XIX. század 60-as éveiben.
Türiet Sámuel kisórás, a XIX. század 60-as éveiben.
Torner Károly, 1752-ben pesti polgár, 1763-ig említve.
Tóth István ezüstmíves, a XIX. század 50-es és 60-as éveiben.
Trausel (Trautzl, Drautzel) Domonkos 1796—1827 között kimutatható.
Trauzel de Panta Ferenc, 1760-ban mester lesz, 1815-ig követhető.
Trauzel Józsei, 1791 és 1814 között sűrűn említve, 1818 meghalt.
Trauzel József, 1826-ban mester, 1839-ben még működik.
Trauzel N. arany- és ezüstmíves, 1827-ben említve (alkalmasint azonos az előbbivel).
Trauzel Tamás ezüstmíves, a XIX. század elején.
özv. Trauzel Rosina arany- és ezüstmíves, a XIX. század 20-as éveiben.
Trittenwein Fülöp ezüstmíves, 1847-ben mester, 1864-ig követhető.
Uhlrich Gottfrid aranymíves, a XIX. század 50-es és 60-as éveiben.
Umlauft János, 1860-ban említve.
Veigerth János aranymíves, 1850-ben mester, 1864-ig követhető.
Viczemath Frigyes aranymíves, 1837-ben mester, a 60-as évek elején még működött
Vidor M. és Fia aranymívesek, a XIX század 60-as és 70-es éveiben.
Vidor István (valószínűleg az előbbi fia és cégtársa).
Vitman Antal, 1772 és 1788 között szerepel.
Voigt Károly aranymíves, 1837-ben mester, 1849-ig követhető.
Wagner Adolf aranymíves, 1868-ban említve.
Wandrák Zeno, 1864-ben említve.
Wassermann János aranymíves, a XIX. század 60-as éveiben.
Weisz Adolf, 1868-ban említve.
Wendler József aranymíves, a XIX. század 50-es és 60-as éveiben.
Werosthy György Vilibáld, 1777-ben mester, 1800-ig kimutatható
Wininger János, 1864-ben említve.
Zahn (Zann) József ezüstmíves, 1802-ben mester, 1828-ig gyakran szerepel.
Zeller (Celler) Ferenc, 1783-ban mester, 1802-ben már nem él
Ziegler Frigyes kisórás, 1798-ban mester, 1800-ban utoljára említve.
Zuckermantel Zsigmond aranymíves, a XIX. század 60-as éveiben.

ÉRTESÍTŐ

AZ AQUINCUMI MÚZEUM KUTATÁSAI ÉS GYARAPODÁSA AZ 1923—1935 ÉVEKBEN

1923—1931

Budapest területén őskori lelet kevés került elő. Egy urnasírt ástunk fel az *Aranyhegyi-árok* mentén közvetlenül a nagy korai-római temető területén. Szórványos leletként a *Leipziger-cukorgyár* területéről is kapott a múzeum egy pár edényt.

Egy nagykiterjedésű telep nyomai azonban előjöttek 1928-ban a *Lenke-úton*, midőn az új református templomot s a mellette lévő bérházat építették. Ez a telep hosszúéletű, a leletek javarésze a bronzkor II. periódusába tartozik. Ugyanitt több mint 30 változó formájú putrilakást és tűzhelyeket tártunk fel. A tűzhelyek hulladékából szereztük a legtöbb leletet, különböző formájú edényeket, állati csontmaradványokat, kagylóhéjakat, teknősbéka hátát és szerszámtöredékeket. A lakóhelyek közt több csontváz is előkerült, melyek a munkások bemondása szerint zsugorított helyzetben voltak. De ez utóbbit, mivel távollétünk alatt ásták ki, ellenőrizni nem lehetett. Ennek a telepnek a folytatása megvan még a Duna felé, s egy terrasz-szerű emelkedést foglal el a holt Dunaág mellett. A múzeum ásatásából előkerült leleteket szépen egészíti ki az az anyag, mely a Lenke-út közeléből, a *BEAC sportpálya* építkezésekor jött elő s a múzeum Mihalik Sándor úr útján jutott hozzá. Ezek közt van egypár szép kis mészbetétes edény, apró csuprok és egy, a maga nemében kiemelkedő díszes csontzabla.

1931-ben az *Egressy- és a Cinkotai-út* sarkán a Békési-telepen folyó földmunkák alkalmával került elő még egy nagy kiterjedésű őskori telep, melyet dr. Müller György kutatott át. Több tűzhely-, lakóházmaradvány konstatálásán kívül leletekben e telep keveset nyujtott. Egypár ép edény és töredékek azonban innen is előkerültek, melyek az őskor több korszakából valók, a zöme azonban a bronzkor ízlésére vall.

Nagyobb siker kísérte a múzeum római-kori kutatásait. Itt már programmszerűen dolgozhatott s ennek megfelelően a következőkben vázolhatjuk a magunk elé tűzött teendőket. Főcélunk volt Aquincum topographiájának és történetének tüzetesebb megismerése. A régi rendszeres ásatások és véletlenül felszínre került épületeknek s maradványoknak egy nagy térképen való lerögzítése után már körülbelül adva is volt az a keret, melyet egyrészt kitölteni, másrészt minden irányban bővíteni kellett az újabb kutatásoknak. Így fokozatosan elérkezünk a város határainak pontos megállapításáig, útjainak kijelöléséig s a temetők helyrajzi fekvésének a tudatáig. A katonai és polgári város területén belül az egyes épületek feltárása, a keresztező utcák kijelölése a városképet magát fogják adni. De ezen belül fontos az is, hogy a település korát

s a különböző korszakok emlékeit is megállapítsuk s egymástól szétválasszuk, mert csak így jutunk el a város fejlődéstörténetének megismeréséhez. Ennek az utóbbi célnak az eléréséhez segítenek a leletek, melyek korban könnyebben meghatározhatók, s azok segítségével azután útmutatást kapunk az épületek, temetők stb. korának datálását illetőleg, s tovább menve alapul szolgálnak Pannonia tartománynak s vele együtt hazánk római korának nagyobbmérvű és alaposabb megismeréséhez. Mivel ezek a kutatások szerves kapcsolatban vannak a múzeummal, általában azt veszik természetesnek, hogy az előkerült leleteknek, műtárgyaknak kell a kutatás eredményességét bizonyítani. A valóságban azonban legtöbbször megfordított a helyzet. Egy-egy rendszeres ásatás, mely utak feltárását, lakóépületek kiszabadítását tűzi ki célul, leleteket nem eredményez. A nagy világraszóló leleteket a véletlen hozta legtöbb esetben napfényre, a tudományos kutatásnak pedig meg kellett elégedni egy-egy jól sikerült fényképfelvétellel vagy a városképet bővítő alaprajzokkal. A kettő azonban mégsem zárja ki egymást, mint azt mi is tapasztaltuk, de sohasem szerves tartozékai egymásnak.

Az ásatások helyének kijelölése lehet tervszerű vagy önkényes. Tervszerű akkor, ha valamit keresünk, pl. egy út folytatását, tábor fekvését stb. Önkényes, mikor a véletlenül felszínre kerülő emlékek irányítják egy-egy helyre a figyelmet. Ez az utóbbi szokott megtörténni akkor, midőn házalapokat csinálnak, csatornákat építenek vagy gázcsöveket, villanykábeleket fektetnek le, s a munkások útjába kerül egy-egy fal, vagy leleteket találnak. Aquincum fontosabb városrésze, a katonaváros a mai Óbudán terült el, mely be van építve. Itt ásatást végezni nem lehet, csak akkor, ha közmunkák folynak, s akkor is csak azokkal karöltve. Elmondhatjuk, hogy a legutóbbi időben, midőn nagyarányban folytak ilyen munkálatok Óbudán, ezek jelölték meg a múzeum kutatási helyeit.

Mivel a kutatásaink mindig helyhezkötöttek voltak, beszámolónk is e szerint fogja felsorolni az új topographiai eredményeket és a felszínre került leleteket.

Aquincum polgári városrészének északi határát az amphitheatrumtól délre eső s kelet-nyugati irányban haladó nagy fal jelzi, melyet Torma még a tábor falának nézett. Kuzsinszky mutatta ki, hogy nem más ez, mint egy korai megerősített várostípus körfala. A Torma által részben feltárt falakat több helyen keresztárkokkal újból átkutattuk s a fal korát a talált leletek, terrasigillaták stb. a II. század első felébe helyezték. 1931-ben előkerült ennek a falnak egy befelé eső kis négyszögű tornya, mely ép az amphitheatrum észak-déli tengelyének irányába esik. A városfal követhető a régi Krempl-malom északi végének megfelelőleg a Szentendrei-útig. A városfalon kívül, attól északra fekszik az amphitheatrum. Az amphitheatrumtól nyugatra kb. 30 m-re a nyugati kapujától 1931-ben épületmaradványokat tártunk fel, melyek egy nagy kiterjedésű fallal körülvett területhez tartoztak. Ebben az épületben egyelőre a gladiátor-kaszárnyát sejtjük. A fallal körülvett terület keleti oldala 109·16 m, az északi falat 42·20 m hosszúságban ástuk fel, de a nyomai még legalább 150 m-en mutatkoznak, a déli fal felásott hossza 139·50 m. Ezen a nagy területen belül kb. a középen egy négyszögű torony alapfalai kerültek elő. A további ásatások, a falakon belül eső részek feltárása után tudhatjuk csak megállapítani igazi rendeltetését, s eldönteni azt, hogy nem egy kisebb táborszerű építménnyel állunk-e szemben.

A *Krempl-malom* területe már a városfalon belül esett, s e mellett 1925-ben a Római-fürdő vizének új medret ástak. Ekkor sok falfestmény, mozaikszemek, terrasigillata csésze alja SEVERI·M jelzéssel, díszes terrasigillata külső falán COBNERT[VSF] jel-

zéssel, egy másik ilyen darab SA[TTO] jelzéssel kerültek elő. A Szentendrei-út mellett a kihányt kövek közt egy római négyszögletes tégla is előkerült kurzív írással: *Tus | casia | Avitus.*

A civil város területén belül, a múzeumtól nyugatra a HÉV új sínpárjának lefektetésekor 1929-ben a sínek helyét előbb felástuk. Épületmaradványok kerültek elő, s köztük apró leletek, mint pl. bélyeges terrasigillata töredékek: CIPPI·M, BELATVLLVSF, MATIIRNV[S], MEMVSVSFE. Az új állomásépület alapozásánál egy vízvezetéki pillér jött még elő s annak az útnak a folytatása, mely a múzeum bejáratától a Duna felé halad. A múzeum környékén a már felásott városrészen belül 1929-ben felástuk a macellumtól délre eső s a régebbi ásatások alkalmával elhagyott területet is. Itt több építésréteget konstatáltunk. A legalsó részen egy fazekastelep maradványa tárult fel sok anyaggal. Kiemelendő többek közt egy szép terrakotta-szobor Abundantia ábrázolásával, több terrakotta töredék, sok mécses, alsó fenekükön fenyőág és FABI jelzéssel. A gyár terrasigillata-termékeinek jelzései MAXIMINI, TIFLORLORNT, INNIAMAIVS. Ezen kívül a Drag. 37. tálak kívül benyomott díszítéssel vannak ellátva. Ez a gyár a III. század közepén égett le s akkor a helyét elplanírozták és feléje újból építkeztek. A gyártól délkeletre egy pincét szabadítottunk ki s benne egy többemeletes világítótorony maradványait leltük, melyeket összeilleszteni s kiegészíteni sikerült. Ezen a környéken volt egy oszlopos terem is, melyet később átépítettek s benne egy öntőműhelyt rendeztek be, mely mellől egy díszes bronz kandelábermaradványt szedtünk fel. A legalsó rétegből egy Eponanak szentelt oltárkő töredéke jött elő. Az a széles út, mely ezen épületcsoport mellett halad, mint az út felszíne alatt talált érmek mutatták, végleges formáját csak a III. században vette fel.

Az út nyugati oldalán fedett oszlopcsarnokon belül üzletek sorakoztak egymás mellé. Az egyik ilyen üzletet 1931-ben részben kitisztítottuk s az alsó rétegben nagyon sok díszes terrasigillatát és bélyeges töredékeket találtunk. Ezekben a terrasigillatákban egy leégett edényüzlet maradványát kell látnunk, melyet az új felmagosított padozat alá töltőanyagnak használtak. A kereskedő (negotiator artis cretariae) üzletében csak galliai, még pedig majdnem kizárólag lezouxi gyárosok anyagát tartotta. Ezt bizonyítják a díszes cserepek s az azokon talált bélyegek: ALBVCI, CINTVSMVSF, Criciro (retr. kurzívírás), [C]OBNERTV[SF] (élesen elüt a rheinzabernitől), PATERNI (retr.). A síma edények bélyegei: AVENTINI·M, [C]IPPI·M, PRISCINIM, CONOLI·M, BORILLIOF. Ez az üzlet Hadrianus idejében éghetett le, mert a mesterek javarésze az ő uralma alatt dolgozott s ilyen árukat a viszonteladók sokáig nem tartottak raktáron.

1930-ban a gázgyári újabb lakóházépítkezésnél (III. csoport jobbszárny) kevés fal jött elő, s a leletek azt mutatták, hogy ezt a részt a III. század elején már nem lakták, hanem egy szabad tér lett volna, mely a nem messze fekvő peripteros-templomhoz tartozott. A leletek közt volt sok bélyeges terrasigillata (HIILIINIVS — CSSER, PATERCINI, C·ADG·ATIS·F, SOLIOFEC, CVRCI·MA. REGINI·M, CAMVLIM), mécses FORTIS és VICT jelzéssel és érmek.

A civilváros épületei nem szakadnak meg a mithraeumtól keletre fekvő mélyedésben sem. Ezt bizonyítva láttuk, mikor 1928-ban a *gázgyári kantintól* délnyugatra a sportpálya helyét felástuk. Összefüggő nagy épületet nem tudtunk ugyan feltárni, de ami előkerült, abból meg lehetett állapítani, hogy ott is egy nagy közfürdő volt, melynek az egyik apsisos termét teljesen kiszabadítottuk. Lelet kevés volt. Egy fibulatöredéken kívül terrasigillatákat találtunk, köztük egy díszített darabon VERECVNDVS bélyeget.

Épületek voltak a Szentendrei-út alatt is, s az aquaeductusig a terület be volt építve. Az ásatások területétől délre a mezőőri lak átellenében, mikor a HÉV második sínpárját építették, 1929-ben egy lakóház maradványai jöttek elő. 1931. október és november havában a Szentendrei-út vízvezetéki és csatornázási munkálatainál a Schütz-féle vendéglőtől északra az úttest 1·5 m szélességben lett megbolygatva. Itt mindenütt falak jöttek elő. Legtöbb keresztben, de a villanyáram-elosztótelep környékén az úttesttel egy vonalban. Ez a fal azt mutatná, hogy a múzeum területén a római út nyugati oldalán húzódó boltsor az aquaeductus felé fallal lett volna lezárva. Az áramelosztótelep közelében agyaggyár és mécstelep maradványai jöttek elő. A mécseken LVCIVS, F FORTIS, COMES és L·NARI jelzések voltak. Az agyagedények, főleg a nemes terrasigillaták és a pannóniai benyomott díszű edények oly nagy számban kerültek elő, hogy ezt csak azzal magyarázhatjuk, ha a boltok legtöbbjeiben ezekkel kereskedtek. A terrasigillaták közül igen sok, egy-két kis rész kivételével, egészen összeállítható. A lakóházakban fűtési szerkezetek is voltak, a falakon díszes falfestmény és elő jött több stukkó párkánytöredék. Az egyik helyiségben egy életnagyságú, Aesculapiust ábrázoló márványszobor torzóját találtuk, sajnos, a tűz a márványt nagyon megviselte. Kb. 100-ra tehetjük a terrasigillata edények bélyegeit. A múzeum bejáratánál lévő római út folytatása is megvolt. Ettől északra egy hosszú terem nyolcszögű téglamozaikkal volt kirakva. A hozzácsatlakozó másik helyiségben egy márványkar s apró terrakotta szobortöredékek jöttek elő. Ezzel szemben feltűnő, hogy bronz-, vastárgyak és érmek nagyon kis számban voltak találhatók.

A civilváros déli határa a Schütz-féle vendéglő mellett a gázgyár felé betorkoló útnál keresendő. A villanyáram-elosztótelep 1931. évi építkezése szép leleteket is eredményezett; e terület még a városfalon belül fekszik. A telep építkezéseinél kb. 6—7 m mélyre mentek le. Épületfalak kerültek elő, s különböző nagyságú helyiségek. Az egyik helyiség alatt pince volt. Ebben a pincében találtuk meg az egyetlen, ókorból reánk maradt orgonát (hydraulus). Ez az orgona a felső helyiségben állott s annak leégése alkalmával zuhant le a pincébe. Az orgonából megmaradtak a bronzalkatrészek, az alsó rész, melyben a levegő és víznyomás szabályozását szolgáló berendezés volt, elpusztult. Az orgonának 13 billentyűje volt, melyek 4—4 síphoz szóltak, így a sípok száma összesen 52. A hangszabályozásra ezenkívül 4 regiszter szolgált. Az orgona el volt látva egy bronztáblával, mely az ajándékozó nevét örökítette meg. Ebből tudtuk meg, hogy az orgonát (hydram) G. Jul. Viatorinus, az aquincumi városi tanács tagja, volt aedilis és a collegium centonariorum præfectusa ajándékozta a fenti céhnek Modestus és Probus consulsága idején, Kr. u. 228-ban. Ugyancsak a pincéből jött elő egy bronzszobrocska, mely a háromfejű Cerberust ábrázolja, amint teste köré kígyó tekerődzik. A kutya foga, szeme és nyaklánca ezüst berakás. Innen való egy kétlángú bronzmécses is. Ez a terület nagyon gazdag keramiai leletekben is, amit annak köszönhetünk, hogy egész mélyre hatoltak le. A mécsek bélyegei: FESTI, CDESSI, VICT. Van sok pannóniai benyomott díszű edény. A terrasigillaták közt előforduló bélyeges fenekek a következők: MASCVLIM, s ennek a külső fenekén bekarcolva kurzív írással Adiutor, MACIIRATIF, COSTIOPRFE, FIRMV[S], VIRILISM, MERINVS·F, PATERNINIOF, VICTORIN[VS], VICTORINVSFE, SEVERVSFECIT, DIVICATVS. A reliefdíszes darabok közt kiemelkedik egy korai délgalliai Drag. 37 tál, melyet egésszé sikerült kiegészíteni. A reliefdíszes darabokon szereplő bélyegek:

AVGVSTVSF (háromszor), COMITIALISF, PERGAMVS. CERIALISF (retrograd kétszer), BFATTONI (retr.) stb. Egy tál peremtöredékén bekarcolt írást, [M]ONTANVS, találtunk. Egyéb felemlítésre méltó tárgyak még egy antefixum, Minerva torzó mészkőből, egy nagy korinthusi oszlopfő, egy ólomkulcs.

A civilváros falától nyugatra sem szakad meg az épületek sora. 1929-ben a HÉV új sínpárjának a fektetésénél egy szentélyszerű épület jött elő, nem messze tőle pedig egy kővel szépen kirakott *favissa*. Ezt üvegtöredékek, terrasigillata csészefenék AVENTINIM jelzéssel, reliefdíszes sigillatadarabok s durvább edények töltötték meg. Ugyancsak ezen a környéken, valamivel közelebb a m. kir. katonai anyagszertárhoz (a régi lókórház) egy fazekastelepre bukkantunk. Előkerült két kis kemence és egy kút. Ez a gyár elsősorban mécseket gyártott. Már korábban is behoztak e vidékről 20 db mécsmintát. Specialitása volt a díszes fogójú serleg, applikált díszű edény (a díszítések közt egy thrák gladiátor is előfordult) és vörösszínű pannoniai bonyomott díszű edények készítése. De gyártott ezeken kívül durva konyhaedényeket is. Kora Traianus és Hadrianus uralkodásának az ideje.

A régi lókórháznál kezdődött a civilváros legkoraibb temetője, melynek felásásával 1926-tól 1928-ig minden évben több hónapot töltöttünk el. A temető felásott része az Aranyhegyi-árok két oldalán az esztergomi vasút óbudai állomásépületéig húzódik. Összesen 261 sírt bontattunk fel. 50 esetben a sírokat fallal körülvett családi sírkertekben találtuk (area macerie cincta). A temető kora Vespasianustól Antoninus Pius uralkodása végéig terjed. Általános volt a halotthamvasztás. Urnasírt csak egy párat találtunk. A halottakat általánosságban koporsójukkal együtt a sírban égették el s az elégetés után a hamvakat érintetlenül hagyva mellékletet tettek a sírba, ezután a sírt kőlapokkal befedték és halmot hánytak feléje. Csontvázsír kevés volt, de ezek már egy későbbi korba valók, mikor e temetőben csak egyes betemetkezés fordul elő. Sírköveket alig találtunk. Előfordul a síroltár is két esetben. Rendes azonban a cippus. Lucilia sírkövét egy nagy fenyőtoboz díszíti. T. Plotius Pampilus-nak, a legio II adiutrix katonájának a sírkövén koszorúdíszt kapunk, a tympanonban pedig Meduza-főt. Ez a katona Celeiaban született (natione Noricus) s Alexandriában halt meg, sírkövét örököse állította. Ez egy kenotaphium tulajdonképpen, mert a sírkő alatt sír nem is volt. T. Magius Clemens a legio X gemina veteranusa volt, s sírfelirata a sírkert falába volt beerősítve. Egy feliratos kőről megtudjuk azt is, hogy a kölni polgárok (cives Agrip(p)inenses) egy sír építéséhez 72 dénárt adtak össze. Legszebb kőemlékünk azonban az a bikaszobor, mely még 1922-ben került elő az új árok ásásánál s minden valószínűség szerint egy síremlék tetejét díszítette. A sírokban legtöbb esetben változatos mellékleteket találtunk. Ezek egy része az Aquincumi Múzeumban négy szekrényben már ki van állítva. A sírmellékletek tükrözik vissza a temetkezés idejének igazi kultúráját.

Temető volt a civilvárosból délre vezető út mentén is. 1931-ben a Szentendrei-úton, a Schütz-vendéglő előtt, csatornázás alkalmával egy sírkőtöredék került elő, egy klinén fekvő alak, mely típus a keleti szarkofágok tetején fekvő elhúnytábrázolásokat juttatja eszünkbe. Nem messze e helytől Czinkoczki György földjén (h. szám 19362) megtaláltuk az utat, s mellette két durván faragott szarkofág és egy téglasír került elő, melyekben azonban melléklet már nem volt. A gázgyár területén is kerültek elő sírok, így 1925-ben az új szénörlőtelep alapásásakor két durva szarkofág és egy csappal ellátott sírkő maradványa, melyet egy collegium állíttatott. Az egyik sírban egy ép

terrasigillata tálat és két kis lepénysütő mintát találtak, az egyiken a koson ülő Mercurius, a másikon Danae ábrázolása látható.

A római tábor egy része átnyúlt a *Hajógyár*-szigetre is. A szigetről 1929-ben a cohors VII Breucorum és a legio II adiutrix bélyeges tégláinak töredékeit hoztuk be a múzeumba, melyeket a sziget oldalán nyúló Dunaparton találtunk. Innen való egy téglatöredék LEGII ITA. bélyeggel, melyet az Árpád-múzeum adott át a gyüjteményünknek. A Leipziger-gyártól északra a Dunaparton, ahol a *Danubius-csónakház* van, egy vastag római fal áll ki. Mellette alacsony vízálláskor a part tele van téglatöredékekkel, melyek közt sok a salak s a rosszul égett tégla. Ez arra enged következtetni, hogy a közelben egy téglaégető-műhely lehetett. Fekvése igen kedvező, közel lévén a régi Dunához, könnyen szállíthatták szét víziúton a téglákat.

A Leipziger-gyár területe már a városon kívül feküdt, mert ott sírok jönnek elő. 1922-ben késő-római téglasírokból szép üvegeket, ládavereteket, aranykapoccsal felszerelt gagát karkötőt, aranygyűrűt stb. kapott a múzeum. A téglákon előforduló bélyegek: LE IIAD, LEGIIAD és APVALEИTINI. Sírokból származhattak azok a leletek is, melyeket a múzeum 1928-ban vásárolt össze a munkásoktól, akik a gyárból a Dunához kivezető nagy csatorna építésén dolgoztak. Van köztük egy tömör aranygyűrű ametisztkővel, melybe egy ülő alak van bevésve, egy üvegmécses, füstölőcsésze, apróbb edények, mécsek ATIMETI, CASSI, FORTIS, VICTORI | (retr.), L·L·C, M·L·L jelzésekkel és többlángú díszesebb mécsek maradványai.

A táboron belül, eltekintve a Hajógyár-szigeten felásott fürdőktől, rendszeres ásatás csak a *Florián-téren* volt, melyet Mária Terézia korában Schönwisner foganatosított. Itt van a közismert hypocaustum. 1926-ban, mikor a járda felette beszakadt s egy részének alápfalazása vált szükségessé, öt darab téglabélyeg került elő a legio II adiutrix névrövidítésével. 1930-ban az út szélesítésének tervével kapcsolatban a hypocaustumról is gondoskodni kellett. Ekkor lebontották a feléje épített modern bolthajtást s a környékét felástam. A régi helyiségtől északra előjött még egy kisebb-nagyobb mészkőlapokkal kirakott medence, déli oldalán is megvan a folytatása. 30 bélyeges tégla volt az ásatás eredménye. Van köztük: VPPIVИ . ., [C]OHVIIBR, míg a többi mind a legio II adiutrixtól való.

A tábor belsejének nagyszerű keresztmetszetét adta az 1928. évi *Majláth-utcai* csatornázás. Az egész utca hosszában falak jöttek elő, legtöbb keresztbe ment s volt köztük szép tarka festésű is. A festményeken előfordul karcolás, mint pl. REBVS; egy darabon pedig hegyes eszközzel bekarcolt művészi kézre valló, nőies szépségű gladiátorábrázolást kaptunk. Ezekkel együtt díszes stukkókat is szereztünk. Gazdag volta keramiai anyag. Előfordult a Pó-vidéki Drag. 25 alakú terrasigillata, s Aquincum területén most találtunk először Drag. 29 alakú táltöredéket. Terrasigillata bélyegek a következők: tányérokon VER[VS?], GIP[PI·M], CINTVGNATV, dísztálon VERVSFECIT, . . RINVSFE, [CENS]ORINI (retr.). Ezeken kívül 88 darab díszes terrasigillatatöredéket gyüjthettünk össze, egy amphorafülön DOMS jelzést találtunk. A legio II adiutrix 38 bélyeges téglával szerepelt, kettőnek a jelzése [COH]OЬTI és VR . . . Kőemlék csak két darab került elő. Az egyik egy nagyobb táblának háromszögű lezárása, Meduza-fej maradványával, míg a másik egy kerek szobor, s a mellső lábai közt ökörfejet tartó oroszlánra támaszkodó alak töredékét mutatja, aki a mellette lévő pásztorbot és szőlőfürt miatt a bacchikus körbe tartozik.

A *kórházutcai* 1927. évi csatornázások-

nál vastag falak jöttek elő. A 16. számú ház előtt egy kerek oszloptöredék feliratot tartalmazott (szobortalapzat?), mely a legio II adiutrix egy mursai származású centuriójáról tesz említést mint állítóról, a consulok nevei közül az első, a császár neve Elagabalus ki van törölve, a másik Comazon (Kr. u. 220). Az 50. számú ház előtt egy csatornából két téglát szedtünk ki, az egyiken LXGPF, a másikon $\frac{\text{LEGII}}{\text{ADI}}$ bélyegek olvashatók. A felhagyott temető helyén a vásárcsarnok építésekor hasonlókép épületnyomokat konstatáltunk és a legio II adiutrix bélyegét. De ugyanitt előkerült egy égetett sír is, mely peremes téglából négyszögalakra volt összeállítva, kettőn bélyeg a legiótól (az egyik lábalakú). A *kerékutcai* csatornázáskor (1928) is jöttek elő tárgyak, így terrasígillata bélyegek: MMOF, RIPANV[S] és több pannoniai benyomott díszítésű edény. 1931-ben a 26. számú ház udvarán egy oltárkövet ástak ki, melyet Perpetuus és Cornelianus consulsága idején (K. u. 237) Cl. Maximinus állíttatott fiának az üdvéért.

Épületnyomok a Raktár-utca keleti része felé, illetve attól északra már nem jelentkeztek. De délre mindenütt találtunk. Így a *Vihar-utca* 12/a. számú ház előtt egy római vízvezeték került elő, mely k-ny-i irányban haladt a kórházutcai felhagyott temető felé. A vízvezeték terrazzóba ágyazott két egymás mellé helyezett csőből állott s az egész téglákkal volt lefedve, egyiken tabula ansatás keretben LEGIIAD.

A *raktárutcai* városi házak előtt a parkirozásra szánt területet 1930-ban ástuk fel. Az I. számú gruppban egymás felett öt építésréteg volt. A legfelső egy ókeresztény cella trichora. A különböző kultúrrétegek szétválasztásánál az apró leletek és a téglabélyegek tettek nagy szolgálatot. A bélyegek közt a legio II adiutrix példányain kívül szerepeltek a legio I adiutrix, a legio X gemina bélyegei, s volt több későkori, pl. FIG·SAB és FIG·IVES. Innen már 1927-ben is szerezttünk régiségeket, mikor a városi házak előtti tért egyengették. Legértékesebb az a bronz katonai elbocsátólevél (tabula honesta missionis), mely Kr. u. 222-ből való s Alexander Severus állította ki az I—X prætori cohorsok számára. Épületnyomok jöttek elő a *Hunor-utcában* történt gázcsőfektetések alkalmával. A *Solymári-utcában* 14. és 16. számú házak előtt csatornamunkálatok alkalmával falak között egy mészkőszobortalapzatot találtunk (1927.). A szomszédos *Szőlőkert-utcában* is mindenütt jöttek elő falak és terrazzopadozatok. A 43. és 53. számú házak közt az út közepén egy római vízvezeték maradványa látott napvilágot. Ez két csőből állott s be volt ágyazva. Mivel egyes helyeken falak voltak alatta s niveau-ja is magasabb volt, a házak padozatainál, így itt egy később kori földfeletti vízvezetékről lehet csak szó. A leletkörülmények nyomán ennek építését a IV. századba kell helyeznünk. Az előkerült téglabélyegek közt volt COH VII BR . ., . . G . SAB, CNSATSS, . . . MPORA, . . ICEN, [VALEN]TINI, és 9 db a legio II adiutrixtól. Egy feliratos töredék is előkerült, mely Jupiter optimus maximus-nak és Minervának volt ajánlva. A *földutcai* csatornázások idején 1925-ben a 47. számú ház előtt Ael. Quintus és Ael. Quintianus testvéreknek s a legio II adiutrix katonáinak az oltárköve látott napvilágot, mely Jupiter optimus maximusnak volt ajánlva. Az 53. számú ház udvarában egy sírkőtöredéket járdakőnek használtak. Az 1927-ben a *Szőlő-utcában* ástunk ki apró római régiségeket, melyek római falak mellől kerültek ki.

A katonai város déli határát a *Királydomb elnevezés* alatti elliptikus formájú házcsoport jelzi. 1925- és 1926-ban a *viadorutcai* oldalon ásatást rendeztünk, s előkerült a második amphitheatrum külső és belső körfala. Leletek egy fibulatöredéken és egy-

pár érmen kívül nem kerültek elő Annál örvendetesebb volt, hogy a viadorutcai csatornázások 1927-ben egy feliratos kőemléket hoztak felszínre, mely nem lehet más, mint ennek az amphitheatrumnak az építési felirata. A keretes feliratos mezőt kétoldalt egy-egy földgömbön álló Victoria tartja, s alattuk pedig a legio II adiutrix jelvényei, a pegazusok állanak. A felíratot a legio II adiutrix állította Antoninus Pius császárnak IV consulsága idején. Feliratunk így a mellett bizonyít, hogy ezt az amphitheatrumot szemben a csigahegyi civil amphitheatrummal a katonaság látogatta, s maga is építtette.

A fenti leletek jelezhetik már a katonai városrész kiterjedését. A nyugati irányban a Bécsi-út felé eső terület temetőül és gyártelepül szolgált.

A *Kiscell-utca* 77. és 79. számú házak udvarán egy fazekas telepet ástunk fel. 1928 és 1929-ben hosszabb ideig dolgoztunk a feltárásán, mely még ma sincsen befejezve. Találtunk két kemencét, egy kutat, s a kemencékből kikerült edénytöredékeket. Korhatározás szempontjából fontos tudni azt is, hogy itt kellett egy katonai téglaégetőnek is állani, mely a legrégibbek egyike lehetett. A bélyeges téglák közt szerepel a legio X gemina és a legio IV Flavia termékei is. A zöme azonban a legio II adiutrixtól való, melynek itt számtalan korai bélyegváltozatait találtuk meg. A fazekas-gyár maga mindenféle edényt készített, kezdve a durva konyhaedénytől az applikált díszű terrasigillata vázákig. A mécsek bélyegei FABI, a dörzsölő tálakon LONGIALICFMFLIB és MARTIFEC bélyegeket találunk. Előkerült egy kis kerek mécses készítéséhez szolgáló tömör mécsminta és egy gladiátorsisakot utánzó mécsminta is. A kiásott gazdag leletanyag csak ezután kerül feldolgozásra. A gyár kb. Kr. u. 120-ig dolgozott.

A katonaváros környékén több helyen találkoztunk temetkezés nyomaival. Már említettük az északra eső temetőt a Leipziger-cukorgyár területén. A legkoraibb temető a *Bécsi-út* mentén terült el. Az új városi bérházak építkezésénél (86. szám) égetett sírokból terrasigillata csészék és korsók kerültek elő. Innen került elő 1927-ben M. Egnatius . . . moricus-nak, a legio II adiutrix katonájának a sírkőve, aki Lugdunumban született és Liminus Rufus századjában szolgált. A 102/a számú ház udvarán 1930-ban egy szarkofágot ástunk ki, melyet fallal vettek körül. A felirat Aur. Stratonicusról, a legió I adiutrix katonájáról emlékezik meg, aki a helytartó vezérkarához volt kirendelve.

A késő korban nem temetkeztek rendszeresen, ezért találni oly sok egyes sírt. Téglasírok kerültek elő a *Goldberger-gyár* Lajos-utcai házában 1924-ben. Mellékletük egy arany fülbevaló, egy bronz karperec és egy sárgás mázú korsó; az egyik téglán bélyeg fordult elő: EGIIV. A *Kenyeres-utca 32.* számú ház udvarán talált, melléklet nélküli téglasír 6 téglján volt bélyeg: 5 darabon FRIGERIDVSVPDVXAPLLPP, egy példányon pedig VPLVPPIVИODƁ. A *II. ker. Káplár-és Fillér-utcák* sarkán épült MÁV bérház alapásásakor is téglasírra akadtak; a téglákon bélyeg nem volt, melléklet pedig 3 bronz karperecből és egy gyűrűből állott.

Nagyobb késő-római temető terült el a *Raktár-úttól* északra és a szomszédos utcák területén. Ehhez a késő-római temetőhöz tartozott a városi bérházak előtt feltárt cella trichora is, mely e temető keresztény jellegét bizonyítja. A *Berend-utcában* a 2. és 4. számú házak előtt csatornázáskor egy kőlapokból összeállított sír fedőlapja másodszor felhasznált sírkő volt. Sept. Vetius Papirianusnak, a legio I adiutrix Samosataeból származó centuriojának emeltette fia, Vettius Varenus a felszabadítottja, Vettius Epictetus útján. A 10. számú ház kertjében sírból kerülhetett elő az a díszes, kölni gyárból származó pohárka, melyen egy tá-

madó gladiátor vésett rajzát kapjuk. 1931-ben a *Vihar-utcában*, midőn a Guttmann és Fekete-gyár udvarán csatornáztak, apró tárgyak kerültek elő. Volt köztük terrasigillata CAMISSAFECIT, LVCANVSF (retr.) jelzéssel, mécses fenék CDESSI felirattal, de magunk is kiástunk ott egy téglasírt. Ebben a sírban két csontváz feküdt egymásnak megfordított helyzetben. Az egyik csontváz karján három egyszerű bronzkarperec volt. A sír korát datálja az egyik tégla bélyege: QVAƆЯIBVЯG. A *Vihar-utca* 25. számú házának alapásásakor 5—6 késő-római téglasír került elő. Két téglán a legio II adiutrix bélyegének a maradványát találtuk. A sírok környékén csak durva cserepek voltak. A 25. számú háztól a 14—19. számú házakig az út közepén csatornát fektettek le. Innen egy felsőitáliai applikált díszű edénytöredéket, több délgalliai terrasigillata darabot is kaptunk, melyek e terület korai megszállása mellett bizonyítanak. Volt azonkívül több későbbkorú terrasigillata is, valamint síma edények bélyegekkel, de ezek közül csak egy ép: MARTINVS.

A késő-római korból származnak azok a sírok is, melyeket az Óbudát környező hegyeken találtunk. A *Táborhegyen*, nem messze a Schuster-féle vendéglőtől egy kőlapokból összeállított sírban egy múmia maradt meg. A sír tetejének levételekor a friss levegő hatása alatt hamar szétesett, de azért elég nagy darabokat sikerült megmentenünk a gyantával ragasztott vászon burkolatából. Egy idősebb nő feküdt itt, ékszereivel együtt, mely két db aranyozott fülbevalóból, 82 db ezüsttel bevont elefántcsont-gyöngyből, bronz- és csonthajtűkből állott. A vászon közt egy bronz varrótűt találtunk, mellyel a halott leplét varrták össze. A sírban találtunk azonkívül két parafabetétes bőrszandált, egy fadobozban szivacsot és üvegedények maradványait. A halott mellé adott érem Alexander Severus korából való. 1929-ben az *Árpád-malom* felett kb. 200 m-re, Untisz Mátyás földjén is előjött egy kőlapokból összerakott sír, melyben két csontváz volt. A síron kívül egy bronz kannát és egy nagy bronz tál maradványait találtuk. Nem messze e helytől Horváth Endre András telkén egy késő-római sírhoz egy nagy oltárpárna tagját is felhasználták. A kiscelli Schmidt Miksa-kastély mögött egy új ház alapozásakor két szarkofágot ástak ki, melyek egyikén pelta díszítéses üres feliratmező volt. A sírokban melléklet nem volt. A szarkofágokat Schmidt Miksa szerezte meg. Az *Aranyhegy* 22,615. helyrajzi számú telkén Schmidtbauer nyug. hajógépész birtokán 1927-ben egy durva szarkofág jött elő, melyben két csontváz volt minden melléklet nélkül. Nincs kizárva, hogy a feketeszínű horpasztott oldalú edény (Faltenbecher), melyet az útkaparó munkások a *Csúcshegyről* hoztak be, szintén sírból származik.

Budapest területén kívül, a közvetlen szomszédságból, mely azonban még a római Aquincum alá tartozott, kevés emléket szereztünk. *Hidegkúton*, a Várhegy nevű magaslat tetején a telektulajdonos egy két oldalán díszített aedicula-falat ásott ki, az egyik oldal Juppitert, a másik Junót ábrázolja. Ugyanez az ábrázolása annak az aedicula-falnak is, melyet *Békásmegyeren* vettünk meg s ott Freyer Gyula villájának építésekor találták. A *Kamara-erdő* melletti Sabinának nevezett középkori romok átkutatásakor több római kőemlékre találtunk. Volt közöttük három felirattöredék, egy két oldalán díszes kőhasáb (az egyik oldal Fortunát mutatja), és egy sírkő elvágott darabja. *Budafokról* és *Albertfalváról* Mihalik Sándor ajándékozott pannoniai benyomott díszes edénytöredékeket és egy RESATVS . . . jelzésű fenékmaradványt.

Ajándékozás és vétel útján is gyarapodott a gyüjteményünk. Első helyen kell említenünk az *Árpád-múzemot*, melynek igazgatója, dr. Palóczi Edgár tanár készséggel

engedte át gyüjteményének azokat a tárgyait, melyeknek megőrzésére az Aquincumi Múzeum a hivatottabb. Megkaptuk így azt a kis mészkőreliefet, mely Bacchust és Ariadnét ábrázolja, baloldalon egy kis faun alakjával. Lelték a Társhegyen. Egy mészkő krátertöredék díszítése táncoló satyrból áll. Ez a darab a Nemzeti Múzeumban lévő s a mult század közepén a Hajógyár-szigeten talált nagy kráterhez tartozik. A mi darabunk a Pacsirtamező-utca 62. számú háza előtt jött elő csatornázás alkalmával. A kisebb tárgyak közt van egy Minervafejet ábrázoló terrakotta, sírleletből származó gladius és egy serpenyőfogó töredéke [L·A]NSIDIOD jelzéssel.

Alexander Severus perinthosi koloniális medaillonját, melynek hátlapja az elhagyott Ariadne megtalálása, dr. Lehóczky Jenő úr a *Leipziger-gyár* területéről szerezte s nekünk ajándékozta. A X. ker. *Kőbányai-út* 44. számú ház udvarán 1 m mélyen Isis istenasszony 31 mm magas ólom mellszobrocskáját ásták ki, melyet Zeidler Ottó vendéglőstől szereztünk meg.

Hivatalos úton került a múzeumba a II. ker., *Fő-utca* 38. számú ház udvarába befalazott s már korábban ismertetett sírkő, mely Claudius Sever(us)ról, az ala Hispanorum prima lovasáról emlékezik meg (v. ö. Kuzsinszky, Múzeumi és Könyvtári Értesítő II. (1908) 89—90 old.). A *Bimbó-utca* 2. számú ház udvarán már régóta állhatott az a mérföldkő, melyet a gróf Majláth-féle bérpalota építésekor Hoepner Guido kir. tanácsos úr útján kaptunk meg. A mérföldkövet Trebonianus Gallus és Volusianus uralkodása alatt Kr. u. 251-ben állították fel, lelhelyét nem ismerjük. Egy fejnélküli tógás férfialakot ábrázoló szobrot Zala György szobrászművész ajándékából bírunk.

Kutatásaink közben népvándorláskori sírok vagy tárgyak nem kerültek elő. Későbbkori, valószínűleg a honfoglalást követő időből való az Újlaki-téglagyár *csillaghegyi telepén* talált 3 csontvázsír, melyek közül csak az egyiknél találtunk két rossz ezüst halantékgyűrűt. Ugyancsak ilyen halantékgyűrű fordult elő a *Szőlő-utca 24.* számú ház mögött a habarcsgyár területén 1925-ben egy gyermeksírban.

Középkori kereszt-jelzésű cseréptöredéket, egy vas sisakot, kardot, melyek ásatásaink közben a felső rétegben találtattak, a Halászbástyán alakult új testvérmúzeumunknak adtunk át, viszont mi is elhozattunk onnan egy mithológikus relieftöredéket, mely aediculában Bacchust és Ariadnét ábrázolta, de ma már csak Bacchus töredékét mutatja.

*

1932—1935

1932. és 1935. közti zártabb ásatási időszak az Aquincum környéki limes kiépítésének megismerésére fontos jelentőségű.

Az *aquincumi castrum* történetének és topographiájának pontosabb megismerését segítette elő az 1935. évi nagy vízcsőlefektetési munkálat. A Kulcsár-utca és a Szentlélek-tér kereszteződésénél előkerült a tábor déli fala, mely kelet-nyugati irányban húzódott a Cálvin-utca irányában a református egyház területe felé. A délnyugati saroktornyot a Cálvin-utcában kell keresni, az ott felásott középkori épületmaradványoktól északra. A Laktanya-utcában a tábor északi falára és az árokrendszer nyomaira akadtunk a folyamőrségi laktanya bejáratával átellenben. A felhagyott zsidó temetővel szemben, ahol már korábban egy régi falból másodlagos felhasználásban a helytartók által felajánlott 11 oltárkő került ki, apsisos épületmaradvány, hypocaustumus fürdőhelyiségek, vízvezetéki ólomcsövek láttak napvilágot, melyek a praetoriumhoz tartozhattak.

Az aquincumi tábor kiépítésének korára rámutat egy dénár-lelet (29 db), melyet a Laktanya-utcában egy római falban elrejtve találtunk, a pénzek utolsója szép fenntartású több Traianus-dénár. Sok volt a tégla-

bélyeg is. Természetesen ezeket az utcák neve és házszámai szerint őrizzük. A *legio II adiutrix* eddig még nem ismert változatai is előkerültek. Nem hiányoznak más csapattestek téglái sem a *legio I adiutrix, legio IIII. Flavia, cohors VII. Br. Ant.* és *Sever.-tól.* Előfordultak még QVADRIBV (és retr.), . .] ININF. Az apró leletek a póvidéki Drag. 25 alakú terra-sigillata töredékekkel kezdődnek s végigvezetnek a IV. század utolsó évtizedéig.

A tábor belsejében más helyen is kerültek elő épületnyomok és téglabélyegek csatornaépítkezéskor (Föld-utca, Miklós-utca).

A külső Szentendrei-úton négy késő római sirt ástunk ki, melyek a tábor árkán kívülestek.

*

Aquincumtól északra a legközelebbi nagyobb castellumot *Szentendre* (Ulcisia castra) területén kutattuk át. Nagyságát pontosan megállapítottuk és két tornyát, melyek Diocletianus korából származnak, — fel is ástuk. Feliratos kőemlékek sem hiányoztak s ezek legfontosabbika a helyi csapattest, a *cohors I. (miliaria) n(ova) S(urorum) s(agittariorum)* egyik decuriójától származik, akinek egy kis képmezőben az álló ábrázolását is kapjuk. Jobbkezével lova kantárszárát fogja, baljában íját tartja. — A téglabélyegek közt a legio II. adiutrix több változattal szerepel, fontosabb ennél azonban a cohors ∞ nova Surorum sagittariorum teljes sorozata. Előfordul a cohors I. Ulpia két példányban és az I. Valentinianus erődépítési korszakának számos változata. Folytattuk a tábor melletti késő-római temető feltárását. Másodlagos felhasználásban sok korai sírkövet találtunk, melyekből egy szentendrei kis lapidariumnak vetettük meg az alapját.

A szentendrei castellum két ellenerődjét újból átkutattuk (1935). Az egyiket a Szentendrei-szigeten a *Horányi-csárda* alatt teljesen feltártuk s a Rómer által felmért alaprajztól eltérő új burgus-formát állapítottunk meg: egy központi négyszögű toronyból kétoldalt falak vezetnek el, melyek kisebb tornyokban végződve az oldaltámadást biztosították. Lelet cserepeken kívül csak téglabélyegekből állott. Típusaik a következők : ΛPVALEИTIИI , . . .] LEИTINITRI, APIOVINI, FRICERIDVSVPDVXAPVΛLEN, ...] DVX. A burgus építése I. Valentinianus uralma alatt történt.

A másik hídfő-burgus a horányival átellenben, a Duna balpartján fekszik a *dunakeszi régi révház* területén. Itt csak egyes falak irányát lehetett megállapítani. Ellenben sok téglabélyeget találtunk, köztük új típusokat is: OFARNИAXENTIAVIN, OF ARNИAXENTIARP, FRIGERIDVƧV . . . , OFARNVRSICINIMG, TERENTIANUS . . . , ARBO . . . , LEGLCMAGƧATVRNINS, LEGXGCVRCICINICEИL. Építési kora egyidőbe esik a horányi társáéval.

A Duna jobbpartján Szentendréhez legközelebb esik a *Derra-patak* torkolatától délre talált és a horányi burgussal lényegben azonos alaprajzú őrtorony. Már csak az alapfalakat találtuk meg s bélyeget is, csak egy imbrexen, de azt is töredékesen . . . ИIOЯD. Valentinianus korából származik.

Átellenben, a Szentendrei-sziget keleti oldalán egy *kerek őrtorony* felerészét térképeztük le, melyet Rómer is ismert már.

A budakalászi Duna-parton a *Lupa-csárda* közelében egy nagyobb négyszögű őrtorony feltárásán 3 évig dolgoztunk. Alaprajza: a bejárat két oldalán lépcsőfeljárat, a kapu előtt kenyérsütőkemence, belsejében négy, tetőt tartó pillér, lakófülke. A négyszögű őrtornyot erős építésű terraszszerű előépítmény veszi körül. Mivel az egész őrtornyot feltárhattuk, gazdagabb leleteket kaptunk, s megmaradt az őrség megégett gabonakészlete is. A kb. 1500 db. bélyeges tégla a következő típusok között oszlik meg, mindenik számos alfajjal: APLVPPIANORD, FRIGERIDVSVPDVXAPLLPP,

FRIGERIDVSVPDVXAPVALEИ, FRIG+RIDVSVPDVX, APVALEИTIИI, APVALEИTINITRI, APIOVINI, APS . . , . . REN . . . . A falba beépített téglabélyegek világosan bizonyítják, hogy csak Frigeridus vezérsége alatt épülhetett. Pusztulása 378 körül a gót betöréssel hozható kapcsolatba. Falait azonban csak a középkor folyamán hordták széjjel. Leletek közt több feliratos és figurális szobortöredék szerepel. Az épület egyik pillérébe befalazott oltárkőnek, melyet már eredetiben megtalálni nem sikerült, a feliratát a mészhabarcslenyomatból megfejtenünk lehetett.

Egy őrtoronynak kellett állni a békásmegyeri Puszta-templomtól északra is. Római nyomokat (maltert, téglát stb.) találtunk is, de maga az őrtorony a közelben még föld alatt lappang.

Békásmegyeren a *Kossuth Lajos-üdülőtelep 85. a* számú háza alatt egy kisméretű (8·10 ×8·10 m) négyszögű őrtoronyban a *legio II. adiutrix* késő-kori bélyegeit szedtük fel s ezek szerint építése Diocletianus uralmával hozható kapcsolatba.

Ettől nem messze délre, a *Kossuth Lajos-üdülőtelep 59.* számú telkén a Duna-csónakház előtt egy korábbi őrtorony kiszedett falainak helyét mérhettük csak fel. Itt a *legio II. adiutrix* és a *cohors miliaria nova Surorum sagittariorum* bélyegtöredékei jöttek elő s nincs kizárva, hogy a Commodus-féle burgusok egyikével állunk szemben.

Az aquincumi polgárvároshoz legközelebb fekszik az *OHK veekend-házának* építésekor előkerült kis burgus (Kossuth Lajos-üdülőtelep 21.). Teljesen feltártuk. Előkerült egy beépített oltárkő is, melyet Jupiter tiszteletére az *ala Frontoniana* decuriója állított. A téglabélyegek így oszlanak meg: 3 db. leg. II. ad., 7 db. Jovinus, 25 db. Luppus (Luppianus), 9 db. Frigeridus, 44 db. Frigeridus-Valentinus, 140 db. Valentinus. Építése Frigeridus korába esik.

Ezen őrtornyokkal szemben a Duna balpartján is lehettek őrtornyok. Ilyet figyelt meg Salamon az újpesti Sas-csárda helyén. Ezek felkutatása a jövő kutatások feladata lesz. Akkor kellene mégegyszer átkutatni az aquincumi castrummal szemben, a Rákospatak torkolatánál már több mint 100 év óta ismert balparti erődöt, mely első kiépítését Commodus korába viszi vissza. Valentinianus alatt csak kijavították.

Amilyen sűrűn, 2—3 km. közökben megtaláltuk Aquincumtól északra Szentendréig a limes kis erődítményeit, ugyanilyen számban kell megtalálni délre is az erődöket Nagy-Tétényig (Campona).

Eddig azonban csak a lebontott *Tabán* helyén, 1935-ben került elő Frigeridus kisebb méretű őrtornyának helye (v. ö. Tanulmányok Budapest multjából IV). A Duna balpartján az *Eskü-téren* a régi Piarista-rendház területén egy nagyobb castellumnak északi fala és tornya látott napvilágot s ennek épebb részei a föld alatt beboltozva láthatók. Építése Diocletianus uralkodási ideje, s pontos évét is tudjuk Idatius Fasti-jából: Kr. u. 294. (v. ö. Pestváros eredete. Tanulmányok III).

*

Újabban gazdag leletek kerültek elő az aquincumi tábor *canabaejának* területén a Vihar- és a környező utcákból. 1932-ben *Vihar-utca* 24. száma előtt egy kőlapokból összeállított késő római sirban két feliratos kőemléket találtunk. Az egyik sírkövön az elhúnyt neve *L(ucius) Val(erius) Seutes d(omo) Bessus,* akinek temetési költségeihez a col(legium) fab(rum) is hozzájárult. A másik sírkövön ismét szerepelnek az *Agrippi[nenses Tra]nsalpi[ni . . .]* (v. ö. Germania 16(1932) 288 ff). 1933-ban a Vihar-utca szabad térszerű végét egészen feltártuk. Késő római sírok, sírkápolnák, korábbi épületromok alakos festéssel és stukkókkal kerültek elő. 1935-ben az úttest alatt épületmaradványok több átépítés nyomaival, gazdag festményekkel és stukkókkal jutalmazták a kutatást. Sok

téglát gyüjtöttünk a *legio II. adiutrix* változatos bélyegeivel.

A *Szél- és Szellő*-utcák sarkán két kis szentély egy nagyobb templomkörzet részei lehettek. Innen apró oltárkövek, agyagmécsek és terrakották voltak a kis leletek.

A *Szellő- és Kerék*-utcák sarkán római épület maradvány hypocaustummal és többszörös átépítéssel látott napvilágot. Teljes alaprajz nem alakult ki, de a téglabélyegek világosan beszélnek a többszörös átépítés mellett. A *legio II adiutrix* félholdalakú és keretezett bélyegei mellett megtaláltuk a későkoriakat is: . XERPANINF, és egy már Szekcsőről ismert monogrammot, mely az előbbi rövidítése is lehet.

Ezekből az utcákból, valamint a Korház-utcában felhagyott temető területéről a házépítkezések és közmunkák alkalmával előkerült sok szórványos leletet nagy szeretettel és áldozatkészséggel Fehér Ödön járásbíró úr neje mentett meg számunkra és ajándékozott múzeumunknak. Ajándékai között van többszáz érem és terra sigillata, kőemlékek, kameák, bélyeges és bekarcolt írású téglák, terrakották, pannoniai szürke, benyomott díszű, valamint zománcos edénytörmelékek, falfestmények, stukkók stb.

A *Bécsi-út* 170—172 sz. alatt, a Magdalin-vegyészeti gyár udvarán két, kőlapokból összeállított késő-római sírt jelentettek. Két kő feliratos volt. Korai sírkertek vagy aediculák falába voltak eredetileg behelyezve. Az egyik *Fl. Licinius*, a canabae decuriojának és családjának emléke, a másik csonka sírkövön *Savaria*ról történik említés.

A *Selmeczi*-utcában az új evangélikus templom alapásásakor 1935-ben két fazekaskemence jött elő. A durva házi edények mellett csak benyomott díszű, szürke anyagú pannoniai áru fordult elő. Az egyik kemence mellett egy háromfülű bögrében közel 800 ezüst dénárt emeltünk ki, mely eddig a legnagyobb aquincumi éremlelet. Az érmek utolsói Hadrianus korából valók s jelzik a kemencék működési idejét is. Később e helyre temetkeztek. Két, kőlapokból összeállított csontvázsír került elő. Az egyik mellékletei két Probus, két Aurelianus és egy-egy Tacitus és Diocletianus korából való ezüst érem, ládaveretek alakos dísz nélkül, két arany fülbevaló, aranyvégű ezüst hajtű, csontkarperec stb.

Szép eredménnyel kecsegtet a katonaváros *amphitheatrumának* 1935-ben elkezdett nagyobbméretű feltárása, mely a táborváros alsó határát jelzi. A Nagyszombati-utca (régi Határ-utca), Szőlő-utca és a Viador-utcai részeken az eddigi ásatások alapján megállapíthattuk az észak—déli irányú nagyobb külső átmérőjét, mely 120 m s így jóval nagyobb, mint a csigadombi polgárvárosi társáé. Csak jelentéktelen apró leletek kerültek elő, középkori épületmaradványra eddig nem akadtunk.

*

A *polgárváros* területén az utóbbi években is sok lelet járult hozzá a polgári kultúra alaposabb megismeréséhez. Az elektromosművek transformátor-épülete és a Schütz-vendéglő között több épület maradványait tártuk fel. Legértékesebb lelet egy csontbicska nyele gladiátort ábrázoló faragásával.

A Schütz-háztól délre eső szántóföldön *fazekas-telep* részét ástuk ki. Előkerült két kemence és egy kút. A kemencékben megtaláltuk a kiégetett edényanyagot. Könnyen sikerült összeállítani s egy részük a múzeumban négy tárlót tölt meg. A kemencék pusztulása és gyors feladása a markomann háborúkkal hozható kapcsolatba.

A *transformátor* bejárata előtt egy kerek kis épület (szentély) falait találtuk keramiai leletekkel együtt.

A *gázgyári* lakatos műhely építésekor (1933 okt.) négy szarkofágot találtak, volt egy téglákból épített sír is. Elszórva bélyeges téglákat szedtünk össze a sírok mellől: APVA . . , . PVΛLEИ . . . , VRSIN . . ,

LEG . . , SA (kerek monogramm), FIG . , . . IG · SAB.

A Külső-Szentendrei-úton megkezdett vízvezetéki csöveket 1935-ben a *Nánási-úton* is folytatták. A Krempl-malom körül egy oltárkő töredéke *[Junon]i reg(inae)* kezdettel és egy bronz kulcs került elő. Ahol a gázgyári alagút átvezet, két fazekas kemencére akadtak, melyek a Kuzsinszky által publikált nagy gázgyári fazekastelephez tartoztak. Edénytöredék alig fordult elő, de figyelmet érdemel egy világító torony külön készült felső tető lezárása tetején sassal. Oldalain bekarcolva kereszt, svastika, tekerőző kígyó és kráter láthatók.

A gázgyárhoz lefektetett vízvezető-csövezés alkalmával is voltak apró leletek, így egy agyag oscillum Abundantia alakjával és egy dörzsölőtál pereme FLOS és egy virág jelzéssel.

A polgárvárostól nyugatra a *bolgárok földjén* (Petkow Dimitar) egy mértföld kő alsó része jött elő ab Aq. mp. II. jelzéssel Tib. C. Claudianus helytartósága idejéből.

A *Csúcshegyen* egy villát tártunk fel. Ismertetése a jelen kötetben található. Más hegyvidéki leletekről beszámoló olvasható az «Aquincumi mumia-temetkezések» c. dolgozatomban (1935).

Egy kis szarkofág a Rózsadombon *Szemlőhegyi-út 23* szám alatt jött elő, melyet *Aur. Deipas* állított 9 hónapos kisleányának, *Aurelia Aurelianak.*

Az *Ürömi-u. 10.* számú ház építésekor a munkások késő-római téglasírt találtak s belőle egy kis fekete bögrét szerzett a múzeum.

A római leleteink az Aquincumi Múzeumban nyertek már részben elhelyezést s ismertetésük szerepel Kuzsinszky Bálint legújabb németnyelvű kalauzában. Ez fel is ment, hogy több szórványos feliratos kőről is külön megemlékezzem. Jelen alkalommal a topographiai alapon álló összefüggő zárt leletek fontosságára óhajtottuk a figyelmet felhívni.

*

Nem mondhatjuk, hogy az *őskori* leleteink száma megközelíti a római anyagunkét. Mindenesetre azonban a fővárosunk őskorára olyan leleteket menthettünk meg, hogy egy újabb összefoglalást adhatott róluk Tompa Ferenc, melyben az újabb leleteket is felsorolva kapjuk (Tanulmányok . . . IV).

Legszebben van képviselve az őskori kultúrák folytonossága a Tabánban. A La Tène kultura utolsó szaka itt átmegy a római uralom idejébe s a helyi bennszülött telep továbbélését mutatja (v. ö. Tabán a régészeti ásatások világában. Tanulmányok . . . IV).

Szegény a *népvándorláskori és honfoglaláskori* leletanyagunk is. Figyelmet csak a Mexikói-úton talált kard érdemel (Pestváros eredete. Tanulmányok III).

*

Az ásatásaink alkalmával különös fontosságot tulajdonítottunk a *magyar középkor* monumentális emlékeinek feltárása mellett az apró leletek megmentésének is.

Békásmegyeren a Puszta-templomtól északra két középkori lakóházat találtunk a XV—XVI. századból. Értékes leleteket a páncélos lovas-alakokkal díszített kályhacsempék nyujtanak, valamint a vasszerszámok.

Óbudán a *Főtéren* végzett vízcsőlefektetésekkel egyidőben folytatott ásatások egy nagy háromhajós bazilika alapjait eredményezték a XIV. század végéről. A szentélylezárást a dohánygyár udvarán találtuk meg. A falakba beépített római és kora-román építészeti faragványokból többet mentettünk meg.

Középkori falak jelentkeztek a *Laktanya-utca* elején és még több helyen középkori keramiával.

A *Cálvin-utcában* Lux Kálmán egyet. m. tanár folytatta a korábbi ásatásokból már ismeretes templommaradványok feltárását. Előkerült a megerősítésre szolgáló nagy templom-erődfal kőfaragó jelekkel, valamint

sok faragott kőemlék. Nem hiányoztak a római emlékek sem. Késő-római sírok mellett a tábor déli vallumában *Resatus* bélyeg és késő La Tène cserepek együtt jöttek elő.

Tabánban lakógödrökben és veremraktárakban több száz középkori edényt gyüjtöttünk. Különálló, gazdag anyagot mentettünk meg a törökkori keramiából.

Az *Eskü-téren* folytatott ásatások is, — bár nem oly ép állapotban — nyujtottak középkori anyagot. Nagyméretű kályhacsempéket kaptunk a brandenburgi címerrel. —

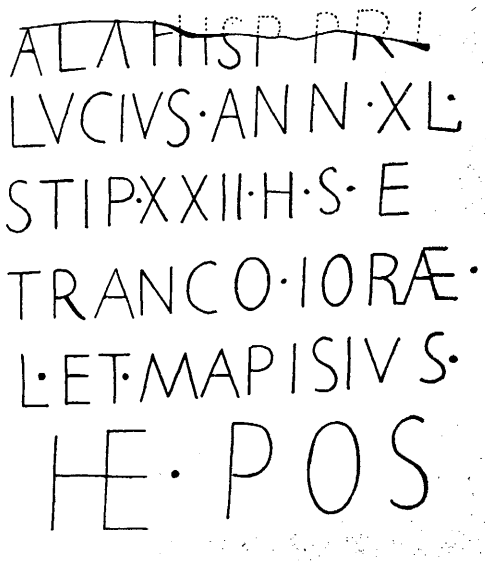
Nagy Lajos.

Az ala I Hispanorum újabb emléke Aquincumban.

Árkay Bertalan műépítésznek a Városmajor-utca 54. sz. háza kertjében évek óta római feliratos kő áll. Felirata ismeretlen. Újabban dr. Nagy Lajos, a Fővárosi Régészeti Intézet igazgatója fedezte fel és jegyezte le. Igazán lekötelező készséggel és önzetlenséggel engedte át ismertetését, amiért hálás köszönetemet fejezem ki neki.

A kő, amely felírata szerint sírkő, és új adattal szolgál Aquincum Kr. u. I. századi megszállásához, valamint az akkori bennszülött lakosságról való névkincsünket is gazdagítja, Budán került elő. Az Árkayak ősrégi építész-család, s a kő egyik régebbi vállalkozásuknál jött napfényre. Ekkor bevitették házuk udvarára. A lelhelyről már többet nem tudnak, de az valószinűleg nem más, mint a római hadiútmenti, legkorábbi katonatemető, ahonnan a többi legrégibb aquincumi sírköveink is származnak. (Kuzsinszky, Aquincum, 1934, 11. l.) Ez a temető pedig a Fő-utca, Zsigmond- és Lajos-utca vonalában terült el. A kő anyaga: budavidéki (budakalászi) mészkő. Ez is arra mutat, hogy az eredeti lelhely az «ager Aquincensis».

A kő felső része letört. A megmaradt rész szélessége 77 cm, magassága 111 cm. A földbeásott része lehet kb. 40 cm, vastagsága 22 cm. A feliratos mező, amelynek magassága 64, szélessége 53 cm, egyszerű, hornyolt keretben foglal helyet. A betűk szabályosan vésettek, s elütnek a korai aquincumi felíratok cursiv írástypusától. A csonka szöveg a következő:

Olvasása: [. . . *eques*] *ala(e) Hisp(anorum) pr[i(mae)] Lucius ann(orum) XL | stip(endiorum) XXII h(ic) s(itus) e(st.) | Tranco Jorae | l(ibertus) et Mapisius | he(redes) pos(uerunt).* Azaz: Itt nyugszik *Lucius*, az I. hispaniai lovas-segédcsapat katonája élt, 40 évet, 22 évi szolgálat után. A sírkövet állították Tranco, Jora szabadonbocsátott szolgája és Mapisius, az ő örökösei.

A kő állítási kora a betűjelleg, a h·s·e· formula és a szövegezés alapján a Kr. u. I. század. Szűkebb időhatárokat az esetben kapnánk, ha sikerülne az elsősorban megnevezett csapat kilétét és itt tartózkodási idejét pontosabban megállapítani.

Az első sor olvasása: *ala(e) Hisp(anorum) pri(mae)* bizonyos, noha az utolsó betűknek

már csak a legalsó része vehető ki a törés helyén. A számnak betűkkel éspedig «*pri*»-vel való rövidítésére a legközelebbi példánk éppen ugyancsak Aquincumból, ugyanezen csapattól ered. A Kuzsinszky Bálinttól ismertetett felíratban; «*Claudius Sever(us)* | *Icepni f(ilius)* | *Vangio messicius* | *eques ala(e) Hisp(anorum) pri(mae)* . . .», Múz. és Könyvtári Ért. II, 89. l., 19. ábra = Aquincum, 1934, 209—210. l. = *Finály*, Arch. Anz. 1909, 290. Ugyanígy CIL VII. 510: . . . *genio alae pri(mae) Hispano|rum Asturum* . . . Már ez is sejteti velünk, hogy ama 4 hispaniai ala: a. I. Hispanorum Asturum, a. I. Hispanorum Arvacorum, a. I. (Hispanorum) Auriana, a. I. Hispanorum közül, amelyek a Cichoriustól (*Pauly-Wissowa-Kroll*, Realencyclopedie der klassischen Altertumswissenschaften I. 1894, 1231.) összeszedett hispaniai lovascsapatokból Pannoniában jártak, az egyszerű, «I. Hispanorum» nevű segédcsapat veendő a legvalószínűbb számításba felíratunknál. A csapatszám után nincs hely az oly fontos *Auriana*, *Arvacorum* vagy *Asturum* jelzőknek, amelyek pedig fontos megkülönböztetésül szolgálnak, és a többi segédcsapatok nevei között a legfontosabbnak látszanak, amelyeket nem igen hagyott volna el a kőfaragó. «*Auriana*» jelzőről Stein, Die kaiserlichen Beamten u. Truppenkörper i. r. D. unter d. Prinzipat, Bécs, 1932, 141. l.

Vegyük sorra ezeket a hispaniai bennszülött lovascsapatokat. A hispaniai asturok törzséből állított csapatok közül az ala I. Hispanorum Asturum Britanniában, az ala I. Asturum Daciában szerepelt állandó helyőrségként a Kr. u. II—III. sz.-ban. A régi katonaelbocsátó diplomák és felíratok alapján Cichorius, RE. I. 1894, 1231. Az újabb diplomák: *Rev. Arch.* 1929, 97; 1930, 37 ugyanezt az eredményt adják, különben sem hagytak semmi más emléket egész Pannoniában. Az *ala II Asturum* (Cichorius még csak britanniai emlékeket ismert tőle: RE. I. 1894, 1231) biztos nyomot hagyott hátra Aquincumban, egyedülit egész Pannoniában, tehát a III. sz.-dal kezdődő angliai állomásozása előtt megfordult itt, de feliratunknál ez a csapatszám nem jöhet tekintetbe. A felírat: «*Reginus Trouce|tissae f(ilius) domo Tr|ever(is) anno(s) XXX se|squiplic(arius) alae Aur(ianae) I* | *stipendio(rum) V h(ic) s(itus) e(st)* | *Receptus sesquip|(licarius) alae Asturu(m) II fra|ter ide(m) heres* | *posit.* Kuzsinszky, Bp. R. VII. 1900, 31 = Aquincum, 1934, 194, 29. ábra = CIL. III 14349[8] = Hofmann, Militärgrabsteine 90, Fig. 63. Schober, Die röm. Grabsteine nr. 57, 32. l. Egyébként tényleges szolgálatban elesett (?) katona sírkövéről és látszólag csapatösszevonásról, máskülönben nem szerepelt csapatok együttes ittlétéről van szó, mintha erre háborús szükség szolgáltatott volna okot. Az átmeneti tartózkodás ideje tehát Domitianus háborús kora is lehetne.

Az *ala I Hispanorum Arvacorum* csak Pannoniában hagyott nyomot (*Cichorius* i. m. 1221). A tartomány kettéosztása utáni időből való diplomák a nyugati fél: Pannonia superior limesén könyvelik el jelenlétét. Tehát a kettéosztás előtt járhatott volna Aquincumban is. Cichorius és Schober (i. m. nr. 271, 123. l.) a CIL. III 10514. sz. feliratot: «*Nertus* | *Dumnotali* | *f(ilius) veteranus* | *ala Hisp(anorum) I ses|quip(licarius) Lingaus|ter ann(orum) LX* | *stip(endiorum) XXXVI* | *h(ic) s(itus) e(st)* | *Valens frater* | *t(itulum) m(emoriae) p(osuit)*» eme segédcsapattól származtatja. Mivel veteranus sírkövével van dolgunk, ez az egy emlék még akkor sem lenne elég bizonyíték a lovascsapat aquincumi táborozására, ha a felíraton szereplő ala Hisp(anorum) I.-án valóban az a. I. Hispanorum Arvacorumot kellene értenünk. Azonban maga Cichorius emeli ki, hogy a «Hispanorum» pótlék csak a II. sz.-ban jelenik meg az a. I. Arvacorum nevében. Az aquincumi, I. századi feliraton pedig

Hisp(anorum) név áll, tehát veteránunk nem az arvacusok csapatában szolgált. Mi az arvacusok lovascsapata táborhelyét Arrabonaba tesszük, ahová a Dráva—Száva közéről vezényelhették fel, amikor Domitianus alatt a Duna felső vonala mentén kitört a háború a germánokkal. Erre vonatkozólag igen fontos a győri sírkő CIL. III 4373: *Crispus Mac* [. . .] *Siscianus eq* [. . .] *alae I Aravac(orum)* | *an(norum) XXXV sti(pendiorum) XV* | *h(ic) s(itus) e(st)* | *Januarius dec(urio)* | *h(eres) p(osuit)*. A katona szolgálatban esett el, a tisztje temetteti el, itt van az egész csapat. A «*Siscianus*» jelző a halott neve mellett illetőséget jelent; a csapat 15 évvel előbb Siscia körül járt. A csapat másik köve valóban délen jött elő. CIL. III 3286: «*Niger* | *Bataro|nis f(ilius) Su|etrius* | *eques* | *ala Ara|vacorum* | *annorum XXXVII* | *stipendio|rum XVII* | *h(ic) s(itus) est* | *Marcellus et* | *Publius consobrini idem here|des posuerunt*».

Az ala I. (Hispanorum) Auriana Cichorius (i. m. 1248) és Stein (i. m. 124—125) fejtegetései szerint az I. sz.-ban Noricumban, a II. sz.-ban Raetia limesén cirkált. A történetében eddig megnyilvánuló hézagok indíthatták Koethet (*Trierer Zeitschrift* 10, 1935, 48—49. l.) ama feltevésre, hogy Aurius csapata azonos az ala I. Hispanorummal. Ez a vélemény azonban nem mindenben helytálló. Az ala I. Auriana Kr. u. 107. és 147. évi raetiai tartózkodásával szemben az ala I. Hispanorum ugyanekkor a Balkánon szerepel. A CIL. III D. XLVI = XXXIII p. 1977, a. 129 és az újabban talált 144. évi diploma szerint (Rev. Arch. 1935, 234, n. 111) Délbulgáriában.

Az ala I. Auriana Kr. u. 70 és 107 közt járt Pannoniában. Erre mutat a már említett aquincumi feliratos köve is. Kuzsinszky Bálint (Aquincum, 1934, 80—81. l.) szerint a kő abból az időből való, amikor még Aquincum ala-tábor volt, és a később Raetiába vezényelt ala Auriana itt táborozott. Új kövünket mégsem származtatjuk az ala Aurianatól, mivel a fontosabb *Auriana* jelzőnek semmi nyoma sincs rajta.

A többiek kizárásával így jutottunk el az ala I. Hispanorumhoz. Eme lovascsapat mozdulatai egyenes irányúak nyugatról kelet felé. A Julius—Claudius ház uralkodása alatt még Trierben, majd Wormsban állomásozik. Cichorius i. m. 1248; Stein i. m. 140—141; Ritterling, Bonner Jahrbücher 114/115, 1906. 172. A Flaviusok alatt, valószínűleg a germánok és jazygok elleni háború miatt, került Aquincum vidékére. Traianus a dákok ellen vette igénybe. Végül Moesia inferiorban tevékenykedett. A még I. századi jellegű, Tunger-származású katonának készített sírfelírat: CIL. III 12361 szerint ez az út Germániából Moesiába 30—35 év alatt történt meg.

Az ala Hisp(anorum) pri(ma) újonnan ismertetett kövünkkel együtt már 4 emlékkel rendelkezik Aquincum földjén. Legfontosabb Cladius Severusé, amellyel kapcsolatban Kuzsinszky a Claudius névből arra következtet, hogy Aquincumot már a Kr. u. I. sz. derekán, Claudius—Nero alatt ilyen bennszülött lovascsapatok szállották meg. A másik két régebbi felírat: CIL. III 10513. 10514. Valószínűleg ez az első állandó helyőrség itt. Domitianus háborúi alkalmával számos lovascsapatot vezényelnek a veszélyes helyzetben levő Dunakönyökbe: ala I. (Tungrorum) Frontoniana, ala I. (Hispanorum) Auriana és ala II. Asturum nevűeket mindenesetre. A háború után az ala Frontoniana maradt aztán itt. Kuzsinszky Bálint három feliratos emlékét ismeri; Aquincum, 1934, 175. 208. 209. l. Lelhelyek: a pesti, eskütéri castrum, a csillaghegyi burgus, Óbudán a Bécsi-út. V. ö. Friedrich, A budapesti piarista telek története, 1914, 28. l. Azonban az ala aquincumi állomásozására vall a CIL. III D. XXXIX = XXVI (p. 869), 113. évi diploma is, amelynek címzettje aquincumi

nőt vett feleségül, mint az ala Frontoniana lovasa.

A feliratunkon szereplő nevek közül *Lucius*, a katona neve semmit sem árul el nekünk. A többi három: *Tranco, Jora, Mapisius* bennszülött nevek, eraviscusok, Luciusnak itteni gyászoló baráti köre és örökösei. E nevek nem fordulnak elő a CIL. indexköteteiben. *Mapisius* és *Tranco* az újabb feliratokon sem jött elő. Holder és Krahe sem ismerte és vette fel az utóbbiakat. *Jora* Holdernél a Jura-hegység nevének a változata. Alt-celtischer Sprachschatz II 94–95. l. Eszerint a keltákra jellemző név. A nevet magát a pannonok egyik lovascsapatának a tagja is viselte. *Jora Lisri f(ilius) eque|s ala(e) Pannonioru|m I signifer natio|ne Golailus ann|(orum) ..... XXII h(ic) s(itus) e(st).* Dobó, Pannoniai vonatkozású külföldi feliratok, Diss. Pann. I. sor., 1., 18 l., 244. Ez az ala állandóan Afrikában táborozott. Jora nemzetisége e szerint: *Golailus*, amelynek kilétét nem tudtam megállapítani. A CIL. III. D. *CI.* sz. (p. 2328[64]) diploma revíziójánál (fényképe Jahreshefte d. Öst. Arch. Inst. 1, 164) kitűnt, hogy ezen a *Lora* név *Jora* is lehet, de a szokatlan *Jora* helyett inkább *Lora*-t olvastak. Ezzel szemben a diplomán pl. a «*duxissent*», «*equites*», «*filiae*», «*eius*», «*Emeritae*» szavakban a biztos *i*-nek alul még világosabb vízszintes szára van. Ez alapon a *CI.* sz. diploma *Lora* nevét *Jora*-ra kell módosítanunk. Ezzel pedig arra az eredményre jutunk, hogy az *Jora* név az illyrek közt is előfordul, mivel délpannoniai illyr területeken szerepel a diploma esetében. Az aquincumvidéki eraviscusok illyr maradványokra telepedtek (*Nagy Lajos*, Archaeológiai Értesítő 1930, 243. l.), de a kelta hódítók az urak. A gazdag Joraban is inkább keltát kell feltételeznünk *Lucius* sírkövénél. Ezzel szemben a délvidéki illyreknél szereplő kelta nevek a két nép keveredésére vallanak.

Szilágyi János.

Két római denárlelet Aquincumból.

Az 1935. év folyamán, a főváros építkezései során láttak napvilágot a következőkben ismertetett, római ezüstpénzeket tartalmazó éremkincsek, amelyek jelenleg az Aquincumi Múzeumot gazdagítják.

Jelentőségüket — numizmatikai vonatkozásaikon kívül — azon adatok növelik, melyeket egyrészt a Traianus-Hadrianus korabeli pannoniai ezüstpénzforgalom rekonstruálásához, másrészt Aquincum topografiájának tisztázásához szolgáltatnak.

*

Az első, nagyobbik 563 darabból álló lelet megtalálásának körülményeiről Nagy Lajos barátom volt szíves tájékoztatni, hozzáfűzve becses topografiai és archaeologiai megfigyeléseit, miáltal leletünk a numizmatikai szempontokon kívül eső oldalról is értékes megvilágításba került.

1935 tavaszán a Selmeci utcai evangélikus templom építése alkalmával, az alap kiásása közben római kultúrrétegre bukkantak. Amint Nagy Lajos mondotta, Óbudának ez a része már az aquincumi castrum territoriumához tartozott. Ugyanis a római tábor déli fala a Kulcsár utcától keletre húzódik a Kálvin utcai református templom területe felé; a Selmeci utca ettől mintegy 500 méternyire esik. Ezt a területrészt temetőnek és ipartelep számára használták fel, s így a Selmeci utcában épült evangélikus templom helyén, a Kr. u. II. század elején, Traianus és Hadrianus uralma alatt, itt egy kisebb fazekas műhely működött.

Az alapozáskor egy római edényégető kemence került elő, amelynek anyaga jellegzetesen egyesítette magában a helyi kelta kerámia tradícióit az új, északitáliai és részben nyugatról jött római elemekkel. Ezt a fazekas telepet névvel ellátnunk nem lehet, mert a terra-sigillata utánzatú edényein mester-

jelzést nem találunk. A mesterjelzést ugyanis a tányérok belsejébe nyomott levél díszítések pótolták.

Ugyanott egy másik kemencét csak részben lehetett feltárni, mert javarésze kívül esett a templom alapfalainak területén. Az itt előkerült cserépanyag megegyezik az ép kemence leleteivel.

Éremleletünk az ép edényégető kemence mellett, egy háromfülű köcsögben — melynek formája Hadrianus uralmának idejére utal — került napvilágra. Ez a terület mint ipartelep már a II. század első felében megszűnt; föltehető, hogy a tulajdonos hirtelen halálozása folytán. Ugyanis ezen a területen olyan leletek, amelyek a II—III. századra utalnának már nem kerültek elő. A IV. század közepétől kezdve itt egy temető volt; több későrómai kőlapokból összeállított téglasír bizonyítja ezt, melyek gazdag mellékletekkel, arany ékszerekkel, ládaveretekkel voltak ellátva, melyeket pénzek is datálnak.

Az ép edényégető kemence mellett talált denárlelet a következő köztársasági és császárkori római pénzeket tartalmazta:

Denár a római köztársasági pénzverés II. periodusából. (Kr. e. 217—197)	1	db
Római köztársasági denárok a triumviri monetales-ek nevével	47	«
Numidia, I. Juba	1	«
M. Antonius légiós denárai	22	«
Augustus	1	«
Nero	5	«
A polgárháború kora	1	«
Galba	4	«
Otho	3	«
Vitellius	6	«
Vespasianus	85	«
Titus	12	«
Domitianus	73	«
Nerva	19	«
Lyciai Traianus drachmon	1	«
Traianus	147	«
Hadrianus	135	«

Míg a leletben lévő köztársasági pénzek a hosszú forgalombalétük által annyira lekoptak, hogy emiatt sok, teljesen meghatározatlan is akad köztük, a császárkor pénzei általában igen jó állapotban maradtak fenn.

Sőt a lelet utolsó évtizedeiből vannak olyan kitünően konzervált darabok, amelyek a tisztítás után teljesen azt a benyomást keltik, mintha csak ma kerültek volna ki a pénzverdéből (1. mellékelt képestábla Traianus és Hadrianus korabeli denárait). Ez a körülmény is arra enged következtetni, hogy leletünk tán éppen az aquincumi fazekasmester féltve őrzött vagyonát képezte.

A lelet a maga egészében érdekes képet ad arról, hogy miféle ezüstpénzek voltak forgalomban a pannoniai limes északi vidékén és Aquincumban, éppen a római hódítás első évtizedeiben.

Egy egészen korai köztársasági denár mellett nagy számmal szerepelnek a «triumviri monetales»-ek veretei, amelyek a köztársasági pénzverés zömét teszi ki.

Időrendben következnek utánuk Marcus Antonius triumvir ugynevezett légiós denárai, amelyeket Kr. e. 31.-ben, még az actiumi csata előtt veretett, majd Agustusnak egy denára. Ezután egy igen hosszú pauza következik; a római pénzverésnek több, mint egy fél évszázadát kitevő korszakából egyetlen denár sem szerepel leletünkben!

Még a köztársasági pénzverés utolsó korszakával egyidős az az afrikai, numidiai I. Juba denár, mely leletünk tanúbizonysága szerint itt szintén forgalomba volt. Sem pannoniai, sem a szomszédos provinciák leleteiben hasonló darabok tudomásunk szerint nem fordultak elő. Majd következnek a császárok denárai, Nerotól kezdve, mind nagyobb és nagyobb tömegben. A legtöbb példány természetesen leletünkben szereplő utolsó császároknak, Traianusnak és Hadrianusnak idejéből származik.

A numidiai ezüstpénzhez hasonló kuriózum

az a kisázsiai, lyciai drachmon, amely Traianus korában készült. A következőkben még visszatérünk rá, hogy miként válhattak a pannoniai pénzforgalom tényezőivé e távoli országok veretei.

Leletünk részletes képét adja, kronológiai sorrend szerinti felsorolásban a következő összeállítás:

Kr. e. 217—197 közt.

1. Köztársasági denár, Grueber [1] BMC 52. o. cf. 431 sz. (XV. t. 7. sz.) azonban a dioscurok lovainak hátsó lábainál maszkjegy, Babelon [2] 47. o.cf. 20. sz. — 1 db

Kr. e. 209.

2. Publ. Aelius Paetus, B. 3. sz. — 1 «

Kr. e. 200.

3. Pinarius Natta, B. 2. sz. — — 1 «

Kr. e. 129.

4. C. Minucius Augurinus, B. 3. sz. 1 «

Kr. e. 94.

5. Lucius Memmius, B. 1. sz. — — 1 «

Kr. e. 90.

6. Quintus Titius, B. 1. sz. — — 1 «
7. C. Vibius Pansa, B. 1. sz. — — 1 «

Kr. e. 89.

8. L. Calpurnius Piso, av. Apollófő, rv. teljesen elkopott s így a Babelon szám már pontosan nem határozható meg. — — — — — — — 1 «

Kr. e. 88.

9. M. Fonteius C. f., B. 9. sz. — — 1 «
10. L. Titurius L. f. Sabinus, B. 1. sz. 1 «

Kr. e. 84.

11. Cn. Cornelius Lentulus P. f. Marcellinus, B. 54. sz. — — — 1 «
12. C. Marius C. f. Capito, B. 7. sz. 1 «

Kr. e. 83.

13. P. Furius Crassipes, B. 7. sz. — 1 «

Kr. e. 82.

14. C. Licinius L. f. Macer, B. 16. sz. 1 db

Kr. e. 79.

15. Q. Caecilius Metellus Pius imperator, B. 43. sz. — — — — — 1 «

Kr. e. 74.

16. C. Naevius Balbus, B. 6. sz. — — 2 «
17. A. Postumius A. f. Sp. n. Albinus, B. 7. sz. — — — — — — — — 1 «

Kr. e. 64.

18. C. Postumius At B. 4. sz. . . . . 1 «
19. L. Roscius Fabatus, B. 1. sz. — 1 «

Kr. e. 58.

20. M. Aemilius Scaurus, B. 8. sz. 1 «

Kr. e. 54.

21. L. Scribonius Libo, B. 8. sz. — 1 «
22. L. Cassius Longinus, B. 10. sz. 1 «
23. P. Fonteius P. f. Capito, B. 17. sz. 1 «

Kr. e. 49.

24. Manius Cordius Rufus, B. 1. sz. 1 «

Kr. e. 46. táján.

25. C. Iulius Caesar, B. 10. sz. — 1 «

Kr. e. 45.

26. L. Valerius Asciculus, B. 16. sz. 1 «
27. C. Vibius C. f. C. n. Pansa, B. 18. sz. — — — — — — — — — — 1 «

Kr. e. 44.

28. L. Sepullius Macer, B. 1. sz. — 1 «
29. Meghatározhatatlan, teljesen elkopott köztársasági pénzek — — 17 «
30. Numidia. I. Juba Kr. e. 60—46. av. diadémos, szakállas mellképe jobbra, a válla mögött sceptrum, előtte REX IVBA. Rv. 8 oszlopú templom. (L. Müller «Numismatique de l'ancienne Afrique.» III. 42. n. 50.) — — — — — — — — 1 «

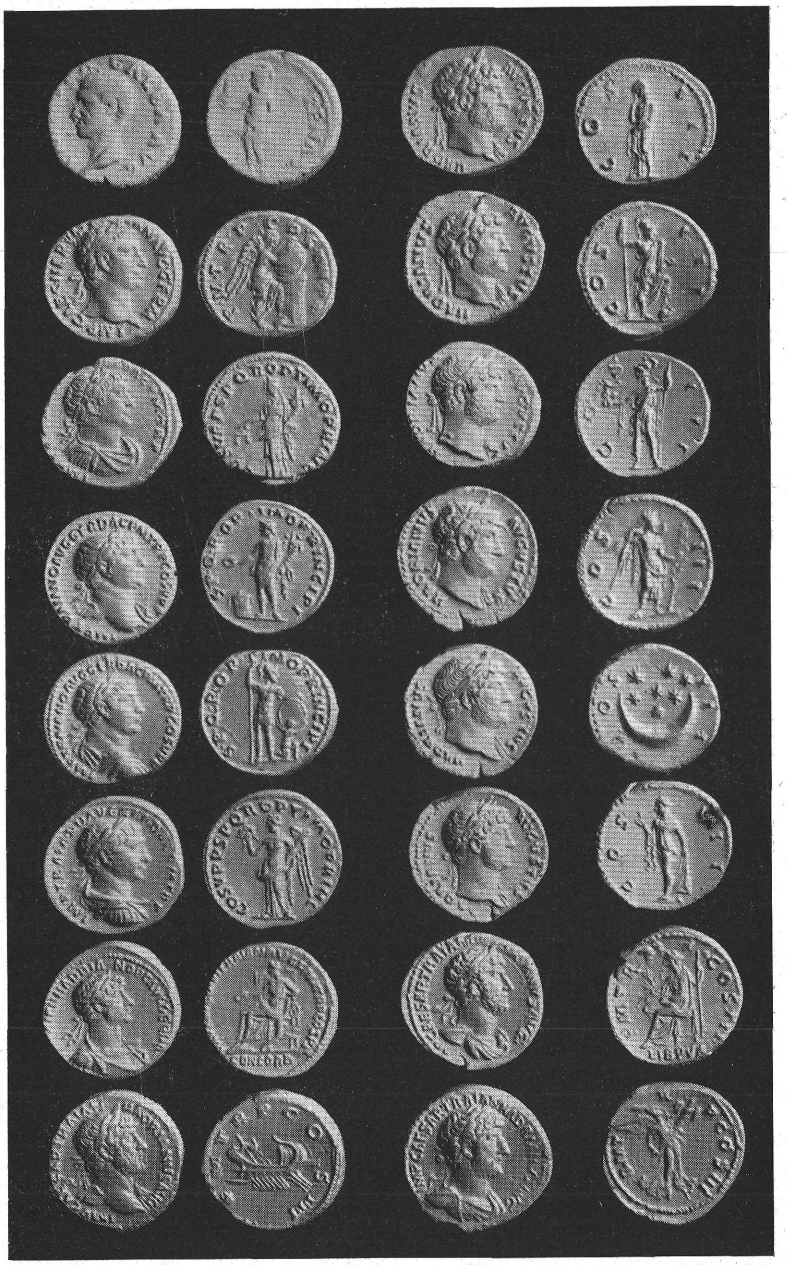
Marcus Antonius légiós denárai.

Kr. e. 31.

31. COHORTIUM PRAETORIARUM. B. 102. sz. — — — — 1 db
32. LEG. III, B. 107. sz. — — — — 2 «

[1] H. A. Grueber: Coins of the Roman Republic in the British Museum. London, 1910.

[2] B. = E. Babelon: Description Hist. et. Chron des Monnaies de la République Romaine. Paris 1885.

GALBA, TRAIANUS ÉS HADRIANUS DENÁRAI A SELMECI UTCAI LELETBŐL.

33. LEG. V, B. 110. sz. — — — — 1 db
34. LEG. VI, B. 111. sz. — — — — 1 «
35. LEG. VII, B. 113. sz. — — — 2 «
36. LEG. XI, B. 118. sz. — — — — 1 «
37. LEG. XII, B. 119. sz. — — — 1 «
38. LEG. XIII, B. 121. sz. — — — 1 «
39. LEG. XVII. CLASSICAE, B. 128. sz. — — — — — — — — — 1 «
40. LEC. XIX, B. 133. sz. — — — 1 «
41. LEG. XX, B. 135. sz. — — — 2 «
42. Kopottságuk miatt közelebbről meg nem határozható légiós denárok. 8 « A 22. drb. légiós denár közül 14 drb. kursív ellenjegyekkel van ellátva.

Augustus.

Kr. e. 12.

43. M.—S.[1] 327. sz. C.[2] 141. sz. 1 db

Nero.

Kr. u. 63—68.

44. M.—S. 45. sz. C. 119. sz. — — 1 «
45. M.—S. 52. sz. C. 314. sz. — 1 «
46. M.—S. 53. sz. C. 318. sz. — — 1 «
47. M.—S. 56. sz. C. 320. sz. — — 2 «

A polgárháború kora.

Kr. u. 68—69.

48. SALUS ET LIBERTAS. Minerva áll jobbra, jobbkezében lándzsát, baljában pajzsot tart. Rv. SPQR koszorúban. M.—S. 21. sz. C. (Galba alatt) 418. sz. — — — — 1 «

Galba.

49. M.—S. 22. sz. C. 236. sz. — — 1 «
50. M.—S. 16. sz. C. 201. sz. — — 1 «
51. M.—S. 20. sz. C. 288. sz. — 1 «

Otho.

Kr. u. 69.

52. M.—S. 12. sz. C. 17. sz. — — 3 «

Vitellius.

53. M.—S. 2. sz. C. 18. sz. — — 3 db
54. M.—S. 24. sz. C. 111. sz. — — — 2 «
55. M.—S. 18. sz. C. 47. sz. — — 1 «

Vespasianus.

Kr. u. 69—71.

56. M.—S. 266. sz. C. 226. sz. — — 1 «
57. M.—S. 5. sz. C. n. h. — — — 1 «
58. M.—S. 10. sz. C. n. h. — — — 11 «
59. M.—S. 9. sz. C. n. h. (Rv. álló Pax) — — — — — — — — — — — 1 «
60. M.—S. 26. sz. C. 542. sz. — — 1 «

Kr. u. 70—71.

61. M.—S. 30. sz. C. 43. sz. — — — 8 «

Kr. u. 72—73.

62. M.—S. 37. sz. C. 561. sz. — — 2 «
63. M.—S. 39. sz. C. 566. sz. — — 2 «
64. M.—S. 50. sz. C. 574. sz. — — 1 «
65. M.—S. 42. sz. C. 45. sz. — — 2 «
66. M.—S. 49. sz. C. 563. sz. — — 1 «
67. M.—S. 52. sz. C. 618. sz. — — 5 «

Kr. u. 73.

68. M.—S. 65. sz. C. n. h. (mint dupondiust Cohen leírja 87 sz. alatt.) — — — — — — — — — — 4 «
69. M.—S. 67. sz. C. 431. sz. — — — 1 «
70. M.—S. 66./*b*. sz. C. 516. sz. — 1 «

Kr. u. 74.

71. M.—S. 75. C. 362. sz. — — — — 3 «
72. M.—S. 84. sz. C. 390. sz. — — 1 «
73. M.—S. 77. sz. C. 364. sz. — — 6 «

Kr. u. 75.

74. M.—S. 90. sz. C. 336. sz. — 12 «
75. M.—S. 91. sz. C. 367. sz. — — 1 «

Kr. u. 76.

76. M.—S. 98/*b*. sz. C. n. h. — — 1 «
77. M.—S. 99/*a*. sz. C. 121. sz. — — 7 «

Kr. u. 77—78.

78. M.—S. 103. sz. C. 125. sz. — 1 «
79. M.—S. 107. sz. C. n. h. — — 3 «
80. M.—S. 110. sz. C. 116. sz. — 1 «

[1] M.—S. = H. Mattingly and E. Sydenham: The roman imperial coinage, London, 1923.

[2] C. = H. Cohen: Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain. II. ed.

Kr. u. 78—79.

81. M.—S. 124. sz. C. 122. sz.— 1 db
82. M.—S. 131. sz. C. 28. sz. — 1 «
83. M.—S. 132. sz. C. 54. sz.— 1 «

Kr. u. 79.

84. M.—S. 113. sz. C. 550. sz. — 1 «

Divus Vespasianus.
(Titus uralma alatt.)

Kr. u. 80—81.

85. M.—S. 59/*a*. sz. C. 144. sz. 1 «
86. M.—S. 63. sz. C. 497. sz.— — 2 «

Domitianus mint caesar.

Kr. u. 73.

87. M.—S. 232. sz. C. 664. sz.— 2 «
88. M.—S. 238. sz. C. 47. sz.— — 4 «

Kr. u. 76.

89. M.—S. 242. sz. C. 49. sz. — 2 «

Kr. u. 77—78.

90. M.—S. 248. sz. C. 30. sz. — 1 «

Kr. u. 79.

91. M.—S. 246. sz. C. 393. sz.— 1 «
92. M.—S. 243. sz. C. 384. sz. — 1 «

Kr. u. 80.

93. M.—S. 50. sz. C. 397. sz. — 3 «

Titus mint caesar.

Kr. u. 74.

94. T CAESAR—IMP VESP. A caesar babérkoszorús feje jobbra. Rv. PONTIF—TR POT Titus ül jobbra, baljában ágat és jobbjában pálcát tart. M.—S. n. h. (A 179. sz. alatt, mint aureust ismeri.) C. n. h. — — — — — 1 «
95. M.—S. 176. sz. C. 106. sz.— 2 «

Kr. u. 75.

69. M.—S. 185. sz. C. 162. sz. — 1 «

Kr. u. 77—79.

97. M.—S. 197. sz. C. 67. sz. — 1 «
98. M.—S. 208. sz. C. 334. sz. — 1 «

Kr. u. 78—79.

99. M.—S. 220. sz C. 104. sz.— 1 «
100. M.—S. 218. sz. C. 17. sz.— — 1 «

Titus augustus.

Kr. u. 79.

101. M.—S. 6. sz. C. 276. sz. — 1 db
102. M.—S. 9. sz. C. 268. sz. — — 1 «

Kr. u. 80.

103. M.—S. 22/*a*. sz. C. 301. sz.— 1 «
104. M.—S. 27/*a*. sz. C. 321. sz. — 1 «

Domitianus augustus.

Kr. u. 81.

105. M.—S. 4. sz. C. 552. sz. — 1 «
106. M.—S. 19. sz. C. 577. sz.— — 1 «
107. M.—S. 18. sz. C. 570. sz. — 1 «
108. M.—S. 23. sz. C. 564. sz.— — 1 «
109. M.—S. 41. sz. C. 412. sz. — 1 «
110. M.—S. 11. sz. C. 54. sz.— — 1 «

Kr. u. 82.

111. M.—S. 32. sz. C. 610. sz. — 1 «
112. M.—S. 28. sz. C. 593. sz.— — 2 «

Kr. u. 85.

113. M.—S. 70. sz. C. 187. sz. — 1 «

Kr. u. 86.

114. M.—S. 81. sz. C. 202. sz.— — 1 «
115. M.—S. 87. sz. 210. sz.— — — 1 «
116. M.—S. 89. sz. C. n. h.— — — 1 «

Kr. u. 87.

117. M.—S. 91. sz. C. 217. sz. — 1 «
118. M.—S. 92. sz. C. 218. sz.— — 1 «
119. M.—S. 94. sz. C. 23. sz.— — 1 «
120. M.—S. 108/*a*. sz. C. 236. sz.— 1 «

Kr. u. 88.

120. M.—S. 109. sz. C. 234. sz. — 1 «
121. M.—S. 110. sz. C. 233. sz. — 2 «

Kr. u. 88—89.

122. M.—S. 135. sz. C. 148. sz.— 1 «
123. M.—S. 137. sz. C. 252. sz. — 1 «
124. M.—S. 138. sz. C. 253. sz.— 1 «
125. M.—S. 139. sz. C. 251. sz. — 2 «

Kr. u. 90.

126. M.—S. 147. sz. C. 261. sz.— 2 «
127. M.—S. 149. sz. C. 260. sz. — 1 «

Kr. u. 90—91.

128. M.—S. 154. sz. C. 264. sz. — 1 «

Kr. u. 91.

129. M.—S. 157. sz. C. 270. sz. — 1 db
130. M.—S. 169. sz. C. 271. sz. — 1 «

Kr. u. 92.

131. M.—S. 166. sz. C. 273. sz. — 1 «
132. M.—S. 168. sz. C. 272. sz. — 1 «

Kr. u. 92—93.

133. M.—S. 171. sz. C. 280. sz. — 3 «
134. M.—S. 172. sz. C. 281. sz. — 1 «
135. M.—S. 174. sz. C. 278. sz. — 2 «
136. M.—S. 171. sz. C. 280. sz. — 2 «
137. M.—S. 162. sz. C. 281. sz. — 3 «
138. M.—S. 174. sz. C. 278. sz. — 1 «

Kr. u. 93—94.

139. M.—S. 175. sz. C. n. h. — — 1 «
140. M.—S. 176. sz. C. 284. sz. — 1 «
141. M.—S. 178. sz. C. 282. sz. — 1 «

Kr. u. 94.

142. M.—S. 179. sz. C. 285. sz. — 1 «

Kr. u. 95.

143. Hibríd veret. Av. megfelel az M.—S. 175. sz.-nak, a rv. M.—S. 186. sz. (C. 288. sz.). Míg az av. bélyegzővas a Kr. e. 93—94 évből származik, a rv. a 95. évben készült. — — — — — — — — 1 «
144. M.—S. 186. sz. C. 288. sz. — 1 «
145. M.—S. 187. sz. C. 289. sz. — 1 «
146. M.—S. 188. sz. C. 287. sz. — 1 «

Kr. u. 95—96.

147. M.—S. 190. sz. C. 292. sz. — 3 «
148. M.—S. 191. sz. C. 293. sz. — 2 «
149. M.—S. 192. sz. C. 291. sz. — 1 «
150. M.—S. 193. sz. C. 290. sz. — 2 «

Nerva.

Kr. u. 96.

151. M.—S. 2. sz. C. 16. sz. — — 4 «
152. M.—S. 9. sz. C. 132. sz. — — 1 «

Kr. u. 97.

153. M.—S. 13. sz. C. 6. sz. — — 1 «
154. M.—S. 14. sz. C. 20. sz. — — 1 «
155. M.—.S 15. sz. C. 29. sz. — — 2 «
156. M.—S. 16. sz. C. 66. sz. — — 1 «
157. M.—S. 17. sz. C. 79. sz. — — 1 db
158. M.—S. 19. sz. C. 113. sz. — — 2 «
159. M.—S. 24. sz. C. 48. sz. — — 3 «
160. M.—S. 28. sz. C. 71. sz. — — 1 «
161. M.—S. 31. sz. C. 117. sz. — 1 «
162. Egykorú hamisítvány. Av. IMP NERVA CAES AVG IMP P P COS IIII. Babérkoszorús fej jobbra. Rv. COS III PATER PATRIAI (sic). Az Av. portré ábrázolása a római verde stílusától egészen idegen; a szem ábrázolása hibás.

Traianus.

Kr. u. 98.

163. Lycia in genere, drachmon BMC p. 39. n. 9. sz. — — — — — — 1 «
164. S.[1] 3. sz. C. 592. sz. — — — 1 «

Kr. u. 98—99.

165. S. 10. sz. C. 302. sz. — — — — 1 «
166. S. 13. sz. C. 252. sz. — — — 3 «
167. S. 15. sz. C. 301. sz. — — — — 2 «
168. S. 20. sz. C. 295. sz. — — — 2 «
169. S. 24. sz. C. 209. sz. — — — — 2 «
170. S. 26. sz. C. 206. sz. — — — 1 «
171. S. 27. sz. C. 203. sz. — — — — 2 «

Kr. u. 100.

172. S. 29. sz. C. 227. sz. — — — — 1 «
173. S. 34. sz. C. 219. sz. — — — 1 «
174. S. 38. sz. C. 223. sz. — — — — 1 «

Kr. u. 101—102.

175. S. 40. sz. C. 234. sz. — — — 1 «
176. S. 41. sz. C. 228. sz. — — — 4 «
177. S. 46. sz. C. 239. sz. — — — 2 «
178. S. 47. sz. C. 248. sz. — — — 1 «
179. S. 48. sz. C. 240. sz. — — — 4 «
180. S. 51. sz. C. 241. sz. — — — 3 «
181. S. 52. sz. C. 246. sz. — — — 1 «

Kr. u. 103—111.

182. S. 79. sz. C. 514. sz. — — — — 1 «
183. S. 85. sz. C. 537. sz. — — — 4 «

[1] S. = Paul L. Strack: Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts. I—II Bd. Stuttgart 1931—1933.

184. S. 88. sz. C. 378. sz. — — — 1 db
185. S. 89. sz. C. 376. sz. — — — 1 «
186. S. 93. sz. C. 400. sz. — — — 1 «
187. S. 94. sz. C. 417. sz. — — — 3 «
188. S. 101. sz. C. 462. sz. — — — 1 «
189. S. 102. sz. C. 467. sz. — — — 1 «
190. S. 105. sz. C. 412. sz. — — — 2 «
191. S. 109. sz. C. 394. sz. — — — 1 «
192. S. 112. sz. C. 94. sz. — — — 1 «
193. S. 124. sz. C. 63. sz. — — — 1 «
194. S. 127. sz. C. 76. sz. — — — 3 «
195. S. 128. sz. C. 27. sz. — — — 1 «
196. S. cf. 128. sz., de a hát felől nézett, paludamentumos portréval. C. cf. 74. sz. — — — — — 1 «
197. S. 130. sz. C. n. h. — — — — 3 «
198. S. 132. sz. C. 69. sz. — — — — 3 «
199. S. 133. sz. C. 68. sz. — — — 3 «
200. S. 138. sz. C. 98. sz. — — — — 2 «
201. S. 144. sz. C. 85. sz. — — — 5 «
202. S. cf. 144. sz., de ez a mell felől nézett, paludamentumos portrétípus. C. cf. 85. sz. — — — 1 «
203. S. 145. sz. C. 86. sz. — — — 3 «
204. S. 147. sz. C. 81. sz. — — — 3 «
205. S. 149. sz. C. 87. sz. — — — 3 «
206. S. 151. sz. C. 84. sz. — — — 4 «
207. S. 153. sz. C. 89. sz. — — — 6 «
208. S. 156. sz. C. 120. sz. — — — 1 «
209. S. 157. sz. C. 118. sz. — — — 1 «
210. S. 158. sz. C. 121. sz. — — — 1 «
211. S. 169. sz. C. 196. sz. — — — 3 «
212. S. 163. sz. C. 644. sz. — — — 1 «

Kr. u. 112—116.

213. S. 187. sz. C. 372. sz. — — — 4 «
214. S. 189. sz. C. 451. sz. — — — 1 «
215. S. 159. sz. C. 577. sz. — — — 2 «
216. S. 196. sz. C. 497. sz. — — — 2 «
217. S. 197. sz. C. 558. sz. — — — 1 «
218. S. 212. sz. C. 140. sz. — — — 1 «
219. S. 227. sz. C. 276. sz. — — 2 «
220. S. 228. sz. C. 279. sz. — — — 2 «
221. S. 230. sz. C. 270. sz. — — — 2 «
222. S. 233. sz. C. 273. sz. — — — 2 «
223. S. 235. sz. C. 125. sz. — — — 7 «
224. S. 248. sz. C. 315. sz. — — — 4 db
225. S. 251. sz. C. 191. sz. — — — 1 «
226. S. 252. sz. C. 190. sz. — — — 3 »

Kr. u. 115—117.

227. S. 241. sz. C. 277. sz. — — — 1 «
228. S. 243. sz. C. 271. sz. — — — 1 «
229. S. 253. sz. C. 188. sz. — — — 1 «
230. S. 256. sz. C. 193. sz. — — — 1 «
231. S. 257. sz. C. 150. sz. — — — 2 «
232. S. 258. sz. C. 314. sz. — — — 6 «
233. Egykorú hamisítvány, borított denár; az érem magja bronz. Stílusa jó. Av. IMP. TRAIANO AVG. GER DAC PM TR P COS VI PP. Babérkoszorús mellképe jobbra, Rv. DANVVIUS. — COS V PP SPQR OPTIMO PRINC. A fekvő Dunaisten. L. Strack III. Anhang No. 10. (296. o.); hol a modenai gyüjteményből citálja. — — — — 1 «

Hadrianus.

Kr. u. 117.

234. S. 3. sz. C. 250. sz. — — — — 3 «
235. S. 14. sz. C. 749. sz. — — — 1 «
236. S. 33. sz. C. 252. sz. — — — 2 «
237. S. 36. sz. C. 877. sz. — — — 2 «
238. S. 38. sz. C. 1015. sz. — — — 3 «
239. S. 39. sz. C. 1027. sz. — — — 3 «

Kr. u. 119—123.

240. S. 59. sz. C. 131. sz. — — — 3 «
241. S. 60. sz. C. 212. sz. — — — 1 «
242. S. 61. sz. C. 255. sz. — — — 1 «
243. S. 63. sz. C. n. h. — — — — 1 «
244. S. 64. sz. C. 600. sz. — — — 3 «
245. S. 69. sz. C. 817. sz. — — — 2 «
246. S. 70. sz. C. 908. sz. — — — 1 «
247. S. 73. sz. C. 913. sz. — — — 1 «
248. S. 74. sz. C. 906. és 907. sz. 10 «
249. S. 75. sz. C. 906. sz. — — — 1 «
250. S. 76. sz. C. 1199. sz. — — — 2 «
251. S. 79. sz. C. 1353. sz. — — — 3 «
252. S. 80. sz. C. 1324. sz. — — — 4 «
253. S. 82. sz. C. 1485. sz. — — — 2 «

254. S. 95. sz. C. 1073. sz. — — 1 db
255. S. 97. sz. C. 1062. sz. — — — 1 «
256. S. 105. sz. C. 1174. sz. — — 3 «
257. S. 107. sz. C. 1120. sz. — — — 2 «
258. S. 110. sz. C. 1149. sz. — — 2 «
259. S. 111. sz. C. 1143. sz. — — — 1 «
260. S. 112. sz. C. 1155. sz. — — 3 «
261. S. 113. sz. C. 1093. sz. — — — 1 «
262. S. 117. sz. C. 1140. sz. — — 2 «
263. S. 119. sz. C. 1116. sz. — — — 1 «
264. S. 121. sz. C. 1103. sz. — — 6 «
265. S. 124. sz. C. 1152. sz. — — — 1 «
266. S. 125. sz. C. 1153. sz. — — 1 «
267. S. 127. sz. C. 1131. sz. — — —10 «

Kr. u. 123—128/9.

268. S. 179. sz. C. 358. sz. — — —. 7 «
269. S. 183. sz. C. 353. sz. — — —17 «
270. S. 187. sz. C. 465. sz. — — — 1 «
271. S. 165. sz. C. 381. sz. — — — 1 «
272. S. 167. sz. C. 328. sz. — — — 3 «
273. S. 169. sz. C. 374. sz. — — — 1 «
274. S. 171. sz. C. 392. sz. — — — 4 «
275. S. 174. sz. C. 341. sz. — — — 2 «
276. S. 177. sz. C. 390. sz. — — — 9 «

A lelet legrégibb darabja az a denár, amelyik Grueber[1] szerint a római köztársaság pénzverésének II. periódusában, a Kr. e. 217—197 évek közt verettetett. Ezt követi 47 denár a triumviri monetales-ek korából. A köztársasági pénzek sorát Marcus Antonius triumvir rossz ötvözetű pénzei, légiós denárai zárják be, amelyek tömegesen jönnek elő a hasonló korbeli leletekben is.

E jelenségnek egyedülálló magyarázata, hogy míg a régi, nehezebb pénzláb alapján vert, azonban a hosszabb használatuk által súlyúkban s így értékükben erősen megcsökkent köztársasági denárok sokáig forgalomban maradtak a velük körülbelül egyenlő értékű rossz ötvözetű Marcus Antonius-féle légiós denárokkal, addig a császárkor első veretei — amelyeknek belértékük nagyobb volt — lassankét a forgalomból ki lettek vonva.

Nero redukálja a denárt úgy súlyában, mint finomságában (súlya $^1/_{96}$ fontra, ezüsttartalma pedig 90%-ra szállt alá). Ennek az újfajta Nero korbeli denárnak belértéke megfelel, egy régi, kopott s így csökkent súlyú vagy egy rossz ötvözetű Marcus Antonius-féle légiós denárnak. Ez a magyarázata egyúttal annak, is, miért csak Nero denárjaival kezdődik zárt leleteinkben a császárkori ezüstpénzek sora.

Feltünőbb azonban, hogy I. Jubának, Numidia királyának (uralk. Kr. e. 60—46.) egy ezüstpénze is volt a leletben. Ezek a távoli veretek — tudomásom szerint — még sohasem fordultak elő hasonló korú, zárt leleteinkben.

Felbukkanásának legkézenfekvőbb magyarázata a korabeli római denárral egyező súlya és nagysága. Ez tette ugyanis lehetővé, hogy egy még oly kevéssé kulturált provinciában, mint amilyen a Traianus korabeli Északpannonia lehetett, a kurrens pénzek közt elfogadták. Ilyen pénzek ugyanis az itáliai hasonló korú leletekben nem fordulnak elő.

Így magyarázható a lyciai és az amisosi drachmonok szereplése is az ilyen összetételű éremkincsekben. Ilyenek főként Germániában és Pannoniában szoktak előkerülni. Már Regling is felismerte ezek fontosságát és nagy gonddal gyűjtötte össze mindazon leleteket, amelyekben ilyenek fordultak elő. Összesen 9 zárt leletet sorol fel 1912-ben írt cikkében,[2] amelyekhez — csak Pannonia területéről — azóta még a következő, új leletek csatlakoznak:

A győri[3] lelet, 3 lyciai drachmonnal. 1915

[1] V. ö. Grueber id. m. 50. o. «Series II, with moneyers' symbols».

[2] Kurt Regling: Römischer Denarfund von Fröndenberg. Zeitschrift f. Numism. XXIX (1912). Sonderabdruck, p. 47 ff.

[3] Lovas Elemér ismertette a győri szent Benedekrendi katholikus gimn. 1915—16 évi értesítőjében (29. o. skk.)

szeptemberében találták Győrtől délre, a szentmártoni országút közelében.

A wallerni[1] lelet, egy lyciai és egy amisosi drachmonnal.

Ezekhez csatlakozik a sorainkban ismertetett *aquincumi lelet*, amelyben szintén volt egy lyciai drachmon.

Ide sorozandó még a pannoniai limesen kevéssel kívüleső vyskovcei (az Ipoly balpartján) leletet,[2] amelyben 1 Domitianus és 3 Traianus korbeli lyciai drachmon volt.

A császárok veretei egyébként Róma verdéjének gyártmányai. Kivételt csak egy darab képez; a 48. sz. Galliában vert denár a 68/69 évi polgárháború korából.

★

A második óbudai denárleletet — amely az aquincumi tábor kiépítésének datálása szempontjából különös jelentőséggel bír — a Vízművek csatornahálózatának lefektetése alkalmával, 1935. június 29-én, a Laktanya-utca 26. számú háza előtt találták.

Nagy Lajos megállapítása szerint ez a terület a római tábor közepére esik. Tőle északra körülbelül 50 méternyire, a fölhagyott zsidó temető mellett, egy régi római falból bontották ki egyszer azokat az oltárköveket, amelyeket Kuzsinszky[3] publikált. Ezeket mind helytartók állították és ezért másutt nem is állhattak, csak a praetoriumban. Különben a vízvezetéki csőfektetések alkalmával a praetorium falaira is rátaláltak, amelyek mozaikokkal és hypocaustummal is el voltak látva.

Itt egy jófalazású kőfalból került a szóbanforgó, 29 darabból álló denárlelet elő, ahova talán a tábor valamelyik katonája rejthette el.

[1] Alphons Barb: Ein römischer Münzfund aus Wallern (Burgenland). Mitteilungen der Num. Ges. in Wien Bd. XVI (1927) p. 10 ff.

[2] Vojtech Ondrouch: Der römische Denarfund von Vyskovce. Bratislava, 1934.

[3] Kuzsinszky Bálint: Római feliratos kövek Ó-Budán. Arch. Ért. IX. (1889) 396 skk.

A lelet jelentősége mindenesetre az, hogy bizonyítja, hogy a castrum falának kőből való kiépítése Traianus uralma végén, Kr. u. 115—117 évek közt, már befejezett tény.

A lelet a következő vereteket tartalmazta:

Kr. e. 82.

1. L. Farsuleius Mensor, B. 2. sz. 1 db
2. Erősen kopott, meghatározhatatlan köztársasági denár. Av. Apollófő. Rv. Quadriga (Calpurnia?) — — 1 «

Kr. e. 36—34.

3. Marcus Antonius, B. 76. sz. — 1 «

Marcus Antonius tirumvir légiós denárai.

Kr. e. 31.

4. LEG. III. B. 106. sz. (ellenjegyes) 1 «
5. LEG. XIII. B. 121. sz. (ellenjegyes) — — — — — — — — — — 2 «
6. Kopottságuk miatt közelebbről meg nem határozható légiós denárok, (köztük 6 db ellenjegyes) — — 8 «

Galba.

Kr. u. 68—69.

7. M.—S. 20. sz. C. 288. sz. — — 1 «

Vespasianus.

Kr. u. 75—79.

8. M.—S. 124/*a*. sz. C. 222. sz. — 1 «

Titus.

Kr. u. 79.

9. M.—S. 9. sz. C. 268. sz. — — — 1 «

Domitianus.

Kr. u. 88—89.

10. M.—S. 140. sz. C. 250. sz. — 1 «

Nerva.

Kr. u. 97.

11. M.—S. 13. sz. C. 6. sz. — — — 1 «

Traianus.

Kr. u. 103—111.

12. S. 94. sz. C. 417. sz. — — — 1 «
13. S. 127. sz. C. 76. sz. — — — — 1 «
14. S. 133. sz. C. 68. sz. — — — 1 «
15. S. 148. sz. C. 83. sz. — — — — 1 «
16. S. 158. sz. C. 121. sz. — — — 1 «

Kr. u. 112—116.

17. S. 187. sz. C. 372. sz. ... 1 db
18. S. 222. sz. C. 105. sz. ... 1 «
19. S. 227. sz. C. 276. sz. ... 1 «
20. S. 235. sz. C. 152. sz. ... 1 «

Kr. u. 115—117. sz.

21. S. 259. sz. C. 193. sz. ... 1 «

A császárkori denárok mind Róma verdéjében készültek.

Mivel a lelet utolsó darabja Traianus uralmának végéről, a Kr. u. 115—117 évből származik, lehetséges, hogy e denárokat azon szarmata támadás alkalmával rejtették el a praetorium falában, amelyről Spartianus a «Vita Hadriani» 3. fejezetében emlékezik meg.

Jónás Elemér.

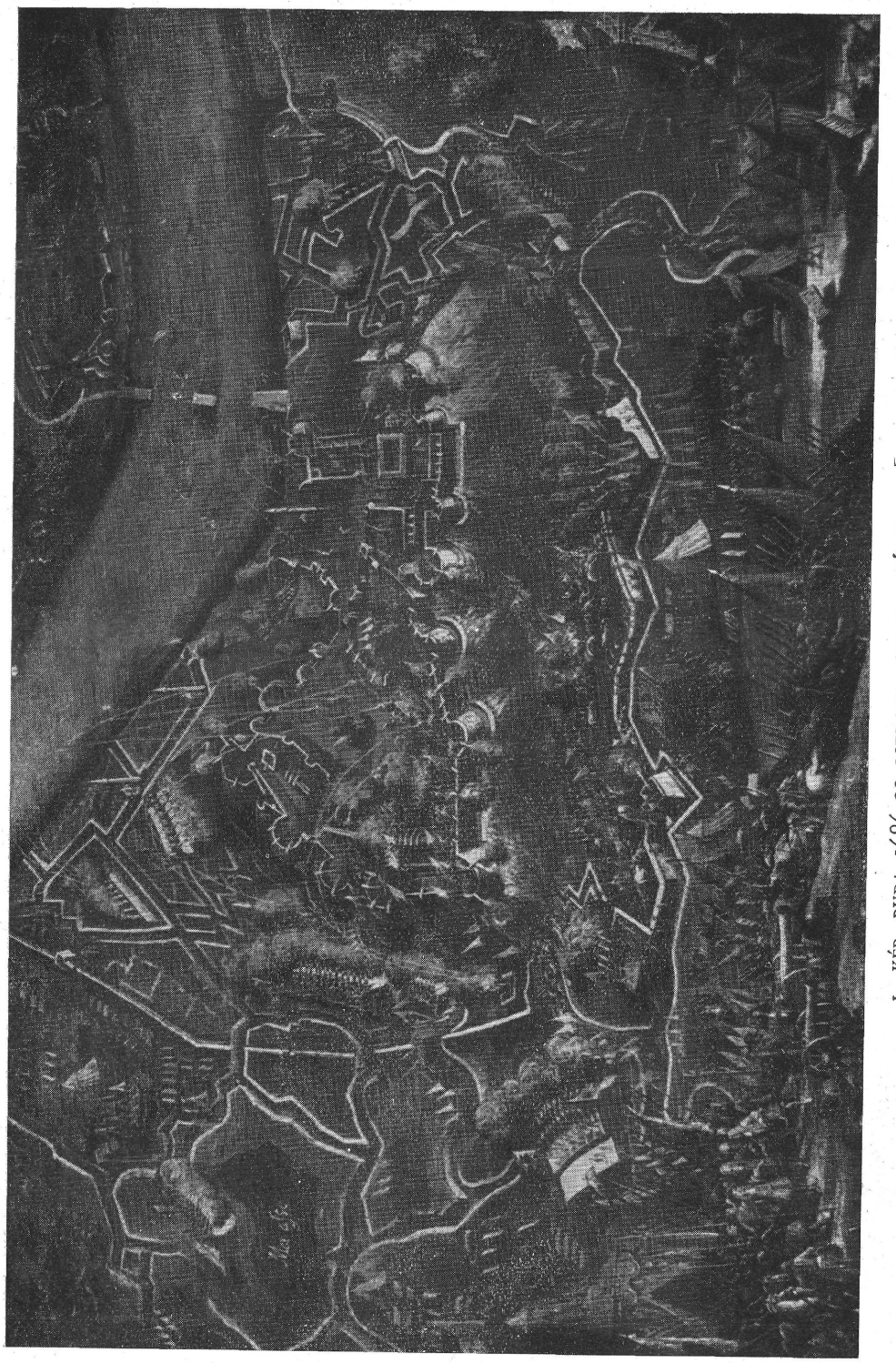
Egy újabban felfedezett, Buda 1686-os ostromát ábrázoló képről.

Egész csodálatos, hogy Budának a töröktől való visszafoglalását a kortársak a kor festőivel nem festették meg. Alig egy két képről tudunk. Könyvet, hadászati, történeti munkát, verseskötetet, regényt több százat ismerünk, amely a kereszténység szempontjából oly fontos eseménnyel foglalkozik, sőt metszet is számos fordul elő, épúgy, mint érem, valamint a hadvezérek arcképei. Így hát különösen örvendetes számunkra, hogy Milanóban, a Caproni gyüjteményben egy festmény merült fel, melynek tárgya a ránk nézve jelentős ostrom.

A H. Heinrich Faust képet ismerjük, melyen Lotharingiai Károly diadalmenetét látjuk és amely szoros kapcsolatban áll a bécsi Kunsthistorisches Museum színes gyapjúból szőtt falkárpítjával, azzal, amelyiknek tárgyával mint tudjuk megegyezik és amelyet La Malgrangeban a XVIII. század elején készítettek.[1] Az ugyancsak a bécsi gobelinekkel kapcsolatos két, az innsbrucki Hofburg egyik termének építészeti keretébe helyezett képek kölcsönös viszonyát a La Malgrange-beli Charles Mitte műhelyéből származó falkárpitokkal, még közelebbről nem ismerjük.

A közelmult években a Fővárosi Múzeum Ernst Lajos gyüjteményéből egy vászonra festett olajképet (1. kép) vásárolt, amelynek tárgya Buda 1686-os ostroma. Jelentéktelen művészeti munka, szürkés zöld, élettelen színű kép, amelyen csak a bal alsó részben válik ki a tompa szinek közül egy vörös sátor. Egy pillantás a képre elárulja, hogy nem valami nagyszabású, eredeti művel állunk szemben, amit egyébként a középtéren fekvő, térképszerűen távlatot alig éreztető budai Vár különösen bizonyít. A festmény egy karc után készült, amely Gio. Giacomo de Rossi: Teatro della guerra contro il Turco című, a török eseményeket metszetes képeken bemutató, folio formátumú mű 17. lapja. Ezen a lapon a budai vár alatti harcok tetőfokát látjuk, éspedig nyugatról, a Vérmező mögötti dombok tájáról. A Vár és Pest térképszerűen foglalják el a főhelyet. A támadó seregek, gyalogosok, lovasok, tüzérek izgalmas munkáját, a sok helyt folyó küzdelmet kitűnően érzékeiteti a lap készítője. Balról lent fejedelmi sátor, ez előtt hadvezérek kara, mint staffage, amelyet jól egészít ki az ágyúk állása, lovak és katonák sürgés-forgása. Egy felírás meg is magyarázza ezt a fontos helyet, amely szerint: «QUARTIERE DEL SEREN°DUCA DI LORENA»-t látjuk, míg ezzel szemben a jobboldalon az «ACCAMPAMENTO DE BAUARI»-t. A két tábor között védelmi vonal, sáncok és bástyák: «LINEA DI CONTRAUALLATIONE CON RIDOTTI», mint a felírás magyarázza. A Dunán naszádok és a hajóhíd roncsai. A metszet középső terének balszélén valami mocsárszerű hely, amelyet «MARASSO»-nak nevez az illusztrátor.

[1] Horváth Henrik: H. Heinrich Faust és a bécsi gobelinek. Tanulmányok Budapest multjából. I. köt. p. 61—75.

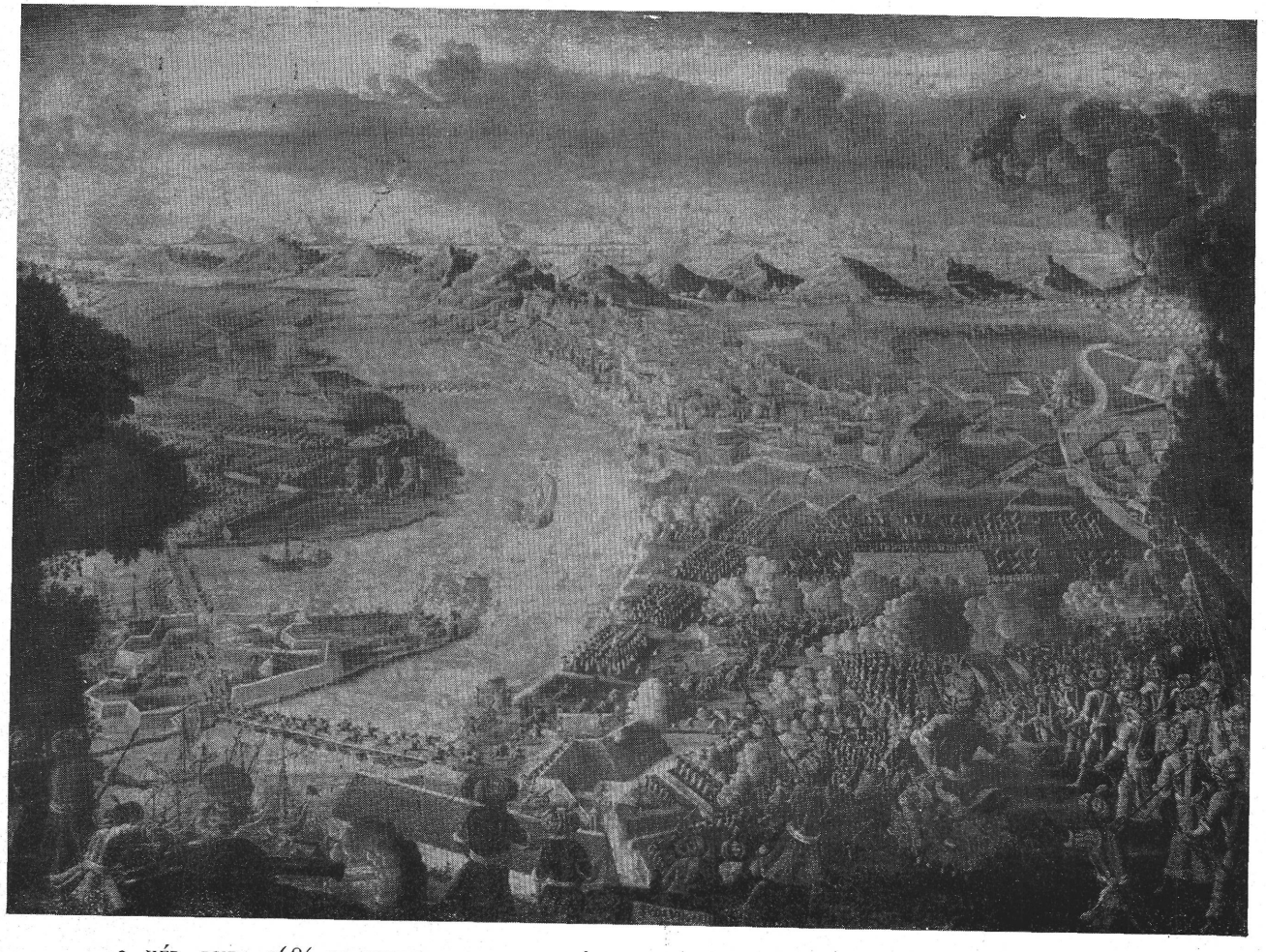
I. KÉP BUDA 1686-OS OSTROMA. OLAJFESTMÉNY XVIII. SZ. ELEJE.
(Fővr. Múzeum tulajdona.)

A lapnak címfelírása is van fent középen, egy barokkos kartusban: «PIANTA ET ELEVATIONE DELLA REALE CITTA E FORTEZZA DI BUDA CAPITALE DEL REGNO D'VNGARIA ASSEDIATA DALL ARMI DELLA CAC. CES. Mª DI LEOPOLDO Pº IMPERATORE LI 20 GIOGNO 1686. NEL ANNO Xº FELICE PONTIFICATO DI N. S. PAPA INNOCENTIO XI. E PRESSA LI 2. SETTEMBRE 1686». A cím alatt számjelzések, amelyek a seregek állását magyarázzák. A karc bal felső részén zászló, melyen a betűjelzések topográfiai utalások.

Ezzel a sok eseménnyel zsúfolt lappal mindenben megegyezik a Fővárosi Múzeum fentebb említett festménye, csak a cím és a magyarázatos írás maradt le róla. A karcról készült festmény bágyadt színeivel, vaskossá vált vonalaival nem közvetíti azt a művészi hatást, mint az eredeti, üde, mozgalmas, fekete-fehér ellentétdús, rajzos grafikai lap. A De Rossi kiadványban ezen a Vedután kívül még két budai ostromkép található éspedig a 16-ik és a 18-ik lapok, amelyek éppúgy, mint a legtöbb budai XVII—XVIII. századbeli látkép csak nagyjából tartanak igényt a topográfiai hűségre. A Teatro della guerra címlapját, amint azt lent baloldalon a felírás: Vin. Mariotti delineauit, et sculp. elárulja, Mariotti készítette. A mű többi lapján ezt a jelzést sehol sem találjuk, a címlap technikai megmunkálása és stílusa azonban annyira megegyezik a többi lappal, hogy bátran feltételezhetjük, hogy az egész mű illusztrálását Mariotti végezte. Erről a Mariottiról, bár kitűnő grafikus volt, keveset tudunk. 1693-ban Pozzónak a perspektiváról szóló munkájához ő készítette a metszeteket. Ismerünk egy Ignazio és egy Vinzenzo Mariottit. Némelyek azt tartják, hogy mindkettő tulajdonképpen ugyanazon személy. Ignazióról feljegyezték, hogy 1675-ben született, ezek szerint tehát a Pozzo-féle könyvhöz készült metszeteket 18 éves korában készítette.

A Mariotti karc után készült a Fővárosi Múzeum-beli kép, amely amint már említettük művészeti szempontból jelentéktelen, azonban kultúrhistóriai jelentősége fontos. A legújabban Milanóban felbukkant Buda visszafoglalását ábrázoló festmény sem valami zseniális kiválóság kezemunkája (2. kép), mégis minden kulisszaszerűsége ellenére festőiség nyilvánul meg benne. Ez a nagyméretű vászonra festett ostromkép a 78 napig tartó küzdelem egy drámai momentumát örökíti meg. Szulejmán nagyvezér 70 ezer főnyi felmentő serege akar a Várban szorongatottak segítségére lenni. Amint tudjuk az ostromlók külső támadás ellen épített védelmi vonalát a török felmentő sereg nem tudta áttörni. Csak egy egész jelentéktelen számú janicsárnak sikerült a Hüvösvölgy felől a Várba bejutni. Azt a pillanatot örökítette meg a milanói kép ismeretlen festője, amidőn a törökök egy magaslatról megpillantják a keresztények erős védőövezetét és a vár ellen éppen folyamatban levő támadást. A keresztény seregek a magas védősáncok mögül csatarendben sorakoznak fel. Dragonyosok vágtatnak, gyalogosok oszloprendben menetelnek, dunai naszádok és hadihajók megütköznek és az ágyúk piszkos füstje az egekig tör. Feszültséggel teli, izgalmas mozzanatok töltik ki az egész teret. A pest-budai oldalt éppúgy, mint a Margitszigetet pontonhidak kötik össze. A kép túlságosan zsúfolt; ennek a festménynek a sokat akarás a hibája. Az apró jelenetek miniatűrszerű precizitása elvonja a lényegtől a figyelmet. Az odapepecselt házacskák, sáncok, emberek, lovak, katonák, külön-külön megfigyelve igen szórakoztatóan hatnak.

Budát, Pestet valami szokványos metszetről rajzolta le a festmény ismeretlen alkotója, de nem valami exakt módon s ahogy eljátszadozott festés közben, szabadjára en-

2. KÉP. BUDA 1686-OS OSTROMA. OLAJFESTMÉNY-GOBELIN TERV. XVII. SZ. VÉGE, XVIII. SZ. ELEJE.
(Milano. Gianni Caproni tulajdona.)

gedte fantáziáját. Képzeletének nekirugaszkodása főként a Gellérthegyen-túli fantasztikus hegyekben nyilvánul meg. Az alkotás fővonásaiban természetesen egyezik a valósággal, különösen a Vár sikerült jól, úgy amint előttünk elterül, körülbelül a Rózsadomb tetejéről nézve. A kép felírása egy kis fehér táblán a következő:

BVDA VNGARIA
C PVT EX

Ezt a többé-kevésbé elmosódott írást mi így egészítjük ki: BVDA VNGARIA CAPUT EXPUGNATA.

Ha jól megfigyeljük az alkotást, azt kell megállapítanunk, hogy eredetileg nem is képnek készült. A Gianni Caproni tulajdonát képező festmény tulajdonképpen gobelin-terv. Az egész mű előterét leszámítva, halványzöld, sárga, kék, szürke színével, mély távlatot kifejező rajzos tájékával a gobelin-terv céljait szolgálja. Hogy pedig a távlatot a mű mestere fokozza, az előtér fáit, figuráit a jobboldal puskapor-füstös felhőit sötét színekkel festette. De az egész mű dekoratív célzata, a színek összeállítása mind azt bizonyítják, hogy ez a vászon egy falkárpit vázlata. Ha ehhez a festményhez mi a XVII. századvégi, XVIII. századeleji idő szokványos gobelinkeretét hozzáképzeljük, mondjuk gyümölcsfüzéreket, harcieszközökkel: szablyákkal, puskákkal, dobbal, kürttel, sassal, oroszlánfejjel megtüzdelve s ha ennek a keretnek közepére címert is képzelünk, úgy kész a teljes gobelin, amelynek azután már megbocsájtjuk, hogy a városkép egy kis poetica licentiával készült, túlzással, épúgy mint a korabeli versek, amelyek olyan kedvesen nagyotmondók, mint azt De'Angelis, La Mandola című művében «Sereniss. Duca di Lorena»-hoz írja:

«Buda a te: vedi i fulmini che scaglia
Ne le viscere tue Giove terreno:
Questi è Carlo il Buglion, Marte in battaglia
Che fa sentirsi i terremoti in seno».

Mennyire egy a hangja a versnek és a gobelintervnek. De hiszen létrejöttük ideje is megegyezik.

A XVII. század végéig, a XVIII. század elejéig visszanyúló terv sorsát napjainkig nem tudjuk követni. Nem ismerjük, nem is sejtjük, hogy a firenzi Arazzi szövőde, amely 1738-ban megszűnt, vagy a római S. Michele a Ripa-ban működő műhely részére készült elgondolásnak, a Caproni tulajdonát képező ostromképnek ki a mestere s kinek a számára, megrendelésére készült.

Dr. Jajczay János.

A pesti ötvöstárgyak jelzése a XVIII. században.

A XVIII. századi pesti ezüstművesek készítményein szerepelő városi hitelesítő bélyegek változatai nem ismeretlenek a szakirodalomban (l. Iparművészet Könyve III. 26. l.; M. Rosenberg, Der Goldschmiede Merkzeichen 2. (1911) c. műve azonban figyelembe sem jöhet). A városi hitelesítőjegyből vont korhatározások azonban ma már tarthatatlanok; ennek oka a bélyegek gyüjtésének egyoldalúságában rejlik, mely nem terjeszkedett ki éppen Pestre nézve a levéltári kutatások alapján álló, mint egyedül elfogadható hiteles ellenőrizésükre.

A törökök elűzése után Pest nem lendül fel oly hamar, mint testvérvárosa, Buda. Budán még a török uralom alatt is virágzó ötvösségről van tudomásunk. 1689-ben a budai városi tanács elismeri az aranyművesek és puskaagykészítők ideiglenes közös céhének előljáróválasztását, s az erről szóló leirat Buda és Pest városok művészi aranyműveseinek és puskaagykészítőinek van címezve és négy aranyműves nevét tartalmazza (Elias Lakazkonez, Nikolaus Lakazkoniz, Michael Juritsih, Martinus Shrekonizh). E nevek közül egy sem fordul elő a pesti polgárok anyakönyvében, e mesterek mind a négyen budai katotikus rácok, különben az okmá-

nyon lévő Pest kiírás később korbeli, idegen kéztől származó betoldás. Így ezen első okmányt, mely pesti ötvösöket is említene, nem fogadhatjuk el hitelesnek, csak Budára nézve (Főv. Levéltár, Privilegia diversorum contuberniorum 50 sz. csomag). Pesten a török kiűzése után nem alakul új ötvöscéh, a középkori virágzó ötvöscéhnek emlékét sem ismerik. A letelepedett ötvösök nem lesznek társtagjai más helybeli iparoscéheknek. Ez az iparág a XVIII. század első évtizedeiben a legelhanyagoltabb, de ezt a gazdasági körülmények is indokolttá teszik (v. ö. Arch. Ért. 1904. 394. l.). 1691-től 1759-ig csak egyes ötvös-névvel találkozunk, de így is 19 nevet könyvelhetünk el. Azonban a céhbe való tartozás nélkülözhetetlen volt, mert ez volt az alapja készítményeik finomságának ellenőrizésére.

A pesti ötvösök felett való ellenőrzés joga a budai céhet illette meg: az I. Lipót által kiadott privilégium (Századok, 1877. 809. l.) 3. pontja szerint a budai fő- és székváros ötvöscéhének preminent-iája és praerogativája, azaz elsősége van az összes 1696-ig felszabadított és jövőre felszabadítandó magyarországi részek ötvöscéhei felett. E jog tényleges gyakorlásának bizonyítéka, hogy a budai ötvöscéh megmaradt inas- és legénynaplóiban pesti mesterek is szerepelnek inasfelvétellel és legényfelszabadítással. Mivel önálló pesti céh nem létezett, s a mesterek a budai céhnek voltak «Landmeister»-jei, 1759-ig a pesti ötvöstárgyakon nem kereshetünk pestvárosi hitelesítőjegyet. A mester névbetűi mellett a budai városi hitelesítőjegy szerepel, vagy csak az ezüst finomságát jelző 13. szám.

1759-ben Pesten 8 ötvös tartózkodik. Ugyanekkor a kisórakészítőkkel és az óratokkészítőkkel együtt önálló céhet alakítanak. 1760-ban kapták meg a királyi megerősítő privilegiális levelet (Századok, 1877. 811. l.). Ettől az időtől kezdve pontosan vezetett naplójuk (Haubt-Protocol Eines Löbl. der Gold und Sielber Arbeither Mittels; in welchem der Herren sebst betrefende Zwyschpaltigkeiten sambt anderen unterschiedlichen Arten zu ersehen. Főv. Múzeumban) az ötvöstárgyak hitelesítéseit is megemlítik. Ez azért fontos, mert a pesti városi hitelesítőjegy, mely a város címeréből vett egy tornyos várkapút és 13. finomsági számot ábrázol, évszámjelzést nélkülöz 1818-ig.

1760. márc. 2-i előljáróválasztáskor a két céhmester mellé «Zaichenmeister»-t is választanak, aki ellenőrzi a munkák finomságát.

1761-től kezdve a jelző- vagy próbamester a városi hitelesítőjegy mellett ellenőrző betűt alkalmaz, mely az ABC-ből van véve sorrendben. A városi hitelesítőjegy mellett szereplő betűk így 1818-ig pótolják az évszámjelzést.

Az évjelző betűk időrendi felosztása a céhnapló szerint a ezüstárgyakon a következő (az aranytárgyak jelzése más volt, s a betűk is másképpen mentek):

1761 máj. 24.	A.
1762 jún. 23.	B.
1763 jún. 12.	C.
1765 jún. 16.	D.
1767 jún. 19.	E.
1768 jún. 13.	F.
1774 jún. 12.	G.
1781 júl. 1.	H.
1783 okt. 27.	I.
1785 okt. 4.	J.
1787 dec. 9.	K.
1792 dec. 9.	L.
1796 dec. 8.*	M.
	N.
	O.
	P.
1816 dec. 26.	Q.
1818 dec. 15.	
1818 dec. 15-től rövid ideig.	A.

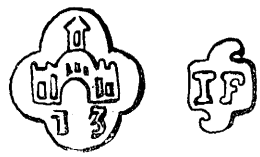
* Itt négy betűre a pontos bejegyzés megszakad.

Miután az ellenőrző betűk segítségével pontosabb időpontokhoz jutunk, a mesternévbetűket is helyesen lehet feloldani.

Jelen alkalommal csak egypár nevesebb ötvös műveinek megemlítésére szorítkozunk.

1. *Aranyozott ezüst kehely,* a budapesti vízivárosi plébánia tulajdona. Kuppáján rokokó kartusban 2—2 angyalfej szárnyak között. Talpa három részre van tagolva, a tagolásoknál egy-egy angyal domború feje áll ki, a mezőkben pedig rokokó kartusban Szt. Ignác, Xaveri Szt. Ferenc és Szt. Alajos trébelt mellképei foglalnak helyet.

Jelzése:

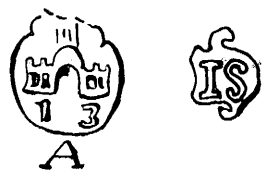

Mivel ellenőrző betű még nem szerepel, a mű 1759—1760 közt készült.

Mestere *Fauser József.* 1751-ben kap pesti polgárjogot, 1759-ben a céhalapító mesterek közt szerepel, 1761- és 1762-ben másod céhmester és jelzőmester. Meghalt 1762-ben.

2. *Ezüst tejeskanna,* a Fővárosi Múzeum tulajdona. Nemes formájú, minden díszítést nélkülöz.

Jelzése:

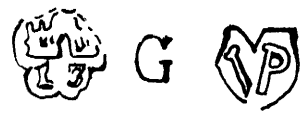

Készült 1761 és 1762 közt.

Mestere *Schätzl József.* Bécsből jött Pestre, hol 1757-ben kapta meg a polgárjogot. 1759-ben a céhalapító mesterek közt szerepel. 1763-ban főcéhmester, 1765-ben alcéhmester. Meghalt 1767-ben. Üzletét felesége egypár évig tovább vezette.

3. *Aranyozott ezüst kehely,* a Fővárosi Múzeum tulajdona. Korábban ismertette Csányi Károly, a budapesti kehelykiállítás alkalmával (Múz. és Könyvt. Ért. 1913. 129. l.) mint Joseph Prandtner művét.

Jelzése:

Készült 1774 és 1781 közt.

Mestere *Paschberger József.* Prágából költözött Pestre. 1762. okt. 28-án iktatják a céhbeli mesterek sorába. 1763-ban megszerzi a pesti polgárjogot. 1768-ban másodcéhmesternek választják. 1774—1781 közt főcéhmester. 1783—1789 közt ismét főcéhmester. Meghalt 1790-ben. A legkiválóbb pesti ötvösök egyike.

Egy gazdag növényi díszítésű aranyozott ezüst kelyhe a budapesti józsefvárosi plébánia tulajdona. Jelzése azonos a Fővárosi Múzeum kelyhével. Talpában ezenkívül a következő bevésés olvasható:

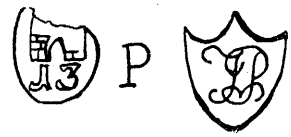
InTeR IoseF sToT zN
BEsT Den 12 novem: 1778

(In der Josef Stadt zu Pesth den 12 novem: 1778.)

Azonos jelzésű ezüst tömjéntartója a Magyar Nemzeti Múzeumban.

4. *Ezüst cukorszóró,* a Fővárosi Múzeum tulajdona. Hordóalakú, áttört díszű fedővel.

Jelzése:

Készült 1810 és 1816 közt.

Mestere *Prandtner József.* Budai születésü. 1783. márc. 30-án Schwager Mihály János ötvösinasa lesz, aki korábbi 18 hónapi tanulási idejét is beszámítja. 1785. jún. 11-én a céh legénnyé szabadítja fel. 1791-ben elhúnyt mesterének elveszi leányát és örökli apósa

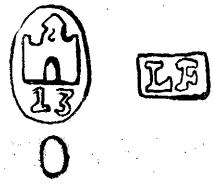
üzletét, s ugyanakkor céhmester is lesz. A legtermékenyebb és legkeresettebb pesti ötvösmester. Meghalt 1837-ben. Legszebb alkotásán, két ezüst díszvázán (a Fővárosi Múzeumban) az 1829-es pesti hitelesítőjegy és a fentebbi monogramm mellett egy másik monogrammja is szerepel (a váza képe közölve Magyar Iparművészet 1915, 34. l. 43. ábra):

Mivel Pesten 9 mester nevében szerepel az I P kezdőbetű, ezért korábban minden ilyen monogrammot Joseph vagy Johann Prandtner-re oldottak fel. De ezeket a monogrammokat ma már szét lehet osztani a különböző mesterek között. Prandtner János, ki tovább virágoztatta a Prandtner nevet. 1828-ban lesz céhmester, s nevét mindig *nyomtatott betűkkel* egészen írja ki.

5. *Ezüst evőkanál*, a Fővárosi Múzeum tujajdona. Stilizált virágdíszítésű véséssel ellátva.

Jelzése:

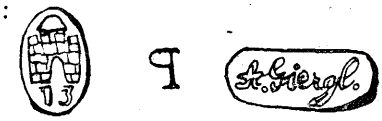

Készült 1805 és 1810 között.

Mestere *Fischer Lipót*. Idegenből jött Pestre, hol 1795-ben polgárjogot kapott, s ugyanakkor felvették a cehbe is. 1806. dec. 22-én főcéhmesternek választják. Meghalt 1809-ben. Egy ezüst feszülete (átlagmunka) a budapesti VIII. kerületi plébánia tulajdona. Jelzése a fenti városi hitelesítőjegy és monogramm, míg az ellenőrző betű M. Özvegye az üzletet 1812-ben eladta Kronberger Frigyesnek.

6. *Ezüst cukortartó*, a Fővárosi Múzeum tulajdona. Trébelt és cizelált növénydíszítéssel van ellátva.

Jelzése:

Készült 1816—1818 közt.

Mestere *Giergl Alajos*. 1817. febr. 2-án a céh tagjai közé veszi be. Működése a XIX. század első felét tölti be. Korai műveiben nemes izléséről és fejlett technikájáról a legelismerőbben nyilatkozhatunk. Legszebb műve egy 17 cm magas ezüst urnája a Fővárosi Múzeumban a pesti ötvösség valóságos remeke. Ez utóbbi fedelén 1818-as, talpán pedig 1822-es pesti hitelesítőjeggyel és a fenti monogrammal van ellátva; ezenkívül talpán a következő bevésés olvasható: Verfertigt von Aloys Giergl bürgl: Silberarbeiter in Pesth im Jahre 1818. (Képe közölve Magyar Iparművészet 1915. 34. l. 44—45. ábra.) Egy aranyozott ezüst kelyhe az V. kerületi plébánia tulajdonában van. Jelzése egy csonka pesti városi hitelesítőjegy és a következő monogramm:

Talpán bevésve olvasható: In Usus neo erectæ Parochialis Ecclesiæ Leopoldinæ, pie devovit Antonius Martinelli Electæ Civium Pesthiensium Communitatis Membrum Anno Domini 1817 ℔. Ezenkívül külön kiírt jelzés: Fecit Aloysius Giergl Pestini. 1817.

Giergl rendesen a Fővárosi Múzeum ezüst cukortartóján is látható névjelzést használta. Élete vége felé azonban ez megváltozik. Így egy 1846-ból való ezüst szelencéjén, mely a Batthyány—Hunyady díj számára készült (jelenleg a Főv. Múzeumban), már nyomtatott betűs neve szerepel:

Még csak azt óhajtjuk megjegyezni, hogy a Q betű, mely 1816 és 1818 közt volt az ellenőrzőjegy, két változatban fordul elő. Gyakoribb a Giergl-féle cukortartón is látható fordított P alak: ꟼ; de előfordul a a rendes alakú betű is: Q. Ez utóbbi látható egy ezüst sótartón (Főv. Múzeumban), mely *IB* monogrammot visel, s mestere Joseph Pletl vagy Blettel, aki 1785-ben lett a céh tagja. *Nagy Lajos.*

DEUTSCHE AUSZÜGE

F. Láng: Eine römische Rokokostatuette aus Bronze in Aquincum.

(S. 3—24).

Im Sommer 1934 kam das Museum von Aquincum in den Besitz der Statuette, die wir hier zur Veröffentlichung bringen (Abb. 1—3). Die kleine Bronze stammt aus Pilisszántó, einem Dorfe, das ungefähr 15 km nordwestlich von Aquincum liegt. Nähere Fundumstände sind nicht bekannt.

Dargestellt ist ein alter, rebenumwundener Baum mit einem kleinen, geflügelten Eros an der einen, und einer laubfressenden Ziege an der anderen Seite. Unten teilt sich der Stamm in vier Teile, Wurzelansätze, die der Plastik als Standfläche dienen.

Die Statuette hat eine Höhe von 128 mm, der Eros ist 43, die Ziege 45 mm hoch; sie ist vollgegossen und wiegt 295 gr. Am Rücken der Ziege ist die antike Ausbesserung eines leichten Gussfehlers sichtbar (Abb. 1). Die mit schöner hellgrüner Patina überzogene Bronze ist im allgemeinen gut erhalten; nur an der Seite, wo der Eros steht, ist sie mehrfach verletzt: am Stamm rechts vom Kopfe der Figur und am 4 cm höher, links gebogenen Ast (Abb. 1) sieht man die Bruchstellen von abgeschlagenen Ästen, ferner fehlt der rechte Arm des Eros, die Rebe hinter seinem Kopfe ist abgeschnitten, ebenso verrät der darüber links schauende Aststumpf seine Verstümmelung. All' diese rauhspitzigen Bruchflächen zeigen deutlich, dass wir es mit späteren Beschädigungen zu tun haben, welche — sie fallen alle in eine Ebene — etwa ein Axthieb oder das Daraufstürzen eines schweren Gegenstandes verursacht hat. Das Fehlende ergänzt, wird sich die Baumkrone, wie auf der anderen Seite, über dem Eros ausgebreitet und herabgeneigt haben, und daraus hang sicherlich, wie im Astgewirr über der Ziege, eine Traube herab: darnach langte der aufwärts gerichtete, abgebrochene Arm des Kleinen.

Die Achse der Komposition, die unter den antiken Bronzen ihresgleichen sucht, bildet der Baum. Seine Krone ist plastisch stilisiert wiedergegeben, anstatt zusammenfassenden Laubwerkes durch einzelne gewundene Äste und Zweige, daran nur wenige Blätter sitzen. Diese buchtig gelappten Blätter, naturgetreu ausgeführt, lassen den Baum als Eiche erkennen. Um den Stamm derselben windet sich ein Weinstock, dessen Reben und Ranken alle Äste bis in die Höhe umspinnen; hie und da ist eine schöngezacktes grosses Weinblatt und zwischen den Zweigen eine Traube sichtbar. Der rebenumrankte Baum weist nach Italien, dort war diese Art des Weinbaus zu Hause. Nach Plinius (S. 7, Anm. 2) kommt die Eiche als Weingartenbaum nur in Italia Transpadana vor. Man könnte annehmen, dass der Meister unserer Bronze oder ihres Vorbildes dort wirkte oder wenigstens durch dort gewonnene Eindrücke beeinflusst war.

Das Leitmotiv der Darstellung gibt der Eros. Er ist am Baum etwas hinaufgeklettert und steht mit beiden Füssen, den linken vorgesetzt, auf einem Bug des Weinstockes. Dem graziös nach aussen geneigten Körper sichert er das Gleichgewicht, indem er sich mit der Hand an einer Rebe festhält. Sein pausbackiges, lockenumrahmtes, über der Stirn mit einem Schopfe gekröntes Gesicht schaut lachend aufwärts: offenbar freut er sich, die Traube, nach der er mit dem — abgebrochenen — rechten Arm griff, erreicht zu haben. Denn dass wir es

mit einem traubenlesenden Eros zu tun haben, unterliegt ja keinem Zweifel, wenn wir an die vielen verwandten Darstellungen der hellenistisch-römischen Malerei, der Relief- und Kleinkunst denken. Seitdem die hellenistische Kunst und Poesie, Alexandria an der Spitze, den Liebesgott zum Kinde umgebildet und vervielfacht hatte, spielten die schalkhaften kleinen Eroten lustig und humorvoll die Rollen der Erwachsenen, auch der Götter, und kamen so im Gefolge des Dionysos mit dem Weinstock in Verbindung. Die fettgepolsterten Formen unseres traubenlesenden Knirpses sind lebensvoll und fein ausgeführt, die Federn an seinen kleinen Flügeln sorgfältig ziseliert. Das Reizvolle des Motivs wird noch erhöht durch den Kontrast, welcher zwischen den glatten, vollen Formen des sorglos lachenden Knäbleins und dem zottigen Fell des gierig fressenden Tieres besteht, das — wohl berechnet, zu dem Eros in Seitenansicht und eine Stufe tiefer gestellt — die andere Hälfte der Komposition ausfüllt. Der bekannte, auch von der provinzialrömischen Kunst gepflegte Typus der laubfressenden Ziege betont den idyllischen Charakter der Darstellung.

Nach ähnlichen plastischen Werken Umschau haltend, können wir unserer malerischen Statuette als lehrreiches Vergleichsstück eine kleine (1·06m hohe) Marmorgruppe der Cook'schen Sammlung in Richmond zur Seite stellen, den «Eros in der Weinlaube», welchen A. Michaelis in die archaeologische Literatur eingeführt hat (Abb. 4 u. S. 14, Anm. 5). Die technisch raffiniert gearbeitete Gruppe ist römische Arbeit, wohl spätantoninisch, deren Vorbild aber in hellenistischer Zeit, aller Wahrscheinlichkeit nach in Alexandrien entstanden. Dorthin weist vor allem das Motiv der Laube mit den Eroten, welches die alexandrinische Kunst (im Festzug des Ptolemaios Philadelphos, S. 16, Anm. 1) gestaltet und Theokrit (in den Adoniazusen) besungen hatte. Es ist klar, dass die Bronze von Aquincum in denselben Kreis gehört, dem die Richmonder Gruppe entstammt, beide sind späte Nachkommen eines hellenistischen Prototyps. Während aber das Marmorwerk dessen Züge offenbar treu bewahrt hat und als Kopie zu werten ist, besitzen wir in der Bronze die Arbeit eines freischaltenden römischen Kleinmeisters, der das anscheinend sehr beliebte Motiv mehrfach umbildete und vereinfachte. Vor allem ersetzte er die Weinstocklaube durch eine rebenumrankte Traubeneiche, womit die Komposition italisches Gepräge und zugleich eine dominierende Hauptachse erhielt. Die Gestalt des Eros ist den Grössenverhältnissen des Baumes angepasst, der bockbeinige Pan stilgemäss in eine Ziege verwandelt. Die reizenden Figürchen der beiden Eroten und des bärtigen Satyrs, die im Gezweige der Laube die Trauben lesen, mussten bei der Vereinfachung den kleinen Maszen unserer Bronze zum Opfer fallen. Ein zweites Vergleichsstück, welches das Thema in anderer Gestaltung zeigt, bietet der sogen. Dionysos der Villa Albani an seiner Stütze (Abb. 6, S. 22, Anm. 3). Diese ist als Baumstamm gebildet und von einem Weinstock umschlungen, daran oben ein stehender, ungeflügelter Eros nach einer Traube greift, während unten sein knieender Gefährte dem bockbeinigen Pan einen Korb Trauben reicht.

Bei den zwei Marmorwerken, die wir zum Vergleich erwähnten, herrschen in der Darstellung die Figuren vor, bei der Bronzestatuette von Aquincum dagegen überwiegt der mächtige Baum; unter seiner, Alles überragenden Krone spielt sich die idyllische Szene mit dem kleinen Winzer und der Ziege ab. Es ist ein Bild aus dem Landleben, ein kleiner Ausschnitt aus der Landschaft mit Staffage, plastisch dargestellt, das uns an Porzellanarbeiten der Rokokozeit erinnert (S. 9, Anm. 3). Solche Unterordnung der Plastik unter malerische Ideen zeigen verschiedene Werke der dekorativen Kunst der antoninischen Zeit, wie z. B. die mit Figuren und Getier belebten landschaftlichen Zusätze an der Basis des Farnesischen Stieres, die Flusslandschaft an der Gartengruppe des Fischers in der Villa

Borghese oder das von der dionysischen Gilde bevölkerte Meeresgestade des i. J. 1903 gefundenen Sarkophages im Museo Pio-Clementino (S. 19, Anm. 1—4); alle in so hohem Relief ausgeführt, dass sich einzelne Figuren und Bäume ganz, rundplastisch vom Grunde lösen. Diesen plastischen Landschaftsbildern gliedert sich unsere Statuette an, solche Vorbilder dürften ihren Meister bei der Neugestaltung des Motivs von Eros in der Weinlaube beeinflusst haben. Eros als Leitmotiv der Darstellung liefert eine weitere Stütze zur zeitlichen Einreihung der Bronze von Aquincum. Die alexandinische Erotomanie, die im augusteischen Klassizismus (Abb. 5, S. 22, Anm. 1, 2) und in der pompejanischen Wandmalerei flott weiterwirkte, erlebte zur Zeit der Antonine eine Nachblüte, wie dies unter anderem die Medaillons sprechend bezeugen (S. 20, Anm. 1—3). Auf denen der Faustina junior und der Lucilla tummelt sich um die als Venus, bzw. Fecunditas dargestellte Augusta unter Baum und Sträuchern eine Schar spielender Eroten, auf dem Medaillon des Commodus spielen gar vor der sitzenden Pomona zwei der Eroten Weinlese, der eine von ihnen greift, dem unsrigen ähnlich, nach einer vom Baume herabhängenden Traube.

Wie sehr auch die späte, ans Ende des II. Jahrhundertes datierbare und wahrscheinlich aus Italien importierte Statuette den Bestand einer hellenistischen Komposition verkürzt und umgeändert zeigen mag, verleugnet sie im ganzen doch nicht den Charakter dieser fernen Kunstepoche. Als Gruppe, die unter dem Baum Kind und Tier in launischem Kontrast nebeneinander stellt, in der Eros' Lachen die idyllische Szene heiter stimmt, hat das intime, kleine, als Wohnungszierde gefällig gestaltete Werk mit seiner spielerischen Linienführung und feinen Bearbeitung der Einzelheiten viele Akzente des alexandrinischen Rokokos bewahrt und verdient seiner Eigenart halber in der Reihe der römischen Bronzen einen besonderen Platz.

Budapest. *Ferdinand Láng.*

L. Nagy: Die römische Villa auf dem Csúcshegy in Óbuda (Altofen).

(S. 27—60).

Westlich vom Museum von Aquincum kam in etwa 3 km Entfernung auf dem «Csúcshegy» genannten Berge eine *villa rustica* zum Vorschein, welche sich als die bisher grösste der auf dem Gebiete von Aquincum gefundenen Villenbauten erwies. Auf Abb. 1 ist die Stelle der Villa mit ⊕ bezeichnet.

Die Achse der Villa weicht nur wenig von der Ost—West-Richtung ab. Ihre Länge beträgt 31·75 m, die Breite 13·85 m, der Flächeninhalt sammt der vorspringenden halbkreisförmigen Nische und dem Baderaum 460 m^2. Zu diesem Hauptgebäude mögen aber auch kleinere, möglicherweise Wirtschaftszwecken dienende Baulichkeiten und ein, mit einer Mauer umfriedeter Hof gehört haben, da sich in der Umgebung, wo leider nicht gegraben werden konnte, Mauerreste zeigen.

Abb. 2 gibt den klar und leicht übersehbaren Grundriss der Villa.

Mit Nr. 1 ist der Eingang, der übrigens offen war, bezeichnet, Nr. 2 deutet den Gang, 3—5 die Zimmer, 6 die *cella caldaria* der Villa an, welche zugleich die prächtigste Räumlichkeit des ganzen Komplexes gewesen zu sein scheint. Sie war ausserdem auch mit einer Heizvorrichtung (hypocaustum) versehen, deren Ofen (praefurnium) mit 7 angedeutet ist. Abb. 3 und 4 bezeichnen die Säulenreihen der Heizanlage und die Feuerstelle. Mit Heizvorrichtung waren auch die Zimmer Nr. 9 und 10 ausgestattet, welche von einer besonderen Feuerstelle gespeist wurden. Einen eigenen Zubau bildete die mit Nr. 12 bezeichnete *cella frigidaria*, sodass wir den Raum 5 als Auskleideraum *(apodyterium)* deuten können. Der grosse Raum 11 hat wirtschaftliche Bestimmung gehabt, zum Teile als Küche (culina) gedient, da die Herdstelle noch zu entnehmen ist.

Anhaltspunkte für die Zeitbestimmung des Villenbaus erhalten wir auch in den Funden. Unterhalb des Schwellensteines des Ganges kamen Terrasigillaten zum Vorschein, welche als *terminus post quem* gelten können. Im Raum 11 fand sich aus spätrömischer Zeit stammende, sogenannte eingeglättete Ware, zum Beweise dessen, dass nach Untergang der römischen Villa eine erste Gruppe der Völkerwanderungszeit hier eingezogen ist.

Die Münzfunde (S. 39) geben Aufschlüsse über die Zeit, wann die Villa bewohnt war und reichen von Alexander Severus (222—234) bis Valens (364—378).

Abb. 5 bringt einige ausgewählte Exemplare der keramischen Funde. Abb. 6 grobe spätrömische Keramik, Abb. 7 eine Übersicht über die grossen Gefässe mit eingeglätteter Verzierung. Abb. 8 zeigt einen eisernen Sporn aus dem XV. Jahrhundert, was auf die Zeit hindeutet, als die Villa völlig abgebrochen wurde.

Die Wandmalereien der Zimmer sind im orientalischen, zweiten Inkrustationsstil gehalten, welcher im Donaugebiet unter östlichem Einfluss beträchtlich an Boden gewonnen hatte. Zur Rahmung dieser einfachen Wandmalereien dienten die Stuckverzierungen (Abb. 9—20). Die Decke des 6. Zimmers bestand vollständig aus Stuckmustern (Abb. 15). Diese wurden zum Teil aus den Stuckwerkstätten von Aquincum fertig bezogen und hier nur aufmontiert, zum Teile aber an Ort und Stelle modelliert.

Abb. 21—23 geben eine Rekonstruktionszeichnung der Villa.

Auch was die Grundrissgestaltung anlangt, ist unser Bau den allereinfachsten Villentypen zuzuzählen, welche die Massverhältnisse eines gewöhnlichen Wohnhauses nur wenig übertreffen. Die Einteilung ist einfach, klar und übersichtlich, die Bestimmung der einzelnen Räumlichkeiten macht keine Schwierigkeit. Formal steht sie jener Gruppe am nächsten, bei welcher ausser der Viereckform auch ein Portikus vorzukommen pflegt, ohne dass die kleineren Räume um eine grosse Mittelhalle angeordnet wären. Ähnlich ist der eine Nebenbau der grossen Villa von Fliessen gestaltet, der wohl dem Gutsverwalter des Villenbesitzers als Wohnung gedient hat.

Gelegentlich der Grabungen konnte festgestellt werden, dass in der Villa Umbauten nicht stattgefunden haben, dass sie in der mit der Regierung des Septimius Severus beginnenden ruhigen Zeit errichtet worden ist, und dass sie vom Beginn des III. Jahrhunderts bis zum Ende der Römerherrschaft ständig bewohnt war.

V. Kuzsinszky: Die römischen Steindenkmäler des Museums von Aquincum.

(S. 63—152).

Unter diesem Titel erschienen die früheren Serien in *Budapest Régiségei*, und zwar I. Serie: Band 5 (1897) 104—164; II.: Bd 7 (1900) 1—66; III.: Bd 8 (1904) 159—176; IV.: Bd 9 (1906) 33—72.

Diese V. Serie behandelt von den neueren Funden und Erwerbungen diejenigen Inschriftsteine und Bildwerke, welche sich auf Gottheiten beziehen oder solche darstellen. Sie liefern in ihrer Mannigfaltigkeit wertvolle Beiträge zur Kenntnis der Götterverehrung in Pannonien.

Aquincum ähnlichte als Munizipium und Kolonie nicht nur in seiner Verwaltung Rom, sondern auch darin, dass es sein eigenes, der Trias Juppiter, Juno und Minerva geweihtes Capitolium hatte. Eine ältere Inschrift von Aquincum (CIL III 14342) lautet J. O. M. Capitolino. Vereint kamen die drei Gottheiten bisher noch nicht vor, und nur einmal sind Juppiter und Juno zusammen genannt: auf dem mächtigen Altar, dessen mittlerer, erhaltener Block auf der einen Seite die stark fragmentierte Inschrift (S. 97, Abb. 26) zeigt, in deren vorletzter Zeile der getilgte Name mit dem zweifelsohne [Comaz]onte cos. zu lesenden der letzten Zeile die Konsuln des Jahres 220 n. Chr. ergibt. Auf der einen Seite des Steines

sind die gewohnten Opfergeräte, Schale und Krug dargestellt (Abb. 25). Wenn auch nicht neben inander, erscheinen beide Gottheiten auf einer doppelseitigen Reliefplatte; auf der Vorderseite (Abb. 28) Juppiter mit der Linken den Herrscherstab, in der gesenkten Rechten das Blitzbündel haltend, auf der Rückseite (Abb. 29) Juno mit Zepter und Schale. Eine zweite Steintafel (Abb. 30, 31) zeigt das Götterpaar in ähnlicher, aber roh gearbeiteter Darstellung.

Umso zahlreicher sind die nur Juppiter geweihten Altäre. Einmal (Abb. 23) nennt sich der Dedikant einfach nur *Silvanus*, ein andermal (Abb. 21) heisst er Aurelius Atta, seinem Cognomen nach also ein eingeborener Kelte. Meist waren die Verehrer Juppiters Soldaten, wie die Brüder *Aelius Quintus* und *Quintianus*, die in der 2. Hilfslegion dienten (Abb. 19). Derselben Legion gehörte als *Corn(icen)* oder eher *Corn(icularius)* an *P. Aelius Tertius*, der den Altar (Abb. 20) im J. 236 n. Chr. stiftete, als der eine Konsul Kaiser Maximinus war. Ein weiterer Juppiter-Altar (Abb. 22) stammt von einem Soldaten der 2. Hilfslegion aus der Zeit Caracallas, da die Truppe den Ehrennamen *Anton(iniana)* führte. Den grossen, fragmentierten Altar (Abb. 24) widmeten die Leibwächter des Statthalters dem Juppiter; in der Inschrift ist die Einzahl *eq. sing.* statt *eqq.* gebraucht. Dann gibt es noch einen Altar (Abb. 32), auf welchem aber dem Namen Juppiters der des Liber pater, doch ohne verbindendes *et*, beigefügt ist. *Ael(ius) Annianus* weihte diesen Altar für sein eigenes Wohl und das der Fahnenträger des Kollegiums der Feuerlöscher. Genannt werden schliesslich, im Nominativ, fünf Personen, wahrscheinlich sind es die Namen der Fahnenträger (vexillarii).

Der Minerva ist gewidmet ein altarähnliches Postament (Abb. 39), auf dem wahrscheinlich die Statue der Göttin stand. Auch die Inschrift, welche denjenigen, der irgendeine Verunreinigung begeht, verflucht, passt eher auf ein Postament, als auf einen Altar. Der Torso (Abb. 41), mit der Aegis auf der Brust, gehörte zu einer kleinen Statue der sitzenden Minerva. Das kleine, marmorne Brustbild der Minerva (Abb. 40), nach einem griechischen Vorbild gearbeitet, dürfte importiert sein.

Neben diesen drei Hauptgottheiten verehrten die Einwohner Aquincums besonders, offenbar noch lieber, jene Götter, die mit ihrem alltäglichen Leben und ihrer Beschäftigung in Verbindung standen. So z. B. den Gott der Kaufleute, Merkur. Unser schönster Altar (Abb. 36) ist ihm geweiht. Von wem, erfahren wir nicht, denn die Inschrift beschränkt sich auf die Widmung: *Mercurio sacrum*. Als Überrest einer Steinstatue besitzen wir den Merkurkopf mit dem geflügelten Petasus (Abb. 37). In der nackten Jünglingsgestalt einer stark fragmentierten Reliefplatte (Abb. 38) war vielleicht ebenfalls Merkur dargestellt.

Dem Heilgotte Aesculapius stiftete der Arzt der 2. Hilflegion *Ti(berius) Martius Castrensis* einen Altar (Abb. 1). Datiert ist der Stein statt mittels der amtierenden Konsuln durch den Namen des damaligen consul de(signatus). Dem Heilgotte und der Göttin der Gesundheit, *Hygiae* ist ein anderer Altar (Abb. 3) gewidmet von einem gewissen *Jul(ius) Julianus*. Denselben Göttern, *Aesculapio et Hygiae Aug(ustis)* ist geweiht *(sacrum)* als Einlösung eines Gelübdes *(v. s. l. l. m.)* die Steintafel (Abb. 2), deren Dedikant ausser seinem Namen, wie auf den Grabinschriften, auch seinen Vater, seine Tribus und Geburtsort nennt. Die länglich-viereckige Form der Tafel weist darauf hin, dass es eine Bauinschrift war, offenbar des Militärspitals, dessen Verwalter, *opt(io) valetudi(narii)*, die Inschrift am Gebäude anbringen liess *(posuit)*. Der Tag der Stiftung ist ohne Bezeichnung des Jahres angegeben. Da die Bauinschrift und die obigen zwei Altäre nahe zu einander gefunden wurden, dürfen wir annehmen, dass das Spital der 2. Hilfslegion ungefähr an ihrem Fundorte stand.

Die Gottheiten des Weines und Weinbaus, Dionysos und Ariadne, verehrten die Römer als Liber und Libera. Die Unter-

schrift einer grossen Votivtafel (Abb. 33) besagt, dass dieselbe ihnen ein ausgedienter Soldat, *ex evok(ato)* widmete. Seinem römischen Namen nach könnte man glauben, dass er in Liber und Libera römische Götter ehrte. Die Reliefbilder der Votivtafel stellen aber Dionysos und seine Gefährten dar. In der Mitte stehen die beiden Hauptgestalten. Rechts Dionysos, nackt, die Haarlocken mit Weinlaub und Trauben geschmückt; in der Linken hält er den Thyrsos, während die Rechte aus einer Schale Wein in den Rachen des zu seinen Füssen gelagerten Panthers giesst. Rechts von ihm ein Satyr in Tanzschritt, mit flatternder Chlamys und dem Pedum in der Linken, während die erhobene, schlangenumwundene Rechte den Arm des Dionysos stützt. Links vom Gotte Ariadne, mit nacktem Oberkörper, über ihren linken, abgebrochenen Arm, der wohl auch einen Thyrsosstab hielt, fällt der auf der Schulter aufliegende Mantel herab; in der rechten Hand hält sie vorne ein kahnähnliches Ding; den Unterkörper verdeckt in reichen Falten das herabgeglittene Gewand. Die halbnackte kleinere Gestalt an ihrer Seite, mit dem Becher in der Linken und dem Stock in der Rechten, ist offenbar Silenus. Das, leider, stark beschädigte Relief ist von so kunstvoller Arbeit, dass es schwerlich von einem inländischen Meister stammt. Ähnliche Darstellungen kennen wir aus Dazien und vom Balkan, wo der Kult des Liber und der Libera viel allgemeiner war, als im Westen. Deshalb glauben wir, dass auch bei uns in Pannonien Liber eigentlich der thrakische Dionysos war und eben deshalb kommen auch die Liber- und-Libera-Inschriften in so grosser Anzahl vor, denn sein Kult kam von dorther der Donau entlang zu uns und damit gleichzeitig erhielten wir den Typus der bildlichen Darstellung. So erklärt es sich, dass ein anderes, kleines Relief (Abb. 34) Dionysos und an seiner rechten Seite Ariadne, beide mit dem Thyrsos, ganz ähnlich darstellt; nur der Satyr fehlt und anstatt Silenus steht ein kleiner Pan neben der Göttin. Auf einem weiteren Reliefstück (Abb. 35), unbekannten Fundortes, aus Sandstein, ist der Kopf Dionysos' und die Rechte mit Stab erhalten.

Die Landwirtschaft treibende Bevölkerung Pannoniens verehrte vorsonderlich Silvanus. Ihm geweiht ist der ganz kleine Altar Abb. 48. Als Schützer der Gärten setzte man einen Altar dem Silvanus domesticus (Abb. 40), einen anderen (Abb. 50) weihte ihm ein ausgedienter Soldat (veteranus), der vielleicht nur mehr an seinem Garten Freude fand. Dem waldschützenden Silvanus silvestris widmete der fremdnamige Abascantus einen Altar (Abb. 51). Auf einem anderen (Abb. 52) hat Silvanus den ungewohnten Beinamen *mag(nus)*. Die Inschrift besagt, dass der Stifter für das Wohl seines Sohnes, das Gelübde, das er gelobt hatte *(quod voverat)*, nach Gebühr gerne eingelöst hat, und zwar, nach den Namen der beiden Konsuln, im Jahre 237 n. Chr. Den Göttinen Silvanae ist der kleine Altar (Abb. 53) gewidmet, dessen Stifter ein Einheimischer war, der Sohn eines gewissen *Rosio*, der aber schon den römischen Namen Appius angenommen. Die Zahl der vielen Silvanus-Bildwerke unseres Museums bereichert die kleine Statuette, welche den Gott mit der spitzen, mitraähnlichen Kappe, in der Rechten das Gärtnermesser, in der Linken den Baumast haltend, mit dem Hund zu seinen Füssen darstellt; sowie die Reliefplatte (Abb. 55), worauf Silvanus in der gleichen, typischen Weise abgebildet ist. Ähnliche Reliefs besitzt das Museum mehrere.

Der Jagdgöttin Diana gehört der Altarstein Abb. 13, dessen Dedikant Soldat der 2. Hilfslegion war und den Stein *ex voto* setzte: *posuit*. Sein Name *Gaudentius* erscheint häufig auf späten Inschriften, dazu kommt als cognomen *Papia*. Ein kleiner Marmortorso (Abb. 14) mit entblösster rechter Brust und hochgegürtetem Gewand stammt wohl von einer Dianastatue.

Die Weihung an Neptun des Altars Abb. 47 gilt dem Gott der fliessenden Gewässer und Quellen.

Die Statue der Victoria auf der Erdkugel

(Abb. 61) zeigt die Siegergöttin im Herabgleiten, da der Wind ihr Gewand an den Körper drückt. Flügel und Arme mit einem guten Teil des Oberkörpers fehlen. Ein Torso, der wahrscheinlich von einem Akroterionschmuck herstammt (Abb. 62), hat nicht mehr, als das breit, rückwärts flatternde Gewand der Göttin bewahrt.

Eine seltene, bei uns zum erstenmal vorkommende Darstellung der sitzenden Venus Victrix (Abb. 60) ist wohl stark fragmentiert, Arme und Kopf fehlen, aber durch den breiten, quer über die Brust laufenden Schwertriemen sicher bestimmt. Formgebung und Behandlung des fein drapierten Gewandes sind von künstlerischer Qualität.

Von den Gestalten eines Viergöttersteines sind nur mehr zwei erkennbar, die eine Frau mit nacktem Oberkörper und Füllhorn könnte Abundantia sein (Abb. 63), die andere hält die Hand mit dem Messer, wie Silvanus (Abb. 64).

Die grosse Rolle, welche die Genien bei den Römern spielten, ist bekannt. Jeder Truppenkörper, die Abteilungen der Legion, die einzelnen Zenturien hatten ihren eigenen Genius, denen man, wie den Göttern, Statuen und Altäre errichtete. Solch' ein grosser, schlanker Altar, dessen beide Seiten aufwärts laufende Ranken zieren, war dem Schutzgott der Kompanie *G(enio) c(enturiae)* geweiht, deren Befehlshaber (primipilus) daneben genannt ist und weiters sein Unteroffizier, *opt(io) eius*, der den Altar stiftete. Die eine Seite eines viereckigen Pfeilers schmückt die Gestalt eines nackten, geflügelten Knaben, der mit seitwärts geneigtem Haupte sich auf eine abwärts gewendete Fackel stützt, es ist ein Todesgenius (Abb. 18). Auf einem ähnlichen, doch fragmentierten Stein, hält der nackte Knabe die Fackel mit beiden Händen, quer vor der Brust, aufwärts (Abb. 12). Die Personifikation des Sommers, wie die Unterschrift *aes(tas)* beweist, besitzen wir im nackten, auf einem Podium stehenden Knaben des Reliefs an einem viereckigen Pfeiler (Abb. 17).

Die einheimische Bevölkerung hatte natürlich auch bei uns ihre eigenen Götter, doch sind deren Denkmäler viel seltener als z. B. in Gallien und Germanien. Der Kult der Epona, die auf einem kleinen Altar (Abb. 15) genannt, sowie der der Suleviae des Altars Abb. 58, kam von Westen zu uns.

Sehr verbreitet war in Pannonien der Kult der orientalischen Gottheiten. So besonders der des kleinasiatischen Attis, des Lieblings der phrygischen Cybele, der stirbt um nachher zu neuem Leben zu erwachen. Altäre werden ihm nicht geweiht, umso häufiger wird er auf Grabsteinen und Sarkophagen dargestellt. Das Bruchstück eines Reliefs zeigt seinen Kopf (Abb. 11), die eine Seite eines viereckigen Pfeilers die ganze Gestalt, in der typischen Stellung, mit gekreuzten Beinen, der geschürzten, langärmligen Tunika und Mantel, sowie phrygischer Mütze (Abb. 8). Solche Pfeiler, darauf Rundbilder des Attis standen, bildeten die Ecken von Grabeinfassungen. Eine solche Statue ist uns vollständig erhalten geblieben (Abb. 5). Attis steht mit gekreuzten Füssen und stützt sich mit dem linken Ellbogen auf den abwärts gekehrten Hirtenstab (pedum), den er mit der Rechten hält, während er den Kopf etwas gegen die linke Hand zu neigt. An einer anderen, kleineren Attisstatue (Abb. 7) sind die Beine unten abgebrochen, doch sieht man deutlich, dass er das linke (wahrscheinlich auf einem Stein) aufstützte; mit der quer vor der Brust gehaltenen Hand hielt er den fehlenden Hirtenstab; die Kopfhaltung ist diesmal gerade, die Mütze die des Attis. Eine dritte Statue des Gottes (Abb. 9) hat keinen Kopf und weicht von den vorigen darin ab, dass er das Pedum auf der rechten Seite hält.

Während Attis eigentlich nur als Symbol der Trauer beliebt war, hatte der persische Mithras viele eifrige Gläubige, nicht nur unter jenen, die seinen Kult aus dem Orient mit sich brachten, sondern auch unter den Römern. Dieser bewahrte auch streng seine ursprünglichen Formen. Mithras hatte zahlreiche Tempel und Altäre. Ihm, dem *D(eo) i(nvicto) M(ithrae)* war der hochinteressante Altar (Abb. 42) geweiht von einem

gewissen Caelius Anicetus und seinem Sohne *(cum filio suo)*. Der Stifter scheint, dem Cognomen nach, ein griechischer Sklave gewesen zu sein, der nach seiner Freilassung das römische Bürgerrecht und das römische Nomen erhielt. Der Altar ist reich mit Reliefbildern geschmückt, die mit der Mithraslegende zusammenhängen. Oben auf der Vorderseite des hohen Abakus, neben einer grossen Vase, die vom Mithraskult her wohlbekannten beiden Fackelträger mit je einem Rundschild. Die stilisierten Akanthusornamente an den beiden Seiten könnte man auch für Skorpione halten. Auf der einen Seite des Schaftes ist ein Löwe mit einem Tier zwischen den Vorderpranken dargestellt (Abb. 42*b*), wie dies Bild ähnlich aus anderen Mithraeen bekannt; auf der anderen Seite (Abb. 42*a*) hält ein Vogel, der eher einer Taube als dem bekannten Raben ähnlich, einen Pfeil im Schnabel. Die ausgeschnittene Höhlung unter der Inschrift dürfte, wie die Vase, als Behälter für Weihwasser gedient haben, da an der rechten Seite sich die Öffnung für das Rohr der Wasserleitung befindet.

Die vier Altarsteine, welche nebeneinander aufgestellt in einem Gebäude, sicherlich einem Mithraeum, zu Tage kamen, sind wohl nicht dem Mithras selbst gewidmet, stehen aber zu ihm in Beziehung. Der Altar (Abb. 43), welcher dem Felsen geweiht ist, aus dem Mithras geboren, *Petrae genitrici*, kann nur in einem Mithras-Heiligtum gestanden haben. Die Widmung des Altarsteines Abb. 44 *ara Solis* verrät, dass darauf die Statue des Sonnengottes stand, der ja mit Mithras identifiziert wurde. Die Weihung *Leoni* des kleinen Altars Abb. 45 ist aus dem Mithraskult zu erklären, worin der Löwe seine Rolle hatte. Am vierten Altar (Abb. 46) ist der obere Teil mit der Widmung abgebrochen, auch der Name des Dedikanten fehlt, nur seine Laufbahn ist noch zu lesen; er war, als Aquincum noch Munizipium, Mitglied des Gemeinderates: *d(ecurio) m(unicipii) A(quinci)*, vorher einer der Oberbeamten für die Rechtspflege: *II vir i(ure) d(icundo)*, und übrigens, noch früher, Vorsteher, *pr(aefectus)* des collegium fabrum.

Mithras ist auf den Altarbildern gewöhnlich in Relief dargestellt, dagegen kommen seine Fackelträger oft in Rundbildern vor. Ein solches zeigt Cautopates mit der abwärts gesenkten (abgebrochenen) Fackel (Abb. 6) und einem peltaförmigen Schild; die Füsse kreuzt er, wie Attis, diesem auch darin ähnlich, dass beide die hohe persische Mütze tragen. Wenn nur der Kopf erhalten (Abb. 10), ist es schwer zu entscheiden, welchen von beiden die Statne darstellte.

Stark verehrt wurde neben Mithras der Sonnengott, besonders als Elagabal und später Aurelianus ihm den höchsten Rang unter den Göttern gaben. Zu diesen Zeiten erhielt er natürlich auch bei uns seine Altäre. Aber nur einer (Abb. 56) kann mit Sicherheit ihm zugeschrieben werden, der mit der Aufschrift *Sol(i) deo;* der Stifter desselben C. Jul. Primus scheint ein Freigelassener gewesen zu sein. Auf einem zweiten Altar (Abb. 57) könnte das S. D. der Inschrift auch *S(ilvano) d(omestico)* bedeuten, aber für die Lösung *S(oli) d(eo)* spricht der griechisch klingende Name Callistus des Dedikanten.

Den Kult der syrischen Gottheiten bezeugt die grosse Tafel Abb. 59, deren Bildschmuck und Inschriften ihresgleichen suchen. Die eine, in Rahmen gefasste Inschrift, links oben, ist der syrischen Göttin, *Deae Syri(ae)* geweiht, die nebenan in Relief abgebildet: stehend, in langem Gewand, mit Spindel und Rocken in den Händen, am Haupte den Kalathos, wie die Statue der mit ihr identischen Atargatis im Tempel zu Hierapolis. Der unter der Inschrift nach rechts schreitende Löwe gehört zur dea Syria. In der Mitte des oberen Teiles ist dann Juppiter abgebildet mit Herrscherstab und Blitz, den Adler zu seinen Füssen. Die rechte Seite der Tafel ist abgebrochen, es fehlt der grössere Teil der Inschrift, die mit grosser Wahrscheinlichkeit [*Balti de*]*ae* zu ergänzen ist und dementsprechend haben wir nebenan, rechts ein Reliefbild dieser

Göttin anzunehmen. Zu ihr passt auch die liegende, halberhaltene Sphinx.

Die eigentliche Inschrift in der unteren Umrahmung, an der unversehrten Seite von einer schönen Pelta flankiert, sagt uns, dass C. Julius Sextinus, der sich einfach Pächter *(conductor)* nennt, auf eigene Kosten ein Tor, mit Durchgängen, das mit Flachziegeln gedeckt war, *arcum cum ianuis tegula tectum*, auf eigene Kosten erbaute. Daran war offenbar die Tafel als Bauinschrift angebracht. Er tat dies auf Grund eines Beschlusses des Gemeinderates, *ex decr(eto) ordin(is)*, dem Pachtvertrag gemäss, *secund(um) conduct(ionem)*. Das *k* ist wohl Abkürzung für *k(anabarum)*, bezeichnet also die neben dem Lager entstandenen Kanabae, durch deren beide Vorstände *mag(istris)*, die Zeit des Baues bestimmt wird. Dafür, es war sicherlich ein Prunktor, wurde durch Beschluss der Gemeinderäte ein öffentlicher Platz bewilligt, *l(ocus) p(ublicus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum)*. Der Kult der orientalischen Gottheiten blühte im III. Jahrhundert nach Chr., unsere Tafel gehört aber noch ins II. Jahrhundert, da darin noch von einem Conductor die Rede ist. Diese Pächter bereicherten sich gewöhnlich und spielten im öffentlichen Leben eine vornehme Rolle, konnten also leicht einen solchen Bau errichten, wie Sextinus den in unserer schönen Bauinschrift erwähnten. Nur eine Frage bleibt unbeantwortet, warum widmete Sextinus, dem Namen nach ein Römer, seinen Bau der syrischen Göttin?

An die ägyptische Religion erinnert der Ammonskopf (Abb. 4), welcher in dekorativer Verwendung ein Säulenkapitell ziert.

Von einigen Altären ist der obere Teil weggebrochen, so dass der Gottesname fehlt. Wir wissen deshalb nicht, wem der fragmentierte Altar (Abb. 65) gewidmet war, den der wohlbekannte Statthalter Attius Macro als consul *de(signatus)* errichtete. An einem anderen Altar (Abb. 66) fehlt auch der Name des Dedikanten, nur aus dem Namen der Konsuln ist das Stiftungsjahr zu bestimmen: neben dem getilgten Namen des Kaisers ist als zweiter Konsul der Geschichtsschreiber Cassius Dio genannt, es ist also das Jahr 229 n. Chr. Auf einem runden Säulenrest (Abb. 67), der wahrscheinlich eine Kaiserstatue trug, ist nur mehr so viel zu lesen, dass ein Fahnenträger (signifer) der 2. Hilfslegion, der aus Mursa *(domo Mursa)* stammte, die Schenkung machte, *d(ono) d(edit)*. Das Denkmal stammt aus dem Jahre 220 n. Chr., da der eine Konsul Comazon war, davor des Kaisers Namen getilgt ist.

Bei der eingehenden Beschreibung der einzelnen Denkmäler (S. 60—152) befolgen wir nicht die hier gebotene Gruppierung, sondern behandeln, wie im Corpus, die Steine in der alphabetischen Reihenfolge der Namen und zwar bei den einzelnen Göttern zuerst die Inschriftsteine und dann ihre Bildwerke.

Das Material der Denkmäler ist im allgemeinen Kalkstein, nur wo dies nicht der Fall, wird es besonders bemerkt.

*

Knapp vor dem Imprimatur erhalte ich durch die Freundlichkeit Prof. Rudolf Egger's seinen Aufsatz «Eine syrische Göttertrias» (Wiener Studien LIV. Bd, 188 ff.), worin er in der Widmung der Bauurkunde (Abb. 59) statt *[Balti de]ae* die Ergänzung *[Sime]ae* vorschlägt und in Z. 3 der Inschrift die Sigle *k* in *k(apite)* auflöst, demgemäss dann weiter *secund(o) conduct(ionum)* zu lesen wäre.

Val. Kuzsinszky.

L. Nagy: Geschlossener Fund von Zimmermannswerkzeugen im Museum von Aquincum.

(S. 153—178).

Dieser grosse Werkzeugfund ist im Jahre 1911 in Óbuda (Altofen) anlässlich der Fundamentierungsarbeiten des Hauses Szélgasse Nr. 23 auf einem Terazzofussboden ans Tageslicht gekommen. Seine Bedeutung liegt darin, dass es sich durchgehens um

Zimmermannswerkzeuge, 42 an der Zahl handelt, oder zu mindesten um solche Arbeitsbehelfe, welche auch bei der Zimmermannsarbeit wichtige Verwendung finden. Unter den bisher bekannten geschlossenen Funden von Eisenwerkzeugen haben derartige Fundgruppen gefehlt, jedenfalls sind sie in solchen Mengen bisher noch nicht zu registrieren gewesen. (Vgl. die Anm. auf S. 155—156.)

Auf Abbildung 1 geben wir die schematische Wiederherstellung der verschiedenen Werkzeuge in einer Zeichnung. Die Literatur über die wichtige Rolle der Zimmerleute und artverwandter Handwerker, über ihre Zünfte *(collegium)*, ihre Aufgaben als städtische Feuerwehr und die hierauf bezüglichen Inschriftsdenkmäler siehe unter Anmerkung 6 auf S. 158.

Auf Abb. 2 finden sich jene Werkzeuge gruppiert, mit denen die schwerere, grobere Arbeit geschah: eine zweischneidige Axt *(bipennis)*, welche in der Form der *dolabra* ähnelt (Nr. 1), eine *ascia* (Nr. 3—6), ein einfaches Zimmermannsbeil *(securis* Nr. 7); eine weitere Axt (*securis simplex* Nr. 8). Über Analogien siehe die betreffenden Anmerkungen.

Abb. 3 zeigt die einen beträchtlichen Teil des Fundes ausmachenden Meissel *(scalpa fabrilia)*.

Auf Abb. 4 finden wir die verschiedenen Werkzeuge dieses Handwerks, als Löffelbohrer (*terebra antiqua* und *terebra Gallica*, Nr. 31—35), zweischneidiger Meissel, Beisszangen (Nr. 36—37), Hobeln (*runcina*, Nr. 40—41), Winckelmass (*norma*, Nr. 42). Analogien angeführt in den Anm. der zitierten Seiten.

Auf Abb. 5 zeigen wir unter *c*, die Rekonstruktion des einen, überaus einfachen Hobels von Aquincum, zusammen mit den schöneren Exemplaren von Köln *(a)* und von Saalburg *(b)*.

Auf Abb. 6 ist das mit Epheu verzierte Winckelmass von Aquincum zu sehen, dessen nächste Analogie in dem unverzierten bronzenen Exemplar des Museums von Zürich zu erkennen ist.

Die Zeit unserer Werkzeuge ist in die zweite Hälfte des II. Jahrhunderts und an den Anfang des III. zu setzen. Anhaltspunkte für die Zeitbestimmung bieten in werkzeuggeschichtlicher Hinsicht die Funde von Saalburg, Newstead und Seltz. Auch auf Grund der neuesten Ausgrabungen konnte festgestellt werden, dass erst gegen Ende des II. Jahrhunderts an dieser Stelle der Lagerstadt mit einem regeren Gewerbeleben gerechnet werden kann.

Wiewohl nicht unter den Begriff des Werkzeugfundes fallend, sei hier doch das zusammen damit gefundene Bruchstück eines reichverzierten Schuppenpanzers *(lorica squamata)* angeführt. Ausser den Schuppen finden sich hier auch getriebene Verzierungen, zum Beweise wie die verschiedenen Schmuckelemente derartiger Paraderüstungen sich gegenseitig ergänzen (Abb. 7—9). Den Hauptteil des Panzerschmucks bildeten indessen die durchbrochenen Zierrate. Eine solche ist auf Abb. 10 zu ersehen, die zum Schmucke des Brustpanzers gedient hat. Auf Abb. 11 sind von andern Fundstellen stammende, ähnliche Bruchstücke wiedergegeben. Diese Dekoration verrät den engsten Zusammenhang mit dem Scheidenschmuck der bekannten römischen Schwerter. (Gladius.)

In Pannonien hat sich diese technische Fertigkeit als Erbe der Kelten erhalten und weist in direkter Linie auf das Weiterleben der beliebten, dem Email gleichgeschätzten Ziersysteme des gallischen Keltentums hin. Als lokale Kunstübung ist diese Technik schon durch unzählige Stücke beglaubigt. Die obige Zeitansetzung unseres Werkzeugfundes wird auch durch Kriterien der stilistischen Entwicklung gestützt. Von der Mitte des II. Jahrhunderts an sind diese Formen im Gebrauch.

L. Nagy: Gladiatoren-Darstellungen im Museum von Aquincum.

(S. 179—195).

Das Amphitheater der Zivilstadt von Aquincum ist schon seit langer Zeit frei-

gelegt. Gegenwärtig ist die Aufdeckung des zur Lagerstadt gehörigen zweiten Amphitheaters im Gange, welches bedeutend grössere Massverhältnisse aufweist; sein grösster Durchmesser beträgt 120 Meter. So dürfen wir uns nicht wundern, wenn unter den Funden Aquincums viele Gladiatoren-Darstellungen anzutreffen sind, welche zum Teil lokalen Ursprung vermuten lassen und somit auch ihrerseits auf die grosse Arenafreudigkeit der Bevölkerung hinweisen. Bei den hier vorgelegten Beispielen haben wir nur diese heimischen Erzeugnisse in Betracht gezogen, unter Auslassung der Darstellungen auf importierten Lampen und westlichen Terrasigillaten.

1. Ziegelbruchstück mit Darstellung eines *retiarius* (Abb. 1). Trotz der starken Beschädigung ist die Ausrüstung des *retiarius* genau zu entnehmen: Dreizack *(tridens, fuscina)*, herabhängender Schurz *(subligaculum)*, kleiner Schutzpanzer *(spongia)*. Das Netz fehlt, wohl weil der Ziegelstreicher die Szene in dem Augenblick festgehalten hat, als der Kämpfer nach dem Netzwurf mit dem Dreizack auf den Gegner einstürtzte. Eine ähnliche Ziegeldarstellung aus Trier hat schon Krüger veröffentlicht. (Vgl. Anm. 1—3, auf S. 182.)

2. Graffiti mit Darstellung eines Gladiators aus der Mailáth-Gasse. (Abb. 2. Originalgrösse.) Die heutige Mailáthgasse war innerhalb des Gebietes des römischen Stadtlagers gelegen, wo unserer Fund in einer Umgebung ans Licht gekommen ist, deren Zeit in die zweite Hälfte des II. Jahrhunderts anzusetzen ist. Die fragmentarische, auf roten Grund eingeritzte Zeichnung lässt eine nähere Bestimmung nicht zu. Der *balteus* ist mit einem Frauenkopf verziert, unterhalb dessen das subligaculum herabhängt. In seiner Rechten ist ein kurzer Dolch, am Oberarm und an den Handgelenken sind manica zu erkennen. Gesicht und Körper weisen eine fast weibliche Schönheit auf, was übrigens bei Gladiatoren-Darstellungen nicht selten anzutreffen ist. (Vgl. Anm. 1—3 auf S. 184.)

3. Thrakischer Gladiatoren als Applikationsschmuck eines grossen Gefässes (Abb. 3), kam westlich vom Museumsgebäude im Fundmaterial einer kleinen Töpferwerkstätte zum Vorschein. Diese Topferei war in der ersten Hälfte des II. Jahrhunderts in Betrieb. Die Ausrüstung des Kämpfers *sica, parma, ocrea, balteus, subligaculum*. weist eindeutig auf das Bild eines Thrakers (thraex, θρᾷξ) hin. Die schönste Thraker Darstellung aus Pannonien findet sich auf einer Strigilis aus Dunaszekcső, auf der sich die Meistersignatur AVCTI vorfindet. (Vgl. Anm. 5 auf S. 136.)

4. Lampenmodel in Form eines Gladiatorenhelmes von der Töpferwerkstätte in der Kiscellgasse. (Model Abb. 4, Gipsgüsse Abb. 5.) Diese Töpferei hat zur Lagerstadt gehört, die Zeit ihrer Tätigkeit ist zwischen 90 und 120 n. Chr. anzusetzen. Derartige Ampeln kommen in unserer Fachliteratur häufig vor. (Vgl. Anm. 1—11 auf S. 186.) Unser Stück verrät oberitalienischen Einfluss und kann als ein lokales Erzeugnis der römischen Soldatenkunst angesehen werden.

5. Glasbecher mit Gladiatoren-Darstellung aus der Berendgasse. (Abb. 6—8, aufgerollte Zeichnung Abb. 9.) Stammt vom Gebiete eines spätrömischen Gräberfeldes. Fremmersdorf vermutet Import aus einer Kölnischen Werkstätte. Das Fragment eines ähnlich gebildeten Bechers, auch im Material und in der Technik übereinstimmend, ist neben dem Transformatorgebäude zum Vorschein gekommen. Von dieser Darstellung ist nur ein Löwenkopf erhalten, welcher somit auf eine Venatio schliessen lässt.

6. Horngriff eines Taschenmessers mit einer Gladiatoren-Darstellung, neben dem Transformator gefunden. (Abb. 10—12. Originalgrösse.) Unser Stück zeigt in geschickter Technik einen *secutor* oder *contraretiarius*. Die bezeichnenden Ausrüstungsgegenstände trägt er auffälligerweise in verkehrter Anordnung, sodass wir es mit einer spiegelbildlichen Darstellung zu tun haben scheinen. Die Fundumstände weisen auf das III. Jahrhundert. Ein schöner Horngriff mit ähnlichen Motiven aus Mursa ist im Museum von Osijek zu sehen.

BUDAPEST RÉGISÉGEI KORÁBBI KÖTETEINEK TARTALMA

I (1889). Bevezetés. Írta gömöri Havas Sándor.
A legújabb aquincumi ásatások 1887—1888. Írta dr. Kuzsinszky Bálint.

II (1890). Az óbudai Fehéregyház. Írta gömöri Havas Sándor.
A papföldi közfürdő. Írta Hampel József.
Az aquincumi ásatások 1882—1884 és 1889. Függelékül: az ásatások helyszínén talált érmek leírása. Írta dr. Kuzsinszky Bálint.

III (1891). Budapest multja és a királyi várak Óbudán. Írta gömöri Havas Sándor.
Aquincumi temetők. 1881—1882. évi följegyzések alapján. Írta Hampel József.
Az aquincumi amphitheatrum. Függelékül: Két lakóház.
Az 1890. és részben 1891. évi papföldi ásatások. Írta dr. Kuzsinszky Bálint.
Aquincumnak római feliratai. Közli Fröhlich Róbert.

IV (1892). I. Visszapillantás az 1889—1892. évek eseményeire. II. A főváros budai részének topographiája. Írta gömöri Havas Sándor.
Az eraviscus nép és emlékei. Írta Hampel József.
Az építkezés Aquincumban. Írta dr. Kuzsinszky Bálint.
Aquincumnak római feliratai II. Közli Fröhlich Róbert.

V (1897). Gömöri Havas Sándor, 1824—1894.
A Nagyboldogasszonyról nevezett budavári főegyház. Írta gömöri Havas Sándor.
Régi zsidó sírfeliratok Budáról. Ismerteti dr. Weisz Miksa.
Budapest a népvándorlás korában. Írta Nagy Géza.
Az aquincumi múzeum és kőemlékei. Ismerteti dr. Kuzsinszky Bálint.

VI (1899). Néger rabszolga bronzszobrocskája az aquincumi múzeumban. Ismerteti dr. Éber László.
A papföldi ásatások 1897—1898. években. Leírja dr. Kuzsinszky Bálint.
Budapest emlékérmei I. Írta Gohl Ödön.
Aquincum feliratai III. Közli dr. Kuzsinszky Bálint.

VII (1900). Újabb kőemlékek az aquincumi múzeumban. Ismerteti dr. Kuzsinszky Bálint.
Az eskütéri sisak. Írta Nagy Géza.
Aquamanile a fővárosi múzeumban. Ismerteti dr. Éber László.
A baseli zsinat áthelyezése Budára. Írta Áldásy Antal.
Budapest emlékérmei I. rész. (Folytatás.) Írta Gohl Ödön.
Értesítő.

VIII (1904). Thrák vallásbeli emlék Aquincumból. Ismerteti Hampel József.
Középkori és renaissanceemlékek Budapest területéről. Írta dr. Éber László.
Budapest és vidéke az őskorban. Írta Nagy Géza.
Római feliratok az aquincumi múzeumban. Közzéteszi dr. Kuzsinszky Bálint.
Értesítő.

IX (1906). Figurális terrakották az aquincumi múzeumban. Írta dr. Láng Nándor.
Az aquincumi múzeum kőemlékeinek negyedik sorozata. Ismerteti dr. Kuzsinszky Bálint.

Az aquincumi múzeum terra sigillata darabjai. Leírja dr. Finály Gábor.
Marsigli jelentései és térképei Budavár 1684—1686-iki ostromairól. Közli dr. Veress Endre.
Budapest emlékérmei. III. közlemény. Írta Gohl Ödön.
Értesítő.

X (1923). Dr. Láng Nándor: Herakles és Omphale (egy melléklettel).
Foerk Ernő: Az óbudai aquaeductus (5 melléklettel).
Dr. Kuzsinszky Bálint: Aquincumi sírlelet.
Foerk Ernő: Újabb leletek a Viktória telkén (egy melléklettel).
Dr. Kremmer Dezső: Pest-Budát ábrázoló német metszetek.

XI (1932). Kuzsinszky Bálint: A gázgyári római fazekastelep Aquincumban.